

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI
MALİYE TEORİSİ BİLİM DALI**

**SAVUNMA HARCAMALARIN SOSYAL REFAH
HARCAMALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SOĞUK SAVAŞ
SONRASI DÖNEMDE NATO ÜYESİ DEVLETLERİYLE
KARŞILAŞTIRMALI TÜRKİYE ANALİZİ**

DOKTORA TEZİ

SERVET TAŞDELEN

BURSA - 2022

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI
MALİYE TEORİSİ BİLİM DALI**

**SAVUNMA HARCAMALARIN SOSYAL REFAH HARCAMALARI
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE NATO ÜYESİ
DEVLETLERİYLE KARŞILAŞTIRMALI TÜRKİYE ANALİZİ**

DOKTORA TEZİ

SERVET TAŞDELEN

**Danışman:
Prof. Dr. FİLİZ GİRAY**

BURSA - 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Maliye Anabilim Dalı, **Maliye Teorisi** Bilim Dalı'nda **711712001** numaralı **Servet TAŞDELEN**'in hazırladığı “**Savunma Harcamalarının Sosyal Refah Harcamaları Üzerindeki Etkisi: Soğuk Savaş Sonrası Dönemde NATO Üyesi Devletleriyle Karşılaştırmalı Türkiye Analizi**” başlıklı **doktora tezi** ile ilgili savunma sınavı, 27/09/2022 günü 11:00-13:00 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Filiz GİRAY
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Barış ÖZDAL
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Erhan GÜMÜŞ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Dilek YILMAZCAN
İstanbul Maltepe Üniversitesi

27/09/2022

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Savunma Harcamalarının Sosyal Refah Harcamaları Üzerindeki Etkisi: Soğuk Savaş Sonrası Dönemde NATO Üyesi Devletleriyle Karşılaştırmalı Türkiye Analizi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

14.09.2022

Adı Soyadı: Servet TAŞDELEN

Öğrenci No: 711712001

Anabilim Dalı: Maliye

Programı: Maliye Teorisi

Tezin Türü: Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlilik

İNTİHAL YAZILIM RAPORU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MALİYE ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı / Konusu: Savunma Harcamalarının Sosyal Refah Harcamaları Üzerindeki Etkisi:
Soğuk Savaş Sonrası Dönemde NATO Üyesi Devletleriyle
Karşılaştırmalı Türkiye Analizi

1- Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 270 sayfalık kısmına ilişkin, 14/09/2022 tarihinde şahsım tarafından Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %13'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dâhil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
14.09.2022

Adı Soyadı:	Servet TAŞDELEN
Öğrenci No:	711712001
Anabilim Dalı:	Maliye
Programı:	Maliye Teorisi
Statüsü:	Doktora

Danışman
Prof. Dr. Filiz GİRAY

ÖZET

Yazar adı soyadı	Servet TAŞDELEN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Maliye
Bilim dalı	Maliye Teorisi
Tezin niteliği	Doktora Tezi
Mezuniyet tarihi	.././2022
Tez danışmanı	Prof. Dr. Filiz GİRAY

SAVUNMA HARCAMALARIN SOSYAL REFAH HARCAMALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE NATO ÜYESİ DEVLETLERİYLE KARŞILAŞTIRMALI TÜRKİYE ANALİZİ

Soğuk Savaş dönemi sona ermesine rağmen savunma hizmetleri hala önemini korumakta ve bu alanda yapılan harcamalar sürekli artmaktadır. Bu durum, ülkelerin kısıtlı bütçeleri üzerinde ciddi bir yük oluşturmaktadır. Bu da kıt kaynakların ne kadarının savunmaya tahsis edilmesi gerektiği sorusunu beraberinde getirmektedir. Zira savunma harcamalarının neden olduğu “*fırsat maliyeti*” karşısında optimal bir savunma harcaması düzeyinin belirlenmesini gerekli kılmaktadır. Diğer bir ifade ile savunma hizmetlerine daha fazla kaynak tahsis etmek ancak sosyal refah hizmetlerinden (eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik) vazgeçmeyi gerektirmektedir.

Bu çalışmada, savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları (eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik) arasındaki trade-off ilişkisi ve bu ilişkinin yönünün tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda 2000-2019 dönemi baz alınarak NATO üyesi 27 ülke analize dâhil edilmiştir. Analiz dinamik panel veri modellerinden olan Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu (Sistem-GMM) kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu metod kapsamında ise üç farklı model kurulmuştur. NATO üyesi 27 ülkenin savunma harcamaları ile kamu eğitim harcamaları arasındaki ilişkiyi inceleyen Model-1’de her iki değişken arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Savunma harcamaları ile kamu sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi test eden Model-2’de ise söz konusu değişkenler arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Ancak savunma harcamaları ile toplam sosyal refah harcamaları arasındaki ilişkinin analiz edildiği Model-3’te de her iki değişken arasında anlamlı ve negatif bir ilişki tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: NATO, Savunma Harcamaları, Kamu Eğitim Harcamaları, Kamu Sağlık Harcamaları, Sosyal Refah Harcamaları, Dinamik Panel Veri Analizi

ABSTRACT

Name & surname	Servet TAŞDELEN
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Public Finance
Subfield	Public Finance Theory
Degree awarded	PhD
Date of degree awarded	.././2022
Supervisor	Prof. Dr. Filiz GİRAY

THE IMPACT OF DEFENSE EXPENDITURES ON SOCIAL WEALTH EXPENDITURES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF TURKEY WITH NATO MEMBER STATES IN THE POST-COLD WAR PERIOD

Despite the end of the Cold War, defense services still maintain their importance and the expenditures in this field are constantly increasing. This situation creates a serious burden on the limited budgets of countries. This raises the question of how much of the scarce resources should be allocated to defence. Because it makes it necessary to determine an optimal level of defense expenditure in the face of the "opportunity cost" caused by defense expenditures. In other words, allocating more resources to defense services requires giving up social welfare services (education, health and social security).

In this study, it is aimed to determine the trade-off relationship between defense expenditures and social welfare expenditures (education, health and social security) and the direction of this relationship. In this direction, 27 NATO member countries were included in the analysis based on the 2000-2019 period. The analysis was performed using System Generalized Moments Method (System-GMM), which is one of the dynamic panel data models. Within the scope of this method, three different models were established. In Model-1 which examines the relationship between defense expenditures and public education expenditures of 27 NATO member countries, a significant and positive relationship was found between both variables. In Model-2 which tests the relationship between defense expenditures and public health expenditures, it has been determined that there is a significant and positive relationship between these variables. However, in Model-3 where the relationship between defense expenditures and total social welfare expenditures was analyzed, a significant and negative relationship was found between both variables.

Keywords: NATO, Defense Expenditures, Public Education Expenditures, Public Health Expenditures, Social Welfare Expenditures, Dynamic Panel Data Analysis

ÖNSÖZ

Büyük bir emek, özveri, gayret ve zorlukların sonucunda doktora tezimi başarılı ile tamamlamış bulunmaktayım. Bu süreçte bana destek olan hocalarımı, arkadaşlarımı ve ailemi anmak isterim.

Öncelikle akademik hayatım boyunca her zaman fikirleriyle ufkumu genişleten, maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, ilim, şefkat ve rikkatin şahsında tecessüm ettiği çok kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Filiz GİRAY'a sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca tez izleme komitesinde yer alarak çalışma konusunun akademik nitelikte bir boyut kazanmasında önemli katkıları bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Mehmet YÜCE ve Prof. Dr. Barış ÖZDAL hocalarım da çok teşekkür ederim. Öte yandan araştırmanın özellikle analiz kısmında desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Mehmet ÇINAR hocama teşekkür ederim. Aynı zamanda tezimin niteliğini artırmaya yönelik önemli katkılar sunan değerli jüri üyeleri Prof. Dr. Dilek YILMAZCAN ve Prof. Dr. Erhan GÜMÜŞ hocalarım da şükranlarımı arz ederim. Yine tezimin analiz kısmını tamamlarken sürekli fikir alışverişinde bulunduğum çalışma arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Halil SERBES, Arş. Gör. Dr. Çağlayan TABAR ve Arş. Gör. Dr. Lütfü SİZER'e sonsuz teşekkür ederim. Her koşulda yanımda olan ve desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen çalışma arkadaşlarım Prj. Asist. Gökhan GÜNEY, Prj. Asist. Gizem ZEREN, Prj. Asist. Nilay AKBULUT, Arş. Gör. Muhammed ÇELİK ve Arş. Gör. Tolga SEZDİ'ye çok teşekkür ederim. Ayrıca eğitim hayatımın kritik döneminde maddi ve manevi desteğini esirgemeyen ve her zaman yanımda olan değerli aile dostumuz Sayın Gülden MÜÇEOĞLU'na ve Sayın Fatoş ŞAHİN'e sonsuz teşekkür ederim.

Son olarak, yoğun çalışmalarım sırasında sabır gösteren, motivasyon ve desteğini benden hiç esirgemeyen sevgili eşim Sümeyye TAŞDELEN'e en kalbi duygularıyla teşekkür ediyorum. Ayrıca tez süresince göreceği ilgi ve sevgiden az da olsa feragat etmek zorunda kalan biricik oğlum Alihan TAŞDELEN'e teşekkür ederken, hakkının helal edeceğini ümit ediyorum.

Servet TAŞDELEN

Bursa, 2022

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL YAZILIM RAPORU	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar	x
GRAFİKLER	xii
ŞEKİLLER	xii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAMU EKONOMİSİ KAPSAMINDA SAVUNMA EKONOMİSİ VE SAVUNMA HİZMETLERİ

I. SAVUNMA EKONOMİSİNİN KAPSAMI VE ULUSAL GÜVENLİK ANLAYIŞI	4
A. SAVUNMA EKONOMİSİNİN KAPSAMI	5
B. SAVUNMA EKONOMİSİ VE ULUSAL GÜVENLİK ANLAYIŞI	7
C. ULUSAL GÜVENLİK ANLAYIŞININ TEORİK TEMELLERİ	11
1. Geleneksel/Klâsik Güvenlik Anlayışı	11
a. Realizm ve Güvenlik Anlayışı	12
b. Liberalizm ve Güvenlik Anlayışı	15
c. Marksizm ve Güvenlik Anlayışı	18
2. Yeni Güvenlik Anlayışı	19
a. Eleştirel Güvenlik Yaklaşımı	20
b. Konstrüktivist (Yapılandırmacı) Güvenlik Yaklaşımı	22
c. Kopenhag Okulu ve Güvenlik Yaklaşımı	24
d. Galler (Welsh) Okulu ve Güvenlik Yaklaşımı	28
II. ULUSLARARASI KOLEKTİF GÜVENLİK ÖRGÜTLERİ.....	29
A. KUZEY ATLANTİK ANTLAŞMASI ÖRGÜTÜ (NATO)	30
1. NATO'nun Amaç ve İlkeleri	32
2. NATO'nun Temel Stratejileri.....	33
a. Soğuk Savaş Döneminde NATO'nun Temel Stratejileri	34
(1). Gerginlik Dönemi (1949-1952)	34
(2). Kontrollü Gerginlik Dönemi (1953-1962).....	35
(3). Barışçı Rekabet Dönemi (1963-1968)	37
(4). Yumuşama Dönemi (1969-1978)	39

(5). <i>Gerginliğe Dönüş Dönemi (1979-1985)</i>	41
(6). <i>Diyalog Dönemi (1986-1990)</i>	43
3. <i>Soğuk Savaş Sonrası NATO'nun Temel Stratejileri</i>	45
a. <i>Belirsizlik Dönemi (1991-2000)</i>	47
b. <i>11 Eylül Sonrası Dönem (2001-2009)</i>	49
c. <i>Akıllı Savunma Dönemi (2010-2020)</i>	51
B. VARŞOVA PAKTI	53
III. KAMU EKONOMİSİNDE SAVUNMA HİZMETLERİ	55
A. SAVUNMA HİZMETİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ	63
B. SAVUNMA HİZMETİNİN FAYDALARI: CAYDIRMA VE KORUMA	66
C. SAVUNMA HİZMETLERİNDE MALİYET PAYLAŞIMI: ASKERİ İTTİFAKLAR	69
IV. KAMU EKONOMİSİNDE SAVUNMA HARCAMALARI	71
A. SAVUNMA HARCAMALARININ TANIMI VE KAPSAMI	72
B. SAVUNMA HARCAMALARINDA OPTİMAL DÜZEYİN BELİRLENMESİ VE ETKİNLİK	75
C. SAVUNMA HARCAMALARI DÜZEYİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER ..	80
1. <i>Dışsal Yaklaşımına Bağlı Faktörler</i>	81
a. <i>Ülkenin Jeopolitik Konumu</i>	81
b. <i>Silahlanma Yarışı ve Komşu Ülkelerin Savunma Harcamaları</i>	83
2. <i>İçsel Yaklaşımına Bağlı Faktörler</i>	84
a. <i>Ülkenin GSYH'si ve Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi</i>	84
b. <i>Ülkenin Siyasal Rejimi</i>	88
d. <i>Teknolojik Gelişmeler</i>	90
V. SAVUNMA HARCAMALARININ EKONOMİK ETKİLERİ	91
A. SAVUNMA HARCAMALARININ MAKROEKONOMİK GÖSTERGELER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	91
1. <i>Savunma Harcamalarının Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkileri</i>	92
2. <i>Savunma Harcamalarının İstihdam Üzerindeki Etkileri</i>	95
3. <i>Savunma Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkileri</i>	98
4. <i>Savunma Harcamalarının Kaynak Dağılımı Üzerindeki Etkileri</i>	101
B. SAVUNMA HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ	102
1. <i>Askeri Keynesçi Teorik Yaklaşım</i>	103
2. <i>Neo-Klasik Teorik Yaklaşım</i>	105
3. <i>Tarafsızlık (Nötralite) Hipotezi</i>	106

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE NATO ÜLKELERİ SAVUNMA HARCAMALARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI

I. TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARININ PLANLANMASI VE BÜTÇELENMESİ	109
A. TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARININ PLANLANMASI.....	110
B. TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARININ BÜTÇELENMESİ	111
1. Genel Bütçeli İdareler Kapsamında Savunma Harcamaları.....	112
a. Milli Savunma Bakanlığı.....	112
b. Jandarma Genel Komutanlığı.....	115
c. Sahil Güvenlik Komutanlığı	118
2. Özel Bütçeli İdareler Kapsamında Savunma Harcamaları	120
3. Bütçe Dışında Yer Alan İdarelerin Savunma Harcamaları.....	123
a. Savunma Sanayii Destekleme Fonu	123
b. Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı.....	125
c. Dış Askeri Yardımlar.....	126
C. TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARININ FİNANSMAN KAYNAKLARI	128
1. Bütçe İçi Kaynaklar	129
2. Bütçe Dışı Kaynaklar.....	129
II. TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE NATO ÜYESİ DEVLETLERLE KARŞILAŞTIRILMASI	131
A. TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARININ GELİŞİMİ	131
B. NATO ÜYESİ DEVLETLERİN SAVUNMA HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE TÜRKİYE İLE KARŞILAŞTIRILMASI	135
1. Soğuk Savaş Döneminde Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (1949-1990)	135
2. Belirsizlik Döneminde Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (1991-2000).....	138
3. 11 Eylül Sonrası Dönemde Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (2001-2009)	141
4. Akıllı Savunma Döneminde Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (2010-2020).....	143

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVUNMA HARCAMALARININ FIRSAT MALİYETİ: SOSYAL REFAH HARCAMALARI

I. SAVUNMA HARCAMALARININ FIRSAT MALİYETİ OLARAK SOSYAL REFAH HARCAMALARI.....	148
A. SOSYAL REFAH DEVLETİ MODELLERİ	149
B. SOSYAL REFAH HARCAMALARININ TANIMI, KAPSAMI VE İŞLEVLERİ	153
1. Sosyal Refah Harcamalarının Tanımı ve Kapsamı.....	154
2. Sosyal Refah Harcamalarının İşlevleri	157
a. Sosyal İhtiyaçları Karşılama	157
b. Sosyal Sorunlara Çözüm Getirme.....	159

(1). Sosyal Dışlanma, Yoksulluk ve İşsizliği Azaltma.....	159
(2). Gelir Dağılımında Adaleti Sağlama	161
(3). Ayrımcılıkları Ortadan Kaldırma ve Dezavantajlı Grupları Koruma.....	162
C. SOSYAL REFAH HARCAMALARIN TÜRLERİ	163
1. Sosyal Refah Harcamaları Olarak Eğitim Harcamaları	164
a. Eğitim Hizmetlerinin Kamusal Niteliği.....	165
b. Kamu Harcamaları İçerisinde Eğitim Harcamalarının Yeri.....	168
2. Sosyal Refah Harcamaları Olarak Sağlık Harcamaları	170
a. Sağlık Hizmetlerinin Kamusal Niteliği	172
b. Kamu Harcamaları İçerisinde Sağlık Harcamalarının Yeri.....	177
3. Sosyal Refah Harcamaları Olarak Sosyal Güvenlik Harcamaları.....	179
a. Sosyal Güvenlik Hizmetlerinin Kamusal Niteliği.....	181
b. Kamu Harcamaları İçerisinde Sosyal Güvenlik Harcamalarının Yeri.....	183
II. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE TÜRKİYE'DE SOSYAL REFAH HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE NATO ÜYESİ DEVLETLERLE KARŞILAŞTIRILMASI	184
A. TÜRKİYE'DE EĞİTİM HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE DİĞER NATO ÜYESİ DEVLETLERLE KARŞILAŞTIRILMASI.....	184
1. Türkiye'de Eğitim Harcamalarının Gelişimi.....	185
2. NATO Üyesi Devletlerin Eğitim Harcamalarının Gelişimi ve Türkiye İle Karşılaştırılması	188
B. TÜRKİYE'DE SAĞLIK HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE DİĞER NATO ÜYESİ DEVLETLERLE KARŞILAŞTIRILMASI.....	192
1. Türkiye'de Sağlık Harcamalarının Gelişimi	192
2. NATO Üyesi Devletlerin Sağlık Harcamalarının Gelişimi ve Türkiye İle Karşılaştırılması.....	197
C. TÜRKİYE'DE SOSYAL GÜVENLİK HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE DİĞER NATO ÜYESİ DEVLETLERLE KARŞILAŞTIRILMASI.....	202
1. Türkiye'de Sosyal Güvenlik Harcamalarının Gelişimi	202
2. NATO Üyesi Devletlerin Sosyal Güvenlik Harcamalarının Gelişimi ve Türkiye İle Karşılaştırılması.....	207

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SAVUNMA HARCAMALARIN SOSYAL REFAH HARCAMALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE NATO ÜYESİ DEVLETLER ÜZERİNE DİNAMİK PANEL VERİ ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

I. SAVUNMA VE SOSYAL REFAH HARCAMALARINA İLİŞKİN LİTERATÜR ARAŞTIRMASI.....	212
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ, VERİ SETİ VE OLUŞTURULAN EKONOMETRİK MODELLER	222
A. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ: PANEL VERİ ANALİZİ.....	223

1. <i>Panel Veri Analizinde Kullanılan Başlıca Testler</i>	225
a. <i>Yatay Kesit Bağımlılık Testleri</i>	225
b. <i>Panel Birim Kök Testleri</i>	227
2. <i>Panel Veri Analizinde Kullanılan Başlıca Modeller</i>	228
a. <i>Statik Panel Veri Modelleri</i>	228
b. <i>Dinamik Panel Veri Modelleri</i>	229
B. ARAŞTIRMANIN VERİ SETİ, OLUŞTURULAN EKONOMETRİK	
MODELLER VE HİPOTEZLER	233
1. <i>Veri Seti ve Değişkenler</i>	233
2. <i>Oluşturulan Modeller ve Hipotezler</i>	236
III. ARAŞTIRMAYA İLİŞKİN BULGULARIN VE EKONOMETRİK	
TAHMİN SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ	239
A. MODELLERE İLİŞKİN TANIMLAYICI İSTATİSTİKLER	239
B. YATAY-KESİT BAĞIMLILIĞI TEST SONUÇLARI	243
C. PANEL BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI	246
D. MODELLERİN TAHMİNİ	249
E. MODELLERE İLİŞKİN SİSTEM GMM TAHMİN SONUÇLARININ	
DEĞERLENDİRİLMESİ	250
1. <i>Model-1'e İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçlarının Değerlendirilmesi</i>	250
2. <i>Model-2'ye İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçlarının Değerlendirilmesi</i> ...	254
3. <i>Model-3'e İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçlarının Değerlendirilmesi</i>	257
F. MODELLERE İLİŞKİN HİPOTEZLERİN GERÇEKLEŞME	
SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ	259
SONUÇ	263
KAYNAKÇA	270
EKLER	298
ÖZGEÇMİŞ	301

TABLÖLAR

Tablo 1: Realizm ve Liberalizm'in Güvenlik Karşılaştırması.....	17
Tablo 2: Kopenhag Okulu Sektörel Güvenlik Tipolojisi ve Genişletilmiş Güvenlik Kavramları.....	25
Tablo 3: Kuruluşundan Bugüne NATO Üyeleri (1949-2022)	31
Tablo 4: Yumuşama Döneminde NATO Tarafından Gerçekleştirilen Zirveler	40
Tablo 5: Gerginliğe Dönüş Döneminde NATO Tarafından Gerçekleştirilen Zirveler	42
Tablo 6: Diyalog Döneminde NATO Tarafından Gerçekleştirilen Zirveler	44
Tablo 7: Küresel Kamusal Malların Sektörel Sınıflandırması	62
Tablo 8: NATO, IMF ve BM'nin Savunma Harcamalarına İlişkin Tanımları ve Muhtemel Savunma Harcama Kalemleri	73
Tablo 9: 2004-2020 Yılları Arası Ekonomik Sınıflandırmaya Göre MSB Harcamalarının Dağılımı (Milyon TL)	113
Tablo 10: 2004-2020 Yılları Arası Ekonomik Sınıflandırmaya Göre Jandarma Genel Komutanlığı Harcamalarının Dağılımı (Bin TL).....	116
Tablo 11: 2004-2020 Yılları Arası Ekonomik Sınıflandırmaya Göre Sahil Güvenlik Komutanlığı Harcamalarının Düzeyi.....	119
Tablo 12: 2006-2020 Yılları Arası Ekonomik Sınıflandırmaya Göre Savunma Sanayii Başkanlığı Harcamalarının Düzeyi.....	122
Tablo 13: Savunma Harcamalarının GSYH'ye Oranı ve Merkezi Yönetim Bütçesi İçindeki Payı (1966-1990)	132
Tablo 14: Savunma Harcamalarının GSYH'ye Oranı ve Merkezi Yönetim Bütçesi İçindeki Payı (1991-2005)	133
Tablo 15: Savunma Harcamalarının GSYH'ye Oranı ve Merkezi Yönetim Bütçesi İçindeki Payı (2006-2020)	134
Tablo 16: NATO üyesi Devletlerin Savunma Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (1953-1990 Dönemi)	138
Tablo 17: 1991-2000 Yılları Arası NATO üyesi Devletlerin Savunma Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%).....	139
Tablo 18: 2001-2009 Yılları Arası NATO üyesi Devletlerin Savunma Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%).....	142
Tablo 19: 2010-2020 Yılları Arası NATO üyesi Devletlerin Savunma Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%).....	144
Tablo 20: Uluslararası Kuruluşların Sosyal Refah Harcamaların Kapsamına Yönelik Yaklaşımları	156
Tablo 21: Eğitimin Neden Olduğu Dışsallıklar	167
Tablo 22: Türkiye'de Eğitim Bütçesine İlişkin Temel Göstergeler (1991-2021)...	186
Tablo 23: Yıllara Göre NATO üyesi Devletlerde Eğitim Harcamalarının Kamu Harcamaları İçindeki Payı (%).....	189

Tablo 24: Yıllara Göre Türkiye’de ve Diğer NATO Üyesi Devletlerde Eğitim Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%).....	191
Tablo 25: 1999-2019 Yılları Arası Türkiye’de Hizmet Sunucularına Göre Toplam Sağlık Harcamaları ve Payları (Milyon TL, %).....	193
Tablo 26: Yıllara Göre NATO Üyesi Devletlerde Sağlık Harcamalarının Toplam Kamu Harcamaları İçindeki Payı (%).....	199
Tablo 27: Yıllara Göre Türkiye’de ve Diğer NATO Üyesi Devletlerde Sağlık Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%).....	201
Tablo 28: 1995-2020 Yılları Arası Sosyal Güvelik Kurumu’nun Gelir-Gider Dengesi (Milyon TL)	203
Tablo 29: Yıllara Göre NATO Üyesi Devletlerin Sosyal Harcama Göstergelerinin GSYH İçindeki Payı (%)	208
Tablo 30: Yıllara Göre Türkiye’de ve Diğer NATO Üyesi Devletlerde Sosyal Refah Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%).....	210
Tablo 31: Savunma Harcamaları İle Sosyal Refah Harcamaları Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Ampirik Çalışmalar	219
Tablo 32: Analizde Yer Alan NATO Üyesi Ülkeler	233
Tablo 33: Bağımlı ve Bağımsız Değişkenlere İlişkin Özet Bilgiler	236
Tablo 34: Araştırmanın Temel Hipotezleri	238
Tablo 35: Bağımlı ve Bağımsız Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri.....	239
Tablo 36: Model-1’de Kullanılan Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi	241
Tablo 37: Model-2’de Kullanılan Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi	241
Tablo 38: Model-3’te Kullanılan Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi.....	242
Tablo 39: Model-1’e İlişkin Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları.....	243
Tablo 40: Model-2’ye İlişkin Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları	244
Tablo 42: Değişkenlere İlişkin Birim Kök Test Sonuçları	246
Tablo 43: Model-1’e İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçları	251
Tablo 44: Model-2’ye İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçları	254
Tablo 45: Model-3’e İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçları	257
Tablo 46: Modellere İlişkin Hipotezlerin Gerçekleşme Sonuçları	260

GRAFİKLER

Grafik 1: Demokrasi Endeksi İle Savunma Harcamaları Arasındaki İlişkinin Bölgesel Analizi (% , 2019).....	89
Grafik 2: 2020 Milli Savunma Bakanlığı Bütçesinin Dağılımı.....	114
Grafik 3: 2020 Yılı Jandarma Genel Komutanlığı Bütçesinin Dağılımı.....	117
Grafik 4: 2020 Yılı Sahil Güvenlik Komutanlığı Bütçesinin Dağılımı (%)	120
Grafik 5: 2020 Yılı Savunma Sanayii Başkanlığı Bütçesinin Dağılımı (%).....	123
Grafik 6: 2006-2020 Yılları Arası Savunma Sanayi Destekleme Fonu Harcamaları (Milyon TL)	125
Grafik 7: Soğuk Savaş Döneminde NATO, ABD ve Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (GSYH'ye Oranı %)	136
Grafik 8: Belirsizlik Döneminde NATO, ABD ve Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (GSYH'ye Oranı %, 1991-2000).....	141
Grafik 9: 2001-2009 Döneminde NATO, ABD ve Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (GSYH'ye Oranı %)	143
Grafik 10: NATO Avrupa ve Kanada Savunma Harcamaları Değişim Oranları (2009-2020).....	146
Grafik 11: Akıllı Savunma Döneminde NATO, ABD ve Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (GSYH'ye Oranı %, 2010-2020).....	146
Grafik 12: Türkiye'de Eğitim Harcamalarının Konsolide Bütçe/Merkezi Yönetim Bütçesi ve GSYH içindeki payları	188
Grafik 13: Yıllar İtibariyle Türkiye'de Kişi Başı Toplam Sağlık Harcaması (SGP ABD \$).....	195
Grafik 14: Yıllar İtibariyle Türkiye'de Sağlık Harcamalarının GSYH İçindeki Oranları (%).....	196
Grafik 15: NATO Üyesi Ülkelerin Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamalarının Karşılaştırılması (2018, SGP ABD \$)	198
Grafik 16: 2006-2020 Dönemi Türkiye'de Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Harcamaları (Milyon TL).....	205
Grafik 17: 2006-2021 Yılları Arası Türkiye'de Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Harcamalarının Grafik 18: 2006-2021 Yılları Arası Türkiye'nin Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%).....	207

ŞEKİLLER

Şekil 1: Silahlanma Yarışı ve İttifak Modeli	70
Şekil 2: Savunma Hizmetinde Askeri İttifakın Faydaları	71
Şekil 3: Army Eğrisi ve Savunma Harcamalarının Optimal Düzeyi.....	77
Şekil 4: Sağlık Hizmetlerinin Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Üzerindeki Etkileri	177

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AGİK	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı
ANT	Akaryakıt İkmal ve NATO POL Tesisleri İşletme Başkanlığı
APEC	Asia-Pacific Economic Co-operation
AR(1), AR(2)	Arellano ve Bond Otokorelasyon Testi
ARDL	Autoregressive Distributed Lag Bound Test
ASEAN	Association of South East Asian Nations
ASEM	Asia, Europe Meeting
BAB	Batı Avrupa Birliği
Bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DOLS	Dynamic Ordinary Least Square
DSÖ	Dünya Sağlık Örgütü
Ed.	Editör
EgiH	Kamu Eğitim Harcamaları
ESSPROS	European System of Integrated Social Protection Statistics
Fisher ADF	Fisher Genişletilmiş Dikey Fuller
Fisher PP	Fisher Philips Peron
FMS	Foreign Military Sales
FOFA	Follow-on Forces Attack
GMM	Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisini
GSYH	Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
HaneHH	Hane Halkı Harcamaları
ILO	International Labour Organisation
IMF	International Monetary Fund
IPS	Im, Pesaran ve Shin
ISAF	International Security Assistance Force
İŞİD	Irak Şam İslam Devleti
KamuH	Kamu Harcamaları
KBRN	Kimyasal, Biyolojik, Radyolojik ve Nükleer
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
LLC	Levin, Lin ve Chu
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MERCOSUR	Southern Common Market
MGSB	Milli Güvenlik Siyaseti Belgesi
NAC	North Atlantic Council

NAFTA	North America Free Trade Association
NATO	North Atlantic Treaty Organization
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OLS	En Küçük Kareler Yöntemi
OYTEP	On Yıllık Temin/Tedarik Programı
POL	Petrol, Yakıt ve Yağlayıcılar
RSC	Regional Security Complex
RSCT	Regional Security Complex Theory
s.	Sayfa
SACEUR	Supreme Allied Command Europe
SAGEB	Savunma Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
SagH	Kamu Sağlık Harcamaları
SALT-I	Strategic Arms Limitation Talks I
SavH	Savunma Harcamaları
SGK	Sosyal Güvenlik Kurumu
SGK	Sosyal Güvenlik Kurumu
SGP	Satın Alma Gücü Paritesine
SHAPE	Supreme Headquarters, Allied Forces, Europe
SHİDK	Sağlık Harcamaları İzleme ve Değerlendirme Komisyonu
SIPRI	Stockholm International Peace Research Institute
Sistem GMM	Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi
SOCX	Social Expenditure Database
SosH	Sosyal Refah Harcamaları
SPERS	Social Protection Expenditure and Performance Reviews
ss.	Sayfadan sayfaya
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSDF	Savunma Sanayii Destekleme Fonu
SSİK	Savunma Sanayii İcra Komitesi
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
SUR	Görünüşte İlişkisiz Regresyon
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	Türk Dil Kurumu'na
TSKGV	Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜMAS	Türkiye'nin Milli Askeri Stratejisi
UNDP	United Nations Development
US ACDA	The U.S. Arms Control and Disarmament Agency
VAR	Vektör Otoregresif Modeli
VIF	Variance Inflation Factor
WP	Warsaw Pact
YKK	Yükseköğretim Kalite Kurulu
YÖK	Yükseköğretim Kurumu

GİRİŞ

Devlet, temel olarak üç asli unsurdan oluşmaktadır. Bunlardan birincisi devletin oluşmasında rol oynayan, bu oluşumun hazırlanmasını sağlayan ve sınırları kati surette belirlenmiş bir “*toprak parçası*”nın varlığıdır. Devletin varlığının asli unsurlardan ikincisi “*insan topluluğu*”dur. Zira devleti diğer topluluklar karşısında tam bağımsız yaşamasını sağlamak ancak bağımsızlık bilincine erişmiş insan topluluğu ile mümkün olabilmektedir. Devletin varlığının asli unsurlardan üçüncüsü ise “*egemenlik*”tir. Egemenlik, devletin bekası için hayati öneme haiz bir unsurdur. Devlet, varlığını sürdürebilmesi ve egemenliğini koruyabilmesi için ise savunmasını güçlü tutmak zorundadır. Bu zorunluluk, devletin savunmaya daha fazla kaynak tahsis etmesine neden olmaktadır.

Savunma hizmetleri, tüketimde rekabetin olmadığı, faydası bölünemeyen ve faydasından hiç kimsenin dışlanamadığı tam kamusal hizmetlerdir. Savunma hizmetleri söz konusu özellikler itibarıyla devlet tarafından sunulmaktadır. Dolayısıyla savunma hizmetlerinin üretim ve tüketimi bütçe kanunu ile gerçekleştirilmektedir.

Savunma hizmetleri, süreklilik arz eden hizmetlerdir. Dolayısıyla savunma hizmetleri için yapılan harcamalar, kamu harcamalarının büyük bir bölümünü oluşturmakta ve harcama kalemleri içinde önemli bir yere sahiptir. Ancak kamu kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle savunma hizmetlerine daha fazla kaynak tahsis edildiğinde bu durum mali sistem üzerinde büyük baskılara yol açmaktadır. Bu nedenle savunma hizmetlerine optimal bir düzeyde kaynak tahsis edilmesi ve kamu kaynakların verimli ve etkin bir şekilde kullanılması büyük önem taşımaktadır.

Savunma hizmetlerinin temel faydası güvenliği artırmaktır. Bu faydanın yanı sıra bu alanda yapılan harcamaların bir takım ekonomik ve sosyal etkiler doğurabileceğini ileri süren farklı görüşler de bulunmaktadır. Birinci görüşe göre daha fazla savunma harcamaları bir yandan mali genişlemeye, toplam talebin artmasına ve çıktı düzeyinin yükselmesine neden olurken diğer yandan ise teknoloji yoğun askeri üretim sivil sektör üzerinde yayılma etkisi (spill-over) yaratmaktadır. İkinci görüş ise savunma harcamalarının kamu bütçesinin diğer bileşenleri üzerinde özellikle sosyal refah harcamaları (eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik vb.) gibi üretken harcamaları dışladığını

savunmaktadır. Ancak literatürde sunulan bu görüşler, savunma harcamalarının nasıl finanse edildiği ve bu harcamaların yarattığı dışsallıklar gibi çeşitli faktörler nedeniyle kesin değildir. Zira yapılan bazı ampirik çalışmalarda da söz konusu görüşlerin aksine farklı sonuçlar elde edildiği tespit edilmiştir.

Savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları (eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik vb.) üzerinde negatif bir etkide bulunduğu ve savunma alanında yapılan harcamaların üretken olmadığı görüşü NATO ittifakı içerisinde Almanya ve Fransa tarafından da dile getirilmiştir. Ancak tüm çabalara rağmen 2014 yılında yapılan Galler Zirvesinde NATO prensiplerinin karşılanması için üye devletlerin savunma harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıllarının (GSYH) minimum %2'si düzeyinde olması gerektiği Amerika Birleşik Devletleri (ABD) öncülüğünde üye devletlere kabul ettirilmiştir. Galler Zirvesi'nde alınan kararlar sonucunda üye devletlerin savunma harcamaları oranı tekrardan artan bir seyir izlemiştir. Bu da küresel savunma harcamalarının yarısından fazlasının NATO üyesi devletler tarafından yapılmasını sağlamıştır. Bundan dolayı gerek NATO ittifakı içerisinde savunma harcamaları konusunda farklı görüşlerin varlığı gerekse NATO'nun dünyanın en büyük askeri gücü olması, çalışma alanı olarak NATO üyesi devletlerin tercih edilmesini sağlamıştır.

Bu kapsamda çalışmanın amacı; NATO üyesi 27 ülkenin yirmi (2000-2019) yıllık veri setini kullanarak savunma harcamaları ile kamu eğitim harcamaları, kamu sağlık harcamaları ve toplam sosyal refah harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmektir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın daha özgün olması ve daha nesnel bulguların elde edilmesi için dinamik panel veri analizi yöntemi tercih edilmiştir.

Çalışmanın önemine ve gerekliliğine, amacına, ülke grubuna, zaman kısıtına, analiz yöntemine ve özgün yönlerine yönelik yapılan açıklamaların ardından oluşturulan planın detaylarına geçilebilir. Bu doğrultuda çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, kamu ekonomisi kapsamında savunma ekonomisi ve savunma hizmetlerine ilişkin teorik çerçeve ele alınmıştır. Bu kapsamda beş alt başlık oluşturulmuştur. Oluşturulan alt başlıkların ilkinde, savunma ekonomisinin kapsamı ve ulusal güvenlik anlayışına ilişkin teorik çerçevenin detayları sunulmuştur. İkinci alt başlıkta uluslararası kolektif güvenlik örgütlerinden NATO ve Varşova Paktına ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü alt başlıkta da kamu ekonomisi içinde savunma

hizmetlerinin önemi ve özellikleri değerlendirilmiştir. Dördüncü alt başlıkta kamu ekonomisinde savunma harcamalarına ilişkin teorik açıklamalar yapılmıştır. Beşinci alt başlıkta ise savunma harcamalarının ekonomik etkilerine ilişkin teorik çerçevenin detayları ele alınmıştır.

İkinci bölümde, birinci bölümde ele alınan teorik bilgiler ışığında Türkiye'de savunma harcamalarının gelişimi ve NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarıyla karşılaştırılması yapılmıştır. Bu doğrultuda iki alt başlık oluşturulmuştur. Birinci alt başlıkta Türkiye'de savunma harcamalarının planlanması ve bütçeleme süreci ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. İkinci alt başlıkta ise öncelikle Türkiye'de savunma harcamalarının gelişimi ele alınmış ardından Soğuk Savaş dönemi ve sonrası dönem dikkate alınarak NATO üyesi devletlerle karşılaştırılması yapılmıştır.

Üçüncü bölümde, savunma harcamaların fırsat maliyeti olarak görülen sosyal refah harcamaları (eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik) konusu ele alınmıştır. Konu, iki ana başlık altında incelenmiştir. Birinci alt başlıkta savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasındaki teorik ilişki belirlenmiştir. Bu kapsamda öncelikle sosyal refah devleti modellerinde savunma harcamalarının genel düzeyi analiz edilmiştir. Ardından sosyal refah harcamalarının nitelikleri ve türleri ile sosyal refah harcamaları kategorisinde değerlendirilen kamu eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik harcamalarının kamusal boyutu ele alınmıştır. İkinci alt başlıkta ise Soğuk Savaş sonrası dönemde NATO üyesi devletlerin kamu eğitim harcamaları, kamu sağlık harcamaları ve sosyal güvenlik harcamaları Türkiye ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasındaki ilişkinin saptanmasına ilişkin ampirik analiz yapılmıştır. Analiz kapsamında üç alt başlık oluşturulmuştur. Birinci alt başlıkta analizde kullanılacak bağımlı ve bağımsız değişkenlerin belirlenmesine de olanak sağlayan ulusal ve uluslararası literatür araştırılmıştır. İkinci alt başlıkta araştırmanın yöntemi, veri seti ve oluşturulan ekonometrik modeller detaylı bir şekilde açıklanmışlardır. Üçüncü alt başlık kapsamında ise araştırmaya ilişkin bulguların ve ekonometrik tahmin sonuçlarının değerlendirilmesi yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAMU EKONOMİSİ KAPSAMINDA SAVUNMA EKONOMİSİ VE SAVUNMA HİZMETLERİ

Alman filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel'e (1770-1831) atfedilen bir söze göre “*devletin birinci görevi bizzat kendini idame ettirmektir*”.¹ Klasik iktisadi düşüncenin ünlü temsilcilerinden olan Adam Smith ise “*Milletlerin Zenginliği (The Wealth of Nations)*” adlı kitabında “*devletin en önemli temel görevlerinden biri, devleti diğer bağımsız devletlerin saldırı ve istilalarından korumaktır*” şeklinde belirtmektedir. Devletin siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal yönden varlığını sürdürebilmesi için en azından iç ve dış güvenliğini sağlaması gerekmektedir. Bundan dolayı geçmişten günümüze devletin gerek egemenliği için gerekse ulusal varlığın devamı için savunma hizmetlerine yönelik bir takım harcamalarda bulunması kaçınılmazdır. Yapılan bu harcamalar, devlet bütçesinin önemli bir kısmını oluşturmakla birlikte devletin bekası için büyük bir önem taşımaktadır. Bu çerçevede birinci bölümde; öncelikle savunma ekonomisinin önemi belirtilerek savunma ekonomisinde ulusal güvenlik anlayışının düşünsel temeli, uluslararası kolektif güvenlik örgütleri ile savunma hizmeti ele alınmakta, daha sonra bir kamu harcaması türü olan savunma harcamaları ile ilgili yapılan tanımlamalar, savunma harcamalarının optimal düzeyi, savunma harcamalarını belirleyen faktörler ve savunma harcamalarının makroekonomik göstergeler üzerindeki etkilerine ilişkin teorik çerçevenin detayları sunulmaktadır.

I. SAVUNMA EKONOMİSİNİN KAPSAMI VE ULUSAL GÜVENLİK ANLAYIŞI

Savunma ekonomisi, savunma kaynaklarının etkin tahsisi, gelir dağılımı, ekonomik büyüme ve ulusal güvenliğin sağlanması gibi konuların incelenmesini ele almaktadır. Diğer bir ifadeyle savunma ekonomisi, savunma hizmetlerinin ifası için yapılan savunma harcamalarının hem yurt içinde hem de yurt dışında istihdam, üretim ve büyüme gibi makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisinin araştırılmasını içermektedir. Ayrıca savunma ekonomisi, savunma sanayinin analizi, işbirliği

¹ Halil Nadaroğlu, *Kamu Maliyesi Teorisi*, 8. b., İstanbul: Beta Yayınları, 1992, s. 129.

programları, dengeleme işlemleri (offset deals) ve askeri sözleşmelerin fiyatlandırılması ve karlılığını içeren mikroekonomik bir boyuta da sahiptir.² Dolayısıyla savunma ekonomisi; savunma hizmetleri, savunma harcamaları, ulusal güvenlik, makro ve mikroekonomi konularını kapsayarak hem kamu ekonomisini hem de özel ekonomiyi (piyasa ekonomisi) incelemektedir. Ancak bu çalışmada, savunma ekonomisinin kamu kesimi kısmı ele alınacaktır. Zira savunma ekonomisinin özel kesim kısmı mikroekonomi ve özellikle savunma sanayi boyutuyla ilgili olduğu için çalışmanın kapsamı dışında olup değerlendirilmeyecektir. Bundan dolayı çalışmanın bu bölümünde savunma ekonomisinin makroekonomik boyutu ile ulusal güvenlik anlayışı ele alınacaktır.

A. SAVUNMA EKONOMİSİNİN KAPSAMI

Savunma ekonomisi, her ülkenin kendi ulusal güvenliğini sağlarken ele alması gereken çok yönlü meseleler dizisinden oluşan ve ekonominin temel konuları ve metodlarının savunma ile ilişkili konulara uygulanmasını içeren bir disiplindir. Yani savunma ekonomisi, ekonomi biliminin bir alt dalı olmakla beraber, güvenlikle ilgili çeşitli sorunları araştırmakla ekonominin diğer konularından ayrılmaktadır. Dolayısıyla savunma ekonomisinde ekonomi biliminin diğer disiplinlerinde yer almayan ordu ve savunma ile ilişkili kurumlar ve ajanlar ele alınmakta ve incelenmektedir.³

“Savunma Ekonomisi” terimini akademik yönden ele alan ilk bilim insanının kim olduğu henüz bilinmemektedir.⁴ Ancak savunma ekonomisine olan ilgi ve savunma ekonomisinin ekonominin bir alt dalı olarak genişlemesi 1960 yılında Charles J. Hitch ve Roland McKean tarafından yazılan “Nükleer Çağda Savunma Ekonomisi (The Economics of Defence in the Nuclear Age)” adlı kitap ile başlamıştır. Bu kitap, ekonominin temel konusu olan kaynak tahsisinde etkinliğin savunma sektörüne uygulanmasını konu edinmektedir.⁵

² Keith Hartley, Todd Sandler, “Introduction”, *Handbook of Defence Economics*, ed. Keith Hartley-Todd Sandler, V. 1, Amsterdam: Elsevier Science, 1995, p. 6.

³ Şennur Sezgin, *Savunma Ekonomisi*, 1. b., Eskişehir: Nisan Kitabevi, 2018, ss. 7-17.

⁴ Harald Pöcher, “Security and Defence Economics: An Unknown Discipline”, *Hadmernök, VIII. Évfolyam 2. Szám*, 2013, p. 390.

⁵ Charles J. Hitch, Roland N. McKean, *Economics of Defense in the Nuclear Age*, Massachusetts: Harvard University Pres, 1960, pp. V-XI.

Savunmaya ayrılan k t kaynaklar, bu kaynakların alternatif kullanım alanları olan sosyal refah alanlarına (örneğin, eğitim, sağlık ve sosyla güvenlik) kullanılmaması demektir. Bundan dolayı sınırlı bir savunma b t cesinin etkin bir şekilde kullanılması büyük önem taşıtmaktadır. Savunma ekonomisi, başta kamu ekonomisi olmak üzere uluslararası iktisat, çalışma ekonomisi, endüstriyel organizasyon ekonomisi (savunma sanayi), makro ve mikroekonomi gibi ekonominin alt disiplinlerinden yararlanmaktadır. Bu nedenle savunma ekonomisi konu bakımından geniş bir alana sahiptir. Savunma ekonomisi kapsamında yer alan başlıca konular; savunma harcamaları ve bu harcamaların ekonomik ve sosyal etkileri, savunma kaynaklarının tahsisi, stratejik etkileşimler, silahlanma yarışı, silah kontrolü, seferberlik ve savaş sonrası dönemde askeri gücün yeniden oluşturulması, askeri insan gücü, zorunlu ve gönüllü askerlik ve devlet dışı güvenlik tehditleri ve terörizm olarak sayılabilir.⁶

Soğuk Savaş Döneminde savunma ekonomisinin temel konuları arasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) gibi süper g c lerin silahlanma yarışı, Kuzey Atlantik Antlaşması  rg t  (North Atlantic Treaty Organization-NATO) ve Varşova Paktı (Warsaw Pact-WP) gibi ittifakların gücü mücadelesi ve nükleer silahların karşılıklı olarak güvence altına alınması gibi konular yer almıştır. Soğuk Savaş Döneminin sona ermesiyle her ne kadar süper g c ler arasındaki bu mücadele azalmış olsa da kaynak tahsisi ve ekonomik modellerin güvenlik ile ilgili konulara uygulanması bakımından savunma ekonomisine olan ihtiya ı daha da artırmıştır. Bu nedenle gerek savunma ekonomisindeki gelişmeler gerekse de savunma ekonomisinin önemi, dönemseller koşullara ve güncel olaylara göre şekillendiğini söylemek mümkündür.

“Soğuk Savaş Sonrası Dönem” diye adlandırılan ve içinde bulunulan bu dönem, bir taraftan etnik ve dini çatışmaların, uluslararası terörizmin ve vekâlet savaşların yaşanmasıyla, diğer taraftan da demokratik ve ekonomik istikrarsızlıkların artmasıyla adeta bir “*risk kültürü*”⁷ ile şekillenmeye devam etmektedir.⁸ Risk ve tehlikelerin arttığı

⁶ Martin C. Mcguire, “Defense Economics and International Security”, *Handbook of Defence Economics*, ed. Keith Hartley-Todd Sandler, V. 1, Amsterdam: Elsevier Science, 1995, p. 15.

⁷ “Risk kültürü” kavramı Alman sosyolog Ulrich Beck’in (1944-2015) risk toplumu teorisine dayanarak kullanılmıştır. Beck’in temel iddiası, post-modernizm ile birlikte yaşadığımız dünyada her şeyin belirsiz hale geldiği ve bu da riskler altında yaşayan bir toplumun oluşmasına neden olduğuna dayanmaktadır. Ayrıca Beck risk toplumunda, tehlike, risk ve belirsizliklerin yaygınlaşmasıyla hem ulusal hem de uluslararası güvenlik anlayışında ciddi değişimlerin yaşandığını da belirtmektedir.

böylesine karmaşık bir dönemde savunma ve güvenlik sorunları çözülmedikçe gerek ekonomik büyümenin sağlanması gerekse de sosyal refahın gerçekleşmesi mümkün değildir. Ayrıca çatışma ve savaşların yaşandığı bir dönemde savunmaya ayrılan kaynaklar her ne kadar gerekliyse de kaynakların güvenlik/savunma ile sosyal refah göstergeleri olan eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik arasında dağıtılması sorunu büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda ekonominin araçlarıyla savunma ile ilgili konuların incelenmesini sağlayan savunma ekonomisine olan ilgi artarak devam etmektedir.

B. SAVUNMA EKONOMİSİ VE ULUSAL GÜVENLİK ANLAYIŞI

Güvenlik gereksinimi, insanoğlunun varoluşundan beri temel ihtiyaçlar arasında yer alırken bizatihi kavramın kendisi de insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Böylesi büyük bir tarihsel geçmişe sahip olan güvenlik kavramı, birçok disiplinde kendisine yer edinmesine ve tartışma konusu olmasına devam etmektedir. Ayrıca kavramın bu kadar güncelliğini korumasının altında, duyguları, hisleri ve değerleri barındırması yatmaktadır.⁹

Etimolojik olarak İngilizcede “security”, eski Fransızcada “securite” olarak tanımlanan güvenlik kavramı kişinin kendini güvende hissetmesi ya da korkusuzca yaşayabilme durumu olarak tanımlanmıştır. Benzer şekilde güvenlik, kaygıdan, üzüntüden emin olma, emniyet hali anlamlarına da gelmektedir. Güvenlik kavramı devlet için düşünüldüğünde ise bir devletin veya örgütün terör, hırsızlık veya casusluk gibi tehlikelere karşı korunması şeklinde ifade edilmektedir.¹⁰

Güvenlik kavramına yönelik birçok tanım yapılmıştır. Uluslararası ilişkiler disiplinde güvenlik kavramını ilk ele alan Wolfers’e (1952) göre güvenlik; “*nesnel anlamda sahip olunan değerlere yönelik herhangi bir tehdidin yokluğu, öznel anlamda*

Ayrıntılı bilgi için bkz. Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity*, First Published, London: Sage Publications, 1992.

⁸ Zerrin Ayşe Bakan, “Soğuk Savaş Sonrasında Yeni Güvenlik Teorileri ve Türkiye’nin Güvenlik Algılamaları”, *21. Yüzyıl*, C. 1, S. 3, 2007, ss. 36-37.

⁹ Edward A. Kolodziej, *Security and International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p. 2.

¹⁰ Oxford Dictionaries.

ise bu değerin saldırıya uğrayacağı korkusunun olmaması halidir".¹¹ Baldwin (1997) ise bu tanımı genişletmekte ve güvenliği, "sahip olunan değerlere karşı bir zararın en düşük olduğu durum"¹² şeklinde tanımlamaktadır.

Brauch (2008), güvenlik kavramının barış ile yakından ilgili olduğuna dikkat çekerek şöyle tanımlamaktadır. Güvenlik, "sosyal bilimlerde genel çerçeve ve boyutlara tekabül eden bireylere, konulara, toplumsal geleneklerle değişen tarihsel şartlara ve durumlara uyarlanan bir olgudur".¹³ En geniş ifade ile güvenlik, devletin egemenliğini ve bütünlüğünü sağlama çabasıdır.¹⁴ Güvenlik kavramı hangi bakış açısı ile ele alınırsa alınsın sosyal hayatın kozmopolit yapısıyla artan tehdit algısının farklılaşması ve aynı zamanda artmasıyla günümüzde olduğu gibi gelecekte de kavramın dinamik kalması düşünölmektedir.

Sosyal bilimlerdeki pek çok kavram gibi "güvenlik" kavramının da farklı şekilde tanımlandığı ve kavram üzerinde fikir birliğine varılmadığı görölmektedir. Bunun temel nedeni ise kavramın statik bir yapıya sahip olmamasının yanı sıra kavrama bakış açısındaki (ideolojik veya teorik, ölkesel vb.) farklılıkların olmasıdır.¹⁵ Zira bu farklılıklar ciddi bir kavram kargaşasına da neden olmaktadır. Bu bağlamda güvenliğe ilişkin kavram kargaşasını ortadan kaldırmak için güvenlik tanımlamalarında kullanılan anahtar kavramları açıklamakta büyük bir fayda bulunmaktadır. Söz konusu anahtar kavramlar arasında ise *tehdit*, *emniyet* ve özellikle *savunmayı* saymak mümkündür.

Tehdit kavramının sözlükteki kelime karşılığına bakıldığında Türk Dil Kurumu'na (TDK) göre "korkutma ve gözdağı",¹⁶ Oxford Dictionary'ye göre ise "yapılmış veya yapılma ihtimali olan bir eylem için cezalandırılan birine acı ve zarar verme veya düşmanca eylemler yapma niyetinin ifadesi"¹⁷ şeklinde tanımlanmaktadır.

Çağdaş küresel güvenlikteki tehdidin değişen doğasını anlamak için güvenlik tehdidi olarak neyin anlaşıldığını da tanımlamak gerekmektedir. Güvenlik tehdidinden

¹¹ Arnold Wolfers, "National Security as an Ambiguous Symbol", *Political Science Quarterly*, V. 67, I. 4, 1952, pp. 484-485.

¹² David A. Baldwin, "The Concept of Security", *Review of International Studies*, V. 23, 1997, p. 13.

¹³ Hans Günter Brauch, "Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü", çev. Zeynep Arıkan, *Uluslararası İlişkiler*, C. 5, S. 18, 2008, s. 2.

¹⁴ Beril Dedeoğlu, *Uluslararası Güvenlik ve Strateji*, İstanbul: Derin Yayınları, 2003, s. 12.

¹⁵ Bilal Karabulut, *Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*, 2. b., Ankara: Barış Kitapevi, 2015, ss. 7-8.

¹⁶ Türk Dil Kurumu (TDK) Güncel Türkçe Sözlük.

¹⁷ Oxford Dictionaries.

kasıt, bir devletin, toplumun ya da bir bireyin hayatta kalması veya sahip olunan değerler için potansiyel olarak olumsuz sonuçlara neden olabilen olay ve olgular anlaşılmaktadır.¹⁸ Ancak tehdit tanımlanmasında, yaşanan dönemin riskleri, tehlikeleri ve aktör sayısı iyi belirlenmelidir. Aksi takdirde güvensizliğin kaynağını tespit etmek ve buna ilişkin politika üretmek mümkün olmayacaktır.

Güvenlik kavramıyla genellikle karıştırılan ve kavramın daha iyi anlaşılması için üzerinde durulması gereken bir diğer temel kavram ise “emniyet” kavramıdır. Sözlük anlamı olarak emniyet, “*olası tehlike ve risklerden emin olma durumu*”¹⁹ şeklinde tanımlanmaktadır. Reason’a (2000) göre ise emniyet, bireylerin veya örgütlerin zarar ya da kayıplarını önlemek veya hedeflerine ulaşmak amacıyla risk ve tehlikelerle başa çıkma yeteneğidir.²⁰ Dolayısıyla güvenlik kavramı daha çok tehditlere karşı güvende olma hissine vurgu yaparken, emniyet risk ve tehlikelere karşı korkulacak bir şeyin olmadığı durumlar için kullanılmaktadır.

Güvenlik kavramıyla yakından ilgili bir diğer önemli kavram ise “savunma” kavramıdır. Savunma etimolojik olarak, İngilizcede “defence”, Fransızcada “defens” ve Latince “defensum, defensa” kelimelerine karşılık gelmektedir.²¹ Anlam bakımından ise “saldırıya karşı koyma” ve “müdafaa etme” anlamlarında kullanılmaktadır.²²

Güvenlik ve savunma kavramları birbirinden farklı iki temel kavram olmasına rağmen zaman zaman birbirleri yerine de kullanılmaktadır. Genel olarak güvenlik, savunma ile sağlanmaktadır. Ancak savunmasız da güvenliği sağlamak mümkün olabilmektedir. İsviçre örneğinde olduğu gibi uluslararası sorunlarda ve çatışmalarda tarafsızlık politikasını izleyen ülkeler, herhangi bir savunmaya gerek duymadan güvenliklerini sağlayabilmektedirler. Savunmanın temelinde objektif faktörler üzerine kurulu askeri güç büyük bir önem taşımaktadır. Askeri gücün yanı sıra ekonomik ve politik güç ve diplomasi gibi araçlar da olası bir çatışma durumunda masada tarafların elini güçlendiren diğer savunma unsurlarıdır. Diğer bir ifade ile savunma objektif

¹⁸ Elke Krahmman, “From State to Non-State Actors: The Emergence of Security Governance”, *New Threats and New Actors in International Security*, ed. Elke Krahmman, V. 1, New York: Palgrave Macmillan, 2005, p. 4.

¹⁹ Oxford Dictionaries.

²⁰ James Reason, “Safety Paradoxes and Safety Culture”, *Injury Control and Safety Promotion*, V. 7, I. 1, 2000, p. 5.

²¹ Oxford Dictionaries.

²² Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*.

faktörler (askeri güç) üzerine kurulurken güvenlik, daha çok subjektif değerler (endişe, his) üzerine inşa edilmektedir.²³

“Ulusal Güvenlik” kavramı ise ilk defa Thucydides, Niccolo Machiavelli (1469-1527) ve Immanuel Kant (1724-1804) gibi klâsik yazarlarca ele alınıp incelenmiştir.²⁴ Ancak kavramın günümüzdeki anlamıyla kullanılmaya başlanması İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD Başkanı Herry S. Truman zamanında 18 Ekim 1947 yılında kongre tarafından çıkartılan “Ulusal Güvenlik Yasası (National Security Act)” ile olmuştur.²⁵ Bu yasa sadece ulusal güvenlik kavramını ortaya koymamış aynı zamanda devletlerin ulusal güvenlik yönetimi ve ulusal güvenlik politikalarının belirlenmesinde de önemli bir katkı sunmuştur. Nitekim yasanın çıkartıldığı döneme bakıldığında ABD ile Sovyetler Birliği arasında Soğuk Savaş’ın hâkim olduğu dönemde NATO ve WP’nin kuruluşu iki süper gücün ulusal güvenlik politikalarının bir gereği olarak oluşmuştur.

Günümüzde, ulusal güvenliğin kavramsal tanımlamasına bakıldığında ise Charles Maier’in tanımı dikkat çekmektedir. Maier’e (1990) göre ulusal güvenlik; belirli bir topluluğun veya devletin kendi kaderini tayin etme hakkından, özerkliğinden ve refahından yararlanmak için gerekli olduğuna inandığı iç ve dış koşulları kontrol etme kapasitesidir.²⁶ Ulusal güvenliğin temelinde devletin siyasal bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü yanı sıra vatandaşların sosyal refah düzeyinin de yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan ulusal güvenlik sadece devletin güvenliği olarak düşünülmemektedir. Ülke sınırları içerisinde yaşayan birey/vatandaşların da dâhil olduğu tüm varlıklar ulusal güvenlik kapsamında yer almaktadır.

Ulusal güvenlik, faydasından hiçbir bireyin dışlanamadığı ve devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu tam kamusal mal ve hizmetlerdendir. Bu nedenle devletler, fiili veya potansiyel tehditlerle mücadele ederlerken büyük insani ve maddi kaynakları ulusal güvenlikleri için tahsis etmektedirler.²⁷ Ulusal güvenlik için kaynak tahsis

²³ Karabulut, a.g.e., ss. 18-19.

²⁴ Eric S. Einhorn, “Social Defense and National Security: The Globalized Danish Welfare State”, *Danish Foreign Policy Yearbook*, ed. Nanna Hvidt-Hans Mouritzen, Copenhagen: Danish Institute for International Studies, 2006, p. 62.

²⁵ Fikret Birdişi, *Teori ve Pratikte Uluslararası Güvenlik*, 4. b., Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019, s. 40.

²⁶ Joseph Romm, *Defining National Security: The Nonmilitary Aspects*, New York: Council on Foreign Relations, 1993, p. 6.

²⁷ Yaacov Lifshitz, *The Economics of Producing Defense: Illustrated by the Israeli Case*, 1st Edition, New York: Springer Science+Business Media, 2003, pp. 1-13.

edilmesi, ulusal güvenliğin ekonomik boyutunun araştırılmasını da zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda savunma ekonomisi, ulusal güvenliğin finansmanı ile da yakından ilgilidir.

C. ULUSAL GÜVENLİK ANLAYIŞININ TEORİK TEMELLERİ

Sosyal bilimlerde herhangi bir kavramı tanımlayıp anlamak önemli olduğu kadar onu tarihsel süreç bağlamında ele alıp anlamlandırmak da önemlidir. Aksi takdirde sadece kavramsal tanımlama çabası bazen olay ve olguları açıklamakta yetersiz kalabilmektedir. Özellikle ulusal güvenlik gibi politikayla iç içe geçmiş ve dönemin risk ve tehditlerine göre yeniden şekillenebilen bir kavramın tarihsel süreç içindeki olaylardan bağımsız ele alınması düşünülemez. Bu bağlamda ulusal güvenlik anlayışını tarihsel konjonktür göz önünde bulundurularak Soğuk Savaş Dönemi ve sonrası dönemde hakim olan güvenlik anlayışları çerçevesinde değerlendirmek daha yararlı olacaktır.

İki kutuplu sistemin yaşandığı Soğuk Savaş Döneminde hâkim güvenlik anlayışı “*geleneksel/klâsik güvenlik anlayışı*” olarak ifade edilen teorilerin etkisi altında ortaya çıkmış ve şekillenmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise gerek risk ve tehditlerin belirsizleşmesi gerekse yaşanan güç dengesi değişimi nedeniyle güvenliğin yeniden ele alınmasını savunan ekoller ortaya çıkmıştır. Bu ekollerin güvenlik alanına bilimsel katkılarını da “*yeni güvenlik anlayışı*” altında irdelemek mümkündür.

1. Geleneksel/Klâsik Güvenlik Anlayışı

Ontolojik çerçevesi Realizm ve Neo-realizmin çizdiği geleneksel/klâsik güvenlik anlayışı, literatürde Soğuk Savaş yıllarının hâkim güvenlik paradigması olarak bilinmektedir.²⁸ Geleneksel güvenlik anlayışının referans nesnesi, devlet ve devletin güvenliğidir. Bu nedenle askeri güç, geleneksel güvenliğin temel parametresi ve en iyi argümanı haline gelmiştir. Çünkü geleneksel güvenlik anlayışında askeri güç, gerek sınır güvenliğinin sağlanmasında gerekse de devletin bekâsına yönelik olası tehditlere karşı caydırıcı bir etkiye sahiptir.

²⁸ Atilla Sandıklı, Bilgehan Emekler, “Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm”, *Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri*, ed. Atilla Sandıklı, İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2012, s. 3.

Yukardaki açıklamalardan hareketle hem siyasal düşünceler tarihinde hem de uluslararası ilişkiler disiplininde yer alan teoriler ışığında geleneksel güvenlik anlayışının düşünsel temeli belirlenmeye çalışılacaktır. Bunun için de bu başlık altında *Realizm* ve *Neo-Realizm*, *Liberalizm* ve *Marksizm* düşünce teorileri güvenlik bağlamında ele alınıp incelenecektir.

a. *Realizm ve Güvenlik Anlayışı*

Siyasal realizm olarak da adlandırılan “*Realist Teorisinin*”, en eski uluslararası siyaset teorisi olduğu iddia edilmektedir. Realizmin teorik kökenleri, Thucydides’in “*Peloponnes Savaşı*” (M.Ö. 431) isimli eserine ve yaklaşık olarak aynı dönemde Çin’li yazar Sun Tzu tarafından yazılan “*Savaş Sanatı*”²⁹ adlı klasik esere kadar geri götürülmektedir. Bununla birlikte, realist gelenekteki diğer önemli kişiler ise Niccolo Machiavelli ve Thomas Hobbes’dur (1588-1679).³⁰ Ancak realizmin uluslararası ilişkiler yazınında ivme kazanması Birinci ve İkinci Dünya savaşları ve Soğuk Savaş Dönemine rastlanmaktadır.

Realist teorinin birçok farklı çeşidi olmakla beraber temelde *Klâsik Realizm* ve *Neo-Realizm* şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. *Klâsik Realizm*, 1979 yılına kadar uluslararası ilişkiler disiplinin başat kuramı olarak görülmüştür. *Neo-Realizm* ise 1979 yılında Kenneth Waltz’ın Klâsik Realizmin eksiklerine yönelik yaptığı eleştirilerle ortaya çıkmıştır.

Klâsik Realizmin fikri öncülleri olarak Edward Hallet Carr, Hans Morgenthau, George F. Kennan, George Schwarzenberger ve Martin Wright gösterilmektedir. Ancak Klâsik Realizmin güvenlik alanındaki temel çerçevesi Edward Hallet Carr’ın “*Yirmi Yıl Krizi (The Twenty Years Crisis)*” ve Hans Morgenthau’nun “*Uluslararası Politika: Güç ve Barış Mücadelesi (Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace)*” isimli kitapları ile çizilmiştir. Gerek söz konusu eserlerde gerekse diğer çalışmalarda

²⁹ Savaş Sanatı: Çin’li yazar Sun Tzu tarafından yazılan “Savaş Sanatı” adlı kitap temelde savaş stratejisinin önemine vurgu yapmaktadır. Tzu’ya (2010) göre askeri harekâtlara girişmeden önce üzerinde düşünülmesi gereken beş temel husus bulunmaktadır. Bunlar; yol, hava koşulları, arazi, askeri önderlik ve disiplindir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Hasan İlhan, 1. b., Ankara: Tutku Yayınevi, 2010.

³⁰ Andrew Heywood, *Global Politics*, 1. V, New York: Palgrave Macmillan, 2011, pp. 54-55.

belirtildiği gibi Klasik Realizmin temel varsayımlarını anarşi, güç, çıkar ve insan doğası üzerine dayandırmak mümkündür.³¹

Klâsik Realistler, uluslararası ilişkilerde gücün rolüne büyük önem vermektedirler. Bu nedenle “askeri güç” Klâsik Realizm teorisinde önemlidir. Çünkü bir devletin ulusal güvenliğinin sağlanması askeri güç ile olabilmektedir. Bu kapsamda Klâsik Realistlerin temelde sahip oldukları ortak noktalar aşağıda belirtildiği şekilde sıralanabilir:³²

- Uluslararası sistem anarşik bir yapıya sahiptir. Yani anlaşmaları uygulatan ve güç kullanımını önleyen uluslararası bir otorite bulunmamaktadır.
- Güç, bir devletin askeri güçlerini oluşturmak için sahip olduğu kaynaklar olarak anlaşılmaktadır. Bu bağlamda güçlü devletler, askeri birlik bakımından daha güçlü olan devletlerdir.
- Uluslararası ilişkilerde temel aktör, ulus devletlerdir. Devletlerarası çatışmalar kaçınılmaz ve doğaldır. Bu nedenle devlet adamları ve karar vericiler rasyonel davranmalıdır.
- Devletler, temelde bütünlüğü olan aktörler olarak görülmektedir.
- Devletler, dış politika kararlarında ahlaki değerlere bağlı kalmaksızın karar vermelidirler. Uluslararası ilişkilerde asıl olan ideolojik tercihler değil, devletin çıkarlarıdır.
- Devletlerin temel alternatifi uluslararası kurumlardır. Ancak uluslararası kurumlar da görece olarak önemli olmayan roller üstlenmektedirler. Bu nedenle devletlerin baskın önemi göz ardı edilmemelidir.

Güvenliğe ilişkin yukarıda bazı temel özellikleri verilen Klâsik Realistler güç, anarşi ve ulusal çıkar söylemleri etrafında şekillenen bir anlayış ortaya koymuşlardır.³³ Ancak bu söylemlerin sağlam bir bilimsel metodolojiye dayandırılmaması sebebiyle

³¹ Colin Elman, “Realism”, *Security Studies: An Introduction*, ed. Paul D. Williams, New York; Taylor & Francis e-Library, 2008, p. 17.

³² Charles L. Glaser, “Realizm”, *Çağdaş Güvenlik Çalışmaları*, ed. Alan Collins, çev. Nasuh Uslu, 3. b., İstanbul: Röle Akademik Yayıncılık, 2017, ss. 14-15; Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, Bursa: Alfa Akademi Yayınları, 2017, ss. 100-101.

³³ Shannon L. Blanton, Charles W. Kegley, *World Politics: Trend and Transformation*, Boston: Cengage Learning, 2017, p. 25-27.

Klâsik Realizm sorgulanmış ve ciddi bir şekilde eleştirilmiştir. Klâsik Realizme yönelik ilk eleştiri ise Neo-Realist düşünürler tarafından yapılmıştır.³⁴

Neo-Realizmin en önemli düşünürü şüphesiz Kenneth Waltz'dur. Waltz'un 1979 yılında yazmış olduğu "*Uluslararası Politika Teorisi (Theory of International Politics)*" kitabı ile uluslararası siyasi sistem üzerine daha bilimsel bir açıklama yapmaya çalışmıştır. Waltz bu kitabında, Klâsik Realistlerin öne sürdüğü uluslararası sistemin anarşik bir yapıya sahip olduğu temel düşüncelerine katılırken insan doğası hakkında hiçbir açıklamada bulunmamıştır. Waltz'a (1979) göre en iyi uluslararası ilişkiler teorisi sadece devletlere değil aynı zamanda sistemin yapısına ve sistemin sürekliliğine odaklanan teoridir.³⁵ Bu nedenle Neo-Realistler, gücün merkezi önemini kabul etmekle birlikte, olayları bireysel devletlerin amaçları ve oluşumlarıyla açıklamaktan ziyade uluslararası sistemin yapısı aracılığıyla açıklamaya çalışmaktadırlar.³⁶ Başka bir ifadeyle Neo-Realistlere göre güç, devletlerin ulaşmak istedikleri nihai bir amaç değil, devletlerin hayatta kalmaları için ihtiyaç duydukları bir araçtır.³⁷

Waltz (1979), uluslararası sistemde anarşik bir yapının varlığını iddia etmekte ve bu yapının güç dengesi ile sağlanacağını düşünmektedir. Waltz bu düşüncesini ise Soğuk Savaş öncesi uluslararasındaki genel yapı ile Soğuk Savaş Döneminde ABD ve Sovyetler Birliği arasında yaşanan güç dengesini örnek göstererek açıklamaktadır. Waltz'a göre Soğuk Savaş öncesi dönemde güçlü devletlerin tek başına egemenlik kurma istekleri dünyada savaflara ve istikrarsızlığa neden olmuştur. Oysa Soğuk Savaş Döneminde iki kutuplu sistemden dolayı herhangi bir savaş yaşanmamıştır. Çünkü iki kutuplu sistemde devletler kendilerini kururken aynı zamanda uluslararası sistemi de kurumaktaydılar. Bu nedenle Waltz, Soğuk Savaş Döneminde hâkim olan iki kutuplu sistemi istikrar ve barış dönemi olarak adlandırmaktadır.³⁸

Waltz'a (1979) göre uluslararası sistemin yapısından dolayı devletler, güvenliklerini sağlamak için sürekli silah satın almaktadırlar. Güvenlikleri için silahlanan devletler, hem kendilerini daha az güvende hissedecekler hem de başka

³⁴ Robert Jackson, Georg Sørensen, *Introduction to International Relations Theories and Approaches*, Fifth Edition, Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 86.

³⁵ Jackson, Sørensen, a.g.e., p. 79.

³⁶ Andrew Heywood, *Siyaset*, çev. Bekir Berat Özipek, vd., 6. b., Ankara: Adres Yayınları, 2012, s. 180.

³⁷ Glaser, a.g.e., s. 16.

³⁸ Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics*, California: Ison-Wesley Publishing Company, 1979, pp. 204-205.

devletlerin aynı silahlanma yarışına girmelerine neden olacaklardır. Devletlerarası yaşanan bu güvensizlik durumu temelde bir güvenlik ikilemi (*security dilemma*)³⁹ kısır döngüsüdür. Anarşi ve güvenlik ikilemi kısır döngüsünün yaşandığı bir uluslararası sistemde barıştan söz edilemez.⁴⁰ Böylelikle Neo-Realizmin savunucuları, Klâsik Realizmin güvenliğin sağlanmasına yönelik güç ve kapasite artırımına yönelik görüşlerini güvenlik ikilemi problemi yaratması nedeniyle eleştirmektedirler.⁴¹

Neo-Realizmin güvenlik yaklaşımını Klâsik Realizmden ayıran bir diğer önemli nokta ise Neo-Realist düşünürlerin çalışmalarında ulusal ekonomik konularını da analiz etmeleridir. Neo-Realistlere göre, askeri-stratejik konuların yanı sıra uluslararası ilişkiler gündemini belirlemede ekonomi de artık önemli bir role sahiptir. Bu nedenle ekonomik güvenliğin sağlanması kaçınılmazdır. Böylece Neo-Realistlerin uluslararası ekonomi-politiği çalışmalarına dâhil etmeleriyle güvenlik çalışmalarının alanı da genişletilmiştir.⁴²

b. Liberalizm ve Güvenlik Anlayışı

Güvenlik teorilerinin gelişmesinde bir diğer önemli yaklaşım liberalizm'dir. Liberal teorinin çıkış noktası, birey ve bireyin özgürleşmesi ve bireyin güvenliğini ele alan aydınlanma çağındaki filozoflar olan John Locke (1632-1704) ve Immanuel Kant'a (1724-1804) dayanmaktadır. Liberal yaklaşım, başta ekonomi olmak üzere siyaset ve uluslararası politikanın genel eğilimleri konusunda iyimser bir bakış açısına sahiptir. Liberalizme göre, uluslararası politikanın doğasında çatışma ve şiddet bulunmamaktadır. Dolayısıyla barış ve güvenliğin sağlanması kolay bir şekilde elde edilebilir ve elde edilme olasılığı gittikçe artmaktadır.⁴³

³⁹ Uluslararası ilişkiler disiplinine John Herz tarafından kazandırılan güvenlik ikilemi (*security dilemma*) teorisi; herhangi bir devletin kendi güvenliğini artırmaya yönelik aldığı tedbirler, diğer devletler tarafından tehdit olarak algılanacaktır. Bu durum kendilerini tehdit altında hisseden devletlerin de güvenlikleri için tedbir almaya itecektir. Oluşan bu kısır döngüye güvenlik ikilemi denir. John J. Mearsheimer, "Structural Realism", *International Relations Theories*, ed., Tim Dunne-Milja Kurki-Steve Smith, Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 80.

⁴⁰ Waltz, a.g.e., pp. 186-187.

⁴¹ Karabulut, a.g.e., s. 66.

⁴² Sandıklı, Emeklier, a.g.e., s. 11.

⁴³ Patrick Morgan, "Liberalizm", *Çağdaş Güvenlik Çalışmaları*, ed. Alan Collins, çev. Nasuh Uslu, 3. b., İstanbul: Röle Akademik Yayıncılık, 2017, ss. 28-29.

Liberal teorisyenler her ne kadar uluslararası güvenliğin korunmasında ulus devletleri ana aktör olarak kabul etseler de, devletlerin yanı sıra devlet dışı aktörlerin varlığı ve önemine de dikkat çekmektedirler. Plüralist bir yaklaşımı benimseyen liberalizme göre uluslararası örgütler başta olmak üzere, uluslararası rejimler, çokuluslu şirketler, uluslararası hükümet-dışı örgütler, devlet-altı aktörler (çıkar ve baskı grupları, siyasi partiler, brokratlar, sivil toplum kuruluşları, vb.) gibi devlet dışı aktörlerin uluslararası ilişkilerin işleyişinde rolleri ve etkileri büyüktür. Diğer bir ifade ile liberal teorisyenler, hem devletlerin hem de devlet dışı aktörlerin siyasi, ekonomik ve sosyal ilişkiler bağlamında uluslararası düzenin yapısını belirleme gücüne sahip olduğunu düşünmektedirler. Nitekim sahip olunan değerler, kimlikler ve çıkarlar çerçevesinde oluşan etkileşimler, devletlerin askeri ve güvenlik politikalarını da şekillendirmektedir. Bu bağlamda denilebilir ki liberal düşüncede güvenliğin sağlanmasında uluslararası işbirliği ve uzlaşısı büyük önem taşımaktadır.⁴⁴

Uluslararası güvenliğin sağlanmasında liberallerin üzerinde durduğu bir diğer önemli konu silahsızlanma politikasıdır. Liberaller, silahsızlanmanın ortak güvenliği sağlayacağına inanmaktadırlar. Zira liberallere göre askeri/savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ve ulusal güvenlik arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır. Bu yüzden ekonomik güç askeri güçten daha önemlidir. Devletler, askeri güce daha fazla yatırım yapmak yerine uluslararası örgütlenmeleri güçlendirmelidirler. Bunların yanı sıra liberallere göre güvenliğin sağlanması için uluslararası hukukun geliştirilmesi ve uluslararası ikili ve çok taraflı diplomasi mekanizmalarının işletilmesi diğer önemli faktörlerdir.⁴⁵

Liberallere göre, ileri demokrasiye sahip olan devletler aynı zamanda sosyal refah seviyeleri yüksek olan devletlerdir. Bu nedenle günümüzde sosyal refah devleti (*social welfare state*) kavramı önem kazanmış ve devletler kendi vatandaşlarının sosyal refahını arttırmayı öncelikli hale getirmişlerdir. Dolayısıyla, devletler göreceli kazançların aksine mutlak kazançlar elde ederek vatandaşlarının sosyal refahını

⁴⁴ Zerrin Ayşe Öztürk, “Uluslararası İlişkilerde Güvenliği Yeniden Düşünmek: Geleneksel ve Alternatif Yaklaşımlar”, *Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar*, ed. Tayyar Arı, 1. b., Bursa: Dora Yayınları, 2014, s. 157.

⁴⁵ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorisi*, 6. b., Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, s. 358.

arttıracak her türlü girişimde bulunmalıdırlar. Liberaller bunun için ise uluslararası güvenliğin önemine vurgu yapmaktadırlar.⁴⁶

Liberaller, uluslararası güvenlik sorunlarını realistlerin aksine daha indirgemeci bir şekilde ele almaktadırlar. Liberallere göre uluslararası güvenlik sorunları, realist teorisyenlerin “yüksek politika” (*high politics*) olarak nitelendirdikleri askeri konularda değil, “alçak politika” (*low politics*) olarak nitelendirilen ekonomi, toplum ve çevre gibi konularda da aramak gerekmektedir. Nitekim gümüzde de “alçak politika” konuları olarak nitelendirilen birçok konu, uluslararası politikanın kapsamı içinde yer almaktadır. Çünkü uluslararası sistemin zamanla değişmesi ile birlikte yaşanan problemlere karşı sadece askeri anlamda çözüm üretmek olanaksızdır.⁴⁷ Bu bilgiler ışığında gerek liberallerin gerekse de realistlerin güvenliğe ilişkin temel yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak Tablo 1’de gösterildiği şekilde özetlenebilir.

Tablo 1: Realizm ve Liberalizm’in Güvenlik Karşılaştırması

Özellikler	Realizm	Liberalizm
Temel Endişe	Savaş ve Güvenlik: Bir devletin bir diğer devletin niyetleri ve yetenekleri konusunda herhangi bir bilgiye sahip olmadığı bir ortamda güvenlik nasıl sağlanacaktır?	Barış ve Refah: Uluslararası aktörler, kolektif kazanımlar elde etmek için kurallar ve organizasyonlar yoluyla davranışları koordine etmenin faydalarını nasıl öğreneceklerdir?
Ana Aktörler	Devletler.	Devletler, uluslararası kurumlar, küresel şirketler.
Temel Kavramlar	Anarşi, ulusal çıkar, göreceli kazançlar, güç dengesi.	Kolektif güvenlik, karşılıklılık, uluslararası rejimler, karşılıklı bağımlılık, ulus üstü ilişkiler.
Barışa Yaklaşım	Askeri güç ve ittifaklar yoluyla egemenliği korumak ve rakipleri caydırmak.	Demokratikleşme, açık piyasalar, uluslararası hukuk ve uluslararası örgütlenme yoluyla kurumsal reform.
Küresel Bakış Açısı	Kötümser.	İyimser.

Kaynak: Shannon L. Blanton, Charles W. Kegley, *World Politics: Trend and Transformation*, Boston: Cengage Learning, 2017, p. 36.

Tablo 1’de realizm ile liberalizm arasındaki temel farklılıklar ve benzerlikler gösterilmektedir. Bu çerçevede realizmde ana aktör devlet iken liberalizmde devletin yanı sıra uluslararası kurumlar ve küresel şirketlerde ana aktör olarak kabul

⁴⁶ Yücel Bozdağlıoğlu, “Liberalizm”, *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, ed. Haydar Çakmak, Ankara: Platin Yayınları, 2007, s. 161.

⁴⁷ Cornelia Navari, “Liberalizm”, *Security Studies: An Introduction*, ed. Paul D. Williams, New York: Taylor & Francis e-Library, 2008, pp. 41-42.

edilmektedir. Realizmin temel argümanı anarşizm, ulusal çıkar ve güç dengesiye liberalizmde kolektif güvenlik, uluslararası rejimler ve ulus üstü ilişkiler temel argüman olarak kabul edilmektedir. Realistlerle liberaller arasındaki bir diğer önemli fark ise barışa yaklaşımları ile ilgilidir. Realistler, askeri güç ile barış ve güvenliğin sağlanabileceğini iddia ederlerken, liberaller demokratikleşme, uluslararası hukuk ve uluslararası örgütlenme yoluyla sağlanabileceğini düşünmektedirler.

c. Marksizm ve Güvenlik Anlayışı

Geleneksel güvenlik anlayışının değerlendirilmesinde söz edilebilecek diğer bir düşünce sistemi ise Marksizm'dir. Marksizm, 1800'lü yılların ikinci yarısında sanayi kapitalizmin doğup geliştiği Batı Avrupa'da ağır iş şartları altında ezilen işçi sınıfının (proletarya kesiminin) temel hak ve özgürlüklerini savunan, ekonomik sınıfların, dezavantajlı grupların ve bireylerin güvenlik sorunlarını dile getiren bir düşünce akımıdır. Marksist düşünürler, gerek devletlerin gerekse bireylerin güvenliğinin kapitalist sistemin ekonomik, sosyal ve toplumsal alanlardaki ezici hükümlerini ortadan kaldırmakla sağlanacağını savunmaktaydılar.⁴⁸ Ancak Marksist düşünürlerin ulusal güvenlik yazınına olan katkıları yapısal ve kuramsal boyutundan daha çok eleştirel düzeyde olmuştur.⁴⁹

Marksist düşüncede güvenliğin bir diğer hareket noktası sosyal adalet ve eşitliğe dayanmasıdır.⁵⁰ Yani sosyal adalet ve eşitliğin tesis edilmediği bir toplumda güvenlikten söz edilemez. Bunun içinde Marksizm'e göre sosyal adalet ve eşitliği sağlamanın yolu üretim araçlarına sahip olan burjuva kesimi ile emek gücüne sahip proleter kesim arasındaki sınıfsal farklılığı ortadan kaldırmaktan geçmektedir. Nitekim sınıfsal farklılıklar aynı zamanda sınıfsal çıkar ve çatışmayı da beraberinde getirdiği için bir güvensizlik halinin oluşmasına neden olacaktır. Bu yüzden sınıfsal farklılıkların kaldırılması güvenliğin oluşmasında büyük önem taşımaktadır.

Yukarıda da ifade edilen Marksizm'in burjuva-proletarya eksenli güvenlik anlayışı, kapitalizmin yaygınlaşmasıyla önemini kaybetmiştir. Ancak 1970'li yıllarda

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Karl Marx, Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Celal Üster-Nur Deriş, 16. b., İstanbul: Can Yayınları, 2013.

⁴⁹ Birdişli, a.g.e., s. 76.

⁵⁰ a.g.e., s. 76.

küresel yoksulluk ve eşitsizliklerin artmasıyla Marksizm'in güvenliğe ilişkin düşünceleri Neo-Marksistler tarafından farklı bir perspektifle irdelenmiş ve “Bağımlılık Teorisi”⁵¹ ve “Dünya Sistemleri Teorisi”⁵² ile yeniden açıklanmaya çalışılmıştır.⁵³ Neo-Marksist teorisyenler söz konusu teorilerle güvenliği ekonomi-politik gelişmişlik, gelişmişlik-azgelişmişlik, metropol-uydu ve merkez-çevre tipolojisi üzerinden anlamlandırmışlardır. Böylece Neo-Marksistler, devletlerin, ekonomik sınıfların ve dolaylı da olsa bireylerin güvenlik sorunlarını küresel kapitalist sistemin yarattığı yapısal krizler çerçevesinde ele alarak açıklığa kavuşturmuşlardır. Neo-Marksist teorisyenler, sistem düzeyindeki bu yaklaşımlarla güvenliğin salt devlet merkezli ve askeri güç ile de sağlanamayacağını belirlemişlerdir.⁵⁴ Ayrıca Neo-Marksist teorisyenlerin güvenliğe ilişkin bu yapısal eleştirileri farklı görüş ve ekollerin oluşmasına da büyük katkı sağlamıştır. Bu ekollerin güvenlik alanına bilimsel katkılarını ise “yeni güvenlik anlayışı” başlığı altında incelenecektir.

2. Yeni Güvenlik Anlayışı

Küreselleşme sürecinin başlaması ve Soğuk Savaş Döneminin sona ermesiyle birlikte, sosyal, siyasi, ekonomi ve kültürel alanlarda olduğu gibi güvenlik alanında da birçok değişim yaşanmış ve uluslararası sistem yeni bir sürece girmiştir. Bu yeni süreci kapitalizm ve liberal demokrasinin nihai zaferi olarak gören ve dünyanın artık bir barış

⁵¹ **Bağımlılık Teorisi (Bağımlılık Okulu):** Küresel kapitalist ülkelerin az gelişmiş ülkeleri kendilerine bağımlı kılabacak politikalar ile sömürdüğünü öne süren ve yapısal dengesizlikleri vurgulayan bir Neo-Marksist teoridir. Teorinin önde gelen isimleri arasında başta Raul Prebisch olmak üzere Andre Gunder Frank, Fernando Cardoso Samir Amin ve Immanuel Wallerstein yer almaktadır. Stephen Hobden ve Richard Wyn Jones, “Marxist Theories of International Relations”, *International Relations Theories*, ed. Tim Dunne-Milja Kurki-Steve Smith, Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 145.

⁵² **Dünya Sistemleri Teorisi:** Neo-Marksist kuramın önde gelen isimlerinden Immanuel Wallerstein tarafından geliştirilmiş olup gelişmiş ve gelişmemiş ülkeler arasındaki ilişkilerin analizine dayanan bir kapitalist ekonomi teorisidir. Wallerstein'e göre kapitalist dünya ekonomisinde hiyerarşik bakımdan birbirine bağlı üç tür ülke grubu bulunmaktadır. Bu ülke gruplarından ilki, sermayenin mülkiyeti ve kullanım haklarına sahip güçlü çekirdek (core) ülkeler, ikincisi yoğun emek ile işçi çalıştıran ve teknolojisi gelişmemiş güçlü olmayan çevresel (periphery) ülkeler, üçüncüsü ise hem çekirdek hem de çevresel üretim unsurlarını içeren yarı çevresel (semi-periphery) ülkelerdir. Bu teoriye göre, çekirdek ülkeler, hem çevre ülkeleri hem de yarı çevre ülkeleri ekonomik yönde sömürmektedir. Bu sömürü modeli ülkeler arasında bir güvenlik problemine de neden olmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Immanuel Wallerstein, “Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis”, *Theory and Society*, V. 3, I. 4, 1976, pp. 461-483; Immanuel Wallerstein, “Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation within the Capitalist World Economy”, *African Studies Review*, V. 17, I. 1, 1974, pp. 1-26.

⁵³ Heywood, a.g.e., p. 68.

⁵⁴ Sandıklı, Emeklier, a.g.e., ss. 22-25.

sürecine girdiğini iddia eden siyasi gözlemci Francis Fukayama'nın aksine⁵⁵ istikrarsızlık ve kargaşanın hâkim olduğu bir süreç olarak iddia edenlerde olmuştur. Örneğin dönemin Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı (CIA) başkanı James Woolsey, bu yeni süreçte uluslararası sistemde ilişkilerin çok daha karmaşık bir yapıya büründüğünü, mikro ölçekli çok sayıda tehlikenin varlığının söz konusu olduğunu ve bunların nasıl bir gelişme göstereceğini önceden kestirmenin olanaksız hale geldiğini belirterek endişelerini dile getirmiştir.⁵⁶ Belirsizliklerin yaşandığı böylesi karmaşık bir dönemde artık uluslararası barışın sağlanması değil, uluslararası güvenliği sağlamanın yolları tartışılmaya başlanmış, bireyin güvenliğinden toplumun güvenliğine, devletin güvenliğinden sistemin güvenliğine kadar çok boyutlu bir anlayışa geçilmiştir.⁵⁷

Yeni güvenlik anlayışı kapsamında güvenliğin ekonomik, politik, sosyal, askeri ve çevresel boyutları ele alınmaktadır. Bu bağlamda yeni güvenlik anlayışının teorik temellerinin oluşmasında önemli rolü olan *Eleştirel Yaklaşım*, *Galler Okulu* ve *Kopenhag Okulu*'nu incelemek aydınlatıcı olacaktır.

a. *Eleştirel Güvenlik Yaklaşımı*

Eleştirel teorinin kökeni, 1920 ve 1930'larda faşizmin yükseldiği Nazi Almanya'sında çoğunluğunu Yahudi ve Neo-Marksist akademisyenlerin oluşturduğu Frankfurt Okulu'na dayanmaktadır. Eleştirel teorinin önde gelen düşünürleri aynı zamanda Frankfurt Okulu'nun kurucuları arasında Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Friedrich Pollock ve Walter Benjamin'i göstermek mümkündür. Anılan düşünürler, insanların toplumsal eleştiri yoluyla baskılardan nasıl kurtulup özgürleşebileceği konusıyla ilgilenmişlerdir.⁵⁸

Eleştirel çalışmaların güvenlik konusuna yansımaları ise Soğuk Savaş sonrası döneme rastlamaktadır. Özellikle 1994 yılında Kanada'nın Toronto şehrindeki York Üniversitesi'nde düzenlenen "*Çatışma Stratejileri: Güvenlik Çalışmalarına Eleştirel Yaklaşım*" başlıklı konferans güvenliğe eleştirel bir perspektifle bakmanın başlangıcı

⁵⁵ Francis Fukuyama, "Tarihin Sonu mu?", çev. Yusuf Kaplan, *Tarihin Sonu mu?*, der. Mustafa Aydın-Ertan İnsel, 4. b., Ankara: Vadi Yayınları, 2003, ss. 22-23.

⁵⁶ Arı, a.g.e., s. 174.

⁵⁷ Barry Buzan, Ole Wæver, Jaap De Wilde, *Security: A New Framework for Analysis*, London: Lynne Rienner Publishers, 1998, p. 7.

⁵⁸ Hobden, Jones, a.g.e., p. 150.

sayılmaktadır. Konferansta sunulan tebliğler Keith Krause ve Michael C. Williams'ın editörlüğünde “*Eleştirel Güvenlik Çalışmaları: Kavramlar ve Örnekler (Critical Security Studies: Concepts and Cases)*” adıyla derlenerek kitap haline getirilmiştir. Krause ile Williams'ın yaptıkları katkılar çerçevesinde kitap, hem eleştirel güvenlik çalışmalarının kapsamının belirlenmesini sağlamış hem de sonraki dönemde alanın gelişmesinde önemli temel referans kaynağı haline gelmiştir.⁵⁹

Krause ve Williams (1997), güvenliğin referans nesnesine (güvenliği sağlanacak kişi ya da şey) ciddi eleştirilerde bulunmuşlardır. Bu yazarlara göre güvenliğin referans nesnesi Neo-Realistlerin savunduğu gibi salt egemen devletler değil, devletlerin yanı sıra bireylerin güvenliği de önem taşımaktadır. Çünkü devletler, farklı niteliklere sahip olmaları ve güvensizlik sorununun çözümünden ziyade sorunun bir parçası haline gelmeleri sebebiyle her zaman temel referans nesnesi olarak kabul edilmemelidir. Diğer bir deyişle devletler kendi vatandaşlarının güvenliğini sağlayabileceği gibi aynı zamanda bir tehdit kaynağı haline de gelebilirler. Bu yüzden tehditlerin bireylere yönelik olduğu ön kabulüyle bireylerin güvenliğinden başlanarak güvenlik sağlanmalıdır.⁶⁰

Krause ve Williams (1997), hem Neo-Realizmde hem de Neo-Liberalizmde askeri güç ve ulusal çıkar bağlamında ele alınan güvenlik anlayışını da eleştirerek güvenliğin anlaşılma ve incelenme biçiminde epistemolojik bir değişimin olması gerektiğini savunmuşlardır. Bu bağlamda söz konusu eleştirel güvenlik teorisyenleri, güvenliğin normatif bir kavram olduğunu belirterek toplumları oluşturan fikirler, normlar ve değerler (kültür, medeniyet ve kimlik) dikkate alınarak güvenliğin sağlanabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁶¹ Böylece eleştirel teorisyenler, geleneksel yaklaşımların güvenlik kavramına ilişkin benimsedikleri objektif yaklaşımların savunulamaz olduğunu ortaya koymuşlardır.

⁵⁹ David Mutimer, “Eleştirel Güvenlik Çalışmaları: Ayrılıkçı Tarih”, *Çağdaş Güvenlik Çalışmaları*, ed. Alan Collins, çev. Nasuh Uslu, 3. b., İstanbul: Röle Akademik Yayıncılık, 2017, s. 69.

⁶⁰ Keith Krause, Michael C. Williams, “From Strategy to Security: Foundations of Critical Security Studies”, *Critical Security Studies: Concepts and Cases*, ed. Keith Krause-Michael C. Williams, No. 2, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997, p. 43.

⁶¹ Krause, Williams, a.g.e., p. 49.

Eleştirel güvenlik teorisinin hegemonya kavramına bakışı da geleneksel teorilerden oldukça farklıdır.⁶² Eleştirel kuramın önde gelen teorisyeni Robert W. Cox, bu konuda İtalyan komünist yazar Antonio Gramsci'nin düşüncelerinden etkilenecek bir perspektif ortaya koymuştur. Cox'e (1983) göre, uluslararası sistem hegemon devletin söylemlerine göre şekillenmektedir. Dolayısıyla hegemon devletin güvenlik algısı, uluslararası ilişkilerde istikrarın sağlanması bakımından önemlidir.⁶³ Ancak hegemon devletin etkin olabilmesi için de doğal kaynaklar bakımından zengin, askeri harcamaların sağlanabileceği bir refah düzeyi ve teknolojik yönden yeterli güce sahip olması gerekmektedir. Aksi takdirde yeterli maddi güce sahip olmayan hegemon devletin uluslararası barış ve güvenliği sağlaması düşünülemez.

Özetle eleştirel teori, güvenlikle ilgili yaklaşımlarını geleneksel güvenlik anlayışının statükucu argümanlarına karşı geliştirdikleri evrensel perspektif çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu bağlamda eleştirel teorisinin güvenlik yaklaşımını dört temel noktada özetlemek mümkündür. *Birincisi*, güvenlik realistlerin savunduğu gibi objektif değil, sübjektif bir olgudur. *İkincisi*, geleneksel güvenlik anlayışının savunduğu gibi soyut bir varlık olan devletin güvenliğini sağlamak yerine birey ve toplumun güvenliğini sağlamak daha önemlidir. *Üçüncüsü*, güvenliğin kavramsal çerçevesi yeniden çizilmekte, olaylar teorisine ve pratik bağlamında ele alınmaktadır. *Dördüncüsü* ise, uluslararası sistemde güç dengesinin sağlanmasında hegemon devletler önemli rollere sahiptirler.

b. Konstrüktivist (Yapılandırmacı) Güvenlik Yaklaşımı

Sosyal İnşacı Yaklaşım (*Social Constructivism*) olarak da ifade edilen konstrüktivizm kavramı, ilk kez Nicholas Onuf'un 1989 yılında yazmış olduğu "*World of Our Making*" adlı kitap ile uluslararası ilişkiler literatüründe kullanılmaya başlanmış ve zamanla teorik bir yaklaşım haline gelmiştir. Konstrüktivizm, sosyolojik yaklaşımların ve eleştirel teorisinin temel tezlerinden yola çıkarak uluslararası toplumun güvenlik politikalarını nasıl dönüştürdüğünü ve istikrarlı bir barış için koşulların nasıl

⁶² Eleştirel düşüncede hegemonya kavramı iki şekilde kullanılmaktadır. *Birincisi* "baskın sınıfın boyun eğenlerin izniyle güç kazanması", *ikincisi* zoraki bir yöntemden ziyade burjuvazi değerlerine göre işleyen kültürel ve ideolojik bir yöntem şeklinde kullanılmaktadır.

⁶³ Robert W. Cox, "Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method", *Millennium: Journal of International Studies*, V. 12, N. 2, 1983, pp. 168-172.

sağlanabileceğini analiz etmektedir. Ayrıca konstrüktivistler, güvenliğin aktörler arası etkileşim yoluyla yani sosyal olarak oluştuğunu ve düşünsel faktörlerin dünya politikasının dinamikleri için merkezi öneme sahip olduğunu ileri sürmektedirler.⁶⁴

Konstrüktivist güvenlik yaklaşımı, Neo-Realizmin devletlerin uluslararası sistemin temel aktörleri olduğu savını kabul etmektedir. Ancak konstrüktivistlere göre uluslararası sistemdeki önemli yapılar maddi değil inter-sübjektiftir; aktörlerin kimlik ve çıkarlarının toplumsal olarak inşa edildiğini varsaymalarıdır. Yani aktörlerin (devletlerin) çıkarları, yapının aktörlere dışarıdan empoze ettiği bir durum değil, aktörlerin etkileşim sonucu tanımladıkları yeni kimliklerin sonucu olarak ortaya çıkan bir olgudur. Konstrüktivist teorisyenler, Neo-Realizmin uluslararası sistemin anarşik yapısına da farklı bakmaktadırlar. Onlara göre anarşi, aktörlerin kontrol edemediği bir güç olmanın aksine aktörlerin davranışlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.⁶⁵

Konstrüktivizmin “fikir babası” olarak bilinen Alexander Wendt, geleneksel güvenlik anlayışı kapsamındaki ana akım yaklaşımlardaki eksik olan güvenliğin sosyal boyutuna vurgu yaparak maddi unsurlar yerine fikirler, normlar, kültürler ve kimliklerden oluşan sosyal yapıyı analiz etmekte ve güvenliği bu çerçevede yorumlamaktadır. Went’e (1994) göre kimlikler, aktörlerin kim olduğunu ve onların çıkarlarının neler olabileceğini belirlemektedir.⁶⁶ Böylece çıkarları belli olan aktörlerin gerek birbirlerinden ne istediklerinin tespitinde gerekse de dost ve düşmanın kategorize edilmesinde kolaylıklar sağlamaktadır. Ancak bu dost ve düşmanlık olgusu maddi değil sosyal bir ilişkiye dayanmaktadır. Örneğin Soğuk Savaş dönemi sona ermesine rağmen NATO’nun varlığının halen devam ettirilmesi ve genişletilmesi müttefiklerin kimlik ve çıkara dayalı sosyal bir yapıdan ötürü olduğunu söylemek mümkündür.

Özetle konstrüktivizm, yapı, kimlik ve çıkar üzerine ana akım güvenlik yaklaşımlardan çok farklı bir perspektif ortaya koymuştur. Özellikle Neo-Realizmin determinist anlayışından farklı olarak konstrüktivistler, uluslararası sistemin yapısının tamamen devletler tarafından sosyal bir ortam içinde kurgulandığını savunmaktadırlar.

⁶⁴ Matt McDonald, “Constructivism”, *Security Studies: An Introduction*, ed. Paul D. Williams, New York: Taylor & Francis e-Library, 2008, pp. 59-60.

⁶⁵ Yücel Bozdağlıoğlu, “Yapılandırmacı Yaklaşım (Konstrüktivizm)”, *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, ed. Haydar Çakmak, Ankara: Platin Yayınları, 2007, ss. 149-150.

⁶⁶ Alexander Wendt, “Collective Identity Formation and the International State”, *American Political Science Review*, V. 88, N. 2, 1994, pp. 385-387.

Diğer bir ifadeyle, sistem değişikliği devletlerin sosyal kimliklerindeki değişmelere bağlı olarak gerçekleştiğini düşünmektedirler. Ayrıca konstrüktivistlere göre, yapı ve aktör arasında çıkar eksenli karşılıklı bir etkileşim söz konusudur.⁶⁷

c. Kopenhag Okulu ve Güvenlik Yaklaşımı

Kopenhag Okulu/Ekolü, 1985 yılında Danimarka'da Kopenhag Üniversitesi'nin bünyesinde "Barış ve Çatışma Araştırma Merkezi"nin güvenlik üzerine yaptığı çalışmalar ile kurulmuştur. Bu merkez kuruluş aşamasında özellikle askeri olmayan boyutları ile Avrupa güvenliği üzerinde çalışmalar yapmıştır. Okul'un önde gelen teorisyenleri; Barry Buzan, Ole Waever, Jaap de Wilde'dir.⁶⁸ Bu okula ismini ilk önce "Kimlik ve Güvenlik: Buzan ve Kopenhag Okulu (Identity and Security and the Copenhagen School)" çalışması ile Bill McSweeney vermiştir. Kopenhag ekolü, özellikle üç kavram üzerinden geleneksel güvenlik anlayışını değiştirmeye ve yeni bir güvenlik anlayışı geliştirmeye çalışmıştır. Bu kavramlar ise *güvenlikleştirme / güvenlik dışılaştırma, sektörel güvenlik yaklaşımı ve bölgesel güvenlik kompleksidir*.⁶⁹

Kopenhag Okulu'nun literatüre kazandırdığı en önemli katkılardan biri güvenlikleştirme ve güvenlik dışılaştırma kavramlarının kuramsallaştırılması olmuştur. Buzan'a göre güvenlikleştirme teorisi, herhangi bir şeyin değerli kabul edilen bir öznenin varlığına yönelik tehdit olarak kabul edilmesi ve buna karşılık alınan tedbirlerin desteklenmesi için kullanılmaktadır. Diğer bir anlatımla güvenlik alanına girmeyen bir olay, olgu ya da durumun tehdit olarak görülüp güvenlikleştirilmektir.⁷⁰ Ancak Huysman, bireylerin, sosyal grupların, ulusların ve insanoğlunun varlığı ve refahına ilişkin her şeyin güvenlik tehdidi olarak ele alınmasını reddetmektedir. Bir sorunun güvenlik tehdidi olabilmesi için siyasi elitlerin söylem yoluyla siyasi alanda ki bir konuyu güvenlik alanının dışına taşıması ve buna karşı önlem alınmasının mümkün olması

⁶⁷ Bozdağlıoğlu, "Yapılandırmacı Yaklaşım (Konstrüktivizm)", s. 154.

⁶⁸ Jef Huysmans, "Revisiting Copenhagen: Or, on the Creative Development of a Security Studies Agenda in Europe", *European Journal of International Relations*, V. 4, I. 4, 1998, pp. 479-480.

⁶⁹ Ole Waever, "Aberystwyth, Paris, Copenhagen: New Schools in Security Theory and Their Origins between Core and Periphery", 2004, p. 8.

⁷⁰ Barry Buzan, "Askeri Güvenliğin Değişen Gündemi", çev. Burcu Yavuz, *Uluslararası İlişkiler*, C. 5, S. 18, 2008 s. 107.

gerekmektedir.⁷¹ Güvenlik dışılaştırma ise, daha önce tehdit olduğu kabul edilen bir şeyin artık tehdit olarak görülmemesidir.⁷²

Kopenhag Okulu'nun güvenlik çalışmalarına bir diğer önemli katkısı da toplumun güvenlik anlamında etkilendiği beş ana sektörün birbiriyle etkileşiminin "Güvenikleştirme Teorisi"ne uyarlamasıdır. Bu bakımdan okulun öne çıkardığı temel husus, askeri tehditlerin toplumlar için tek güvensizlik kaynağı olmadığı, askeri tehditlerin yanı sıra sektörlerdeki güvenlik tehditleri de güvensizlik kaynağı oluşturmasıdır. Bu sektörler: askeri güvenlik, siyasi güvenlik, ekonomik güvenlik, toplumsal güvenlik ve çevresel güvenlidir. Güvenliği sektör analizi temelinde incelemenin önemi, sektörler arasındaki özel ilişki tiplerini tanımlayıp birbirlerini nasıl etkilediklerini ortaya koymak ve bu şekilde bütüncül bir güvenlik bakış açısı sağlamaktır.⁷³

Özellikle Eleştirel yaklaşımın; kimin güvenliği, neyin güvenliği ve kimden / neden korunma gibi sorularıyla güvenliği sorgulaması, Galler Okulu'nun özgürleşme güvenlik ilişkisi ve Kopenhag Okulu'nun güvenliği sektörel bazda incelemesi yeni güvenlik anlayışının özünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda aşağıda yer alan Tablo 2, güvenliğin sağlanmasına yönelik sorulan sorulara cevap verilmesi ve günümüzdeki güvenlik yaklaşımlarının özetlenmesi bakımından önem arz etmektedir.

Tablo 2: Kopenhag Okulu Sektörel Güvenlik Tipolojisi ve Genişletilmiş Güvenlik Kavramları

Güvenlik Kavramları	Gösterilen (Kimin Güvenliği?)	Risk Altındaki Değer (Neyin Güvenliği?)	Tehdit Kaynağı/Kaynakları (Kimden/Neden Korunma?)
Ulusal Güvenlik [Siyasi, Askeri Boyut]	Devlet	Egemenlik, Toprak Bütünlüğü	Diğer Devlet, Terörizm (Devlet Dışı Aktörler)
Toplumsal Güvenlik [Boyutu]	Milletler, Toplumsal Gruplar	Ulusal Birlik, Kimlik	(Devletler) Milletler, Göçmenler, Yabancı Kültürler

⁷¹ Huysmans, a.g.m., p. 482.

⁷² Buzan, a.g.m., s. 107.

⁷³ Buzan, Wæver, Wilde, a.g.e., p. 7.

İnsan Güvenliği	Bireyler, İnsanlık	Beka, Hayat Kalitesi	Devlet, Küreselleşme, Küresel Çevre Sorunları (GEC), Doğa, Terörizm
Çevresel Güvenlik [Boyutu]	Ekosistem	Sürdürülebilirlik	İnsanlık
Cinsiyet Güvenliği	Cinsiyet İlişkileri, Yerli Halk, Azınlıklar	Eşitlik, Kimlik, Dayanışma	Ataerkillik, Totaliter / Erktekelci Kurumlar (Hükümetler, Dinler, Elitler, Kültür), Hoşgörüsüzlük
Ekonomik Güvenlik*	Bireyler (Tüccarlar)	Ticaret, Üretim, Finans İlişkileri	Devletler, Terörizm, Küreselleşme

Kaynak: Brauch, a.g.e., s. 11.

* Yazar tarafından eklenmiştir.

Tablo 2’de görüldüğü üzere güvenlik kavramı; askeri güvenlik, siyasi güvenlik, toplumsal güvenlik, ekonomik güvenlik, insan güvenliği, çevresel güvenlik, kültür, kimlik ve cinsiyet güvenliği üzerinden sınıflandırılmıştır. Güvenlik kavramının bu denli geniş tutulması Soğuk Savaş sonrası dönemde gerek risk ve tehditlerin öngörülebilmesi gerekse de güvenliğin sadece devletin bekasıyla sağlanamayacağıdır. Bu nedenle devletin bekasının yanı sıra bireyi de güvenliğin merkezine alan yeni güvenlik anlayışı, bireyin refahına etki eden her türlü risk ve tehlikenin güvenikleştirilmesini amaçlamaktadır. Ayrıca Tablo 2’ye bakıldığında Kopenhag Okulu, güvenlik kavramını tek boyutluluktan çıkartarak, çok boyutlu ve sektörel bir düzeye taşıdığı görülmektedir. Okul’un kategorize ettiği bu sektörleri kısaca şu şekilde detaylandırmak mümkündür.

Kopenhag Okulu tarafından tanımlanan askeri güvenlik sektöründe devletlerin askeri kapasiteleri, politik niyetleri, tanıma ilişkileri ve algı yönetimleri ele alınmaktadır. Soğuk Savaş sonrası dönemde nükleer silahların varlığına yönelik yaklaşımlar askeri güvenlik sektöründeki algılamalara örnek teşkil etmektedir. Askeri güvenlik sektöründe temel referans noktası devlettir.⁷⁴ Siyasi güvenlik sektöründe de baskı ilişkilerine dayalı ideolojik tehditler ve diplomatik tanıma gibi konular güvenlik tehditleri olarak nitelendirilmektedir. Fakat bu nitelendirme söyleme dayalı olmaktadır. Çünkü söylemde dile getirilmeyen hiç bir şey tehdit olarak kabul edilmemektedir.⁷⁵ Ekonomik sektör kapsamında, kaynaklar ve piyasaya erişimi ile devletlerin ekonomik yönden güçlenmesi ve sosyal refahın sağlanması

⁷⁴ Buzan, Waeber, Wilde, a.g.e., p. 123.

⁷⁵ Sinem Açıkmeşe-Akgül, “Algı mı Söylem mi? Kopenhag Okulu ve Yeni-Klasik Gerçekçilikte Güvenlik Tehditleri”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 8, S. 30, 2011, s. 59.

amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda bölgesel ve ekonomik entegrasyon oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunun sonucu olarak da ABD, Avrupa Birliği (AB), ve Doğu Asya Ülkeleri arasında “*Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (Asia-Pacific Economic Co-operation-APEC)*” ve “*Asya, Avrupa Toplantısı (Asia, Europe Meeting-ASEM)*” gibi anlaşmalar gerçekleştirilmiştir.⁷⁶ Toplumsal güvenlik sektöründe, kolektif kimlik konuları ile ilgilenmektedir. Toplumların aidiyet ve mensubiyetlerini temel alan din, dil, kültür ve kimliklerini güvenlik kapsamına almaktadır. Son olarak çevresel güvenlik sektörü de, kaynak kıtlıklarından çevre felaketine kadar, bölgesel düzeyden küresel düzeye kadar yaygınlık göstermektedir. Kısacası insan faaliyetleri ve biyosfer arasındaki ilişki ele alınmaktadır.⁷⁷ Cinsiyet güvenliği ise biz ve ötekiler, yerli ve yabancılar, azınlıklar temelinde şekillenmekte ve feminist teoriye dayanmaktadır. Genel olarak feminist teori, ataerkil ve totaliter bir toplum yapısında gerek uluslararası ilişkilerdeki temel aktörlerin gerekse sosyal hayattaki insani ilişkilerde etkili olan erkeklerin egemenliğine odaklanmaktadır. Feminist teori, her platformda kadın ve erkek eşitliğini savunmaktadır.⁷⁸

Kopenhag Okulu’nun üzerinde durduğu bir diğer konu ise *Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisidir (Regional Security Complex Theory- RSCT)*. Bu teori ile Soğuk Savaş Sonrası dönemde bölgesel dinamiklerin tekrardan ön plana çıkartılması hedeflenmektedir. Okulun önde gelen düşünürleri Buzan ve Waever’e (2003) göre, bölgesel güvenlik kompleksinin oluşması için tüm sınır devletlerini ilgilendiren ortak bir tehdidin olması gerekmektedir. Buzan ve Waever (2003), herhangi bir devlete yönelik tehdidin diğer devletler için bağlayıcılık ve bağımlılık yarattığını düşünmektedirler. Yani bir devletin güvenliği kendisine sınır komşusu olan diğer bir devletin güvenliğinden ayrı düşünülemez.⁷⁹

RSCT, 21. yüzyılın güvenlik sorunlarının özellikleri ve dinamiklerinin analizinde uygun yöntem olarak değerlendirilebilir. Örneğin uzun zamandır Ortadoğu’da radikal grupların neden olduğu insanlık trajedileri ve 2010 yılında Arap

⁷⁶ Birdişli, a.g.e., ss. 143-144.

⁷⁷ Emine Kılıçaslan, “Kopenhag Okulu”, *Uluslararası Güvenlik Yeni Politikalar, Stratejiler ve Yaklaşımlar*, ed. Hasret Çomak-Caner Sancaktar-Sertif Demir, 1. b., İstanbul: Beta, 2016, ss. 52-53.

⁷⁸ J. Ann Tickner, *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving International Security*, New York: Columbia University Press, 1992, pp. 14-20; Jackson, Sørensen, a.g.e., pp. 241-243.

⁷⁹ Barry Buzan, Ole Weaver, *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, pp. 44-46.

Baharıyla başlayan ve Suriye’de hala devam etmekte olan kriz büyük ölçüde Ortadoğu Bölgesel Güvenlik Kompleksi’nin kendi dinamikleriyle ilgilidir. Bölge dışı aktörlerin önemli etkileri olmasına karşın, bölgesel güvenlik problemleri RSC’yi oluşturan bölgesel aktörlerin (Türkiye, İran, Irak, Suriye, Suudi Arabistan, Mısır) işbirliği, ittifak ve dengeleme stratejileriyle çözülmesi daha olasıdır. Zira farklı strateji ve politikalarla bölgede barış ve güvenliğin sağlanması mümkün değildir. RSCT’ye örnek olarak gösterilebilecek bir diğer bölge ise Afrika Kıta’sıdır. Uzun bir zamandır Kıta’da devam eden sömürgecilik politikaları Bölgesel Güvenlik Kompleksi’nin (*Regional Security Complex-RSC*) oluşmasına neden olmaktadır. Söz konusu Kıta’da ise sömürgeciliğin ortadan kaldırılması ve Kıta’nın doğal zenginliklerini dikkate alan bir analiz RSC’nin ortadan kalkmasını sağlayacaktır.⁸⁰

d. Galler (Welsh) Okulu ve Güvenlik Yaklaşımı

Geleneksel güvenlik anlayışını sorgulamaya açan ve güvenlik anlayışının değişimine katkı sağlayan Galler (Welsh) Okulu/Ekolü, İngiltere’nin Galler kentindeki Aberystwyth Üniversitesi’nde Ken Booth ve Richard Wyn Jones gibi akademisyenlerin çalışmalarıyla tanınmaya başlanmıştır. Galler/Aberystwyth Okulu/Ekolü, güvenlik anlayışını iki analitik düzlemde inşa etmektedir. Bunlardan ilki *güvenlik anlayışının derinleştirilmesi (deepening security)*, ikincisi ise *güvenlik anlayışının genişletilmesinin (broadening security)* sağlanmasıdır. Güvenlik anlayışının derinleştirilmesiyle akademik kavramlar ile siyasi gündemler arasındaki ilişkinin açığa çıkarılması amaçlanmaktadır. Böylece hem çevre güvenliği gibi ulus üstü güvensizlikler hem de toplumsal güvenlik gibi ulus altı güvensizliklerin değerlendirilebilmesine imkan sağlanacaktır. Galler Okulu’nun ikinci analitik girişimi olan güvenlik anlayışının genişletilmesinde ise aktörlerin karşılaştığı bir takım güvensizliklerin ele alınması hedeflenmektedir. Bu bağlamda Galler Okulu, sorunları güvenlik sorunu hale getirmek veya güvenlikleştirmek yerine güvenliğin siyasiliğini açığa çıkarma çabası içindedir.⁸¹

⁸⁰ Buzan, Weaver, a.g.e., pp. 46-51.

⁸¹ Ken Booth, *Theory of World Security*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, pp. 149-150; Pınar Bilgin, “Güvenlik Çalışmalarında Yeni Açılımlar: Yeni Güvenlik Çalışmaları”, *Stratejik Araştırmalar*, C. 8, S. 14, 2010, s. 44.

Galler (Welsh) Okulu'nun önde gelen kuramcılarında Ken Booth, Frankfurt Okulunun fikri öncülerinden de etkilenecek *özgürleşme/özgürleştirme* kavramını teorisinin temeline yerleştirmiştir. Booth'a (1991) göre güvenlik, realizmin entelektüel hegemonyası ile şekillenen geleneksel güvenlik anlayışında olduğu gibi askeri güç ile değil özgürleşme ile sağlanmalıdır. Bu nedenle insanın özgür olabilmesi için tüm fiziki ve insani kısıtlamalar ortadan kaldırılmalıdır. Booth fiziki ve insani kısıtlamaları da bireylerin ve toplumların sosyal refahını etkileyen; savaşlar, savaş tehdidi, açlık, yoksulluk, yetersiz eğitim ve sağlık hizmetleri, siyasi baskılar ve çevre felaketleri şeklinde belirtmektedir. Böylece özgürleşme ile güvenlik arasındaki bağıntıyı aynı madalyonun iki yüzüne benzeten Booth, teorik olarak özgürlük ve güvenliğin birbirlerini tamamlayan iki olgu olduğunu ifade etmektedir.⁸²

Galler Okulu teorisyenlerinin üzerinde durdukları bir diğer önemli nokta Batı'nın Doğu toplumuna bakış açısının (Oryantalizm) yanlış ve sorunlu olma düşüncesidir. Galler ekolüne göre Batı toplumu kendini merkeze alırken Doğu toplumunu hem kendi karşısında tanımlamakta hem de ötekileştirmektedir. Batı'nın bu yanlış tutumu ise Doğu-Batı arasında karşılıklı düşmanlıklara neden olmaktadır. 11 Eylül 2001 yılında ABD'nin İkiz Kulelerine yapılan saldırılar ve sonrasında Batı'da artan yabancı düşmanlığı (Zenofobia) ve İslam karşıtlığı (İslamofobia) bu duruma örnek gösterilebilir. Bu nedenle istikrarlı bir barış ve gerçek bir güvenlik ortamı için öncelikle toplumların öğretilmiş korkulardan, yönlendirilmiş davranışlar ve reaksiyonlardan ve ötekileştirme politikalarından kurtulması gerekmektedir.⁸³

II. ULUSLARARASI KOLEKTİF GÜVENLİK ÖRGÜTLERİ

I. ve II. Dünya Savaşları ve devamında başlayan Soğuk Savaş dönemindeki kutuplaşma, savunma hizmetleri ve harcamaları konusunda ülkelerin birlikte hareket etmeleri sonucunu doğurmuştur. Dünya'da ikili kutuplaşma sonucu olarak NATO ve Varşova Paktı kurulmuştur.

⁸² Ken Booth, "Security and Emancipation", *Review of International Studies*, V. 17, N. 4, 1991, p. 319.

⁸³ Birdişli, a.g.e., ss. 111-113.

A. KUZEY ATLANTİK ANTLAŞMASI ÖRGÜTÜ (NATO)

II. Dünya Savaşının ardından Almanya konusunda Batı Avrupa devletleri ile SSCB arasındaki köklü görüş ayrılıkları, SSCB'nin Doğu Avrupa Devletlerini işgal etmesine devam etmesi, SSCB'nin İran ile Türkiye üzerindeki baskısı, Truman Doktrini⁸⁴ ve Marshall Planı⁸⁵ kapsamında verilen mali desteğin yetersiz kalması gibi nedenler Batı Avrupa Devletlerini bir ittifak arayışına zorlamıştır. Özellikle 22 Şubat 1948'de gerçekleşen Prag darbesi sonucunda Çekoslovakya'nın SSCB tarafından işgal edilmesiyle Batı Avrupalı devletler ittifak ve savunma birliği çabalarına hız vermişlerdir. Bunun sonucunda İngiltere, Fransa, Belçika Hollanda ve Lüksemburg 17 Mart 1948'de ortak bir savunma antlaşması olan Brüksel Antlaşması'nı imzalamışlardır. Bu antlaşma ile taraflar, Avrupa ekonomisinin yeniden imarı ve ortak bir savunma sistemi oluşturmayı kararlaştırmışlardır. Ancak antlaşmaya taraf olan devletler, ABD'siz bir ittifakın SSCB karşısında başarısız olunacağını bilmekteydiler. Bu nedenle ittifak üyelerinin çağruları üzerine, ABD Senatosunun 11 Haziran 1948'de senatör Vandenberg önderliğinde aldığı karar ile hükümete *“ulusal güvenliğin tehlikeye düşürüldüğü silahlı bir saldırı durumunda meşru savunma hakkını kullanma ve barış zamanında ABD sınırları dışında askeri ittifaklara katılma yetkisi”* verilmiştir. Böylece Brüksel Antlaşmasına taraf olan devletlere ABD'nin katılımıyla NATO'ya giden yol açılmıştır.⁸⁶

Savunma politikaları ve harcamaları açısından önem arz eden NATO, 4 Nisan 1949 tarihinde Washington'da ikisi Kuzey Amerika'dan (ABD ve Kanada) onu Batı

⁸⁴ **Truman Doktrini:** Doktrin, SSCB'nin etki alanına girme tehlikesinde olan Türkiye ile Yunanistan'a ABD tarafından yapılan askeri yardımları içermektedir. Dönemin ABD başkanı Harry S. Truman'ın 12 Mart 1947'de Amerikan Kongresine gönderdiği mesajında, Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolarlık askeri yardım yapılması için kendisine harcama yetkisi verilmesini talep etmiştir. Bu talep Senato'da ve Temsilciler Meclisi'nde kabul edildikten sonra 22 Mayıs 1947 tarihinde söz konusu ülkelere yardımlar başlamıştır. Bu yardımların 100 milyon doları Türkiye'ye, 300 milyon doları ise Yunanistan'a yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, 11. b., İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007, s. 226; Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 23. b., Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2013, ss. 257-259; Atasay Özdemir, “Truman Doktrini”, *Diplomasi Tarihi II*, ed. Barış Özdal-R. Kutay Karaca, 1. b., Bursa: Dora Yayınları, 2019, s. 274.

⁸⁵ **Marshall Planı:** Dönemin ABD Dışişleri Bakanı George C. Marshall tarafından 5 Haziran 1947 tarihinde ortaya konulan bu planın amacı; II. Dünya Savaşından sonra yıpranan Avrupa devletlerinin ekonomik kalkınmasına yardımcı olmaktır. Bu amaç üzerine ABD'de 3 Nisan 1948 tarihinde 4 yıl devamı öngörülen bir “Dış Yardım Kanunu” çıkarılmıştır. ABD bu kanuna dayanarak daha ilk yılında Türkiye'nin de olduğu 16 Avrupa devletine 6 milyar dolarlık bir ekonomik yardım yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Özdal, “Marshall Planı”, *Diplomasi Tarihi II*, ed. Barış Özdal-R. Kutay Karaca, 1. b., Bursa: Dora Yayınları, 2019, s. 282; Armaoğlu, a.g.e., s. 226; Sander, a.g.e., ss. 257-259.

⁸⁶ Sander, a.g.e., ss. 263-265.

Avrupa'dan (İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Norveç, Danimarka, Portekiz, İzlanda ve İtalya) olmak üzere on iki devletin imzaladıkları Kuzey Atlantik Antlaşması ile kurulmuştur.⁸⁷ Böylece ABD'nin Kuzey Atlantik İttifakını kurmasıyla, Doğu Bloku karşısında Batı Bloğunun kuvvet dengesi sağlanmıştır. Ayrıca bu ittifak, ABD'nin hem dünya sahnesine çıkmasını sağlamış hem de SSCB karşısında uygulayacağı “durdurma” politikasının ilk adımı olmuştur.⁸⁸

Soğuk Savaş boyunca üye devletlerin güvenliğini sağlayan NATO, 1952'de Yunanistan ve Türkiye'yi, 1955'te Federal Almanya'yı, 1982'de İspanya'yı bünyesine katarak üçüncü kez genişlemiştir. Bu dönemde Sovyet tehdidi altında bulunan bu dört devletin NATO'ya alınmasıyla NATO'nun güney kanadının güçlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece Batı Avrupa'da güven ve istikrarın tesis edilmesi daha da kolaylaşmıştır. Soğuk Savaşın bittiği 1991 yılından 2022 yılına kadar ise beş kez genişleyerek 30 üyesi ile küresel bir güvenlik örgütüne dönüşmüştür (Tablo 3). Soğuk Savaş sonrası dönemde ise Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasıyla NATO yeni misyonlar üstlenmiştir. Doğal olarak bu misyonlar da NATO'nun gerek görev alanlarını gerekse de üye sayısını artırmıştır.

Tablo 3: Kuruluşundan Bugüne NATO Üyeleri (1949-2022)

Ülke	Katıldığı Yıl	Ülke	Katıldığı Yıl
Amerika Birleşik Devletleri	1949	İspanya	1982
Kanada	1949	Çek Cumhuriyeti	1999
Belçika	1949	Macaristan	1999
Birleşik Krallık	1949	Polonya	1999
Danimarka	1949	Bulgaristan	2004
Fransa	1949	Estonya	2004
Hollanda	1949	Letonya	2004
İtalya	1949	Litvanya	2004
İzlanda	1949	Romanya	2004
Lüksemburg	1949	Slovakya	2004
Norveç	1949	Slovenya	2004
Portekiz	1949	Arnavutluk	2009
Yunanistan	1952	Hırvatistan	2009
Türkiye	1952	Karadağ	2017
Almanya	1955	Kuzey Makedonya	2020

Kaynak: NATO Member Countries 2020.

⁸⁷ Barış Özdal, “NATO'nun Kuruluşu”, *Diplomasi Tarihi II*, ed. Barış Özdal-R. Kutay Karaca, 1. b., Bursa: Dora Yayınları, 2019, s. 282.

⁸⁸ Levent Yiğittepe, *NATO Güvenlik Politikaları ve Terörle Mücadele Stratejileri*, 1. b. İstanbul: Cinius Yayınları, 2017, s. 22.

1. NATO'nun Amaç ve İlkeleri

NATO'nun esas kuruluş amacı, II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen komünizm hareketini çevrelemek ve SSCB'ye karşı ittifaka üye devletlerin demokratik özgürlük ve güvenliğini korumaktır.⁸⁹ NATO'nun ilk genel sekreteri olan Lord Hasting Ismay ise ittifakın kuruluş amacını; “SSCB'yi dışarıda, ABD'yi içeride ve Almanya'yı kontrol altında tutmak” olarak özetlemiştir.⁹⁰ Bu amaçla NATO, üç önemli fonksiyonu aynı anda gerçekleştirmek üzere kurulduğunu söylemek mümkündür. *Birincisi*, ABD'nin Avrupa'daki askeri varlığı garanti altına alınmıştır. *İkincisi*, ABD aracılığıyla Almanya üzerinde sıkı bir denetim kurulmuştur. *Üçüncüsü* ise yine ABD aracılığıyla SSCB'nin yayılmacı ve tehlike arz eden politikalarına karşı Batı Avrupa'nın güvenliği sağlanmıştır.

NATO'nun amaçlarının ve temel görevlerinin yer aldığı Kuzey Atlantik Antlaşması bir bütün olarak değerlendirildiğinde yukarıda da belirtildiği gibi Sovyet yayılmasına karşı kolektif savunmanın sağlanması olduğu görülmektedir. Antlaşmanın hemen giriş bölümünde tarafların Birleşmiş Milletler Yasası'nda belirtildiği gibi bireysel özgürlükler, demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi ortak değerler temelinde bütün halkların özgürlüklerini, ortak miraslarını ve medeniyetlerini korumakta kararlı olduklarını, Kuzey Atlantik bölgesinde istikrar ve refahın geliştirilmesini hedeflediklerini, barış ve güvenliğin sağlanması için kolektif hareket edeceklerini açıklamaktadırlar.⁹¹ Antlaşma metninde açıkça görülüyor ki NATO, Avrupa'nın güvenliğini sağlamanın yanı sıra Batı dünyasının değerlerini hem savunmayı hem de bu değerlerin geliştirilmesinde katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

İttifakın özünü ortaya koyan 4'üncü ve 5'inci maddelerinde ise “siyasi-diplomatik dayanışma” ve “kolektif savunma” hedeflenmektedir. Antlaşmanın 4'üncü maddesine göre; antlaşmaya taraf olan devletlerden herhangi birinin toprak bütünlüğü, siyasi bağımsızlığı ve güvenliği tehdit edildiğinde taraf devletlerin birbiriyle işiştare edecekleri belirtilmektedir. 5'inci maddeye göre ise, “NATO üyesi devletlerin herhangi

⁸⁹ Caner Sancaktar, “NATO'nun Kosova Müdahalesi: Emperyalist Müdahaleye Bir Örnek”, *Uluslararası Güvenlik Yeni Politikalar, Stratejiler ve Yaklaşımlar*, ed. Hasret Çomak-Caner Sancaktar-Sertif Demir, 1. b., İstanbul: Beta, 2016, s. 445.

⁹⁰ Peter Duignan, *NATO: Its Past, Present, And Future*, First Printing, Stanford: Hoover Institution Press, 2000, p. IX.

⁹¹ NATO, *NATO Handbook*, Brussels: NATO Press, 2006, p. 371.

birine veya daha fazlasına yapılan silahlı bir saldırı, bütün üye devletlere yapılmış sayılacaktır". Bu durumda tüm ittifak üyeleri, Birleşmiş Milletler Şartı'nın 51'inci maddesinde⁹² tanınan bireysel ya da kolektif meşru müdafaa hakkı çerçevesinde saldırıya uğrayan devlete silahlı kuvvet ihtimali de dâhil olmak üzere her türlü yardımın yapılacağı taahhüt edilmiştir.⁹³

NATO, savunma alanındaki görevlerini icra ederken bir takım ilkelere bağlı kalacağını beyan etmiştir. Bu ilkelerin bazıları şu şekilde belirtilmektedir:⁹⁴

- NATO, savunma amaçlı kurulmuş bir askeri örgüttür.
- Savunma, kolektif biçimde yapılmaktadır.
- NATO'nun faaliyetlerindeki esas amaç, fiili bir saldırı durumunda caydırmayı ve geri püskürtmeyi sağlayacak kadar güç bulundurmaktır. Bundan dolayı caydırmanın ve geri püskürtmenin sağlanabilmesi için ise NATO, yeterli ölçüde konvansiyonel ve nükleer silah bulundurmaktadır.
- Üye devletlerin egemenliği, toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığı NATO'nun garantisidir.
- NATO'nun faaliyetleri dünyada barış ve güvenliğin sağlanmasına yöneliktir.

2. NATO'nun Temel Stratejileri

NATO, kuruluşundan bugüne kadar uluslararası sistem içerisinde yaşanan gelişmeler karşısında varlığını sürdürebilmiş yegâne bir örgüttür. Örgütün varlığını sürdürebilmesinin temelinde ise, stratejik hareket etme kabiliyeti yatmaktadır. Örgüt, Soğuk Savaş döneminin yaşandığı 1949 yılından 1991 yılına kadar dört adet stratejik konsept yayınlamıştır. Bahse konu olan stratejik konseptler ile 1949 yılından 1970

⁹² **Birleşmiş Milletler Şartı'nın 51'inci Maddesi:** "Bu Antlaşmanın hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletler Üyelerinden birinin silahlı bir saldırıya hedef olması halinde, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli önlemleri almaya dek, bu üyenin doğal olan bireysel veya ortak müdafaa hakkına hâle getirmez. Üyelerin bu meşru müdafaa hakkını kullanırken aldıkları önlemler derhal Güvenlik Konseyi'ne bildirilir ve Konsey'in işbu Antlaşma gereğince uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için gerekli göreceği biçimde her an hareket etme yetki ve görevini hiçbir biçimde etkilemez". Charter of The United Nations and Statute of The International Court of Justice, San Francisco, 1945, pp. 10-11.

⁹³ Kuzey Atlantik Antlaşması hakkında ayrıntı bilgi için bkz.: EK-1.

⁹⁴ Duignan, *a.g.e.*, pp. 1-23; Davut Ateş, *Uluslararası Örgütler Devletin Örgütlenme Mantığı*, 4. b., Bursa: Dora Yayınları, 2017, s. 256.

yılına kadar “savunma ve caydırma”, sonraki 20 yılda ise “diyalog ve detant (yumuşama)” odaklı politikalar uygulamıştır.

a. Soğuk Savaş Döneminde NATO'nun Temel Stratejileri

NATO'nun soğuk savaş döneminde güvenlik ortamını sağlamak üzere uyguladığı temel stratejilerin sırasıyla; “Gerginlik Dönemi” (1949-1952), “Kontrollü Gerginlik Dönemi” (1953-1962), “Barışçı Rekabet Dönemi” (1963-1968), “Yumuşama Dönemi” (1969-1978), “Gerginliğe Dönüş Dönemi” (1979-1985) ve “Diyalog Dönemi” (1986-1990) şeklinde kategorize edilen dönemlere göre açıklanması yararlı olacaktır.⁹⁵

(1). Gerginlik Dönemi (1949-1952)

NATO'nun kuruluşunun ilk yılları olan bu dönemde birtakım gerginlikler yaşanmıştır. ABD ve SSCB liderliğinde oluşan bloklar, bu dönemde rakiplerini kendi etki alanında tutmayı ya da siyasi ve ekonomi gibi belirli alanlarda birbirlerine egemenlik kurmayı amaçlamışlardır. Bu durum beraberinde bloklar arası silahlanma yarışını ve coğrafi nüfuz mücadelesini getirmiştir. Özellikle SSCB'nin 1948'de Çekoslovakya'daki komünist darbeyi desteklemesi, Batı Berlin'deki SSCB ablukası, 1949'da Çin'de komünistlerin iktidarı ele geçirmesi, 1950'de Çin'in Tibet'i işgal etmesi ve 1950'de Kuzey Kore'nin Güney Kore'ye saldırısında SSCB'nin Kuzey Kore'yi desteklemesi ile bu dönemde bloklar arasında gerginliğin tırmanmasına neden olmuştur.⁹⁶

NATO'nun kuruluş yıllarındaki (1949-1952) ilk stratejisi, 6 Ocak 1950'de Kuzey Atlantik Konseyi (North Atlantic Council-NAC) tarafından onaylanan “Kuzey Atlantik Bölgesinin Savunması için Stratejik Konsept (DC 6/2)” adlı belge ile belirlenmiştir. Bu belgeye göre NATO'nun ilk temel stratejisi tecavüzü caydırmak ve savaşı önlemek olmuştur. Ancak bu stratejinin başarılı olmaması halinde NATO kuvvetlerinin taarruza geçilebilmesi öngörülmüştür. Bu çerçevede, her bir üye devletin

⁹⁵ Ali Bilgin Varlık, “Askerî ve Ekonomik Veriler Işığında NATO'nun Esnekliği”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, C. 11, S. 2, 2012, s. 75.

⁹⁶ Shannon Lindsey Blanton, Charles William Kegley, *World Politics: Trend and Transformation*, Boston: Cengage Learning, 2017, pp. 98-99.

savunmaya katkısının coğrafi konumu, nüfusu, savunma sanayi ve askeri kapasitesi ile orantılı olması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca belgede üye devletler, askeri güçlerini genel planlarla tutarlı bir şekilde geliştirirlerken ekonomik büyüme ve ekonomik istikrarın sağlanması, güvenliklerinin önemli unsurlarından olduğunu akılda tutmaları gerektiği belirtilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde NATO'nun savunma planlamasının amacı, minimum insan gücü ve minimum savunma harcamasıyla azami verimliliğin sağlanmasına yönelik olmuştur.⁹⁷ Fakat 25 Haziran 1950'de SSCB'nin desteğiyle Güney Kore'nin Kuzey Kore tarafından işgal edilmesi, NATO'nun temel stratejisinin değiştirmesini gerektirmiştir. Söz konusu bu süreçte NATO'nun daha büyük bir savunma kapasitesine kavuşturulması için iki stratejik karar alınmıştır. Bu kararlardan *birincisi*, NATO'nun dağılık savunma yapılanmasının acilen terk edilmesi olmuştur. Alınan karar doğrultusunda NAC tarafından bütünleşik bir askeri yapı oluşturulmuştur. Bahse konu olan kararlardan *ikincisi* ise ittifak üyesi devletlerin kısa süre içerisinde kara, hava ve deniz donanmalarının güçlendirilmesine yönelik olmuştur.⁹⁸ Bu kararların neticesinde; 1949'da 400 savaş uçağı, 12 tümen ve zayıf bir deniz donanmasına sahip olan NATO kuvvetleri; Aralık 1951'de 3000 savaş uçağı, 35 tümen ve güçlü bir deniz donanmasına kavuşturulmuştur. 20-25 Şubat 1952 tarihleri arasında yapılan Lizbon Zirvesinde ise NATO'nun savunma gücünün yeterli olmadığı tartışılmış ve ittifakın yeni bir savunma yapılanmasına gidilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar üzerine ittifakın mevcut savunma gücüne 1000 savaş uçağı, 15 tümen ve orantılı sayıda deniz donanması daha eklenmiştir.⁹⁹

(2). Kontrollü Gerginlik Dönemi (1953-1962)

1953 yılında Sovyetler Birliği lideri Josef Stalin'in ölümünden sonra iktidara Nikita Kruşçev geçmiştir. Bu değişim Sovyetler Birliği'nin dış politikasına da yansımıştır. Kruşçev, Stalin'in "*benimle olmayan bana karşıdır*" politikasını terk ederek "*barış içinde bir arada yaşama*" politikasını savunmaya başlamıştır. Bu tutum değişikliği esasen; Stalin'in Ortadoğu'daki gelişmelere karşı ilgisiz davranmasından,

⁹⁷ NATO, *Security Grading B Council Document No.12 (Final) D-4/12*, London:1950, pp. 1-5.

⁹⁸ Gregory W. Pedlow, "The Evolution of NATO Strategi, 1949-1969", *NATO Strategy Documents 1949-1969*, ed. Gregory W. Pedlow, 1997, p. XV.

⁹⁹ Lord Ismay, *NATO: The First Five Years 1949-1954*, Paris: NATO Archives, 1954, pp. 102-103.

Sovyetler Birliği'nin hegemonyası altında bulunan ülkelere karşı daha hoşgörülü bir siyaset anlayışı ile yönetilmesi gerektiğini benimsemesinden ve ABD'nin nükleer silah stratejisini durdurma gayretlerinden kaynaklanmıştır. SSCB'nin bu yeni politikası bir yandan bağlantısız devletlerin ilgisinin çekmesine diğer yandan da ABD ve NATO'nun caydırma politikalarının tekrardan gözden geçirilmesine neden olmuştur.¹⁰⁰

1953'te ABD'nin savunma politikası ise “*Yeni Bakış (New Look)*” stratejisi ile belirlenmiştir. Bu strateji ile SSCB'den gelebilecek her türlü saldırıya karşı nükleer silahlarla karşı konulabileceği öngörülmüştür. Belgede, ABD'nin nükleer silah politikasının Avrupa'nın savunması açısından önemine de vurgu yapılmıştır. Bu durum belgede şu şekilde belirtilmiştir: “*Batı Avrupa'ya yönelik herhangi bir saldırıya karşı en büyük caydırıcı unsur, ABD'nin atomik yeteneğini ve kitlesel karşılık (massive retaliation) gücünü kullanma konusundaki açık kararlılığıdır*”.¹⁰¹ ABD'nin nükleer silahlara yönelik bu tutumu NATO'nun askeri yetkililerini de etkilemiş ve ittifak üyesi Avrupalı ülkelerin desteği ile nükleer silah kullanımının NATO stratejilerine entegre edilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Avrupa Müttefik Kuvvetler Başkomutanlık Karargahı (Supreme Headquarters, Allied Forces, Europe-SHAPE) tarafından rapor haline getirilen bu çalışmalar, 17 Aralık 1954 yılında NAC'ye sunulmuş ve konsey tarafından onaylanmıştır. Böylece nükleer silah kullanılarak NATO bölgesinin savunma stratejisi resmi olarak belirlenmiştir. Rapora göre, NATO'nun temel savunma stratejisi “*kitlesel karşılık*” olmuştur. Kitlesel karşılık stratejisi ile NATO, olası bir saldırı durumunda, karşı tarafın kullandığı silah türüne bakmaksızın nükleer silahlarını kullanarak karşılık vermeyi amaçlamıştır.¹⁰²

1957 yılına gelindiğinde NATO üyesi ülkeler, SSCB'nin nükleer silah kullanma yeteneklerinden büyük bir endişe duymuşlardır. Bu durum ittifakın “*kitlesel karşılık*” stratejisinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bunun üzerine ittifak üyeleri, nükleer silahların kullanılmaması için 29 Ağustos 1957 tarihinde Londra'daki Birleşmiş Milletler Silahsızlanma Alt Komitesi görüşmelerine katılmışlardır. Görüşmelerde ittifak üyeleri bir takım önerilerde bulunmuşlardır. Bunlar; her tür silah ve askeri kuvvetin azaltılması, askeri silah ve teçhizat üretiminin durdurulması, mevcut nükleer silah

¹⁰⁰ Sander, a.g.e., ss. 305-306.

¹⁰¹ NATO, *Statement of Policy by the National Security Council on Basic National Security Policy*, V. 1, 1953, pp. 412-429.

¹⁰² Pedlow, a.g.e., p. XVII.

stoklarının azaltılması, nükleer silah testlerinin askıya alınması ve olası saldırı riskine karşı koruyucu önlemlerin benimsenmesine yönelik olmuştur. Ancak bu öneriler, Kasım 1957'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda büyük bir çoğunlukla onaylanmasına rağmen ABD tarafından reddedilmiştir.¹⁰³ ABD'nin bu tutumunun arkasındaki en büyük etken ise 4 Ekim 1957'de SSCB tarafından "Sputnik" isminin verildiği füzenin uzaya fırlatılması olmuştur. Zira Sputnik'in uzaya fırlatılması ile ABD ve NATO toprakları, nükleer saldırı tehlikesi altına girmiştir. Bu da gerek ABD'nin gerekse NATO'nun "çevreleme politikası"nın daha da sertleşmesine neden olmuştur.¹⁰⁴

Bu dönemde yaşanan bir diğer önemli olay 1962'de yaşanan Küba Krizidir. Küba Füze Krizi; ABD'nin Türkiye ve İtalya'ya, SSCB'nin ise Karayipler'de küçük bir ada ülkesi olan Küba'ya nükleer füze başlığı yerleştirmesi ile başlamıştır. Küba Füze Krizi'nde dünya, nükleer savaşın eşiğine gelmiştir. Bu açıdan Küba Krizi, iki süper güç arasındaki sert ilişkilerin yıkıcı etkilere neden olunabileceğini ortaya koyması bakımından büyük önem arz etmiştir. Bu da iki süper güç arasındaki bir yumuşamanın ne kadar gerekli olduğunu göstermiştir. Bu nedenle kriz, ABD başkanı John F. Kennedy ve SSCB başkanı Kruşçev tarafından diplomasi yoluyla çözülmesi gerektiği kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine ABD'nin Türkiye ve İtalya'da konuşlandırdığı füzeleri kaldırması karşılığında SSCB füzeleri Küba'dan çıkarılmıştır.¹⁰⁵ Böylece Küba Füze Krizi, bloklar arasında fiili bir savaşa dönüşmeden çözülmüştür.

(3). Barışçı Rekabet Dönemi (1963-1968)

Küba Krizi'nde yaşanan gelişmeler sonucunda ABD, nükleer silahların yeterli bir caydırma unsuru olmadığına ikna olmuştur. Bu nedenle kriz sonrasında Kennedy yönetimi, nükleer silah kullanımının az olduğu yeni bir savunma stratejisinin gerekliliğini dile getirmiştir.¹⁰⁶ Özellikle Robert S. McNamara, Dean Acheson, McGeorge Bundy, Charles Hitch ve William Kaufmann gibi güvenlik uzmanları

¹⁰³ NATO, *Facts About the North Atlantic Treaty Organization*, Paris: Information Service, 1962, pp. 32-33.

¹⁰⁴ Barış Özdal, "Karşıtlık İçerisinde Yaşanan Gelişmeler", *Diplomasi Tarihi II*, ed. Barış Özdal-R. Kutay Karaca, 1. b., Bursa: Dora Yayınları, 2019, s. 368.

¹⁰⁵ Stephen McGlinchey, "Diplomacy", *International Relations*, ed. Stephen McGlinchey, Bristol: International Relations Publishing, 2017, p. 24.

¹⁰⁶ Jane E. Stromseth, *The Origins of Flexible Response: NATO Debate over Strategy in the 1960s*, London: Macmillan Press, 1988, p. 3.

NATO'nun “*kitlesel karşılık*” stratejisinin başarısızlığına dikkat çekerek, hem ABD hem de NATO için konvansiyonel silahların ağırlıkta olacağı bir savunma planlamasını önermişlerdir. Ancak böyle bir planlamanın Avrupa'da konvansiyonel çatışma riskini artıracak ve nükleer caydırıcılığın güvenilirliğini zayıflatacağı düşüncesiyle NATO üyesi devletler tarafından olumsuz karşılanmıştır. Ayrıca üye devletler, yeniden bir konvansiyonel silah yapılanmasının yüksek maliyetlere neden olunacağı ve bunun da gereksiz bir savunma harcaması demek olduğunu belirtmişlerdir.¹⁰⁷ İttifak içinde yaşanan bu fikir ayrılıkları, Avrupa'da hükümet değişiklikleri ve Fransa'nın NATO'dan ayrılması ile son bulmuştur.

Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle, ABD'nin konvansiyonel silah politikasını Fransa'nın nükleer silah politikasıyla çeliştiği için sert bir şekilde eleştirmiştir. Bunun üzerine 11 Mart 1966 yılında Fransa, kendi nükleer politikasından vazgeçmeyeceğini ileri sürerek NATO'nun askeri kanadından çekileceğini açıklamıştır. Bu kararın ardından, hem Fransız kuvvetleri Avrupa Müttefik Yüksek Komutanlığı (Supreme Allied Command Europe - SACEUR) görevinden tamamen çıkartılmış hem de NATO'nun merkez karargâhı Paris'ten Brüksel'e taşınmıştır. Ancak ABD, bu olumsuz eğilimlerin birbirini tetikleyebileceğinden ve ittifakın diğer üyeleri üzerinde bir gerilime neden olabileceğinden dolayı endişe duymaya başlamıştır. Bunun üzerine ABD, gerilimin seviyesini düşürmek amacıyla 1967'de ittifakın diğer üye devletleri ile birlikte Harmel Raporu'nu onaylamıştır. Harmel Raporu'nun onaylanmasıyla NATO, “*Kitlesel Karşılık*” stratejisinden “*Esnek Karşılık*” stratejisine geçmiştir.¹⁰⁸

“*Esnek Karşılık*” stratejisinde, karşılaşılan saldırının niteliğine göre bir tepkinin gösterilmesi öngörülmüştür. Böylece “*Esnek karşılık*” stratejisiyle, “*nükleer eşik*”i yükseltmenin yanı sıra konvansiyonel silah sistemlerinin yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi de zorunlu hale gelmiştir.¹⁰⁹ Bu strateji dönüşümü özellikle NATO üyesi kanat ülkelerin savunma harcamalarının artmasına neden olmuştur.

¹⁰⁷ Stromseth, a.g.e., pp. 28-30.

¹⁰⁸ Richard L. Kugler, *Commitment to Purpose: How Alliance Partnership Won the Cold War*, Santa Monica, California: RAND, 1993, pp. 182-184.

¹⁰⁹ Dedeoğlu, a.g.e., ss. 234-235.

(4). Yumuşama Dönemi (1969-1978)

1953'te Nikita Kruşçev, 1960'lı yılların başında Charles De Gaulle, 1962'de John F. Kennedy ve 1967'de Willy Brandt tarafından çeşitli vesilelerle gündemde tutulan “Yumuşama” (Détente) gayretleri, 1969-1978 döneminde uygulanmaya geçirilmiştir.¹¹⁰ Pierre Harmel tarafından hazırlanan raporun NATO tarafından kabul edilmesinin ardından 1969'da ABD başkanı Richard Nixon ve ulusal güvenlik danışmanı Henry A. Kissinger'in çabalarıyla “Yumuşama” stratejisi resmîyet kazanmıştır. Kissinger, söz konusu bu dönemin dış politika stratejisini “*rakiplerin farklılıklarını düzenleyip sınırlayabilecekleri ve nihayetinde rekabetten işbirliğine geçebilecekleri bir ortam yaratma*” şeklinde açıklamıştır. Bu doğrultuda ABD, SSCB ile olan ilişkilerini yeniden düzenleyerek karşılıklı ilişkilerin artmasına yönelik stratejiler geliştirmiştir.¹¹¹ Bu stratejiler Federal Almanya başbakanı Willy Brant'ın 1969 yılında Doğu-Batı ilişkilerinin barışçı yolla çözülmesini esas alan “Ostpolitik” yaklaşımı ile de yakından örtüşmüştür.¹¹²

Yukarıda ifade edilenlerin yanı sıra, yumuşamanın oluşmasına etki eden bir diğer önemli faktör ise Sovyetler Birliği'ni Batı ile işbirliğine mecbur bırakan Çin-Sovyetler Birliği çatışmasında “arabuluculuk” yapmaya çalışan bağlantısız devletlerin oynadıkları roldür. Özellikle 1970'li yılların başında gerek Çin Halk Cumhuriyeti'nin gerekse ABD'nin eski düşmanlıklarını geride bırakıp birçok konuda anlaşmaya başlamaları Sovyetler Birliği'nin Batı ile dostane ilişkiler kurmada önemli bir etken olmuştur.¹¹³ İki süper güç arasındaki ilişkilerin gelişmesi üzerine, bir dizi çok taraflı ve ikili antlaşma da yapılmıştır. Bu dönemde taraflar arasında yapılan en önemli antlaşmalar, nükleer silah kullanımının sınırlandırılmasına yönelik yapılan (Stratejik Silahların Sınırlandırılması Antlaşması (Strategic Arms Limitation Talks I-SALT-I) ve yürürlüğe konulamayan SALT-II antlaşması) antlaşmalar olmuştur.¹¹⁴

ABD ile Sovyetler Birliği arasında nükleer silahsızlanma ile ilgili antlaşmaların yapıldığı bu dönemde, NATO üyeleri tarafından dört zirve gerçekleştirilmiştir. Bunlar;

¹¹⁰ Antony Best, et al., *International History of the Twentieth Century and Beyond*, Third Edition, New York: Routledge, 2015, pp. 285-294.

¹¹¹ Blanton, Kegley, a.g.e, p. 100.

¹¹² Duignan, a.g.e., p. 30.

¹¹³ Sandler, a.g.e., pp. 452-453.

¹¹⁴ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. b., İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, ss. 707-708.

Brüksel Zirvesi, Brüksel Zirvesi, Londra Zirvesi ve Washington Zirvesi'dir. Temel olarak Doğu-Batı ilişkilerinin ele alındığı bu zirveler, ittifakın savunma stratejisi ve savunma harcamaları kararlarından da sıklıkla bahsedilmiştir.

Tablo 4: Yumuşama Döneminde NATO Tarafından Gerçekleştirilen Zirveler

Tarih	Zirve	Öne Çıkan Başlıklar
26 Haziran 1974	Brüksel Zirvesi	<ol style="list-style-type: none"> 1. İttifak üyeleri, Kuzey Atlantik Antlaşması'nın güvenlikleri için vazgeçilmez bir zemin oluşturduğuna ve böylece "yumuşama" arayışını mümkün kıldığına olan inançlarını ifade etmişlerdir. 2. Nükleer silahların sınırlandırılması gerektiği belirtilmiştir. 3. Üye devletlerin üzerindeki silah harcamaları yükünün azaltılması kararı alınmıştır.
29-30 Mayıs 1975	Brüksel Zirvesi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Nüfus, gıda, enerji, hammadde ve çevre gibi küresel sorunlar karşısında uluslararası toplumun diğer üyeleriyle işbirliği yapmaya kararlı oldukları açıklanmıştır. 2. İttifak'ın caydırma ve savunma kapasitesi temelinde sağladığı kolektif güvenlik, barış ve "yumuşama" için esas oluşturduğu belirtilmiştir.
10-11 Mayıs 1977	Londra Zirvesi	<ol style="list-style-type: none"> 1. İttifaka üye olan devletlerin savunma yeteneklerinin geliştirilmesini amaçlayan uzun vadeli bir savunma programının başlatılması kararlaştırılmıştır.
30-31 Mayıs 1978	Washington Zirvesi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Uluslararası barış için Sovyetler Birliği ve diğer Doğu Avrupa ülkeleri ile mümkün olduğunca yapıcı ve olumlu bir ilişki sürdürme kararlılığı tekrardan vurgulanmıştır. 2. WP'nin silahlanmaya devam etmesi nedeniyle mevcut ve yeni nesil silahların temin edilmesi, savunma kaynaklarının en etkili şekilde kullanılması ve silahlanmada işbirliği içinde olunması gerektiği kararlaştırılmıştır. 3. NATO'nun deniz, kara ve hava savunmasını güçlendirmek ve elektronik savaş tehditlerine karşı koymak için Savunma Bakanları tarafından onaylanan özel programlar kabul edilmiştir. 4. Üye devletler, yıllık mali planlarını oluştururlarken NATO bölgesindeki risk ve tehditleri göz önünde bulundurarak savunma bütçelerini reel olarak %3 oranında artıracaklarını taahhüt etmişlerdir.

Kaynak: "Declaration on Atlantic Relations: The Ottawa Declaration 1974"; "Brussels Summit 1975"; "NATO Summit Meetings: Londra Summit 1977"; "Washington Summit 1978".

Gerçekleştirilen zirvelerde alınan kararlara bakıldığında bu dönemde NATO'nun güç kullanımından kaçındığı, dayanışma, istişare ve uzlaşma aygıtlarını başarılı bir şekilde kullandığı görülmüştür. Ayrıca üye devletlerin savunma stratejilerinden olduğu gibi savunma harcamalarında da tam bir beraberlik içinde oldukları gözlemlenmiştir. Zira üye devletlerin savunma harcamalarındaki % 3'lük reel artış oranı savunma bütçelerine de yansımıştır.

Silahsızlanma ve bazı silahların sınırlandırılması konusunda atılan adımlar, “*Yumuşama*” havasının oluşmasında önemli bir faktör olmakla birlikte, alınan sonuçlar gösterilen faaliyetlerin genişliği ile orantılı olmamıştır. Çünkü gerek silah tedariki gerekse savunmaya yönelik diğer askeri araç ve gereçler için yapılan harcamaları azaltmak ya da sabit tutmak yerine, her yıl reel olarak artırılmıştır. Örneğin 1971 yılında 14 NATO üyesi devletin savunma harcamaları toplamı 104 milyar 963 milyon Dolar iken, 1978 yılında bu miktar 189 milyar 728 milyon Dolara çıkmıştır.¹¹⁵

(5). *Gerginliğe Dönüş Dönemi (1979-1985)*

1979 yılında SSCB’nin Afganistan’ı işgali yumuşama döneminin sonlanmasına yol açtığına, dönemin ABD Başkanı Jimmy Carter durumu “*Soğuk Savaş başladığından bu yana en ciddi stratejik sorun*” olarak nitelendirmiştir.¹¹⁶ ABD ile SSCB arasındaki ideolojik mücadelenin Avrupa dışında bölgesel savaflara dönüştüğü bu dönemi “II. Soğuk Savaş” şeklinde tanımlayanlarda olmuştur. Zira bu dönemde iki kutup arasında gerilimi körükleyen ve “*Yumuşama*” havasını bertaraf eden birçok gelişme yaşanmıştır. Polonya’daki Dayanışma Sendikası’nın özgürlükçü eylemlerine sert müdahalede bulunulması, Afrika, Güneydoğu Asya ve Güney Amerika’da Moskova yanlısı hükümetlerin iktidara geçmesi, SSCB’nin Akdeniz’de askeri gücünü artırması ve Orta Doğu’da hâkimiyet alanını genişletmesi gerilimi tırmalayan olaylardan sadece birkaç tanesidir.¹¹⁷

Bu dönemde SSCB’nin gerek hâkimiyet alanını genişletme çabaları gerekse Avrupa’da silah dengesini kendi lehine çevirme girişimleri, ABD ile NATO arasında krize neden olmuştur. 1970’li yılların sonunda ABD, NATO üyesi diğer devletleri “*Yumuşama*” stratejisinden vazgeçirmeye zorlamıştır. Bunun üzerine NATO, 1979 yılında uzun vadeli savunma stratejisini benimseyerek “*Çift Yol (Dual-Track)*” kararı almıştır. Bu karar ile NATO, SSCB’nin orta menzilli SS-20 füzelerinin konuşlandırılmasına karşılık, ABD’nin Avrupa’da orta menzilli Pershing-II ve Cruise

¹¹⁵ NATO, “Financial and Economic Data Relating to NATO Defence”, *NATO Document*, File No: 1110, 1980, p. 3.

¹¹⁶ Blanton, Kegley, a.g.e., p. 100.

¹¹⁷ Güngör Şahin, *Küresel Güvenlik ve NATO; Teori, Aktör, Tehdit, Risk*, 1.b., Ankara: Detay Yayınları, 2016, s. 159.

füzelerinin konuşlandırılmasını önermiştir. Aynı zamanda NATO, nükleer silahların sınırlandırılması için ABD ve SSCB arasında gerçekleşecek bir görüşme teklifinde bulunmuştur. Ancak SSCB, bu görüşme teklifinin ABD'nin Avrupa'daki nükleer cephaneliğini modernize etmesini gizlemek için kullandığı bir bahane olduğu düşüncesiyle olumlu bakmamıştır. Hatta tam bu süreçte SSCB SS-20 füzelerini hem kendi topraklarına hem de Doğu Avrupa'daki müttefiklerinin topraklarına konuşlandırmaya başlamıştır.¹¹⁸

Bu dönemde ABD, SSCB'ye karşı sert bir tutum takınarak politika değişikliğine gitmek zorunda kalmıştır. ABD askeri gücü, Soğuk Savaş'ta ilk defa savunma yerine, taarruzu esas alan bir doktrin oluşturmuştur. “*Kara-Hava Muharebe Doktrini (Land-Air Battle Doctrine)*” olarak da bilinen bu yeni doktrin, muhtemel bir çatışma durumunda karşı tarafın askeri birliklerini cephe hattının derinliklerine taşıyarak konvansiyonel yeteneklerle etkisizleştirilmesi planlanmıştır. NATO ise bu planın bir türevi sayılan “*Birbirini İzleyen Kademe Kuvvetleri Taarruzu (Follow-on Forces Attack-FOFA)*” doktrinini uygulamıştır. İleri teknoloji konvansiyonel silahlara dayanan bu doktrinler, hem ABD'nin hem de ittifak üyesi diğer devletlerin savunma harcamalarının artmasına neden olmuştur.¹¹⁹ Savunma harcamalarının artmasıyla ittifak içinde yük paylaşımı konusunun tekrardan tartışıldığı ve savunma planlamalarının yeniden düzenlendiği bu dönemde ilki Almanya'nın Bonn şehrinde diğeri Belçika'nın Brüksel şehrinde olmak üzere iki zirve gerçekleştirilmiştir.

Tablo 5: Gerginliğe Dönüş Döneminde NATO Tarafından Gerçekleştirilen Zirveler

Tarih	Zirve	Öne Çıkan Başlıklar
10 Haziran 1982	Bonn Zirvesi	<ol style="list-style-type: none"> 1. İspanya'nın NATO'ya katılma başvurusu kabul edilmiştir. 2. SSCB'nin son on yılda ekonomik kaynaklarının büyük bir bölümünü askeri yapılanmaya ayırdığı vurgulanmıştır. Bu durum ise SSCB'nin savunma ihtiyaçlarını aşarak küresel bir tehdit oluşturduğu belirtilmiştir. 3. İttifak üyeleri, pratik işbirliği alanlarını geliştirmek için gereken dikkati göstererek, ulusal kaynakların savunmaya tahsis edilmesinde daha fazla etkinlik elde edilmesi kararlaştırılmıştır. 4. NATO'nun Batı Avrupalı üyeleri, ABD'nin stratejik nükleer silahlarının önemli ölçüde azaltılması ve tamamen ortadan kaldırılmasından başlayarak, orta menzilli nükleer silahlarına

¹¹⁸ Jamie Shea, “NATO at Sixty-and Beyond”, *NATO in Search of a Vision*, ed. Gülnur Aybet- Rebecca R. Moore, Washington: Georgetown University Press, 2010, p. 14.

¹¹⁹ Ihsan Gürkan, “Implications of New Military Technologies and Doctrines for the Evolution of National Defense Strategies in Relation to NATO: A Turkish View”, *The International Spectator*, V. 22, N. 1, 1987, p. 38.

		katı ve etkili sınırlamalar getirilmesi için Sovyetler Birliği ile müzakere etme çabalarını tam olarak destekleyeceklerini açıklamışlardır. 5. İstikrarlı bir Doğu-Batı ilişkisinin geliştirilmesinde WP ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin önemli rolü belirtilerek, bu ilişkilerin siyasi ve güvenlik çıkarlarıyla tutarlı bir şekilde yaklaşılması halinde her iki taraf için de avantajlı olacağı vurgulanmıştır.
21 Kasım 1985	Brüksel Zirvesi	Dönemin ABD başkanı Ronald Reagan'ın dönemin SSCB lideri Mihail Gorbaçov'la yaptığı Cenevre Görüşmelerinin ardından ittifak üyelerine bilgi vermek amacıyla düzenlenen özel bir Zirvedir. Zirvede öne çıkan önemli başlıklar aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır. 1. Liderler, prensip olarak stratejik nükleer kuvvetlerin %50 oranında azaltılması yönünde anlaşmaya varmışlardır. 2. Taraflar, savunma harcamaları için ayrılan mali kaynakların seviyesini düşürmek istediklerini vurgulamışlardır. 3. Zirve'de Cenevre görüşmelerinin olumlu geçtiğini her defasında vurgulayan Reagan, bundan sonraki süreçte taraflar arasındaki ilişkilerin iyi olacağına dair umutları yükseltmiştir.

Kaynak: "NATO Summit Meetings: Bonn Summit 1982"; "NATO Summit Meetings: Brussels Summit 1985".

Zirvelerde alınan kararlara bakıldığında NATO'nun Batı Avrupalı üyeleri ile ABD arasında risk ve tehdit algılaması açısından farklılıklar yaşandığı görülmektedir. Zira NATO'nun Batı Avrupalı üyeleri, ABD'nin stratejik nükleer silahlarının önemli ölçüde azaltılması ve tamamen ortadan kaldırılmasından başlayarak, orta menzilli nükleer silahlarına katı ve etkili sınırlamalar getirilmesi için Sovyetler Birliği ile müzakere etme çabalarını tam olarak destekleyeceklerini açıklamışlardır. Bu durum da ABD ekonomisine karşılık gelişim gösteren Batı Avrupa ekonomilerinin Varşova Paktı üyeleriyle yaptıkları ticaret hacmini göstermek mümkündür.

(6). Diyalog Dönemi (1986-1990)

1985 yılında Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov'un SSCB başkanı olarak seçilmesi ile bloklar arasında diyalog ve yakınlaşma stratejisi yeniden önem kazanmıştır. Bu döneme kadar süregelen tek adam diktası, Komünist Partisi tekeli, kamu kurumlarının işleyişindeki kapalılık ve tek parçalı bütünlük politikası Gorbaçov ile önemli bir değişikliğe uğramıştır.¹²⁰ Bu dönemde Gorbaçov, ülkesinin siyasal, toplumsal, ekonomik ve uluslararası konumunun bozulmasını önlemek için kapitalist Batı ülkeleri ile olan farklılıklarını gidermeye çalışmıştır. Bu yeni düşüncenin

¹²⁰ Sander, a.g.e., s. 492.

temel taşları olarak “Açıklık (*Glasnost*)”¹²¹ ve “Yeniden Yapılanma (*Perestroika*)”¹²² politikalarını uygulamıştır. Söz konusu politikaları benimseyen Gorbaçov, demokratikleşmeyi ve piyasa ekonomisine geçişi teşvik ederek ve yerel reformlar yaparak Soğuk Savaş dönemini bitirmek istemiştir. Nitekim 1987’de ABD’ye yaptığı ilk ziyaretinde Soğuk Savaş mücadelesini ne kadar bitirmek istediğini şu cümlelerle dile getirmiştir. “*Derin tarihsel, ideolojik, sosyoekonomik ve kültürel farklılıklarla bölündüğümüzün farkındayız. Ancak bugün siyasetin bilgeliği, bu farklılıklarla yüzleşerek düşmanlık ve silahlanma yarışı için bir bahane olarak kullanmamakta yatıyor*”.¹²³ Gorbaçov, bu iyimser ve yumuşatıcı politikayla ABD ve NATO ittifakıyla birçok konuda anlaşma sağlamıştır. Bu da Soğuk Savaş döneminin sona ermesine giden yolu açmıştır.

Bloklar arası diyalog sürecinin başladığı bu dönemde üçü Brüksel’de biri Londra’da olmak üzere dört NATO zirvesi gerçekleşmiştir. Bu zirveler ile NATO, bir yandan değişimi yönlendirirken diğer yandan ise kendi dönüşümünün temellerini atmıştır.

Tablo 6: Diyalog Döneminde NATO Tarafından Gerçekleştirilen Zirveler

Tarih	Zirve	Öne Çıkan Başlıklar
2-3 Mart 1988	Brüksel Zirvesi	<ol style="list-style-type: none"> SSCB ve diğer Doğu Avrupa ülkeleri ile olan ilişkilerin daha uyumlu ve daha istikrarlı olunması için gereken hassasiyetin gösterilmesi vurgulanmıştır. Stratejik saldırı amaçlı kullanılan nükleer silahlarda %50 indirim yapılması ve kimyasal silahların küresel olarak ortadan kaldırılması ifade edilmiştir.
29-30 Mayıs 1989	Brüksel Zirvesi	<ol style="list-style-type: none"> SSCB’nin savunma harcamalarını azaltıp mali kaynakların ordudan sivil sektöre tahsis edilmesinde duyulacak olan memnuniyet dile getirilmiştir. Silahların kontrolü her zaman İttifak’ın güvenlik politikasının ve Doğu-Batı ilişkilerine genel yaklaşımının ayrılmaz bir parçası olduğu belirtilmiştir. İttifak, keşif uçuşları yoluyla devletlerarasında güveni artırmaya, askeri faaliyetlerin şeffaflığına, silahların kontrolüne ve kamuoyu bilgisine katkıda bulunmayı amaçlayan “<i>Açık Semalar</i>” (<i>Open Skies</i>) politikasının izlenmesini vurgulamıştır.
4 Aralık 1989	Brüksel Zirvesi	<ol style="list-style-type: none"> ABD Başkanı George H. W. Bush, Malta’da SSCB Başkanı Gorbaçov ile yaptığı görüşmenin ardından ittifak üyesi ülkelerin devlet ve hükümet başkanlarını bilgilendirmek için yapılan zirvedir.

¹²¹ Açıklık (*Glasnost*): Bürokrasinin her kademesinde daha fazla şeffaflığı benimseyen ve bireysel özgürlükleri ön plana alan bir çeşit politikadır.

¹²² Yeniden Yapılanma (*Perestroika*): Siyasi ve ekonomik sistemlerin yeniden yapılandırılması anlamına gelmektedir.

¹²³ Blanton, Kegley, a.g.e., p. 102.

5-6 Temmuz 1990	Londra Zirvesi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kısa menzilli nükleer silahların ortadan kaldırılması kararlaştırılmıştır. 2. Savunma stratejisinin gözden geçirilmesi planlanmıştır. 3. Komuta ve kuvvet yapısının yeniden düzenlenmesi ifade edilmiştir. 4. Kriz yönetimi ve buna dair tatbikatlara önem verilmesi vurgulanmıştır. 5. SSCB ülkeleri ile üst düzey askeri ve sivil temasların kurulması kararlaştırılmıştır. 6. WP üyesi devletlerin artık düşman olarak görülmemesi belirtilmiştir. 7. İttifaka üye devletlerin savunma yükünün azaltılıp bütçe fazlasının sivil halkın sosyo-ekonomik refahı için kullanılması kararlaştırılmıştır.
------------------------	----------------	---

Kaynak: “NATO Summit Meetings: Brussels Summit 1988”; “NATO Summit Meetings: Brussels Summit 1989”; “NATO Summit Meetings: Brussels Summit 1989”; “NATO Summit Meetings: London Summit 1990”.

Soğuk Savaş’ın sonuna doğru yaklaşılırken NATO gerçekleştirmiş olduğu zirvelerle “İleri Savunma (*Forward Defense*)” stratejisinden uzaklaşarak “Esnek Karşılık (*Flexible Response*)” stratejisine geçeceğinin sinyallerini vermiştir. Ayrıca zirvelerde alınan kararlardan da anlaşılacağı üzere SSCB ülkeleri ile üst düzey askeri ve sivil temaslar kurularak Transatlantik bölgesinde barış ve istikrarın devamı arzulanmıştır. Buna göre, kısa menzilli nükleer silahların ortadan kaldırılması, komuta ve kuvvet yapısının yeniden düzenlenmesi gibi konvansiyonel kuvvetlerde indirime gidileceği ve dolayısıyla artan bütçe fazlasının halkların ekonomik ve sosyal refahları için kullanılacağı öngörülmüştür.¹²⁴

3. Soğuk Savaş Sonrası NATO’nun Temel Stratejileri

Berlin Duvarı’nın yıkılması, Çekoslovakya’da demokratik yollarla koalisyon hükümetinin kurulması, Romanya’da Nikolay Çavuşesku rejiminin çökmesi, Varşova Paktı ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla Dünya politikasına yön veren iki kutuplu yapı çökmüş ve Soğuk Savaş dönemi sona ermiştir.¹²⁵ Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte Dünya’da güvenlik anlayışı da değişmiştir. Bu dönemde geleneksel güvenlik anlayışının öngördüğü devlet merkezli askeri güvenlik anlayışından birden fazla uluslararası siyasi aktörün yer aldığı ancak belli bir düşmanın bulunmadığı yeni

¹²⁴ NATO Summit Meetings: Brussels Summit 1988”; “NATO Summit Meetings: Brussels Summit 1989”; “NATO Summit Meetings: Brussels Summit 1989”; “NATO Summit Meetings: London Summit 1990”.

¹²⁵ Todd Sandler, James C. Murdoch, “On Sharing NATO Defence Burdens in the 1990s and Beyond”, *Fiscal Studies*, V. 21, N. 3, 200, p. 298.

bir güvenlik anlayışına geçilmiştir. Uluslararası siyasetin bütün aktörlerini ve bu aktörlerin sahip oldukları bütün rolleri derinden etkileyen bu değişim, NATO için de önemli sonuçları olmuştur. Özellikle güvenlik anlayışındaki değişim ve Soğuk Savaş dönemindeki ortak tehdidin artık olmaması, NATO'nun bir dönüşüm süreci içerisine girmesini ve yeniden yapılandırılmasını zorunlu hale getirmiştir. Özellikle tehdit tabanlı planlamadan yetenek tabanlı planlamaya geçilmesi ve savunma tedariki sistemlerin değişimi, NATO üyesi devletlerin savunma bütçelerini de önemli düzeyde etkilemiştir. Ayrıca bu yeni dönemde güvenlik öznelerinin artması ve tehditlerin asimetrik hale gelmesiyle savunma harcamaları planlarının oluşmasını zorlaştırmıştır.¹²⁶

NATO'nun kurumsal kimliği ve politikalarında köklü değişimlere neden olan dönüşüm süreci, başlıca iki temel alanda gerçekleştirilmiştir. Bunlardan *birincisi*, “*Açık Kapılar Politikası (Open Door Policy)*” ile eski Doğu Bloku ve diğer bağımsız ülkeleri bünyesine dâhil edip bölgesel bir savunma örgütünden küresel bir güvenlik örgütüne dönüşerek coğrafi alanın genişlemesine yönelik olmuştur. *İkincisi* ise Sovyet tehdidinin sona ermesi ve küreselleşme sürecinin hızlanmasıyla birlikte askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda yaşanan değişimler, NATO'nun hem mevcut yapısının yenilenmesini hem de görev ve sorumluluk alanlarının genişletilmesini sağlamıştır. Ancak bu değişim ve dönüşüm süreciyle NATO tarafından edinilen görev ve sorumluklar, ittifakın az gelişmiş ülkelerin ekonomileri ve savunma bütçeleri üzerinde ciddi maliyetlere neden olacağı gerekçesiyle bu ülkeler tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Ayrıca gerek bu ülkeler gerekse Kenneth Waltz gibi realist kuramcılar, “*tehdit yoksa NATO'ya ihtiyaç yok*” düşüncesiyle NATO'nun yeni görevler üstlenmesine karşı çıkmışlardır.¹²⁷

NATO'nun varlık sebebinin tartışmaya açık hale geldiği bu dönemde, ittifakın varlığını sürdürebilmek, dönüşüm sürecini devam ettirebilmek ve üye devletler arasındaki işbirliğini dinamik tutabilmek amacıyla ittifak içerisinde birçok strateji ve politika üretilmiştir. Bu kapsamda NATO, “Barış için Ortaklık Politikası”, “Genişleme Politikası”, “Kriz Yönetimi Politikası”, “Akdeniz Ülkeleriyle Diyalog Politikası”,

¹²⁶ Todd Sandler, Justin George, “Military Expenditure Trends for 1960–2014 and What They Reveal”, *Global Policy*, V. 7, N. 2, 2016, pp. 181-182; Ayrıntılı Bilgi İçin bkz: Paul K. Davis, *New Challenges For Defense Planning: Rethinking How Much is Enough?*, Santa Monica: RAND Publications, 1994.

¹²⁷ Trine Flockhart, “Post-Bipolar Challenges: New Visions and New Activities”, *NATO's Post-Cold War Politics The Changing Provision of Security*, ed. Sebastian Mayer, First Edition, New York: Palgrave Macmillan, 2014, pp. 71-73; Noha Bakr, “NATO in Post Cold War Era: Shift of Strategies”, *Review of Economics & Political Science*, V. 1, N. 3, 2016, pp. 50-51.

“Avrupa Güvenlik İşbirliği Teşkilatı” ve “Birleşmiş Milletler” ile etkili işbirliği gibi girişimlerde bulunmuştur.¹²⁸ Ayrıca daha sonra NATO, bu dönüşümün bir parçası olarak üye devletlerin “savunma harcamaları yükünü azaltmak”, “savunmaya tahsis edilen sınırlı kaynaklarla maksimum etkiye ulaşmak” ve “gerekli yetenekleri üye devletler ile birlikte elde etmeyi göze alarak kaynakları bir araya getirmek ve paylaşmak” amacıyla “Akıllı Savunma” (*Smart Defense*) stratejisini uygulamaya başlamıştır.¹²⁹ Bu çerçevede, NATO’nun güvenlik ve savunma stratejisini dönemsel olarak analiz etmek büyük önem taşımaktadır.

a. Belirsizlik Dönemi (1991-2000)

Geleneksel tehditlerin değiştiği, yeni risk alanları ve asimetrik tehditlerin ortaya çıktığı bu belirsizlik döneminde NATO, dönüşüm sürecini başlatarak kendisinden bekleneni gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu kapsamda ilk olarak NATO, 7-8 Kasım 1991 tarihinde devlet ve hükümet başkanlarının davet edildiği Roma’da güvenlik alanında yaşanan küresel gelişmelere paralel olarak ittifakın geleceğine yönelik önemli kararların alındığı bir zirve gerçekleştirilmiştir. Roma Zirvesi’nin ardından ittifakın temel güvenlik hedeflerini belirleyen ve bu hedefleri gerçekleştirmek üzere uygulanacak siyasi ve askeri politikalar konusunda Yeni Stratejik Konsept kabul edilmiştir.¹³⁰

Yeni Stratejik Konsept, İttifak’ın gelecekteki rolünü etkileyen en önemli ilkeleri ve düşünceleri ortaya koymuştur. NATO’nun devam eden görevlerini yerine getirebilmesi ve Avrupa-Atlantik bölgesinin güvenliğinin sağlanması için NATO’nun diğer uluslararası kuruluşlarla işbirliği içinde olması gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle NATO, yeni bir Avrupa-Atlantik güvenliğinin inşası için Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT), AB ve Batı Avrupa Birliği (BAB) gibi örgütlerle yakın işbirliği içine girmiştir. Böylece ittifak, çatışma esaslı güvenlik anlayışı yerine işbirliğini esas alan yeni bir güvenlik anlayışını benimsemiştir. Ayrıca Yeni Stratejik Konseptte ittifakın güvenliği gerek bölgesel gerekse küresel bağlamından koparmadan ele alması gerektiği

¹²⁸ NATO, *NATO Transformed*, Brussels: NATO publication, 2004, p. 3.

¹²⁹ Jacope Leone MacDonald, “The Basics of Smart Defence”, *Smart defence: A Critical Appraisal*, ed. Jakob Henius-Jacope Leone MacDonald, Rome: NATO Defence College, 2012, pp. 4-6.

¹³⁰ Gülnur Aybet, “The NATO Strategic Concept Revisited: Grand Strategy and Emerging Issues”, *NATO in Search of a Vision*, ed. Gülnur Aybet-Rebecca R. Moore, Washington: Georgetown University Press, 2010, pp. 35-50.

de vurgulanmıştır. Bundan dolayı NATO'nun güvenlik politikası, birbirini güçlendiren dört temel unsur üzerinde inşa edilmiştir. Bunlar; *diyalog, işbirliği, kolektif savunma ve kolektif güvenlidir*. Bu unsurların her biri, Avrupa-Atlantik güvenliğini etkileyen krizlerin önlenmesini ya da barışçıl bir şekilde çözülmesini sağlamak için tasarlanmıştır.¹³¹ Sonuç olarak, Roma Zirvesi'nde Yeni Stratejik Konseptin kabul edilmesi ile NATO'nun geleceğe yönelik izleyeceği güvenlik politikası ve savunma stratejisinin çerçevesi belirlenmiştir.

Yeni Stratejik Konsept çerçevesinde NATO, askeri komuta yapısını yeniden düzenlemiş ve konvansiyonel kuvvetlerinde büyük indirimlere gitmiştir. Konvansiyonel kuvvetlerde yaşanan bu değişim sonucunda, NATO'ya bağlı kara kuvvetlerinde % 35, deniz kuvvetlerinde % 30, hava kuvvetleri muharebe filolarında ise % 40 oranında bir kuvvet indirimi gerçekleştirilmiştir. Yüksek hazırlık durumlarında tutulan kuvvetlerin sayısında da büyük düşüşler yaşanmıştır. Böylelikle NATO, bir yandan kuvvet indirimi stratejisini benimserken diğer yandan esnek, maliyet etkin ve acil müdahale durumlarda hızlı hareket edebilen birliklerin kurulması için girişimlerde bulunmuştur. İttifak kuvvetlerinin dönüşümü bağlamında, daha önce Washington Zirvesi'nde kararlaştırılan GSYH içinde savunma harcamalarındaki %3'lük artış hedefinden ödün verilmiştir.¹³² Bu durum ise ittifak üyesi devletlerin ekonomileri üzerindeki yükün azalmasına önemli bir imkân sağlamıştır.

1990'lı yılların sonuna gelindiğinde uluslararası güvenlik ortamında yaşanan gelişmeler, NATO'nun stratejik misyonunu yeniden gözden geçirmesini gerektirmiştir. Bu kapsamda kuruluşunun 50'inci yıldönümü vesilesiyle NATO, 23-25 Nisan 1999 tarihleri arasında Washington Zirvesi'ni icra ederek 21'inci yüzyıla bütünleştiren ikinci Stratejik Konseptini kabul etmiştir.¹³³ Söz konusu Stratejik Konseptte ittifakın temel görevinin Avrupa-Atlantik bölgesinin güvenliğini sağlamak ve istikrarını korumak olduğu vurgulanmıştır. İttifakın bu temel görevleri yerine getirmek için ise caydırma ve savunma, istişare, kriz yönetimi ve ortaklık politikalarına önem vermesi gerektiği belirtilmiştir. Bu çerçevede NATO ilk olarak, koordinasyonunu güçlendirmek ve etki alanını genişletmek amacıyla Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti'nin üyelik

¹³¹ NATO, *The Alliance's New Strategic Concept 1991*.

¹³² NATO, *The NATO Handbook*, Brussels: Office of Information and Press, 1998, p. 72.

¹³³ NATO Summit Meetings: Washington Summit 1999.

başvurularını onaylamıştır. İkinci olarak ise NATO üyesi herhangi bir devlete saldırı olmadığı hallerde de NATO'nun "alan dışı" görevler kapsamında oluşan krizlere müdahale edebileceği kabul edilmiştir. Bundan dolayı "alan dışı" olası bir kriz anında ittifak üyesi ortaklar arasındaki birlikteliği güçlendirmek, çok uluslu operasyonların etkinliğini sağlamak ve savunma yeteneklerini iyileştirmek amacıyla Savunma Yetenekleri Girişimi'nin (Defence Capabilities Initiative) başlatılması kararlaştırılmıştır.¹³⁴ Savunma Yetenekleri Girişimi kapsamında yapılan en önemli değişiklik, silahlı kuvvetlerin modernizasyonu sağlanmıştır.

b. 11 Eylül Sonrası Dönem (2001-2009)

11 Eylül 2001'de El-Kaide örgütünün militanları tarafından kaçırılan yolcu uçaklarıyla ABD'nin askeri ve ekonomik gücünün birer sembolleri olan Pentagon ve Dünya Ticaret Merkezi'ne saldırılar düzenlenmiştir. Yapılan bu terör saldırılarında yaklaşık 3000 ABD vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Böylece hem dünya hem de ABD terörün bu çapta büyük saldırılar gerçekleştirebileceği gerçeğini görmüştür. Bu olaydan hemen sonra terör sorunu yeniden birçok devletin öncelikli politikası haline gelmiştir.¹³⁵

11 Eylül Saldırılarının hemen ardından ABD, NATO'ya başvurarak, "*Bir ittifak üyesinin saldırıya uğraması durumunda onun savunmasına diğer üye devletler de katılır*" hükmünün yer aldığı NATO'nun 5'inci maddesinin uygulanmasını istemiştir. Ancak Kuzey Atlantik Konseyi, ABD'ye yönelik bu saldırıların yurt dışından yöneltildiği tespit edilmesi halinde, Washington Antlaşması'nın 5'inci maddesi kapsamındaki bir eylem olarak kabul edileceği belirtilmiştir. 2 Ekim'de NATO Genel Sekreteri Lord Robertson, ABD'ye yönelik saldırıların yurt dışından yapıldığına dair karar verdiklerini ve bu nedenle de 5'inci madde kapsamında kabul ettiklerini duyurmuştur.¹³⁶ 5'inci maddenin uzak bir coğrafyadaki terör örgütüne karşı uygulanması kararı NATO için büyük önem teşkil etmiştir. Zira bu karar ile NATO, 11 Ağustos 2003 tarihinde Uluslararası Güvenlik Yardım Gücü'nün (International Security Assistance Force-ISAF) kontrolünü üstlenerek Afganistan'da görev yapmaya

¹³⁴ The Alliance's Strategic Concept 1999.

¹³⁵ Stanley R. Sloan, *Defense of the West: NATO, the European Union and the Transatlantic Bargain*, First Published, Manchester: Manchester University Press, 2016, p. 137.

¹³⁶ Sloan, a.g.e., pp. 137-138.

başlamıştır.¹³⁷ Böylece ilk kez terör örgütlerine karşı askeri bir harekâta bulunan NATO'nun küresel bir güvenlik örgütüne dönüşmesinin önü açılmıştır.

11 Eylül terör saldırılarının ardından NATO, küresel bir güvenlik örgütü olma vizyonuyla terörizmle mücadeleyi temel bir misyon olarak kabul etmiştir. NATO'nun terörizmle mücadelede en önemli ve sistemli adımları 21-22 Kasım tarihlerinde düzenlenen Prag Zirvesi'nde atılmıştır. Zirvede NATO'nun terörizmle mücadelede uygulayacağı politika ve programların esasları belirlenmiştir. Bu kapsamda, Prag Yetenek Taahhütleri, NATO Mukabele Gücü'nün kurulması, askeri komuta yapısının yeniden düzenlenmesi, terörizmle mücadelede askeri konseptin yeniden belirlenmesi ve Terörizme Karşı Ortaklık Eylem Planının oluşturulması kararlaştırılmıştır.¹³⁸ NATO'nun terörizm tehdidiyle mücadelede attığı bu önemli adımlar birçok üye devletin savunma bütçesindeki önceliklerin yeniden gözden geçirilmesini gerektirmiştir. Zira savunma yeteneklerinin güçlendirilmesi kapsamında tahsis edilen mali kaynaklar çoğu zaman yetersiz kalmıştır. Bundan dolayı savunma yeteneklerindeki eksiklikler ile ilgili olarak askeri yeteneklerin bir havuzda toplanması, görevde uzmanlaşmanın artırılması, işbirliğine dayalı teçhizat alımı ve ortak finansman gibi maliyet etkin çözümler kararlaştırılmıştır.¹³⁹ Böylece hem NATO kuvvetlerinin hızlı bir şekilde konuşlanması hem de savunma bütçesinin ihtiyaç doğrultusunda kullanılması sağlanmıştır.

NATO'nun askeri dönüşümü ve Prag Zirvesi'nde alınan kararlar, 27-29 Haziran 2004 tarihlerinde gerçekleştirilen İstanbul Zirvesi ile önem kazanmıştır. Zirvede, terörizme karşı ittifak üyeleri arasında istihbarat paylaşımının artırılması ve ileri teknolojinin kullanılması gibi terörle mücadele tedbirleri çerçevesinde bir dizi kararlar alınmıştır. Bu kapsamda ilk olarak Kimyasal, Biyolojik, Radyolojik ve Nükleer (KBRN) silahlı saldırılara karşı NATO KBRN Savunma Tabur'unun kurulmasına karar verilmiştir. Daha sonra NATO'nun Afganistan'daki ISAF gücüne askeri ve mali desteğinin artırılarak devam edileceği sözü verilmiştir. Irak'ta ise Irak askeri güçlerinin eğitimini üstlenmek amacıyla NATO Eğitim Misyonu başlatılacağı taahhüt edilmiştir. Ayrıca bu zirvede "Açık Kapı" politikası ile Bulgaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Romanya, Slovakya ve Slovenya'nın üyelik başvuruları kabul edilmiştir.¹⁴⁰ Yaşanan bu

¹³⁷ Shea, a.g.m., p. 22.

¹³⁸ NATO Summit Meetings: Prague Summit Declaration 2002.

¹³⁹ NATO, *NATO Transformed*, Brussels: NATO publication, 2004, p. 10.

¹⁴⁰ NATO, *Istanbul Summit Communiqué*, Brussels: NATO Press Release, 2004.

dönüşüm ve genişlemeye bakıldığında, İstanbul Zirvesi'nin NATO'nun değişimi açısından önemli olduğunu söylemek mümkündür.

28-29 Kasım 2006 tarihlerinde gerçekleştirilen Riga Zirvesi'nde ise NATO'nun Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi, Akdeniz Diyalogu, Barış İçin Ortaklık, NATO Eğitim İşbirliği Girişimi, terörle mücadele ve savunma yapılarının modernizasyonu konuları ele alınmıştır. İttifakın bu görevleri yerine getirebilmesi için de gerekli mali kaynakların sağlamaya devam etmesinin gerekliliği ortaya konulmuştur. Bu nedenle savunma harcamaları azalan ülkelerin bu düşüşü durdurmaya ve savunma harcamalarının artırılması noktasında taahhütte bulunmaları kararlaştırılmıştır. Zira yeterli mali kaynak taahhüt edilmedikçe savunma yeteneklerinin geliştirilmesinin mümkün olmayacağı belirtilmiştir.¹⁴¹

Bu dönemde yapılan bir diğer NATO zirvesi ise 2-4 Nisan 2008 tarihleri arasında Romanya'nın başkenti Bükreş'te gerçekleştirilmiştir. Bükreş Zirvesi'nde; ISAF askeri gücünün desteklenmesi, askeri yeteneklerin gelişimi, ABD'nin füze savunma sistemi projesi, genişleme politikası, NATO'nun gelecekteki rolü ve üye devletlerin savunma harcamaları miktarındaki düşüşler ele alınmıştır.¹⁴²

c. Akıllı Savunma Dönemi (2010-2020)

11 Eylül saldırıları ve akabinde yaşanan gelişmeler, küresel güvenlik ortamını önemli ölçüde değiştirmiştir. Yaşanan bu değişim, NATO'nun stratejisinin yeniden güncellenmesini gerekli kılmıştır. Bunun üzerine, 19-20 Kasım 2010 tarihlerinde icra edilen *Lizbon Zirvesi*'nde NATO'nun 2020 yılına kadar olan 10 yıllık dönemde izleyeceği politikaların ana çerçevesinin çizildiği yeni "*Stratejik Konsept*" kabul edilerek yayınlanmıştır. Soğuk Savaş sonrası NATO'nun üçüncü Stratejik Konsepti olarak da sayılan bu bildirmede ittifakın 3 temel görev alanı olduğu belirtilmiştir. Bunlar; Kolektif Savunma, Kriz Yönetimi ve İşbirliğine Dayalı Güvenlik'tir. Stratejik Konseptte NATO'nun bu üç temel görev alanı doğrultusunda "*üye devletlerin toprak bütünlüğünü, siyasi bağımsızlığını ve güvenliğini etkileyen her konuda tek ve temel danışma forumu*" olduğu vurgulanmıştır. Stratejik Konseptin reform ve dönüşüm alt

¹⁴¹ NATO Summit Meetings: Riga Summit Declaration 2006.

¹⁴² NATO Summit Meetings: Bucharest Summit Declaration 2008.

başlığında ise NATO'nun büyük önem taşıyan görevlerini yerine getirmek amacıyla yeterli mali, askeri ve insan kaynaklarına sahip olması gerektiği ifade edilmiştir. Gerekli tüm kaynaklara sahip olunması için de savunma harcamaları düzeyinin korunacağı belirtilmiştir.¹⁴³

Yeni Stratejik Konseptin kabulünden iki yıl sonra, 20-21 Mayıs 2012 tarihlerinde NATO'nun ilk zirvesi olan *Şikago Zirvesi* gerçekleştirilmiştir. Zirvede akıllı savunma kavramı, açık kapı politikası, Afganistan, NATO'nun caydırıcılık ve savunma yapısının gözden geçirilmesi, füze savunma sistemi, ortaklıklar ve NATO-Rusya ilişkileri gibi temel konular görüşülmüştür. Zirve bildirgesinin hemen başlangıcında 2008 yılında ABD ve Avrupa ülkelerinde yaşanan ekonomik krize atıfta bulunularak mali kaynakların en iyi şekilde kullanılması vurgulanmıştır. Bu kapsamda atılan en önemli adım üye devletlerin ve NATO'nun savunma bütçesinin etkin ve verimli biçimde kullanılmasını öngören "Akıllı Savunma" stratejisi benimsenmiştir.¹⁴⁴

Akıllı Savunma kavramı, ilk kez dönemin NATO Genel Sekreteri Anders Fogh Rasmussen tarafından gündeme getirilmiştir. Rasmussen Akıllı Savunmayı, "*ülkelerin daha fazla esneklik gösterip iş birliği içerisinde çalışarak, daha az parayla daha fazla güvenlik sağlamaları*" şeklinde tanımlamıştır.¹⁴⁵ Bu kapsamda Akıllı Savunma üç temel ilke üzerine inşa edilmiştir. Bunlar; *Önceliklendirme*, *uzmanlaşma* ve *işbirliği*'dir. *Önceliklendirme* ile üye devletlerin yetenek önceliklerinin NATO'nun yetenek hedefleriyle daha uyumlu hale getirilmesi amaçlanmıştır. *Uzmanlaşmada* üye devletlerin güçlü ve zayıf yönleri tespit edilerek güçlü olan alana odaklanması ve böylece savunma maliyetlerinde tasarruf sağlanması hedeflenmiştir. *İşbirliği* ile de ölçek ekonomileri oluşturmak ve birlikte çalışabilirliği geliştirmek için üye devletlerin askeri kapasitelerinin bir araya getirilmesi planlanmıştır.¹⁴⁶

Bu dönemde icra edilen bir diğer önemli zirve, 4-5 Eylül 2014 tarihlerinde İngiltere'nin ev sahipliğinde yapılan *Galler Zirvesi*'dir. Zirve'de, Rusya'nın Kırım'ı ilhakı, Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) militanlarının saldırgan eylemleri, Afganistan ve siber savunma konuları görüşülmüştür. Ancak zirveye damgasını vuran en önemli konu,

¹⁴³ Active Engagement, Modern Defence: Strategic Concept for the Defence and Security of The Members of the North Atlantic Treaty Organisation.

¹⁴⁴ NATO Summit Meetings: Chicago Summit Declaration 2012.

¹⁴⁵ NATO Secretary General Calls for "Smart Defence" at Munich Conference, 4 February 2011.

¹⁴⁶ Bastian Giegerich, "NATO's Smart Defence: Who's Buying?", *Survival*, V. 54, N. 3, 2012, pp. 69-70.

üye devletlerin cari yıl bütçelerinden ve GSYH'lerinden savunmaya tahsis ettikleri payın giderek düşmesi olmuştur. Bu nedenle, azalan savunma bütçeleri eğilimini tersine çevirmek, savunma bütçelerinin en etkin şekilde kullanmak, maliyet ve sorumlulukların daha dengeli bir şekilde dağılmasını sağlamak ve NATO yetenek hedeflerini tutturmak amacıyla bazı kuralların konulmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede üye devletlerin GSYH'lerinin minimum %2'sini savunmaya tahsis etmeleri, savunmaya tahsis edilen bu payın en az %20'sinin de AR-GE faaliyetlerine ve büyük askeri ekipmanlara harcamaları taahhüt edilmiştir. Hâlihazırda ekonomik gücü bu seviyelerin karşılanmasında yetersiz olan devletlerin ise 2024 yılına kadar bu seviyelere ulaşmaları konusunda anlaşmışlardır.¹⁴⁷

Şikago ve Galler Zirveleri ile NATO'nun savunma planlama politikasının temel bir unsuru haline gelen Akıllı Savunma, 8-9 Temmuz 2016 tarihlerinde gerçekleşen *Varşova Zirvesi*'nde de önemli bir gündem maddesi olmuştur. Zirve bildirgesinde, NATO'nun caydırıcılığını ve savunmasını güçlendirmek için Akıllı Savunma politikasının hayati bir önem taşıdığı vurgulanmıştır. Zira kolektif güvenlik ve savunma için üye devletlerin ne kadar savunma harcaması yaptıklarına ve bu harcamaları nasıl yönettiklerine bağlı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca ittifak üyelerinin savunma güçlerini konuşlandırılabilir, sürdürülebilir ve işbirliği içinde olmaları gerektiği ifade edilmiştir. Galler Zirvesi'nde üye devletlerin üzerinde mutabık kaldıkları Savunma Yatırım Taahhüdü bu yönde atılmış önemli bir adım olduğu teyit edilmiştir. Bu taahhüt sayesinde, 2009'dan beri azalan savunma harcamaları ilk kez bu yılda artmıştır. Galler Zirvesi'nden Varşova Zirvesi'ne kadar geçen süreçte beş NATO üyesi devlet, GSYH'nin % 2'sini savunmaya ayırmıştır. On üye devlet ise savunma bütçelerinin % 20'sinden fazlasını AR-GE de dâhil olmak üzere büyük askeri ekipmanlara harcamak için NATO taahhütlerini yerine getirmiştir.¹⁴⁸

B. VARŞOVA PAKTI

NATO'nun kurulması, ABD ile SSCB arasındaki anlaşmazlıkların giderek artması ve Federal Almanya Cumhuriyeti'nin Batı bloku ile birleşmesi üzerine SSCB

¹⁴⁷ NATO Wales Summit Declaration 2014.

¹⁴⁸ NATO Warsaw Summit Declaration 2016.

öncülüğünde Polonya'nın başkenti Varşova'da 14 Mayıs 1955 tarihinde Varşova Paktı kurulmuştur. Bölgesel, kolektif bir savunma ve yardımlaşma örgütü olan Pakt'a; SSCB'nin yanısıra Bulgaristan, Çekoslovakya, Macaristan, Polonya, Romanya, Demokratik Almanya Cumhuriyeti ve Arnavutluk kurucu üye sıfatıyla katılmışlardır. Ancak Pakt'ın kurucu üyesi olan Arnavutluk, ideolojik farklılıklar nedeniyle 1968 yılında Pakt'an ayrılmıştır.¹⁴⁹

Varşova Paktı'nın iki temel amacı bulunmaktaydı. Bunlardan *birincisi*; siyasi, ekonomik ve askeri yönden üye ülkeler arasında dostluk, işbirliği ve karşılıklı yardımın sağlanmasıdır. *İkincisi* ise NATO saldırılarına karşı Doğu Avrupa ülkelerini savunmaktır. Varşova Paktı'nın kuruluş antlaşmasına göre, Pakt'ın bu temel amaçlarına karşı bir saldırı olması durumunda, Birleşmiş Milletler (BM) Antlaşması'nın 51'inci maddesi uyarınca bireysel ya da kolektif karşılık verilmesi belirtilmektedir.¹⁵⁰

Varşova Paktı, SSCB'nin siyasi, idolojik ve askeri politikalarından doğrudan etkilenmiştir. Zira 1985 yılında antlaşmanın süresi 20 yıl daha uzatılmış olunmasına rağmen, SSCB'nin Gorbaçov liderliğinde izlediği politikalar sebebiyle bu sürenin ilk yıllarında önemli değişimler yaşanmıştır. Bu sürecin hemen başında Gorbaçov, Brejnev Doktrinini'nin geçersizliğini ilan ederek Orta ve Doğu Avrupa'daki SSCB askeri gücünün azaltacağını duyurmuştur. SSCB'nin süre gelen tutum ve politikalarındaki bu değişim, Varşova Paktı üyesi diğer devletler tarafından endişe ile karşılanmıştır. Bu durum ise Pakt'ın Doğu Avrupa'lı üye devletlerinde önemli rejim değişikliklerine yol açmıştır.¹⁵¹

1989 yılında Varşova Paktı üyesi devletlerin sosyalist rejimden çok partili parlamenter rejimlere geçmeleri, SSCB'nin Varşova Paktı üzerindeki etki ve denetiminin azalmasına neden olmuştur. Bu durum sonucunda Varşova Paktı çözülmeye başlamıştır. Bu çerçevede, ilk olarak 19 Kasım 1990 tarihinde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) liderler zirvesinde kararlaştırılan ve 1 Nisan 1991 tarihinde yürürlüğe giren bir karar ile örgütün siyasi kanadı, 25 Nisan 1991 tarihinde ise askeri kanadı feshedilmiştir. Böylece hiçbir varlık nedeni kalmamış olan

¹⁴⁹ Best, et al., a.g.e., p. 245.

¹⁵⁰ Varşova Paktı kuruluş antlaşması metni için bkz.; The Warsaw Security Pact: 14 May 1955.

¹⁵¹ Sander, a.g.e., s. 272.

Varşova Paktı, üye devletlerin 1 Temmuz 1991 tarihinde Prag’da bir araya gelerek aldıkları bir karar ile resmen son bulmuştur.¹⁵²

III. KAMU EKONOMİSİNDE SAVUNMA HİZMETLERİ

Devletin kökeni ve varlık nedenleri üzerine birçok görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerin bir kısmı, devletin kuruluş amacının topluluğu askeri bir güç ile dış saldırılardan korumak olduğunu savunmaktadır. Ayrıca bu görüşü savunanlar devletin bu askeri güç ile toprakları üzerinde mülkiyet gücüne de sahip olarak iktisadi ve siyasi bir erke dönüştüğünü de savunmaktadırlar. İkinci görüş ise devletin, tarım toplumunda sulama kanalları gibi bazı toplumsal (kollektif) ihtiyaçların ifası ile doğduğu ve zamanla farklı görevleri de (adalet gibi) yerine getirdiği yönünde ileri sürülen tezlerdir. Görüldüğü üzere devletin ortaya çıkışı ve varlık nedeni, günümüzde de fazlasıyla ihtiyaç duyulan ulusal savunma hizmetleri, adalet ve altyapı hizmetleri gibi kamusal mal ve hizmetlerin sunumu ve finansmanı ile yakından ilgilidir.¹⁵³

Kamusal mal ve hizmetler, devletin kökeni ve varlık nedeni olarak görülüp çok eski tarihlere dayandırılrsa da konunun teorik temelleri ilk kez 1954 yılında Paul A. Samuelson tarafından atılmıştır.¹⁵⁴ Ancak kamusal mallar teorisinin gelişimi, ana akım mali iktisatçılardan Richard A. Musgrave, James M. Buchanan, John G. Head, William H. Oakland, Peter O. Steiner,¹⁵⁵ Mancur Olson ve Richard Zeckhauser’in katkılarıyla olmuştur. Ayrıca ifade etmek gerekirse söz konusu yazarların “*kamu malları*” (*public goods*) teriminin kullanım şekli ve kamu malları terimine yükledikleri anlam birbirinden farklı olmuştur. Samuelson “*kamu malları*” terimi yerine “*kolektif/ortak tüketim malları*” (*collective consumption goods*)¹⁵⁶, Musgrave “*sosyal mallar*” (*social goods*)¹⁵⁷, Olson ve Zeckhauser ise “*kolektif/ortak mallar*” (*collective goods*)¹⁵⁸

¹⁵² Uğur Özgöker, *Uluslararası Siyasi, Askeri ve Ekonomik Örgütler*, İstanbul: Der Yayınları, 2006, s. 122.

¹⁵³ Hülya Kirmanoğlu, *Kamu Ekonomisi Analizi*, 4. b., İstanbul: Beta, 2013, s. 18.

¹⁵⁴ Paul A. Samuelson, “The Pure Theory of Public Expenditure”, *The Review of Economics and Statistics*, V. 36, N. 4. 1954, pp. 387-389.

¹⁵⁵ Michael Howard, *Public Sector Economics for Developing Countries*, Kingston: University of the West Indies Press, 2001, p. 10.

¹⁵⁶ Samuelson, a.g.m., p. 387.

¹⁵⁷ Richard A. Musgrave, “On Social Goods and Social Bads”, *The Corporate Society*, ed. Robin Marris, London: Palgrave, 1974, pp. 251-293.

terimini kullanmıştır. Günümüz maliye literatüründe ise “kamusal mallar” ya da “kamusal hizmetler” terimleri yaygın olarak kullanılmıştır. Bundan dolayı literatüre paralel olması açısından çalışmada “kamusal mallar”, “kamusal hizmetler” ya da bunların birleşimi olan “kamusal mal ve hizmetler” terimleri tercih edilmiştir.

Literatürde kamusal mallar için birbirinden farklı birçok tanım bulunmaktadır. Ancak yapılan tanımlamaların ortak noktası kamusal malların “tüketiminde rekabetin olmadığı”, “faydasından kimsenin dışlanmadığı” ve “dışsallıkların olduğu” mallar olarak tanımlanmaktadır.¹⁵⁹ Buna karşılık tüm kamusal malları, bu tanım kısıtı içinde almak yeterli görülmemektedir. Bunun temel nedeni, kamusal malların temel özelliklerinin gerek toplum tarafından politik tercihlerle¹⁶⁰ gerekse teknolojik gelişmelerle değiştirilmesinin mümkün olabilmesidir. Zira klâsik (geleneksel) bir kamusal mal örneği sayılan deniz feneri hizmetinde, gemilerin bu hizmetten yararlanmasını engelleyen bir lazer okuma sisteminin geliştirilmesi üzerine tam kamusal mal özelliğinin kaybedilmesine neden olmuştur.¹⁶¹ Dolayısıyla kamusal malları, kamusallık derecesi bakımından incelemek daha yararlı olacaktır. Bu bağlamda kamusallık derecesine göre kamusal mallar; ulusal kamusal mallar, bölgesel kamusal mallar ve küresel kamusal mallar şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

Faydası ülke sınırları içinde yayılan kamusal mallara “*ulusal kamusal mallar*” denilmektedir.¹⁶² Başlıca ulusal kamusal mallar; tam kamusal mallar, yarı kamusal mallar, erdemli mallar (merit goods) ve erdemsiz mallar (demerit goods) olarak sınıflandırılmaktadır.

Tam kamusal mallar, yukarıda belirtilen “tüketiminde rekabetin olmadığı”, “faydasından kimsenin dışlanmadığı”, kısmen “dışsallıkların olduğu” ve “üretimi yalnızca devlet tarafından yapılan” mallardır. Bu mallar, fiyatlandırılmazlar ve bundan dolayı da pazarlanmaları söz konusu değildir. Tam kamusal mal ve hizmetlerin üretimi

¹⁵⁸ Mancur Olson, Richard Zeckhauser, “Collective Goods, Comparative Advantage, and Alliance Efficiency”, *Issues in Defense Economics*, ed. Roland N. McKean, First Edition, New York: Columbia University Press, 1967, pp. 25-64.

¹⁵⁹ Joseph E. Stiglitz, *Economics of the Public Sector*, Third Edition, New York: W.W. Norton & Company, 2000, p. 128.

¹⁶⁰ Inge Kaul, Ronald U. Mendoza, “Advancing the Concept of Public Goods”, *Providing Global Public Goods: Managing Globalization*, ed., Inge Kaul, et al., New York: Oxford University Press, 2003, p. 87.

¹⁶¹ Kirmanoğlu, a.g.e., s. 120.

¹⁶² a.g.e., s. 135.

ise siyasi otorite tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle bu malların finansmanı, cebri kamu gelirleri olan vergiler ile karşılanmaktadır. Bunların yanı sıra tam kamusal mal ve hizmetlerin özellikleri arasında bölünemezlik, kolektif arz, kolektif tüketim, bedavacılık ve dışsal ekonomiler yaratması gibi özelliklerde sayılabilmektedir.¹⁶³ Başlıca tam kamusal mal ve hizmetlere örnek olarak ulusal savunma hizmetini (barış ve güvenlik), kamu sağlığını (bulaşıcı hastalıklar), kamu düzeni ve adaleti sağlama hizmetlerini göstermek mümkündür.¹⁶⁴

Yarı kamusal mal ve hizmetler ise devlet ve özel sektör tarafından üretilmekle birlikte; bireysel talep, bireysel tüketim ve bireysel faydanın yanı sıra toplumsal faydanın (dışsal fayda) da söz konusu olduğu mal ve hizmetlerdir. Yarı kamusal mal ve hizmetlerin toplumsal fayda sağlaması onlara kamusal hizmet niteliği kazandırmaktadır. Bu tür hizmetlere eğitim ve sağlık hizmetleri örnek gösterilebilir. Zira eğitim ve sağlık hizmetleri nitelikleri itibariyle pazarlanabilen, faydası bölünebilen ve pozitif dışsal fayda yayabilen bir yapıya sahiptirler. Eğitimli ve sağlıklı bireyler, toplumdaki beşeri sermaye stokunu oluşturarak sosyo-ekonomik yönden toplumsal refahı maksimize etmektedirler. Eğitim ve sağlığın yarattığı bu olumlu etki ile hizmetin yerine getirilmemesi halinde bireysel zararın yanı sıra toplum üzerinde de büyük maliyetlere neden olmaktadır.¹⁶⁵ Bundan dolayı eğitim ve sağlık hizmetleri devlet tarafından yerine getirilmektedir.¹⁶⁶

Kamusal malların bir kısmı toplum için yararlı özel mal niteliği taşımaktadır. Sözü edilen bu tür mallara erdemli mallar (merit goods) denilmektedir. Erdemli mallar, toplumda dezavantajlı konumda bulunan kişi ya da kişi gruplarının sosyo-ekonomik durumlarını iyileştirmek amacıyla ya devlet tarafından bedelsiz olarak sunulmakta ya da piyasa fiyatının çok altında pazarlanmaktadır. Bu mallar, bölünebilen ve tüketiminden dışlanma ilkesinin uygulanabildiği ancak bir bedel karşılığında sunulması arzu edilmeyen mallardır. Merit mallara örnek olarak toplumda dezavantajlı konumda olan bireylere (yaşlılara, kimsesizlere, düşkünlere, dul, yetimler ve vb.) yapılan hizmetler,

¹⁶³ W. Ver Eecke, "Public Goods: An Ideal Concept", *Journal of Socio-Economics*, V. 28, N. 2, 1999, p. 146.

¹⁶⁴ Kaul, Mendoza, a.g.e., p. 98.

¹⁶⁵ Abdurrahman Akdoğan, *Kamu Maliyesi*, 14. b., Ankara: Gazi Kitapevi, 2011, ss. 47-48.

¹⁶⁶ Çalışmanın üçüncü bölümünde "Sosyal Refah Harcamalarının Türleri" başlığı altında eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri ayrıntılarıyla ele alınacağı için çalışmanın bu kısmındaki açıklamalar kısa tutulmuştur.

toplu konut hizmetleri, tarımsal sübvansiyon hizmetleri, temel sağlık hizmetleri, zorunlu eğitim hizmetleri, karşılıksız burslar ve benzeri diğer sosyal hizmetler gösterilebilir. Erdemli mal ve hizmetler devletin genel itibariyle gelir yetersizliğine karşı sunduğu hizmetleri kapsamaktadır. Bu yönüyle erdemli mal ve hizmetlerin gelir dağılımında adaletin sağlanmasına yönelik önemli bir işleve sahiptir.¹⁶⁷ Erdemsiz mallar (demerit goods) ise bireysel tüketimi söz konusu olup ancak tüketimi toplumun refahı ve sağlığı için zararlı olan mallardır. Erdemsiz mallara örnek olarak alkol, sigara ve uyuşturucu kullanımı gösterilebilir. Devlet, toplum için zararlı olan bu mal ve hizmetlerin üretim ve tüketiminde ya vergiler (örneğin günah vergileri-sin tax) koyarak ya da yasal düzenlemeler aracılığıyla düzenleyici rol üstlenmektedir.¹⁶⁸

Erdemli-erdemsiz mal ve hizmetlerin sunumunda devlet müdahale etmediği takdirde “tercih çarpıklığı” (eksik ve aşırı talep) sorunu ortaya çıkabilmektedir. Bu mal ve hizmetlere yönelik tüketici tercihlerindeki çarpıklıklar ise *bilgi eksikliğinden (asimetrik bilgi), değerlendirme yetersizliğinden ve irrasyonel davranışlardan* kaynaklandığı düşünülmektedir. Zira çağdaş toplumların karmaşık yapısı içinde tüketicilerin kullandıkları mallarla ilgili doğru bilgi edinmeleri son derece güç olabilmektedir. Ayrıca bazı tüketicilerin eğitim seviyelerinin düşük olması ve toplumsal kültür seviyelerinin yeterince gelişmemiş olması gibi unsurlar, bu tür malların yanlış değerlendirilmesine yol açabilmektedir.¹⁶⁹ Örneğin organ ve kan bağışısı konusunda yaşanan bilgi eksikliği, organ bağışısının günah olduğu algısının toplumda yayılmasına ve insanların organ bağışısı faaliyetlerinden uzak durmalarına yol açabilmektedir. Aynı şekilde bağışlanan kanların biyolojik silah yapımından kullanılmasına ve insanların gen haritalarının oluşturulmasına dair yapılan komplo teoriler, insanların bu faaliyetlerden mesafeli durmasına neden olabilmektedir.¹⁷⁰ Bu noktada devlet, erdemli malların kullanımını teşvik edip, erdemsiz malların üretim ve tüketimini ise kısarak tercih çarpıklığını düzelterek faaliyetlerde bulunmalıdır.

¹⁶⁷ Güneri Akalın, *Kamu Ekonomisi*, 2. b., Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986, ss. 74-75; Orhan Şener, *Teori ve Uygulamada Kamu Ekonomisi*, 10. b., Bursa: Beta Yayınevi, 2008, s. 62.

¹⁶⁸ Peter Lorenzi, “Sin Tax”, *Society*, V. 41, N. 3, 2004, pp. 60-62.

¹⁶⁹ Özhan Uluatam, *Kamu Maliyesi*, 8. b., Ankara: İmaj Yayınevi, 2003, s. 39.

¹⁷⁰ Özkan Zülfiüoğlu, N.Tuba Yılmaz Soydan, “Topluma Hizmet Uygulamaları Dersinin Maliye Bölümü Öğrencilerinin Erdemli Mal ve Hizmetlere Bakış Açısı Üzerindeki Etkisi”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 41, S. 1, 2019, s. 281.

Bölgesel kamusal mallar ise faydaları bir ülkenin sınırlarını aşan ve sınırları iyi tanımlanmış bölgelere yayılan mallardır. Diğer bir ifade ile bölgesel kamusal mallar, coğrafi olarak birbirlerine sınırları olan ülkelerin ortak çabalarıyla üretilen ve faydaları yine bu ülkeler tarafından paylaşılan mallardır. Bu malların ulusal ve küresel kamusal mallar arasında yer aldığını söylemekte mümkündür. Zira fayda alanları bakımından ulusal sınırların ötesine yayılıp ancak küresel boyutta fayda sağlanılmayan mallardır. Başlıca bölgesel kamusal mallara örnek olarak sağlık, çevre, finansal istikrar, altyapı ve güvenlik hizmetleri gösterilmektedir. Bu malların sunumu ise AB, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Birliği (North America Free Trade Association-NAFTA), Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (Association of South East Asian Nations-ASEAN), Güney Amerika Ortak Pazarı (Southern Common Market-MERCOSUR),¹⁷¹ AGİT ve NATO gibi siyasi, ekonomik ve askeri örgütler tarafından yerine getirilmektedir.

Yukarıda ifade edildiği gibi NATO, bölgesel güvenliğin sağlanmasında önemli roller üstlenen uluslararası bir askeri örgüttür. Soğuk Savaş döneminde NATO'nun sunduğu güvenlik hizmetlerinin faydasından sadece üye devletlerin yararlanması ve sunulan güvenlik hizmetlerin belli bir coğrafi alanla sınırlı olması, NATO'nun bölgesel kulüp mal olarak değerlendirilebilmesini sağlamıştır.¹⁷² Ancak kulüp mallarda, maliyete katlanmayan kulüp üyelerinin ve üye olmayanların bu hizmetlerden dışlanmaları söz konusu olabilmektedir.¹⁷³ Oysa NATO üyesi devletler, NATO'nun sunduğu savunma hizmetlerin maliyetlerine katlanmakta isteksiz davranmalarına rağmen NATO'dan dışlanılmamaktadırlar. Ayrıca NATO güvenlik alanında sunduğu hizmetler ile küresel barışa katkıda bulunmakta ve bu küresel barışın faydasından üye olmayan devletlerde yararlanabilmektedirler. Bundan dolayı NATO, icra ettiği görev ve hizmetlerle tam anlamıyla bir bölgesel kulüp malı olarak değerlendirilmemelidir.¹⁷⁴ Fakat NATO'yu

¹⁷¹ Daniel G. Arce M., Todd Sandler, *Regional Public Goods: Typologies, Provision, Financing and Development Assistance*, Stockholm: Expert Group on Development Issues, 2002, pp. 12-13; Todd Sandler, "Demand and Institutions for Regional Public Goods", *Regional Public Goods From Theory to Practice*, ed. Antoni Esteveordal-Brian Frantz-Tam Robert Nguyen, Washington: Inter-American Development Bank Publications, 2002, pp. 12-13.

¹⁷² Arce M., Sandler, a.g.e., p. 27.

¹⁷³ Oliver Morrissey, Dirk Willem Te Velde, Adrian Hewitt, "Defining International Public Goods: Conceptual Issues", *International Public Goods: Incentives, Measurement and Financing*, ed. Marco Ferroni-Ashoka Mody, London: The World Bank, 2002, p. 33.

¹⁷⁴ Ruben P. Mendez, "Peace as a Global Public Goods", *International Cooperation in the 21st Century*, ed. Inge Kaul, Isabelle Grunberg, Marc A. Stern, New York: Oxford University Press, 1999, p. 387.

askeri nitelikli güvenlik ve işbirliğine dayalı bölgesel bütünleşme örneği olarak göstermek mümkündür.

Kamusallık derecesi bakımından ele alınabilecek bir diğer mal grubu ise küresel kamusal mallardır. Küresel kamusal malların sistematik bir şekilde incelenmesi, 1999 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development-UNDP) bünyesinde Kaul, Grunberg ve Stern'in (1999) yapmış oldukları çalışma ile gerçekleşmiştir. Söz konusu çalışmada, bir mal ve hizmetin küresel kamusal mal olarak tanımlanabilmesi için iki temel kritere sahip olması gerekmektedir. *Birinci kriter*, geleneksel kamusal malların genel özelliği olan tüketimden hem dışlanmanın hem de rekabetin mümkün olmadığı özelliklere sahip olması gerekmektedir. *İkinci kriter* ise faydalarının tüm dünya ülkelerine yayılabilecek şekilde evrensel olmasıdır.¹⁷⁵ Bu bağlamda her iki kriteri kapsayacak şekilde küresel kamusal malları “*faydaları tüm ülkelere, nüfus gruplarına ve nesillere yayılan ya da en azından faydasının birden fazla ülke ya da gruba yayıldığı, herhangi bir nüfus grubu veya bugünkü ve gelecek nesillere ayrımcılık yapılmadan üretilen mallar*” olarak tanımlamak mümkündür.¹⁷⁶

Küresel kamusal malların tanımlanmasında, kalkınma ve yoksulluğu merkeze alan başka bir tanım ise Dünya Bankası Kalkınma Komitesi tarafından yapılmıştır. Dünya Bankası küresel kamusal malları “*kalkınmanın sağlanmasında ve yoksulluğun azaltılmasında önemli rol ayanan, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ortak hareketleri ve organizasyonları tarafından etkin bir şekilde arz edilebilecek, faydaları sınırları aşan mallar, kaynaklar, hizmetler, kural ve politik sistemler*” şeklinde tanımlamıştır. Bu tanım ile Dünya Bankası, hem küresel kamusal malların uluslararası faydalarını ortaya çıkarabilmek hem de bu malların eksik sunumunun önüne geçebilmek için uluslararası işbirliğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Dünya Bankası, işbirliği içinde çalışılması gerektiği konusundaki kararlılığını ve küresel kamu mallarına yaklaşımını ise dört maddelik eylem planının da açıklamıştır. Bu planın *birinci* maddesi, küresel önceliklerin seçiminde gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçları ve öncelikleri Dünya Bankası için birincil konu olmalıdır. *İkincisi*, Dünya Bankası küresel kamusal mallar için kaynak tahsis ederek ülke, bölge ve küresel düzeyde işbirliğine dayalı ortaklıklar kurmalıdır. *Üçüncüsü*,

¹⁷⁵ Inge Kaul, Isabelle Grunberg, Marc A. Stern, “Defining Global Public Goods”, *International Cooperation in the 21st Century*, ed. Inge Kaul, Isabelle Grunberg, Marc A. Stern, New York: Oxford University Press, 1999, p. 2-3.

¹⁷⁶ Kaul, Grunberg, Stern, a.g.e., p. 16.

Dünya Bankası ülke düzeyindeki operasyonel deneyimlerini, finansal araçlarını ve bilgi kaynaklarını aynı zamanda küresel erişime açarak küresel bilgi eksikliğini gidermelidir. *Dördüncüsü* ise yeterli miktarda küresel kamusal mal ve hizmet üretilmesi için uluslararası ortak bir eyleme ihtiyaç duyulduğunda Dünya Bankası Kalkınma Komitesi yeterli desteği alabileceği bir durumda olmalıdır.¹⁷⁷

Gerek Birleşmiş Milletler'in gerekse Dünya Bankası'nın tanımından hareketle küresel kamusal malların temel özelliklerini aşağıda belirtildiği şekilde sayılabilir.¹⁷⁸

- Küresel kamusal mallar, tüketiminde rekabetin ve dışlanmanın olmadığı mal ve hizmetlerdir.
- Dünya üzerinde şu anda yaşayan bireyler ve gelecek nesiller tarafından elde edilebilen mal ve hizmetlerdir.
- Topluma hem pozitif hem de negatif dışsallıklar yayan mal ve hizmetlerdir.
- Kalkınmanın sağlanmasında ve yoksulluğun azaltılmasında önemli rollere sahip olan mal ve hizmetlerdir.
- Sunumu ve finansmanının uluslararası kuruluşlar tarafından sağlandığı mal ve hizmetlerdir.

Özellikleri itibariyle küresel kamusal malları; çevre, sağlık, barış/güvenlik, bilgi ve yönetim olarak beş sektöre ayırmak mümkündür. Bu sektörlerden çevre, sağlık ve güvenlik “küresel kamusal zararlar” olarak da ortaya çıkabilmektedir. Bilgi ve yönetim sektörleri ise temel olarak kapasitenin artırılmasına yönelik olan mal ve hizmetlerdir. Ancak bunların hepsi gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde birbirini tamamlayıcı nitelikte olan mal ve hizmetlerdir. Örneğin ulusal düzeyde barış ve güvenlik sağlandığında bunun faydaları uluslararası düzeyde hissedilebilecektir. Ters bir durumda ise barış ve güvenlik tüm dünyaya “küresel kamusal zarar” olarak yansıtacaktır.¹⁷⁹

Küresel kamusal malların üretimine yönelik olan mallar temel/çekirdek faaliyet olarak kabul edilmektedir. Ülkelerin bu malları tüketme kabiliyetleri ya da bu malların

¹⁷⁷ World Bank Development Committee, *Poverty Reduction and Global Public Goods: Issues for the World Bank in Supporting Global Collective Action*, Washington: World Bank, 2000, pp. 2-3.

¹⁷⁸ Kaul, Grunberg, Stern, a.g.e., p. 16.

¹⁷⁹ Morrissey, Te Velde, Hewitt, a.g.e., p. 40.

üretimine katkıda bulunmaları ise tamamlayıcı faaliyet olarak nitelendirilmektedir. Diğer bir ifadeyle küresel kamusal malların üretimini yaygınlaştırmak ve bu malları ulaşılabilir kılmak için yapılan faaliyetleri kapsamaktadır.¹⁸⁰ Bu bağlamda küresel kamusal malların temel/çekirdek ve tamamlayıcı faaliyetlerini ulusal ve uluslararası düzeyde incelemek büyük önem arz etmektedir.

Tablo 7: Küresel Kamusal Malların Sektörel Sınıflandırması

Sektörler	Kapsam	Temel/Çekirdek faaliyet	Tamamlayıcı Faaliyet
Barış/Güvenlik	Ulusal	Suçların Azaltılması	Asayişin Sağlanması
	Uluslararası	Ölümcül Çatışmaların Önlenmesi	Barışı Koruma (Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi)
Sağlık	Ulusal	Koruyucu Sağlık Hizmetleri	Sağlık Sistemi
	Uluslararası	Bulaşıcı Hastalıkların Yok Edilmesi	Hastalıkların Araştırılması
Çevre	Ulusal	Doğal Kaynakların Korunması	Çevresel Eğitim
	Uluslararası	Emisyon Miktarının Azaltılması	Regülasyon ve Vergi Teşvikleri
Bilgi	Ulusal	Milli Eğitim Hizmetleri	Eğitim Altyapısı
	Uluslararası	Araştırma Merkezleri	İnternet Altyapısı
Yönetişim	Ulusal	Hükümet	Sivil Hizmet Reformu
	Uluslararası	Küresel Kurumlar	Yerel Sivil Toplumun Güçlendirilmesi

Kaynak: Morrissey, Te Velde, Hewitt, a.g.e., p. 41.

¹⁸⁰ a.g.e., p. 39.

Küresel barış ve güvenlik, uluslararası işbirliğine ihtiyaç duyulan ve kolektif faaliyet gerektiren bir küresel kamu malı olarak kabul edilmektedir. Ayrıca ölümcül çatışmaların önlenmesi gibi barış ve güvenliğe katkı sağlayan faaliyetler, temel/çekirdek faaliyet olarak değerlendirilmektedir. Benzer şekilde, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi uluslararası düzeyde barışı koruyarak tamamlayıcı faaliyetler sunmaktadır. Dolayısıyla küresel barış ve güvenliğin sağlanmasında hem temel/çekirdek faaliyetlerin hem de tamamlayıcı faaliyetlerin gerçekleşmesi gerekmektedir.¹⁸¹ Aksi takdirde çatışma ve istikrarsızlık toplumsal düzenin bozulmasını tetikleyerek yoksulluğun artmasına ve ekonomik büyümenin engellenmesine neden olabilmektedir. Örneğin Afrika bölgesinde yaşanan iç savaşlar, finansal istikrarın bozulmasına ve teknolojik ilerlemenin durmasına neden olarak tüm bölgeyi istikrarsızlaştırmaktadır.¹⁸²

Kısacası kamusal mallar, toplumun ortak nitelikteki ihtiyaçlarından oluşan gerek devlet gerekse uluslararası kuruluşlar tarafından sunulan mal ve hizmetlerden oluşmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi kamusal mal ve hizmetlerin çekirdeğini savunma hizmetleri oluşturmaktadır. Zira savunma hizmetlerinin önemi, tüketiminde rekabetin olmaması, faydasından kimsenin mahrum bırakılmaması ve sınır ötesi dışsalılıklara sahip olması gibi özellikler nedeniyle hem ulusal ve bölgesel hem de küresel kamusal mallar kategorisinde yer almasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bu başlık altında savunma hizmetinin temel özellikleri, savunma hizmetinin yararlarının neler olduğu ve savunma hizmetinde maliyet bölüşümünün öneminin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, konunun anlaşılabilirliği açısından büyük önem taşımaktadır.

A. SAVUNMA HİZMETİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Savunma hizmeti, ulusal, bölgesel ve küresel kamusal mal ve hizmetler kategorisinde değerlendirilmektedir. Bundan dolayı savunma hizmeti, hem ulusal ve bölgesel kamusal mal ve hizmetlerin hem de küresel kamusal mal ve hizmetlerin genel özelliklerini taşımaktadır. Çalışmanın bu bölümünde de savunma hizmetinin temel

¹⁸¹ Morrissey, Te Velde, Hewitt, a.g.e., p. 41.

¹⁸² Marco Ferroni, Ashoka Mody, "Global Incentives for International Public Goods: Introduction and Overview", *International Public Goods: Incentives, Measurement and Financing*, ed. Marco Ferroni-Ashoka Mody, London: The World Bank, 2002, p. 7.

özellikleri ulusal, bölgesel ve küresel kamusal mal ve hizmetlerin genel özellikleri yönünde incelenecektir.

Savunma hizmeti, faydası bölünemeyen bir tam kamusal hizmettir. Savunma hizmetin faydasının bölünmez nitelikte olması, toplumu meydana getiren tüm bireylerin yaratılan hizmetin faydasından aynı derecede yararlanmaları anlamına gelmektedir. Bölünmez nitelikte olan savunma hizmetinin faydasının bireysel boyuttaki değerini ölçmek mümkün olmadığından, sırf savunma hizmetine yönelik bireysel boyutta bir bedel ödenmesi de söz konusu değildir. Bu nedenle savunma hizmetinin pazarlanması ve fiyatlandırılması mümkün olmadığı için bu hizmete ilişkin maliyetler devlet tarafından karşılanmaktadır.¹⁸³

Savunma hizmeti, tüketimde rekabetin olmadığı ve hiçbir bireyin dışlanmadığı tam kamusal hizmettir. Savunma hizmetinde rekabetin olmaması demek, bir bireyin savunma hizmetinden yararlanması sonucu elde ettiği faydanın ikinci bir bireyin faydasından herhangi bir azalmanın olmaması demektir.¹⁸⁴ Ancak savunma hizmetinde rekabetin olup olmadığını ölçmek için hizmetten yararlanan bireylerin sayısı (nüfus) ile savunma harcamaları arasındaki ilişkiye bakmak gerekmektedir. Eğer bir ülkenin nüfusu arttığında buna paralel savunma harcamaları artmıyorsa rekabetin varlığından söz edilemez. Nitekim Skogstad (2016), Soğuk Savaş sonrası dönem (1993-2008) için 124 ülkenin verilerini kullanarak savunma harcamalarının belirleyicilerini mekânsal açıdan ekonometrik analiz ile araştırmıştır. Araştırma sonucuna göre söz konusu ülkelerin savunma harcamaları miktarının belirleyicinin ülkelerin nüfusu değil, potansiyel rakiplerin harcamaları, müttefiklerin harcamaları, savaş hali ve silahlanma yarışı gibi dışsal faktörlere bağlı olduğunu tespit etmiştir.¹⁸⁵

Kamusal mal ve hizmetlerin genel özelliği gereği faydanın bölünememesi ve tüketimin kolektif oluşu beraberinde bu tür mal ve hizmetlerin tüketiminden bireylerin *dışlanmasını* ortadan kaldırmaktadır.¹⁸⁶ Dolayısıyla savunma hizmetinde sağlanan faydanın tüm topluma yönelik olması hizmetin finansmanına katılsın ya da katılmasın

¹⁸³ Akdoğan, a.g.e., ss. 42-43.

¹⁸⁴ Kirmanoğlu, a.g.e., s. 121.

¹⁸⁵ Karl Skogstad, "Defence Budgets In the Post-Cold War Era: A Spatial Econometrics Approach", *Defence and Peace Economics*, V. 27, N. 3, 2016, pp. 323-324.

¹⁸⁶ Metin Erdem, Doğan Şenyüz, İsmail Tatlıoğlu, *Kamu Maliyesi*, 13. b., Bursa: Ekin Yayınevi, 2016, s. 33.

bireylerin dışlanması mümkün değildir. Bu nedenle savunma hizmetlerinin üretim maliyetlerinin finansmanı, özel mallarda olduğu gibi yararlananlardan talep edilirse bedavacılık sorunu (*free rider problem*) ortaya çıkmaktadır. Çünkü hizmetten yararlanan bireylerin taleplerini açıklamalarını gerektirecek herhangi bir neden olmadığı için bireyler, hizmetin maliyetine katılmak istemeyecekler ve bedava yararlanma güdüsü içinde olacaklardır. Bu nedenle savunma hizmetinde maliyetler, kamu gelirleri içinde fayda ilkesi yerine ödeme gücü ilkesinin uygulandığı vergi gelirleri ile finanse edilmektedir.¹⁸⁷

Savunma hizmetinin bir diğer özelliği ise üretim ile ilgili kararların alınış biçimi ile ilgilidir. Kamusal mal ve hizmetlerin genel özelliği gereği savunma hizmetinin arzı, temsili demokrasilerde bütçe kanunu tasarısı ile parlamentoya sunulmaktadır.¹⁸⁸ Parlamento, yürütme organı tarafından hazırlanan savunma hizmetinin giderlerine ilişkin kanun tasarısını kabul ederek siyasi iktidara görev ve yetki vermektedir. Böylece üretim kaynaklarının hangi miktarda savunma hizmetine tahsis edileceği ve tahsis edilen kaynakların nasıl kullanılacağı ile ilgili kararlar siyasi süreç içerisinde alınmakta ve siyasi iktidar tarafından gerçekleştirilmektedir. Dikta rejimlerinde ise karar bizzat diktatör tarafından verilmektedir. Savunma hizmetinin üretimine ilişkin kararların bireylerin birbirinden farklı tercihlerine ya da piyasa ekonomisine bırakılması mümkün değildir. Çünkü devletin egemenlik haklarına yönelik olası bir tehdidin varlığı ve buna bağlı olarak alınacak tedbirlerin düzeyi ancak siyasi iktidarlar ve dikta rejimleri tarafından belirlenebilmektedir.¹⁸⁹

Savunma hizmetinde üretim ve tüketimin bütçe kanunu ile gerçekleştirilmesi nedeniyle savunma hizmeti hukuki bir nitelik taşımaktadır. Bu nitelikten dolayı savunma hizmetinin yerine getirilmesinde yasal bir zorunluluk söz konusudur. Hizmetin finansmanı için toplanan vergiler ve yurt savunması için yapılan zorunlu askerlik hizmeti bu durumun en tipik örnekleridir. Ayrıca yasa ile olağanüstü durumlarda savunma hizmeti için vatandaşlara farklı görevleri zorunlu kılmakta mümkündür. Nitekim tarihte yaşanan örnekleri de bulunmaktadır. Örneğin Türkiye’de Başkomutan

¹⁸⁷ Stiglitz, a.g.e., pp. 28-32.

¹⁸⁸ Ömer Faruk Batırel, *Kamu Maliyesi ve Yönetimi*, İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları No: 24, 2007, ss. 28-29.

¹⁸⁹ Kenan Bulutoğlu, *Kamu Ekonomisine Giriş: Demokraside Devletin Ekonomik Bir Kuramı*, 1. b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 5.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Sakarya Meydan Muharebesi öncesi ordunun ihtiyacını karşılamak amacıyla, kanunla kendisine verilen yasama yetkisine dayanarak Tekalif-i Milliye kararlarını çıkartmıştır. Tekalif-i Milliye kararları ile vatandaşlar, ordunun silah, mühimmat, yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamışlardır.¹⁹⁰ Yine yasa ile Türk ordusu farklı amaç ve görevler için Güney Kore başta olmak üzere Afganistan, Somali, Libya, Bosna Hersek, Kosova, Irak ve Suriye gibi birçok ülkede asker bulundurmıştır.¹⁹¹ Netice olarak savunma hizmeti, üretim ve tüketiminde yasal zorunluluğa başvurulmuş bir hizmettir.

Savunma hizmeti, belli bir coğrafi alanda ve belli üyelere sunulduğunda bölgesel kamusal mal niteliği taşımaktadır. NATO gibi bölgesel askeri paktların sunduğu savunma hizmetleri bu kapsamda değerlendirilmektedir. Ayrıca NATO'nun sunmuş olduğu savunma hizmetleri, anlaşmada yer alan üye devletler için kulüp malı niteliği de taşımaktadır.¹⁹²

Savunma hizmeti, barışın korunması ve güvenliğin sağlanmasında sunulan ve sınır ötesi dışsallıklara sahip olan küresel kamusal mallar kategorisinde yer almaktadır. Savunma hizmeti Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi gibi uluslararası kuruluşlar tarafından sunulduğunda faydaları sınırları aşarak hem şimdiki nesil hem de gelecek nesil üzerinde bir etki yaratabilecek niteliktedir. Savunma hizmetinin küresel kamusal mal niteliği taşıması, bu hizmetin nasıl sunulacağı ve nasıl finanse edileceği sorularını da beraberinde getirmektedir. Ancak savunma hizmetinin sunumu ve finansmanı ile ilgili küresel düzeyde egemen bir devletin olmaması bu sorular cevapsız kalmaktadır. Bu durum ise küresel savunma hizmetinde “bedavacılık sorunu”na neden olmaktadır.¹⁹³

B. SAVUNMA HİZMETİNİN FAYDALARI: CAYDIRMA VE KORUMA

Savunma hizmeti genel olarak iki farklı şekilde fayda sağlamaktadır. Bunlardan *birincisi*, ülkeye saldırma niyetinde olan düşmanların bu niyetlerinden vazgeçirilmesi

¹⁹⁰ Tekalif-i Milliye kararları için bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, 1. b., İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015, ss. 459-460.

¹⁹¹ Murat Yeşiltaş, Ferhat Pirinççi, *Küresel Dönüşüm Sürecinde Türkiye'nin Büyük Stratejisi*, 1. b., İstanbul: SETA, 2020, ss. 106-120.

¹⁹² Todd Sandler, John Tschirhart, “Club Theory: Thirty Years Later”, *Public Choice*, V.93, N.3/4, 1997, p. 352.

¹⁹³ Mendez, a.g.e., pp. 404-406.

yani caydırılması, *ikincisi* ise olası bir saldırının gerçekleşmesi durumunda bu saldırıya karşı konularak saldırının püskürtülmesidir. Saldırıdan vazgeçirmek için saldırı niyetinde olan ülkelerin saldırı sonucu kayıp ve zararlarının faydalarından daha büyük olacağına ve bunun gerçekliğine saldıran ülkelerin inanması halinde gerçekleşecektir. Diğer bir deyişle savunmanın caydırıcı işlevi, sadece savunmanın yapılmasıyla alakalı bir durum değildir. Savunma aşamasına gelinmeden mutlak askeri güç üstünlüğünün saldırıyı gerçekleştirecek taraflara kabul ettirme ve inanma durumudur. Ancak saldırı altında bulunan bir ülkenin diğer ülkelerden gelebilecek tüm potansiyel tehditleri tek başına vazgeçirecek bir savunma gücüne sahip olması düşünülemez. Bundan dolayı ülkeler, eş zamanlı saldırıları ortadan kaldırmak ve savunma maliyetlerini minimize etmek için diplomasi yoluyla uluslararası sözleşmeler ile askeri ittifaklara (NATO) girişmektedirler. Böylece ittifak gücüne dayanılarak olası bir saldırının caydırılması ve püskürtülmesi daha mümkün hale gelmektedir.¹⁹⁴

Savunma hizmetinin caydırıcılık faydasından, gerek ülke vatandaşlarının gerekse de askeri ittifaka (NATO) üye devletlerin dışlanması mümkün değildir. Örneğin caydırıcılık, nükleer başlıklı balistik bir füze ile sağlanmış olsun bundan hiçbir üye devletin dışlanması söz konusu olmamaktadır. Çünkü savunmanın caydırıcı faydası, mutlak olarak bölünmez bir ortak tüketim hizmetidir. Ancak caydırmanın faydasının bölünememesi ittifaka üye bazı devletlerin daha düşük maliyetle daha fazla fayda sağlamalarına ve bununda bedavacılık problemlerine neden olduğuna Olson ve Zeckhauser tarafından saptanmıştır. Ayrıca Olson ve Zeckhauser'e göre bu durum ise ittifak üyeleri arasında karşılıklı güvensizliğe de neden olmaktadır.¹⁹⁵

Savunma hizmetinden sağlanan ikinci fayda ise saldırının fiilen başlaması halinde bu saldırının püskürtülmesi yani defedilmesidir. Barış döneminde savunma birliklerine yaptırılan askeri eğitim başta olmak üzere verilen araç, gereç ve diğer askeri malzemelerin olası bir saldırının gerçekleşmesi halinde ilk etapta savunmada kullanılacaktır. Barış döneminde vazgeçirme amaçlı yapılan askeri harcamaların

¹⁹⁴ Bulutoğlu, a.g.e., s. 239.

¹⁹⁵ Mancur Olson, Richard Zeckhauser, "An Economic Theory of Alliances", *The Review of Economics and Statistics*, V. 48, N. 3, 1966, pp. 266-279.

büyüklüğü ise saldırı gerçekleşince verilmesi gereken olan savaşın türüne, yaygınlığına ve yoğunluğuna göre belirlenecektir.¹⁹⁶

Savunma hizmetinin koruma ve defetme faydası, caydırma faydasına kıyasla farklı özellikler taşımaktadır. Savunmanın koruma ve defetme faydası, caydırma faydasında olduğu gibi ülke bütününde sunulmakta ve tüm bireyler bu faydadan yararlanabilmektedirler. Ancak caydırıcı faydadan farklı olarak koruma ve defetme hizmetinde sağlanan faydanın yoğunluğu, coğrafi bölgelere göre farklılaştırmak mümkün olabilmektedir. Bu farklılaştırma, siyasal iktidar tarafından bölgelerin taşıdığı risk ve tehditlerin önem derecesine bağlı olarak belirlenebilmektedir.¹⁹⁷ Böylece risk ve tehditlerin daha fazla olduğu bölgelerde (Örneğin ülkemizde Güneydoğu Anadolu Bölgesi) ikamet eden bireyler savunma hizmetinin koruma faydasından daha fazla yararlanırken, buna karşın risk ve tehditlerin az olduğu bölgelerde (Örneğin ülkemizde Marmara Bölgesi) ikamet eden bireyler savunma hizmetinin koruma faydasından daha az yararlanmaktadırlar. Koruma hizmetinin faydasında yaşanan bu bölgesel farklılıklar, hem bölgelerin hem de bireylerin birbirlerine rakip olarak yararlanmasına neden olabilmektedir.

Savunma hizmetinin koruma ve vazgeçirme faydasından başka bazı yan faydaları da bulunmaktadır. Bu faydalar, diğer kamusal hizmetleri destekler niteliktedir. İç düzenin sağlanmasına yönelik verilen temel eğitim hizmetleri ve bazı ekonomik hizmetler bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Aniden ortaya çıkan ve çok sayıda insan gücü kullanmayı gerektiren söz konusu bu hizmetlerde merkezi hükümet, zaman zaman silahlı kuvvetlere yardım amaçlı başvurabilmekte ya da silahlı kuvvetler kendiliğinden olaya müdahil olabilmektedir. Örneğin deprem, tsunami, sel ve heyelan gibi doğal afetler, kolera ve korona virüs gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmede silahlı kuvvetler, yardım amaçlı destek sunabilmektedirler. Ayrıca silahlı kuvvetler, temel eğitim seviyesinde de katkı sağlamaktadır. Zira zorunlu askerlik bir çeşit eğitimidir. Zorunlu askerlik süresince okuma yazma bilmeyen er ve erbaşlara temel eğitim hizmetleri verilmektedir. Bu eğitim hizmetleri ile elde edilen kazanımlar ülkenin beşeri sermayesinin oluşmasında büyük fayda sağlamaktadır.

¹⁹⁶ Bulutoğlu, a.g.e., s. 239.

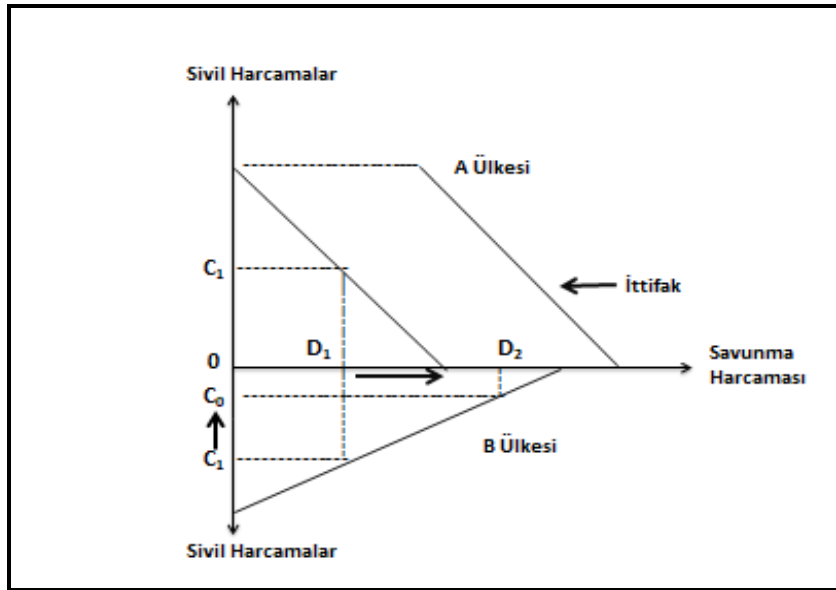
¹⁹⁷ a.g.e., s. 239.

C. SAVUNMA HİZMETLERİNDE MALİYET PAYLAŞIMI: ASKERİ İTTİFAKLAR

İttifaklar genel olarak, devletlerin herhangi bir tehdide karşı birlik oluşturmak adına bir araya geldikleri ve savunma anlaşmaları ile ortak tehdide karşı mücadele taahhüdünde buldukları kurumsallaşmış ortaklıklardır. İttifak kurma, güvenlik sorunlarıyla başa çıkmada bilinen en yaygın savunma yöntemidir. İttifak kurmanın temelinde “güç dengesi” ve “savunma yükü paylaşımı” vardır. Güç dengesi teorisine göre devletler, kendilerini tehdit edebilecek devletlerden ya da diğer koalisyonlardan korumak için ittifaklara katılma gereksinimi duymaktadırlar. İttifaklara katılma ile bir yandan güç dengesi oluşurken diğer yandan mali kaynak ve kapasiteleri kendi kendine yeterli olmayan devletler, ittifakın güvenlik şemsiyesi altında korunma imkanı elde etmektedirler.¹⁹⁸

Yukarıda askeri ittifakların “güç dengesi” oluşturmasında ve “savunma yükü paylaşımında” önemli kurumlar olduğu belirtilmektedir. Bu bilgiler ışığında, silahlanma yarışının yaşandığı bir dönemde askeri bir ittifaka üye olmanın ne tür faydalar sağladığı aşağıda yer alan Şekil 1 yardımıyla da izah edilmesi konunun anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.

Şekil 1: Silahlanma Yarışı ve İttifak Modeli

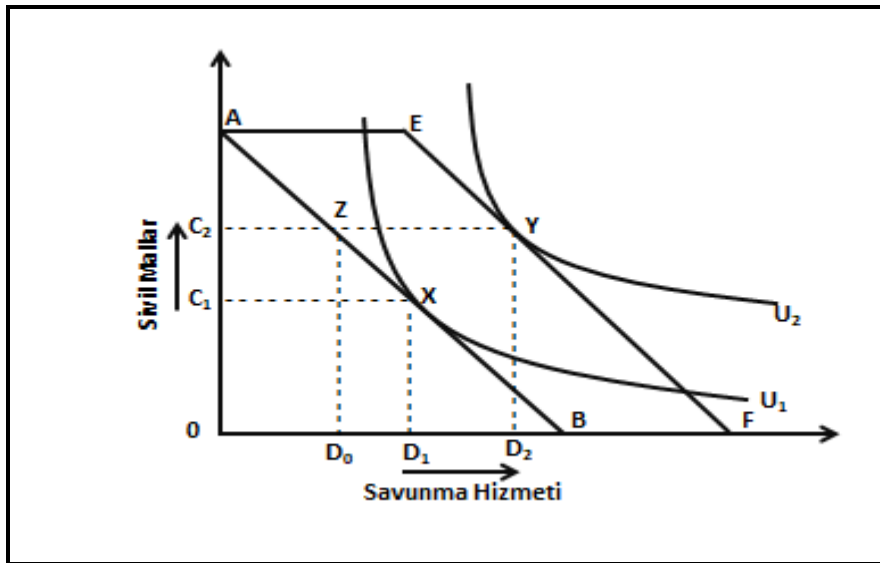
¹⁹⁸ Stephen M. Walt, “Alliance Formation and the Balance of World Politics”, *International Security*, V. 9, N. 4, 1985, pp. 4-5.

Kaynak: Keith Hartley, *The Economics of Defence Policy: A New Perspective*, New York: Roudledge Publishing, 2011, p. 16.

Yukarıdaki Şekil 1’de ittifak üyesi olan A ülkesi ile ittifak üyesi olmayan B ülkesi arasında silahlanma yarışına dayalı bir mücadelenin olduğu varsayılmaktadır. Yatay ekseninde savunma harcamaları, dikey ekseninde sivil harcamalar yer almaktadır. Başlangıçta B ülkesi, D_1 kadar savunma harcaması, C_1 kadar sivil harcamalar yapıyor olsun. Eğer B ülkesi stratejik bir savunma girişimi nedeniyle savunma harcamalarını D_1 noktasından D_2 noktasına kadar artırdığında B ülkesinin sivil harcamaları da C_1 noktasından C_0 noktasına kadar gerileyecektir. B ülkesinin sivil harcaması azalmasına (C_1-C_0 kadar) rağmen savunma harcamalarını D_1 noktasından D_2 noktasına kadar artırdığında A ülkesinin B ülkesi ile rekabet etmesi ancak birkaç farklı şekilde mümkün olabilecektir. Bu durumda A ülkesi, ya B ülkesi ile aynı miktarda savunma harcamalarını artıracak ya da askeri bir ittifaka dâhil olup kolektif savunmadan faydalanarak mücadele edebilecektir. Bu bağlamda Şekil 1’de de görüldüğü gibi ittifak hem ülkeler arasında dengeleyici bir rol üstlenmekte hem de üye ülkenin savunma harcamalarının artmasını engellemektedir.

Savunma hizmetlerinde askeri ittifaklar yoluyla maliyet paylaşımı tüm üye ülkelerin ortak faydasıdır. Bu durum, aşağıda yer alan Şekil 2 yardımıyla ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır.

Şekil 2: Savunma Hizmetinde Askeri İttifakın Faydaları

Kaynak: Hartley, *a.g.e.*, p. 76.

Savunma hizmetlerinde askeri ittifakın faydalarının gösterildiği Şekil 2’de, savunma hizmetleri yatay ekseninde sivil mallar dikey ekseninde yer almaktadır. Bir ülke başlangıçta AB bütçe kısıtında D_1 kadar savunma hizmeti, C_1 kadar sivil mal ya da yarı kamusal mal (eğitim ve sağlık) üreterek X noktasında U_1 fayda eğrisi üzerinde dengededir. Ancak aynı ülke askeri ittifaka üye olduğunda AE doğrusu kadar ekstra savunma hizmeti elde etmekte ve ülkenin yeni tercihi daha üst refah noktasındaki U_2 fayda eğrisinde ve Y noktası olmaktadır. Burada ülke, hem sivil mal ya da yarı kamusal mal (eğitim ve sağlık) miktarını C_2 noktasına kadar artırmakta hem de D_2 noktası kadar daha fazla savunma hizmeti elde etmektedir. Ancak ülkenin ittifaka dâhil olmasıyla kendi savunma çabalarını da D_1 ’den D_0 ’a düşürdüğü görülmektedir. Ülkenin ittifakın gücünden yararlanarak savunma yükünden kaçınması üye ülkeler arasında maliyet paylaşımı sorununa neden olmaktadır. Söz konusu bu durum ise çalışmanın ikinci bölümünde NATO zirveleri özelinde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

IV. KAMU EKONOMİSİNDE SAVUNMA HARCAMALARI

Kamu ekonomisi, toplumsal ihtiyaçların siyasi ve idari organların kararları altında devlet tarafından sağlandığı ve piyasa ekonomisinin kamusal mal ve hizmetleri karşılamadaki yetersizliğinin giderildiği iktisadi faaliyet alanıdır.¹⁹⁹ Kamu ekonomisinin kapsadığı hizmetler, kamu harcamaları ile yerine getirilmektedir. En geniş tanımıyla kamu harcamaları, devletin varlığını sürdürebilmek ve halka karşı sorumluluklarını yerine getirebilmek amacıyla yaptığı yardımlar, üreticilere verdiği sübvansiyonlar, mal ve hizmet alımına yönelik yaptığı ödemeler şeklinde tanımlanmaktadır.²⁰⁰ Kamu harcamaları içinde ise savunma harcamaları, birçok ülkede olduğu gibi önemli bir paya sahiptir.

Bu başlık altında savunma harcamaları ile ilgili olarak yapılan tanımlamalar, savunma harcamalarının optimal düzeyi, savunma harcamalarının etkinliği ve verimliliği ve son olarak savunma harcamalarını belirleyen faktörlere ilişkin kuramsal çerçevenin detayları sunulmaktadır.

¹⁹⁹ Nadaroğlu, a.g.e., s. 30.

²⁰⁰ Stiglitz, a.g.e., pp. 37-38.

A. SAVUNMA HARCAMALARININ TANIMI VE KAPSAMI

Savunma harcamaları ile ilgili yapılan çalışmalarda karşılaşılan temel güçlüklerden biri, bu harcamaların nasıl tanımlanacağı konusudur. Bundan dolayı savunma harcamalarının kavramsal çerçevesi gerek akademik analizlerde gerekse de uluslararası politika da tam olarak çizilememiştir.²⁰¹ Bunun birçok nedeni olmakla beraber temel neden; devletlerin savunma harcamalarını belirlemede serbest olmalarıdır. Bu nedenle savunma harcamaları kalemleri ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bir ülkede savunma harcamaları kalemleri içinde görünen bir gider, başka bir ülkede farklı bütçe kalemleri içinde yer alabilmektedir. Örneğin bir ülkede Savunma Bakanlığı bütçesi içerisinde yer alan bir kalem, başka bir ülkede İçişleri Bakanlığı bütçesinde yer alabilmektedir.²⁰²

En geniş anlamıyla savunma harcamaları, bir devletin iç ve dış güvenliğinin sağlanması, sosyo-politik istikrarsızlıklarının ortadan kaldırılması, hükümet ve devletin politik meşruiyetinin korunması ve mevcut rejimin sürdürülmesi için milli gelirinden ayırdığı pay olarak tanımlanmaktadır.²⁰³ Bu tanımlı biraz daha spesifik hale getirecek olursak, savunma hizmetiyle görevlendirilmiş askeri ve sivil personele yapılan harcamalar ve yine savunma hizmetinde kullanılmak üzere askeri teçhizat ve mühimmatların alım, bakım ve onarım giderleri ve araştırma-geliştirme (AR-GE) inşaat ve altyapı faaliyetleri için yapılan harcamalar bir ülkenin savunma harcamalarını oluşturmaktadır.

Yentürk'ün (2018) Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (Stockholm International Peace Research Institute - SIPRI) metodolojisine dayanarak yaptığı tanımda, *“silahlı kuvvetlerin, savunma bakanlıklarının ve savunma projeleri üreten diğer kamu kurumlarının cari ve sermaye transferleri harcamaları; eğitimi ve silah donanımı askeri operasyonlara yönelik yapılmış ve askeri operasyonlarda kullanılabilen paramiliter güçler; askeri uzay harcamaları, askeri araştırma geliştirme*

²⁰¹ Filiz Giray, “Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 1, 2004, s. 184.

²⁰² Sezgin, a.g.e., s. 94.

²⁰³ Saadet Değer, Somnath Sen, “Military Expenditure and Developing Countries”, *Handbook of Defence Economics*, ed. Keith Hartley-Todd Sandler, Amsterdam: Elsevier Science, V. 1, 1995, p. 278.

harcamaları; sayılan bu harcamalarda belirtilen güçlerde görevli tüm askeri ve sivil personel harcamaları ve bunlara ait sosyal güvenlik kurumlarına yapılan ödemeler, emekli olanlara yönelik emeklilik ödemeleri; operasyon, bakım, mal ve hizmet alımları; diğer ülkelere yapılan askeri bağışlar; barışı korumaya yönelik barış gücü harcamaları”²⁰⁴ savunma harcamaları kapsamında kabul edilmektedir.

Savunma harcamalarına ilişkin standart bir tanımın olmaması ve harcama kalemlerinin ülkeden ülkeye farklılık göstermesi nedeniyle uluslararası kuruluşlar tarafından birçok farklı tanım önerilmiştir. Bu kuruluşlar içerisinde literatürde en çok tercih edilenler başta NATO olmak üzere Uluslararası Para Fonu (Monetary Fund-IMF) ve Birleşmiş Milletleri (BM) saymak mümkündür. NATO’nun yaptığı savunma harcamaları tanımı, SIPRI ve ABD Silah Denetimi ve Silahsızlanma Ajansı (The U.S. Arms Control and Disarmament Agency - US ACDA) gibi kurumların veri setleri dikkate alınarak geliştirilmiştir. NATO tanımı, silahlı kuvvetlerin yaptığı operasyonlarının mali yükünü en iyi analiz eden ve en kapsamlı olanıdır. IMF tanımı, Dünya Bankası ve IMF Hükümet Finansman İstatistikleri gibi kurumların veri setleri kullanılarak oluşturulmaktadır. BM tanımı ise, BM uzman komiteleri tarafından uluslararası karşılaştırma amaçlı hazırlanmaktadır.²⁰⁵ Söz konusu üç uluslararası kuruluşun savunma harcamalarına ilişkin tanımlamaları ve muhtemel harcama kalemleri aşağıda yer alan Tablo 8’te gösterilmektedir.

Tablo 8: NATO, IMF ve BM’nin Savunma Harcamalarına İlişkin Tanımları ve Muhtemel Savunma Harcama Kalemleri

Savunma Güç ve Destekçileri İçin Yapılan Harcamalar	NATO	IMF	BM
1. Asker ve görevli (personel) ödemeleri	X	X	X
2. Askeri org. ilgili veya ordu içindeki teknisyen, bürokrat vs. ücretleri	X	X	X
3. Tıbbi hizmetler, vergisel ayrıcalıklar ve sosyal faydalar (akrabalar dahil)	X	X	X

²⁰⁴ Nurhan Yentürk, *Sosyal Yardımlardan Güvenliğe Türkiye’nin Kamu Harcamaları*, 1. b, İstanbul: İstanbul Bilgi Yayınları, 2018, s. 134.

²⁰⁵ Michael Brzoska, “World Military Expenditures”, *Handbook of Defence Economics*, ed. Keith Hartley-Todd Sandler, V. 1, Amsterdam: Elsevier Science, 1995, pp. 46-48.

4. Emeklilik maaşı	X	-	X
5. Askeri okullar, hastaneler vb.	X	X	?
6. Silah harcamaları (ithal silahlar dahil)	X	X	X
7. Altyapı yatırımları, binalar vb.	X	X	X
8. Bakım ve onarım	X	X	X
9. Diğer malların tedariki	X	X	X
10. Askeri araştırma ve geliştirme	X	X	X
Stratejik Amaçlarla İlgili Diğer Harcamalar			
11. Stratejik malların stoklanması	X ^a	-	-
12. Silah ve üretim yerleri vb. korumak	X ^a	X	-
13. Silah üretim sübvansiyonları / Değişim sübvansiyonları	X	-	-
14. Diğer ülkelere yapılan askeri yardımlar	X	X	X
15. Uluslararası organizasyonlara katkılar (Askeri anlaşmalar, Birleşmiş Milletler barışın korunması vb.)	X	X	-
16. Sivil savunma	-	X	X
Eski Askeri Güçlere/Faaliyetlere Yapılan Harcamalar			
17. Gazilere sağlanan menfaatler vb.	-	-	-
18. Savaş borçları	-	-	-
Diğer Güçlere Yapılan Harcamalar			
19. Orduya bağlı olmayan güçler/Jandarma gücü	X ^b	X ^b	X ^b
20. Sınırlar/ Gümrük muhafızları	X ^b	X ^b	X ^b
21. Polis idaresi	X ^b	-	-

Diğer Hesaplardaki Harcamalar			
22. Yardım/Felaketten kurtarma	X	-	-
23. Birleşmiş Milletler Barışı Koruma	X	X	-
Gelecek Harcamalar İçin Yükümlülükler			
24. Kredi temini	X	X	-

Kaynak: Brzoska, a.g.e., pp. 48-49; Giray, a.g.m., ss. 184-185.

X: Savunma harcamalarına dahil olduğunu,

(-): Savunma harcamalarına dahil olmadığını,

X^a: Eğer savunma organizasyonu tarafından yönetiliyor ve finanse ediliyorsa,

X^b: Askeri faaliyetler için eğitildiği, donatıldığı ve var olduğu hükmü verildiğini göstermektedir.

Görülmektedir ki savunma harcamaları ile ilgili standart bir tanımın bulunduğu söylenemez. Bu nedenle ülkeler çoğu zaman bu harcamaları kendi amaçlarına uygun olarak tanımlamaktadırlar. Ancak savunma harcaması tanımları değişse bile savunma harcamaları, ülkelerin siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal güvenliğinin sağlanması bakımından vazgeçilmesi olanaksız bir harcama türü olarak kabul edilmektedir.²⁰⁶

B. SAVUNMA HARCAMALARINDA OPTİMAL DÜZEYİN BELİRLENMESİ VE ETKİNLİK

Devletin varlığı ve güvenliği söz konusu olduğunda tahsis edilmeyecek hiçbir kaynak yoktur. Ancak kaynakların kıt ve kamusal hizmetlerin çok olması, mevcut kaynakların optimal düzeyde tahsisini zorunlu kılmıştır. Savunma hizmetinin de bütçesel ve finansal kısıtlar altında yer alması, savunma harcamalarının ne kadar olacağı yani optimal düzeyin hangi noktada belirleneceği sorusu tüm ülkeler için önemle üzerinde durulması gereken bir konu haline gelmiştir.

Ülkelerin savunma hizmeti için optimal düzeyin üzerinde kaynak ayırmaları, dolayısı ile aşırı savunma harcamalarında bulunmaları ekonomik ve sosyal büyümeyi erteleyecektir. Optimal düzeyin altında kaynak tahsisi ise, kargaşa ve istikrarsızlık

²⁰⁶ Giray, a.g.m., ss. 183-184.

ortamının oluşması nedeniyle ekonomik ve sosyal büyüme tehlikeye girecektir. Yani optimal düzeydeki her sapma, ülkenin ekonomik ve sosyal yönden olumsuz etkilenmesine neden olacaktır. Bu nedenle optimal bir düzeyde savunma bütçesi oluşturulurken fırsatlar ve maliyetlerin göz önünde bulundurulması büyük önem teşkil etmektedir.²⁰⁷

Savunma harcamalarının optimal düzeyinin nasıl belirleneceği konusunda çeşitli teoriler bulunmaktadır. Bu *teorilerden ilki* McGuire (1995) tarafından geliştirilmiştir. McGuire (1995) öncelikle savunmayı kamusal bir hizmet olarak tanımlamış ve kolektif mal ve hizmetlerin genel özelliği çerçevesinde değerlendirmiştir. McGuire (1995)'e göre kolektif tüketim mantığı gereği savunma harcamalarının optimal düzeyi; marjinal faydalar (MB) toplamının, marjinal maliyetlere (MC) eşit olduğu miktar kadar olmalıdır. Yani optimal savunma harcamaları düzeyi $\sum MB = MC$ şeklinde ifade edilebilir.²⁰⁸

Savunma harcamalarının optimal düzeyinin belirlenmesinde *ikinci teori*, savunmanın koruma ve caydırma faydalarının oluşturacağı maliyetlere dayanmaktadır. Ancak saldırının olmaması durumunda, caydırıcılığın marjinal maliyetinin belirlenmesi pek mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla bu teoriye dayalı analizlerde; savunma, eğitim ve sağlık harcamalarının fırsat maliyetlerinin karşılıklı olarak değerlendirilmesi daha yararlı olacağı düşünülmektedir.²⁰⁹

Savunma harcamalarının optimal düzeyinin hangi oranda olması gerektiği yönünde kullanılan *üçüncü teori* ise Armey Eğrisi teorisidir. Armey Eğrisi, kamu harcamaları bileşenleri ile Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH) arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Bu teorinin altında yatan temel mantığa göre; devletin olmadığı durumlarda güvensizlik ve kargaşaya dayalı bir takım problemler meydana gelmektedir. Bu nedenle ekonomik büyüme ve sosyal refahın olumsuz etkilenmeyeceği optimal düzeyde bir savunma harcaması gerekli olmaktadır.²¹⁰

²⁰⁷ Değer ve Sen, a.g.e., p. 294.

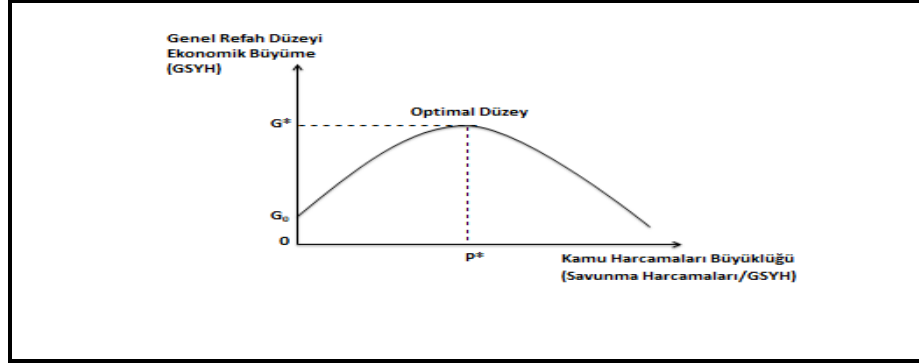
²⁰⁸ McGuire, a.g.e., p. 17.

²⁰⁹ Giray, a.g.m., ss. 186-187.

²¹⁰ Ayrıntı bilgi için bkz. Dick Armey, *The Freedom Revolution: Why Big Government Failed, Why Freedom Works, and How We Will Rebuild America*, Washington: Regnery Publishing, 1995.

Savunma harcamalarının optimal düzeyi ile ekonomik büyüme ve sosyal refah arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğini gösteren Armeý Eğrisi Şekil 3'te gösterilmektedir.

Şekil 3: Armeý Eğrisi ve Savunma Harcamalarının Optimal Düzeyi

Kaynak: Dick Armeý, *The Freedom Revolution: Why Big Government Failed, Why Freedom Works, and How We Will Rebuild America*, Washington: Regnery Publishing, 1995.

Şekil 3'te, savunma harcamalarındaki artış ile ekonomik büyüme ve sosyal refah arasında artan verimler yasaından ileri gelen pozitif ilişkinin G^* noktasına kadar devam edeceği; optimal düzeyin aşıldığı P^* noktasından sonra ise azalan verimler yasaı gereğince ilişkinin negatif olacağı gösterilmektedir. Böylece savunma harcamalarının optimal düzeye ulaştığı P^* noktasındaki marjinal verimliliği, ekonomik büyüme ve sosyal refah harcamalarının (G^*) marjinal verimliliğine eşittir. Ancak P^* noktasından sonra savunma harcamalarındaki artışın diğerk kamu harcamalarındaki kesintiler, vergi yükünün artırılması, para arzındaki artış veya borçlanma yoluyla finanse edilmesini gerektirdiği için ekonomik büyüme ve bireylerin sosyal refah düzeyi azalacaktır.

Ampirik literatür incelendiğinde bazı çalışmalar Armeý Eğrisi'nin geçerliliğini desteklerken bazı çalışmalar ise Armeý Eğrisi'nin geçerliliğini desteklememektedir. Örneğin, Vedder ve Gallaway (1998), Mavrov (2007), Facchini ve Melki (2011), Altunç ve Aydın (2013), Asghari ve Heidari (2016) ve Murshed, Mredula ve Tabassum (2018) yaptıkları çalışmada Armeý Eğrisi'nin geçerli olduğunu ortaya koyarlarken, Nuta ve Nuta (2014) ve Rajput ve Tariq (2019) Armeý Eğrisi'nin geçerli olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Armeý Eğrisi'ni analiz eden yukardaki ampirik çalışmaların büyük çoğunluğu, aynı zamanda optimal kamu kesimi büyüklüğünü de (savunma, eğitim ve sağlık harcamaları vb.) tahmin etmeye çalışmışlardır. Örneğin Vedder ve Gallaway (1998), En

Küçük Kareler yöntemini kullanarak dördü NATO üyesi olan beş ülkenin (Amerika, Danimarka, İtalya, İsveç ve İngiltere) toplam kamu harcamalarının optimal oranlarını tahmin etmişlerdir. Elde edilen bulgular sonucunda, optimal kamu harcamaları büyüklüğünün ABD için %17,45, Kanada için %21,37, Danimarka için %26,14, İtalya için %22,23, İsveç için %19,43 ve İngiltere için ise %20,97 olarak tahmin etmişlerdir.²¹¹ Mavrov (2007) ise çalışmasında 1990-2004 dönemi için Bulgaristan ekonomisinde kamu kesimi büyüklüğünü Armeý Eğrisi ile ilişkilendirerek hizmet grupları bazında incelemiştir. İnceleme sonucunda elde edilen bulgulara göre savunma ve güvenlik hizmetleri için Armeý Eğrisi'nin geçerli olmadığı eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri için Armeý Eğrisi'nin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Eğitim hizmetleri için optimal harcama oranının %4,6, sağlık hizmetleri için %4,3 ve sosyal güvenlik hizmetleri için %13,6 olarak belirlenebileceğini saptamıştır.²¹²

Facchini ve Melki (2011), 1871-2008 yılları arası Fransa için zaman serisi verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada, Fransa'nın optimal kamu kesimi büyüklüğünün ortalama %30 oranında olması gerektiğini hesaplamışlardır.²¹³ Asghari ve Heidari (2016), 1990-2011 dönemi için Türkiye'nde aralarında bulunduğu 30 OECD-NEA üyesi ülkenin verileri ile Armeý Eğrisi'nin geçerliliğini ve kamu kesimi büyüklüğünü araştırmışlardır. Araştırmada elde edilen bulgulara göre bu ülkelerde Armeý Eğrisi'nin geçerli olduğu ve kamu kesimi büyüklüğünün %28,27 oranında olması gerektiği sonucuna ulaşmışlardır.²¹⁴

Armeý Eğrisi'nin geçerliliğini ve optimal kamu kesimi büyüklüğünü Türkiye özelinde sınayan ampirik çalışmalar incelendiğinde ise birbirinden farklı bulgulara rastlandığı saptanmıştır. Altunç ve Aydın (2012), 1975-210 dönemi için Türkiye ekonomisi özelinde yaptıkları çalışmada Armeý Eğrisi'nin geçerli olduğuna ve optimal kamu kesimi büyüklüğünün %16 oranında olması gerektiğine ilişkin bulgular elde

²¹¹ Richard K. Vedder, Lowell Eugene Gallaway, *Government Size and Economic Growth*, Washington DC: Joint Economic Committee, 1998, pp. 1-15.

²¹² Hristo Mavrov, "The Size of Government Expenditure and the Rate of Economic Growth in Bulgaria", *Economic Alternatives*, I. 1, 2007, pp. 52-63.

²¹³ François Facchini, Mickaël Melki, "Optimal Government Size and Economic Growth in France (1871- 2008) : An Explanation by the State and Market Failures", *CES Working Papers*, 2011, p. 27.

²¹⁴ Rana Asghari, Hasan Heidari, "An Investigation of the Impact of Size of the Government on Economic Growth: Some New Evidence From OECD-NEA Countries", *Iranian Economic Review*, V. 20, N. 1, 2016, pp. 49-68.

etmişlerdir.²¹⁵ Pamuk ve Dündar (2016) ise 1950-2006 yılları arası verileri kullanarak Türkiye için Armeý Eğrisi'nin geçerliliğini ve kamu kesimin optimal büyüklüğünü zaman serisi modelleriyle tahmin etmişlerdir. Modelde elde edilen bulgulara göre Türkiye'de Armeý Eğrisi'nin geçerli olduğu ve optimal kamu kesimi büyüklüğünün %23,5 oranında olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.²¹⁶

Bayrak (2019), Türkiye'nin 1990-2017 yılları arası savunma harcamaları verilerini kullanarak yaptığı çalışmada, Armeý teorisinin Türkiye için geçerli olup olmadığını ve optimal savunma harcaması oranının ne kadar olduğunu analiz etmiştir. Zaman serisi analizi kullanılarak elde edilen bulgular çerçevesinde; Türkiye için Armeý Eğrisi'nin geçerli olduğu gözlemlenmiş ve Türkiye'nin optimal savunma harcaması oranının %2,5 olarak tespit etmiştir.²¹⁷ Altunakar Mercan ve Buyrukođlu (2020) ise Türkiye'de 1980-2019 dönemi itibariyle Armeý Eğrisi'nin geçerli olduğunu belirterek optimal kamu kesimi büyüklüğünün, GSYH'nin yaklaşık %19'una eşit olması gerektiğini hesaplamışlardır.²¹⁸

Sonuç olarak, her ülkenin kamu kesimi büyüklüğü için geçerli ve kesin bir optimal noktadan bahsetmek mümkün değildir. Zira ülkelerin sosyo-kültürel özellikleri ve ekonomik yapıları birbirinden farklıdır. Bu bağlamda kamu kesimi büyüklüğünün bir göstergesi olarak savunma harcamalarında da geçerli ve kesin bir optimal noktadan bahsedilmemektedir.

Savunma hizmetleri için tahsis edilen harcamaların optimal bir düzeyde belirlenmesinin yanı sıra söz konusu harcamaların etkin bir şekilde kullanılması da büyük önem taşımaktadır. Etkinlik, ekonomik performansın ve alternatif ekonomik politikaların değerlendirilmesinde yararlanılan temel kriterlerden biridir. Kısacası etkinlik, bir ülkedeki kıt kaynaklar ile toplum bireylerinin istediği mal ve hizmetlerin en az maliyetle üretilmesidir.²¹⁹ Savunma harcamalarında ise etkinlik, bütçeden savunma

²¹⁵ Ömer Faruk Altunç, Celil Aydın, "Türkiye'de Kamu Sektörü Büyüklüğü ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ampirik Analizi", *Ekonomik Yaklaşım*, C. 23, S. 82, 2012, ss. 79-98.

²¹⁶ Yalçın Pamuk, Uğur Dündar, "Kamu Harcamalarının Optimal Boyutu: Türkiye Örneği", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 34, S. 3, 2016, ss. 23-50.

²¹⁷ Rıza Bayrak, "Does the Optimal Size of Defense Expenditure Exist? An Empirical Study on Turkey", *The Journal of Defense Sciences*, V. 18, I. 1, 2019, p. 150.

²¹⁸ Saniye Şehnaz Altunakar Mercan, Selçuk Buyrukođlu, "Türkiye'de Abrams ve Armeý Eğrilerinin Geçerliliđi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 76, 2020, pp. 1862-1878.

²¹⁹ Fatih Savaşan, *Piyasa Başarısızlığından Devletin Başarısızlığına Kamu Ekonomisi*, 7. b., İstanbul: Dora Yayınevi, 2017, s. 80.

için tahsis edilen harcama miktarının verimli bir şekilde kullanılarak en yüksek düzeyde savunma hizmetinin elde edilmesidir. Ancak savunma hizmetlerinde en etkin hizmet çıktısına nasıl ulaşıldığı konusu iktisadi ve teknik bir uzmanlık gerektirmektedir. Bu nedenle savunma bütçesinin hazırlanması ve kullanılması aşamasında siyasi otoritenin, olası bir savaş durumunda ise savunma teknolojisini etkin kullanan askeri uzmanların rolü büyük önem arz etmektedir.²²⁰

Savunma harcamalarının optimal düzeyini salt güvenlik politikalarıyla belirlemek mümkün değildir. Güvenlik politikaları yanı sıra ülkenin iç ve dış politika yaklaşımları, ekonomik ve stratejik durumu da savunma harcamalarının düzeyini etkileyen diğer faktörlerdir.²²¹ Bu bağlamda söz konusu faktörlerin incelenmesi konunun anlaşılması bakımından büyük önem taşımaktadır.

C. SAVUNMA HARCAMALARI DÜZEYİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER

Savunma planlaması, bir devletin savunma gücü vasıtasıyla, belirlenen milli hedeflere ulaşılması, savunmaya ayrılan kaynaklarının etkin dağıtımının sağlanması ve ulusal kurumlar arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi sürecidir. Tarihsel süreç incelendiğinde savunma planlamasındaki değişimin dört aşamalı olarak ele alındığı görülmüştür. Bu planlama değişimini “*Kadroya Dayalı Planlama*” (İki Dünya Savaşı arasında), “*Tehdide Dayalı Planlama*” (Soğuk Savaş döneminde), “*Yeteneğe Dayalı Planlama*” (Soğuk Savaş sonrasında) ve “*Yetenek Tabanlı Planlama*” (11 Eylül 2001 sonrasında) şeklinde ayırmak mümkündür. Günümüzde ise savunma bütçeleri oluşturulurken birçok faktörü hesaba katan “*Yetenek Tabanlı Planlama*” anlayışına göre hazırlanmaktadır.²²²

Savunma bütçelerinin hazırlanması sürecinde ülkeden ülkeye farklılık gösterilebilen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörleri yansıtan çeşitli yaklaşımlarda geliştirilmiştir. Ancak bu yaklaşımlardan en kapsamlı olanı Lewis Richardson tarafından ele alınan modeldir. Bu modelde ülkelerin savunma harcamaları düzeyini etkileyen faktörler başlıca iki yaklaşım çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu

²²⁰ Bulutoğlu, a.g.e., s. 240.

²²¹ Giray, a.g.e., s. 187.

²²² Mustafa Kemal Topçu, “Savunma Planlamasının Ekonomiye Etkileri ve Savunma Bütçeleri”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, C. 9, S. 1, 2010, ss. 77-78.

yaklaşımlar; “*Dışsal Yaklaşım (External Approach)*” ve “*İçsel Yaklaşım (Internal Approach)*”dır.²²³

1. Dışsal Yaklaşımına Bağlı Faktörler

Bir ülkenin savunma bütçesi, rakibinin savunma bütçesinin bir fonksiyonu olduğu model “*Dışsal Yaklaşım*” olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda *Eylem-Reaksiyon Teorisi* olarak da bilinmektedir. Bu yaklaşımda, bir ülkenin savunma bütçesinin temel belirleyicileri, ülke sınırları dışındaki faktörlerden kaynaklanmaktadır.²²⁴

Savunma harcamaları düzeyinin belirleyicisi olarak ele alınabilecek başlıca dışsal faktörler; ülkenin jeopolitik konumu, uluslararası ittifaklara katılım, silahlanma yarışı ve komşu ülkelerin savunma harcamaları düzeyidir. Ancak uluslararası ittifaklara katılım konusu bir önceki bölümde ele alındığı için bu başlık altında tekrardan değerlendirilmeyecektir.

a. Ülkenin Jeopolitik Konumu

Bir ülkenin ulusal gücünü ve dış politikadaki tutumlarını belirlemede en önemli faktörlerin başında o ülkenin jeopolitik konumu yer almaktadır. Jeopolitik kavramı; bir milletin veya milletler topluluğunun ya da bir bölgenin, mevcut coğrafi alan üzerinde sabit ve değişken unsurların dikkate alınmasıyla hem milli güç değerlendirmesinin yapılması hem de dış politika eylemlerinin inşa edilmesidir. Diğer bir ifadeyle jeopolitik; jeopolitik unsurların coğrafi platform üzerinde zamanın ruhuna uygun olarak analiz ederek etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayacak milli politikaların belirlenmesi ya da siyasi açıdan güç ve hedef ilişkisi kurma veya bir ülkenin güvenlik ve gelişme politikaların zemininin oluşturmasıdır.²²⁵ Jeopolitik unsurlar, sabit ve değişken unsurlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Sabit unsurlar, ülkelerin mevcut parametreler içinde kısa ve orta vadede kendi iradeleriyle değiştirmelerinin mümkün olmadığı unsurlardır.

²²³ Skogstad, pp. 323-324.

²²⁴ a.g.m., p. 324.

²²⁵ Atilla Sandıklı, *Jeopolitik ve Türkiye: Riskler ve Fırsatlar*, Rapor No: 27, İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2011, ss. 1-2.

Bunlar; ülkenin sınırları, dünya üzerindeki coğrafi konumu ve coğrafi karakterinden (ada, kıta ve kıta içi devlet olma durumu) oluşmaktadır. Değişken unsurlar ise bir ülkenin kısa ve orta vadede değişebilir nitelikte olan ve ülke potansiyelinin kullanım kapasitesini yansıtan unsurlardır. Ekonomik kaynaklar, teknolojik altyapı ve askeri birikim ülkenin güç denkleminde değişken unsurlar olarak yer almaktadır. Bu değişken unsurların dış politika yapımında etkin ve verimli bir şekilde işletilmesi, ülkenin uluslararası güç dengeleri içindeki ağırlığının artmasını sağlayacaktır. Ancak bu değişkenler, planlı ve etkin bir şekilde işletilmezse söz konusu ülkenin uluslararası ilişkilere yansıyan gücünde ciddi zaafı meydana gelecektir.²²⁶

Bir ülkenin savunma harcamalarına bağlı olarak gelişen savunma sanayisi o ülkenin güç denkleminin hem sonucu hem de önemli bir unsurudur. Bu çerçevede, bir ülkenin savunma sanayisi temelde değişken unsurların ürünü olmakla birlikte sabit unsurlar içinde yer alan ülkenin tarihi, coğrafi konumu ve dış politikasındaki genel ağırlığı da savunma yapılanmasını ve sanayi oluşumunu doğrudan etkilemektedir. Örneğin coğrafi konumun bir sonucu olarak hiçbir deniz bağlantısı olmayan Avusturya gibi bir ülkenin savunma yapılanmasını deniz filosuna göre düzenlemesi mümkün değildir. Buna karşılık binlerce adadan oluşan Endonezya'nın deniz filosunu ihmal ederek kara ağırlıklı bir savunma stratejisi ile varlığını sürdürmesi de imkânsız görünmektedir.²²⁷ Bundan dolayı ülkeler savunma sanayilerini oluştururlarken coğrafi konumun zorunlu kıldığı özel durumları hesaba katmak zorundadırlar. Aksi takdirde ülkelerin savunma sanayi stratejileri istenen düzeyde fayda sağlamayacaktır.

Dünya üzerindeki hegemonik hâkimiyetini Afro-Avrasya ana kıtası ile Amerika kıtası arasında devam etme zorunluluğu ABD'yi hem deniz donanmasını oluşturmaya hem de kara ve hava kuvvetlerini güçlü tutmaya yöneltmiştir.²²⁸ Yine coğrafi konum itibarıyla üç tarafı denizlerle çevrili, Ortadoğu ülkeleriyle hem kara hem de deniz sınırı olan, Asya ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören Türkiye'nin, diğer ülkelerden farklı bir savunma sanayii oluşturmasını zorunlu kılmıştır. Coğrafi konum özelliği nedeniyle Türkiye'nin de savunma sanayii yapılanmasını kara, deniz ve hava kuvvetlerini kapsayacak şekilde planlamaya ve tüm kuvvetlerini eşit şekilde güçlü

²²⁶ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, 61. b., İstanbul: Küre Yayınları, 2011, ss. 17-24.

²²⁷ Davutoğlu, a.g.e., ss. 37-38.

²²⁸ a.g.e., s. 38.

tutmaya yönelmiştir. Türkiye'nin bir yandan Rusya'dan S-400 (NATO kodu: SA-21 "Growler") hava savunma sistemi alması, diğer yandan insansız hava ve kara araçları geliştirmesi ve aynı zamanda deniz filosu için yeni tip denizaltı gemileri inşa etmesi bulunduğu coğrafi konumun bir sonucudur.

b. Silahlanma Yarışı ve Komşu Ülkelerin Savunma Harcamaları

Silahlanma yarışı, iki ya da daha fazla devletin rekabete dayalı bir ortamda karşılıklı olarak silah edinmeleri ve askeri kapasitelerini bu doğrultuda artırmalarına dayanan dinamik bir süreci ifade etmektedir.²²⁹ Bu süreçte devletler, tehdit ve tehdit algısı yaratan potansiyel rakip devletlere karşı silahlanmaktadırlar. Tarihsel sürece bakıldığında birbirleri için tehdit unsuru olan ve aralarında silahlanma yarışı bulunan birçok ülke örneği de bulunmaktadır. Soğuk Savaş dönemi ve sonrası dönemde ABD ve SSCB başta olmak üzere İran ile Irak, Hindistan ile Pakistan, Kuzey Kore ile Güney Kore, İsrail ile Filistin ve son olarak Türkiye ile Yunanistan silahlanma yarışı içerisinde yer alan başlıca ülkelerdir.

Silahlanma yarışında bulunan ülkelerin birbirinden farklı birçok gerekçesi bulunmaktadır. Ulusal güvenliğini sağlamak, bölgesel çıkarlarını korumak, siyasal ve dini nüfus alanlarını genişletmek, silah endüstrisini ayakta tutmak ve askeri teknolojiyi desteklemek gösterilen gerekçelerden birkaç tanesidir. Ancak tüm bu gerekçelerin gerçekleşmesi daha fazla savunma harcamasını gerektirmektedir. Dolayısıyla silahlanma yarışı, ülkelerin savunma harcamalarının belirlenmesinde önemli bir faktör olmakla beraber bu harcamaların artmasına da neden olmaktadır. Hatta risk ve tehditlerin öngörülemediği veya savaş tehditlerinin yaşandığı dönemlerde savunma harcamalarında çarpan etkisi meydana getirmektedir.²³⁰

Bir ülkenin savunma ihtiyacını ve savunmaya ayırdığı kaynakların belirleyicisi olan bir diğer dışsal faktör ise komşu ülkelerin savunma harcamalarıdır. Çünkü bir ülkenin ulusal güvenliğini sağlamak için savunmasına daha fazla kaynak tahsis etmesi dolaylı olarak diğer komşu ülkelerin güvenliklerinin tehlike altına girmesi anlamına

²²⁹ Michael D. Intriligator, Dagobert L. Brito, "Arms Races", *Defence and Peace Economics*, V. 11, N. 1, 2000, p. 46.

²³⁰ Charles L. Glaser, "The Causes and Consequences of Arms Races," *Annual Review of Political Science*, V. 3, 2000, pp. 251-276.

gelmektedir. Komşu ülkeler arasında hiçbir düşmanlık olmasa bile algılanan bu güvensizlik problemi, ülkelerin savunma harcamalarının artmasına neden olmaktadır. Benzer şekilde, savunma harcamalarındaki bölgesel farklılıklarda ülkelerin savunma harcamalarını etkilemektedir. Yapılan birçok ampirik çalışmada da bu durum gözlenmiştir. Örneğin Ortadoğu ülkeleri üzerine yapılan bir çalışmada, ülkelerin savunma harcamalarının bölgenin savunma harcamaları arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.²³¹

2. İçsel Yaklaşımına Bağlı Faktörler

Savunma bütçelerinin hazırlanması aşamasında dikkat edilmesi gereken bir diğer yaklaşım ise *İçsel Yaklaşım*'dir. *İçsel Yaklaşım* da politik ve ekonomik faktörler hesaplanarak savunma bütçesi oluşturulmaktadır. Yani savunma harcaması düzeyi, diğer ulusların savunma harcamalarından daha çok ülkenin milli gelir göstergeleri dikkate alınarak bürokrat ve politikacıların talepleri üzerine belirlenmektedir.²³²

Ülkelerin gerek tehdit algılamaları gerekse sosyo-ekonomik düzeyleri aynı olmadığından savunma harcamalarını etkileyen içsel faktörler ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Ancak ülkeleri etkileyen içsel faktörler her ne kadar birbirinden farklı olsa da genel olarak içsel faktörleri şu başlıklar altında incelemek mümkündür. Bunlar; ülkenin Gayri Safi Yurt Hâsılası (GSYH) ve ekonomik gelişmişlik düzeyi, siyasal rejimi ve ülke içi tehditler, terörizmle ve terör örgütleriyle mücadele'dir.

a. Ülkenin GSYH'si ve Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi

Bir ülkenin savunma harcamaları düzeyini etkileyen en önemli faktörlerden biri o ülkenin GSYH'si ve ekonomik gelişmişlik düzeyidir. GSYH'nin belirleyici faktörlerden olmasının temel nedeni, bütçeden savunmaya ayrılacak olan kaynakların çoğunlukla GSYH ile sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı GSYH değişkeni, gerek savunma harcamaları düzeyinin belirlenmesinde gerekse savunmaya tahsis edilen kaynakların karşılaştırılmasında sıkça kullanılmaktadır.

²³¹ Benjamin E. Goldsmith, "Bearing the Defense Burden", *Journal of Conflict Resolution*, V. 47, N. 5, 2003, pp. 557-559.

²³² Skogstad, a.g.m., p. 324.

Ülkelerin GSYH'si ile savunma harcamaları düzeyi arasında bir ilişki bulunmaktadır. Ancak bu ilişkinin yönü değişkenlik gösterebilmektedir. Çünkü ülkelerin ekonomik yapıları ve güvenlik ihtiyaçları gibi diğer faktörlere de bakmak gerekmektedir. Konu ile ilgili yapılan ampirik çalışmalara bakıldığında farklı sonuçlar görülmektedir. Örneğin savunma sanayisini kurmuş ve silah ihraç eden gelişmiş ülkelerin savunma harcamalarının ekonomik faktörlere bağlı olmadığı tespit edilmiştir. Buna karşılık savunma sanayisi dışa bağımlı ve silah ithal eden gelişmekte olan ülkelerin savunma harcamaları düzeyi ise, hem ekonomik hem de diğer stratejik faktörlere bağlı olduğu saptanmıştır. Nitekim bu saptama, yapılan birçok ampirik çalışma ile de test edilmiştir. Örneğin Dunne ve Mohammed (1995), 13 Sahra altı Afrika ülkesinin 1967-1985 dönemine ait kişi başına düşen GSYH, ticaretin GSYH içindeki payı, toplam nüfus içinde silahlı kuvvetlerin oranı ve savunma harcamaları verilerini kullanarak değişkenler arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Yapılan zaman serisi ve kesit veri analizinde, savunma harcamaları ile GSYH arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca sonuçlar, dışa açık ekonomilerin daha düşük savunma harcaması yüküne sahip olacaklarını da göstermiştir.²³³ Al-Yousif (2002) ise 1975-1998 dönemi için altı Körfez bölgesi ülkesinin (Sudi Arabistan, Küveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman ve İran) savunma harcamaları ve GSYH arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi ile incelemiştir. İnceleme sonuçlarına göre, savunma harcamaları ile GSYH arasındaki ilişkinin ülkeler arasında genelleştirilmemesi ve savunma harcamalarına ilişkin kararların her ülkenin sosyo-ekonomik koşullarına göre verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²³⁴

Gelişmiş ülke grubunda yer alan Yunanistan, İspanya ve Portekiz üzerinde yapılan bir başka çalışmada söz konusu ülkelerde GSYH'nin savunma harcamaları düzeyinin belirlenmesinde önemli bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.²³⁵ Lee ve Chen (2007) ise 1988-2003 dönemine ait 27'si OECD ülkesi olmak üzere 89 ülkenin savunma harcamaları ile GSYH arasındaki ilişkiyi Panel eşbütünleşme testleri ile analiz

²³³ John Paul Dunne, Nadir A. Mohammed, "Military Spending in Sub-Saharan Africa: Some Evidence for 1967-85", *Journal of Peace Research*, V. 32, N. 3, 1995, pp. 331-343.

²³⁴ Yousif Khalifa Al-Yousif, "Defense Spending and Economic Growth: Some Empirical Evidence from the Arab Gulf Region", *Defence and Peace Economics*, V. 13, N. 3, 2002, pp. 187-197.

²³⁵ John Paul Dunne, Nikolaos Mylonidis, Eftychia Nikolaidou, "The Demand for Military Spending in the Peripheral Economies of Europe", *Defence and Peace Economics*, V. 14, N. 6, 2003, pp. 447-460.

etmiştir. Ampirik bulgulardan elde edilen sonuçlara göre, uzun dönemde savunma harcamaları ile GSYH arasında çift yönlü pozitif bir ilişkinin yalnızca OECD ülkelerinde bulunduğu tespit edilmiştir. OECD dışı diğer ülkelerde ise söz konusu değişkenler arasında negatif tek yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.²³⁶ Dunne, Perlo-Freeman ve Smith'de (2008) 1981-1997 yılları arası verileri kullanarak bir grup gelişmekte olan ülkelerin GSYH ile savunma harcamaları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Araştırmada GSYH'nin savunma harcaması düzeyine etkisinin ülkelerin demokrasi endeksine, güvenlik ihtiyaçlarına ve nüfuslarına bağlı olduğu belirlenmiştir.²³⁷

Genel olarak; milli gelir seviyesi düşük olan ülkelerin savunma harcaması yükü de yüksek olmaktadır. Bu tür ülkelerin savunma harcamaları düzeyi, dışsal faktörlerden ziyade daha çok GSYH ve net ithalat yüküne bağlı olarak gelişim göstermektedir. Abu-Qarn vd. (2010), Mısır üzerinde yaptıkları çalışma ile bu durumu saptamışlardır. Mısır'ın GSYH ve net ithalat payındaki bir artışın ülkenin savunma harcaması düzeyini artırmıştır.²³⁸ Dicle ve Dicle (2010) ise 1975-2004 dönemi için 65 ülkenin savunma harcamaları ile GSYH arasındaki ilişkiyi verilerdeki yapısal değişiklikleri de (önemli ekonomik ve askeri olaylar) hesaba katarak Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre, 65 ülke'nin 54'ünde söz konusu değişkenler arasında çift yönlü pozitif bir ilişki bulunmuştur. Ancak GSYH'deki bir artışın savunma harcamaları üzerindeki pozitif etkisi (0,2715), savunma harcamalarındaki artışın GSYH üzerindeki pozitif etkisinden (0,0089) daha yüksektir. Dolayısıyla ülkelerin GSYH'leri arttıkça, savunma harcamalarının GSYH içindeki payı da artmaktadır.²³⁹

Seiglie (2016), 36 ülkenin 1968-1978 dönemine ait savunma harcamaları, reel GSYH, ticaret açığı ve rakip ülkelerin savunma harcamaları verilerini sabit etki modeli ve geleneksel ticaret açığı endeksini kullanarak incelemiştir. İnceleme sonuçlarına göre, reel GSYH, ticaret hacmi ve rakip ülkelerin savunma harcamaları bir ülkenin savunma

²³⁶ Chien-Chiang Lee, Sheng-Tung Chen, "Do Defence Expenditures Spur GDP? A Panel Analysis From OECD and Non-OECD Countries", *Defence and Peace Economics*, V. 18, N. 3, 2007, pp. 265-280.

²³⁷ John Paul Dunne, Sam Perlo, Freeman, Ron P. Smith, "The Demand for Military Expenditure in Developing Countries: Hostility Versus Capability", *Defence and Peace Economics*, V. 19, N. 4, 2008, pp. 293-302.

²³⁸ Aamer S. Abu-Qarn, et al., "The Demand for Military Spending in Egypt", *Defence and Peace Economics Working Papers* 1001, 2010, pp. 1-22.

²³⁹ Betül Dicle, Mehmet F. Dicle, "Military Spending and GDP Growth: Is there a General Causal Relationship?", *Journal of Comparative Policy Analysis*, V. 12, N. 3, 2010, pp. 311-345.

harcamalarını artırdığı sonucunu elde etmiştir. Ancak rakip ülkelerin savunma harcamaları ve ticaret hacmi arasında ters yönlü bir ilişki bulunmuştur.²⁴⁰ Yine Solarin (2018), NATO üyesi ülkelerin de bulunduğu 82 ülkeyi kapsayan çalışmada, GSYH ile savunma harcamaları arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu tespit etmiştir.²⁴¹

Khalid ve Habimana (2019), 1961-2014 dönemi için Türkiye'nin savunma harcamaları ve GSYH'si arasındaki ilişkiyi dalgacık (wavelet) analizi ile incelemişlerdir. Elde edilen bulgular sonucunda Türkiye'nin savunma harcamalarının belirlenmesinde ülkenin jeopolitik konumu, tarihsel geçmişi ve bölgesel unsurların etkili olduğu saptanmıştır. Ayrıca çalışmada, savunma harcamaları ile GSYH'si arasında uzun dönemde negatif bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla savunma harcamaları tahmin edildiği kadar GSYH'sinden etkilenmemiştir.²⁴² Odehna vd. (2020), Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi (Autoregressive Distributed Lag Bound Test-ARDL) ile Baltık ülkeleri (Estonya, Letonya ve Litvanya) üzerinde yaptıkları çalışmada, kişi başına düşen GSYH'nin yükselmesi ile birlikte savunma harcamalarında arttığını tespit etmişlerdir.²⁴³

Sonuç olarak literatürde savunma harcamaları ile GSYH'si arasındaki ilişkiye dair pek çok ampirik çalışma bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde, savunma harcamaları miktarının belirlenmesinde GSYH'si büyük önem taşımaktadır. Ancak bu durum her ülke için aynı düzeyde geçerli olmayabilmektedir. Zira bazı ülkelerde savunma harcamaları miktarının belirlenmesinde, GSYH'nin yanı sıra diğer içsel faktörlerin de objektif olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

²⁴⁰ Carlos Seiglie, "Openness of the Economy, Terms of Trade, and Arms", *Southern Economic Journal*, V. 82, N. 3, 2016, pp. 748-759.

²⁴¹ Sakiru Adebola Solarin, "Determinants of Military Expenditure and the Role of Globalisation in a Cross-Country Analysis", *Defence and Peace Economics*, V. 29, N. 7, 2018, p. 859.

²⁴² Usman Khalid, Olivier Habimana, "Military Spending and Economic Growth in Turkey: A Wavelet Approach", *Defence and Peace Economics*, 2019, pp. 1-15.

²⁴³ Jakub Odehna et al., "Development of Military Spending Determinants in Baltic Countries-Empirical Analysis", *Economies*, V. 8, N. 68, 2020, p. 15.

b. Ülkenin Siyasal Rejimi

Bir ülkenin savunma stratejisi ve buna uygun savunma yapılanması, sabit ve değişken veriler arasındaki optimal düzeyin belirlenmesiyle gerçekleştirilmektedir. Bu çok yönlü veriler arasındaki irtibatı sağlayan ana unsur ise stratejik planlamayı yapan ve bu planlamayı hem geliştirip hem de uygulayacak olan hükümettir. Hükümetin oluşturmuş olduğu stratejik planlama olmaksızın atılacak adımlar kısa ve uzun vadede ülkenin savunma harcamaları düzeyini doğrudan etkileyecektir. Ancak hükümetlerin savunma harcamaları düzeyi üzerindeki etkisi siyasal rejim türüne bağlı olarak ülkeden ülkeye değişebilmektedir. Zira otokratik rejimlerin (askeri rejimler, monarşik rejimler ve tek partili hükümet sistemi) savunma harcamaları düzeyi demokratik rejimlere (sosyal refah rejimleri ve çok partili hükümet sistemi) nazaran yüksek olmaktadır.²⁴⁴

Yukarıda yapılan açıklamalar ışığında ülkelerin siyasal rejimleri ile savunma harcamaları arasındaki ilişkiye bakıldığında, askeri ve otokratik rejimlerin sivil ve demokratik rejimlere oranla daha fazla savunma harcaması yaptıkları anlaşılmaktadır.²⁴⁵ Bu durum ampirik analizlerden elde edilen sonuçlarla da paralellik göstermektedir. Örneğin Desta (2009) tarafından yapılan bir çalışmada, 148 ülkenin siyasal rejim türü ile savunma harcamaları arasındaki ilişki politika ölçeği kullanılarak araştırılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre; demokrasi ile yönetilen ülkelerin demokrasi puanındaki 1 birimlik artış, öngörülen savunma harcaması değerinden % 0,72'lik bir azalışa neden olduğu görülmüştür. Başkanlık, yarı başkanlık ve parlamenter sistem ile yönetilen ülkelere bakıldığında ise başkanlık sistemi ile yönetilen ülkelerin savunma harcamaları düzeyi, parlamenter sistem ile yönetilen ülkelere göre % 1,16 daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Federalizmin savunma harcamaları üzerindeki etkisi de % 99 düzeyinde olumlu ve anlamlı bulunmuştur.²⁴⁶

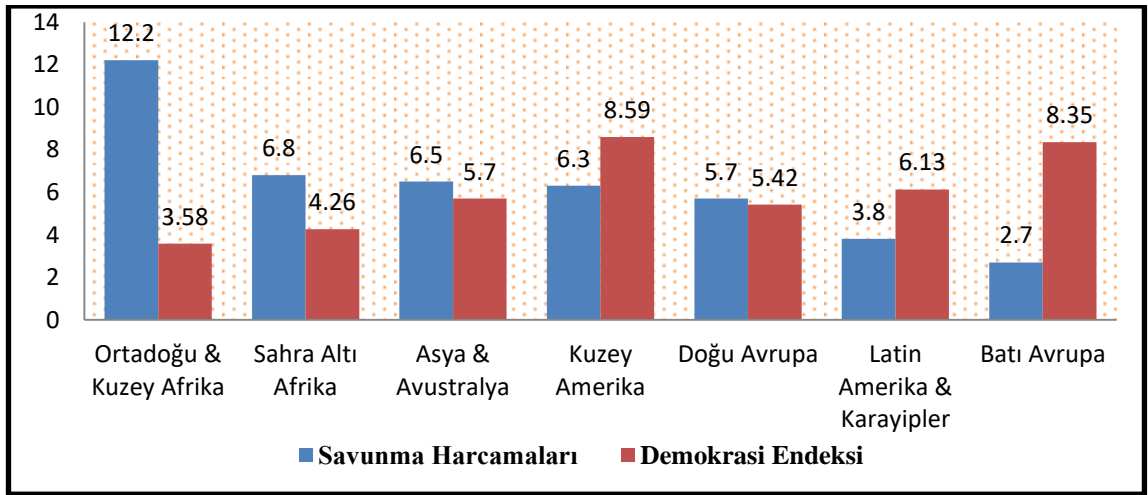
²⁴⁴ Vincenzo Bove, Jennifer Brauner, "The Demand for Military Expenditure in Authoritarian Regimes", *Defence and Peace Economics*, V. 27, N. 5, 2016, p. 609; Ünal Töngür, Adem Y. Elveren, "Military Expenditures, Income Inequality, Welfare and Political Regimes: A Dynamic Panel Data Analysis", *Defence and Peace Economics*, V. 26, N. 1, 2015, pp. 49-74.

²⁴⁵ Solarin, a.g.m., p. 859.

²⁴⁶ Lishan Desta, *Determinants of Military Expenditure: The Case of the Post-Cold War Years*, (PhD Thesis), Dallas: The Faculty of the University of Texas at Dallas, 2009, p. 92.

Grafik 1’de, The Economist Intelligence Unit dergisi tarafından hazırlanan bölgesel demokrasi endeksi²⁴⁷ ile SIPRI’den derlenen bölgesel savunma harcamaları oranları yer almaktadır. Grafik 1’e bakıldığında demokrasi endeksinin en yüksek olduğu Batı Avrupa bölgesinin savunma harcamaları oranının en düşük olduğu görülmektedir. Kamu harcamaları içinde savunma harcamaları oranı yüksek olan Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgeleri için ise tam tersi bir durum söz konusudur. Kısacası, demokrasinin hâkim olduğu ve demokrasi endeksinin yüksek olduğu rejimler, savunma harcamaları düzeyi en düşük olan rejimlerdir.

Grafik 1: Demokrasi Endeksi İle Savunma Harcamaları Arasındaki İlişkinin Bölgesel Analizi (% , 2019)

Kaynak: The Economist Intelligence Unit ve SIPRI Military Expenditure Database verilerinden yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

c. Terörizmle ve Terör Örgütleriyle Mücadele

Dar anlamda terörizm kavramının özünde aşırı korku, sivillere yönelik zorlayıcı şiddet tehdidi veya şiddet kullanımı vardır. Geniş anlamda ise terörizm, belli bir grubun ulusal veya uluslararası düzeyde herhangi bir amaç için siyasi otoriteye ya da diğer birey ve gruplara karşı şiddet kullanarak sindirme, yıldırma ve korkutma eylemi olarak tanımlanmaktadır. Terörizmin ve terör faaliyetlerinin olduğu ülkelerde siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarsızlıklar yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Yaşanan bu istikrarsızlıkları

²⁴⁷ **Demokrasi Endeksi:** Seçim süreci ve çoğulculuk, hükümetin işleyişi, siyasi katılım, politik kültür ve sivil özgürlükler baz alınarak beş farklı kategoride hesaplanmaktadır. Hesaplama yer alan devletlere 1 ile 10 arasında değerler verilmektedir. Endekste 10 skoru tam gelişmiş demokrasileri, 1 skoru ise otoriter rejimleri göstermektedir.

ortadan kaldırmak ve insanların güvenlik gereksinimini tekrardan sağlamak ise devletin temel savunma hizmetleri arasında sayılmaktadır.²⁴⁸

Terörizmle ve terör örgütleriyle mücadele eden devletlerin kamu harcamalarının önemli bir kısmı savunma harcamalarından oluşmaktadır. Örneklem olarak alınan 126 ülke için yapılan çoklu doğrusal regresyon analizinin sonuçları da bu durumu desteklemektedir.²⁴⁹ Terörizmin ekonomi üzerindeki maliyetinin incelendiği bir diğer çalışmada ise Global Terörizm Endeksinin yüksek olduğu ülkelerin (Afganistan, Irak, Nijerya ve Suriye) savunma harcamalarının da yüksek olduğu görülmüştür.²⁵⁰ Bu bağlamda terörizm, gerek ülkelerin ekonomileri üzerinde oluşturduğu ağır maliyetler gerekse savunma bütçelerinin belirlenmesinde önemli bir faktördür.

d. Teknolojik Gelişmeler

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte savaşların konsepti de değişmiştir. Konvansiyonel savaş konseptinden caydırıcılığı esas alan yüksek teknolojik silahların kullanıldığı yeni bir savaş konseptine geçilmiştir. Bu yeni dönemde devletler, teknoloji ağırlıklı ve dinamik bir yapı üzerinde ordularını dönüştürmektedirler. Bir yandan AR-GE projeleri üretilirken diğer yandan insansız hava ve kara araçları ile savunma sanayiinde önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Savunma sanayiinde ileri teknolojiye yönelik yaşanan bu gelişmeler ise bütçenin gider kalemleri üzerinde büyük artışlara neden olmaktadır.

İleri teknoloji, gerek askeri etkinlik gerekse savunma harcamaları üzerinde kritik bir role sahiptir. İleri teknolojinin bu rolü, başlıca üç noktada göstermek mümkündür. Bunlardan *birincisi*, savunma sanayiinde AR-GE ve test faaliyetlerine ayrılan harcamaların yüzdesi, diğer sanayilere oranla daha yüksektir. *İkincisi*, teknolojik gelişmeler, ticari alanda kâr elde etmek amacıyla kullanılan bir araç durumundayken, savunma sanayiinde askeri etkinliği sağlayarak düşman üzerinde caydırıcı bir rol oynamak amacıyla kullanılmaktadır. Zira ordu, en iyi donanıma sahip olmasını

²⁴⁸ Ben Saul, "Defining Terrorism: A Conceptual Minefield", *The Oxford Handbook of Terrorism*, ed. Erica Chenoweth et al., Oxford: Oxford University Press, 2019, pp. 34-36.

²⁴⁹ Özer Özçelik, Hüseyin Önder, "Savunma Harcamalarına Terör Riskinin Etkisi: Ampirik Bir Uygulama", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 47, 2016, s. 46.

²⁵⁰ *Global Terrorism Index 2019: Measuring the Impact of Terrorism*, Institute for Economics & Peace, Sydney: 2019, p. 29.

amaçladığı için performans, maliyetlerden önce gelmektedir. *Üçüncüsü* ise silah üreten ülkelerin tedarik bütçelerindeki AR-GE harcamaları, bütçenin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.²⁵¹

V. SAVUNMA HARCAMALARININ EKONOMİK ETKİLERİ

Savunma harcamalarının hem ulusal ve bölgesel hem de küresel olarak sağladığı güvenlik etkisi dışında, ekonomik olarak da birçok etkisi bulunmaktadır. Bu bakımdan, savunma harcamalarının ekonomi üzerinde yarattığı etkiler açısından incelenmesi büyük önem arz etmektedir.

Bu kapsamda; iki alt başlık halinde ele alınacak bu bölümde, öncelikle savunma harcamalarının ülkelerin temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkilerine yer verilecektir. Sonrasında ise savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki farklı iktisat okullarının yaklaşımları çerçevesinde değerlendirilecektir.

A. SAVUNMA HARCAMALARININ MAKROEKONOMİK GÖSTERGELER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Savunma harcamalarının temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkileri harcamanın türüne, konjonktürel faktörlere, ülkelerin siyasal rejimlerine ve bu etkileri ölçmek için kullanılan analiz teknikleri ile verilerdeki farklılıklara bağlı olarak değişmektedir. Bundan dolayı savunma harcamaları ile temel makroekonomik göstergeler arasındaki ilişki literatürde sıkça tartışılmaktadır. Tartışma sonuçlarına bakıldığında ise birbirinden farklı bulguların elde edildiği görülmektedir. Elde edilen bulguların bir kısmı savunma harcamalarının bazı temel makroekonomik göstergeleri olumlu etkilediği, bir kısmı olumsuz etkilediği yönünde iken diğer bir kısmı ise makroekonomik göstergeler üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı yönündedir.²⁵²

Savunma harcamalarının ülke ekonomilerinin temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkilerini; cari işlemler dengesi, istihdam düzeyi, enflasyon ve kaynak

²⁵¹ Nurullah Altun, “Savunma Harcamaları Düzeyinin Belirlenmesi: Teorik Bir Tartışma”, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, 2017, s. 277.

²⁵² Topçu, a.g.m., s. 83.

dağılımı üzerindeki etkisi şeklinde incelenecek olup detayları alt başlıklar halinde sunulacaktır.

1. Savunma Harcamalarının Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkileri

Güvenlik anlayışındaki değişmelere paralel olarak ülkelerin savunma sistemleri hızla değişmiş ve günümüzde de değişmeye devam etmektedir. Ülkeler, savunma sistemlerini teknoloji ağırlıklı silahlarla modernize ederek caydırıcılığı en üst seviyede tutmaya çalışmaktadırlar. Çoğunlukla ithal ikamesine dayanan bu modernizasyon programları, bir yandan ülke ekonomileri üzerinde ciddi bir dış borç yükünün oluşmasına diğer yandan ise cari işlemler dengesinin (ödemeler dengesi) bozulmasına neden olmaktadır.²⁵³

Savunma harcamalarının cari işlemler dengesi üzerindeki etkisi ülkenin ithalatçı ya da ihracatçı olma durumuna göre farklılık göstermektedir.²⁵⁴ Eğer askeri teçhizat tedariki yurtdışında ithal yoluyla sağlanıyorsa ve bunun finansmanı da aynı şekilde yurtdışı piyasalardan elde ediliyorsa bu durumda ülkenin cari işlemler dengesi doğrudan etkilenecektir. Öte yandan savunma harcamaları bütçe gelirleri üzerinde baskı yaratarak, kamunun borçlanma gereksinimini artırabilir. Bu borçlanma gereksinimi yurtiçi piyasalardan sağlanabileceği gibi yurtdışı piyasalardan da sağlamak mümkündür. Ancak yurtdışı piyasalardan sağlandığı takdirde cari işlemler dengesini dolaylı bir şekilde etkileyecektir.²⁵⁵

Savunma sanayiine yönelik yapılan harcamaların cari işlemler dengesi üzerindeki etkileri dönemsel olarak da farklılık arz etmektedir. Kısa dönemde, ileri teknolojiye dayalı savunma sanayinin altyapısının kurulup verimli üretim aşamasına gelinmesine kadar geçecek süre içerisinde ciddi bir ekonomik daralma ile birlikte cari işlemler dengesi de negatif yönde etkilenecektir. Uzun dönemde ise savunma sanayiinin

²⁵³ Robert E. Looney, *The Economics of Third World Defense Expenditures*, London: Jai Press, 1994, pp. 6-7; Robert E. Looney, Peter C. Frederiksen, "Defense Expenditures, External Public Debt and Growth in Developing Countries", *Journal of Peace Research*, V. 23, N. 4, 1986, p. 331.

²⁵⁴ Şerif Canbay, Derya Mercan, "Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Dengesine Etkisi: Türkiye Örneği", *Journal of Emerging Economies and Policy*, V. 2, N. 2, 2017, s. 91.

²⁵⁵ Erdal Karagöl, "Defence Expenditures and External Debt in Turkey", *Defence and Peace Economics*, V. 16, N. 2, 2005, pp. 117-118.

cari işlemler dengesi üzerindeki etkisi pozitif yönde olacaktır. Çünkü savunma sanayii sayesinde küresel arenada silah ticareti pazarlarına girilmesi ve yüksek teknolojik silahların ihraç edilmesi ile cari işlemler dengesi olumlu yönden etkilenecektir. Bu olumlu etki aynı zamanda sermaye piyasalarının güç kazanmasını ve diğer ekonomik sektörlerin gelişmesini de sağlayacaktır.

Genel olarak gelişmekte olan ülkelerin kamu harcamaları içinde savunma harcamaları önemli bir paya sahiptir. Zira bu tür ülkelerin savunma sanayi yapılarının kırılgan olması ve yüksek teknolojik silahları tek başına üretebilecek bir alt yapıya sahip olmamaları gibi faktörler bu ülkelerin hem savunma bütçeleri için daha fazla para ayırmalarına hem de ithalata itmektedir. Bu nedenle, ithalat yoluyla savunma hizmeti için yapılan harcamaların cari işlemler dengesi üzerindeki etkisi daha çok olumsuz olmaktadır.²⁵⁶ Yapılan birçok ampirik analizde de bu durumu görmek mümkündür. Sezgin (2004), Türkiye'nin 1979-2000 dönemine ait savunma harcamaları, cari açık ve silah ithalatı verilerini kullanarak Gerenger nedensellik testi ile analiz etmiştir. Analiz sonuçlarına göre, kısa dönemde silah ithalatı ve savunma harcamalarındaki artışların cari açığın artmasına neden olmaktadır. Uzun dönemde ise savunma harcamaları ile cari açık arasında negatif yönlü bir ilişki mevcuttur.²⁵⁷

Smyth ve Narayan (2009), 1988-2002 dönemi için altı Orta Doğu ülkesinin (Umman, Suriye, Yemen, Bahreyn, İran ve Ürdün) savunma harcamaları ile dış borç yükü arasındaki nedensellik ilişkisini panel birim kök ve panel eşbütünleşme testlerini kullanarak incelemiştir. Analizler sonucunda, savunma harcamalarındaki % 1'lik bir artış kısa dönemde dış borcu % 0,2 oranında artırırken, uzun dönemde ise bu oran % 1,1 ila % 1,6 arasında değiştiği saptanmıştır.²⁵⁸

Ahmed (2012), 25 Sahra Altı Afrika ülkesinin 1988-2007 dönemi verilerini kullanarak savunma harcamaları, dış borç ve cari açık arasındaki ilişkiyi FMOLS, DOLS ve DFE panel veri yöntemleriyle incelemiştir. Ampirik sonuçlardan elde edilen

²⁵⁶ Shio Ando, "The Impact of Defense Expenditure on Economic Growth: Panel Data Analysis Based on The Feder Model", *The International Journal of Economic Policy Studies*, V. 4, 2009, p. 151.

²⁵⁷ Selami Sezgin, "An Empirical Note on External Debt and Defence Expenditures in Turkey", *Defence and Peace Economics*, V. 15, N. 2, 2004, p. 203.

²⁵⁸ Russell Smyth, Paresh Narayan, "A Panel Data Analysis of The Military Expenditure - External Debt Nexus: Evidence From Six Middle Eastern Countries", *Journal of Peace Research*, V. 46, N. 2, 2009, pp. 235-250.

bulgulara göre, savunma harcamaları dış borçları pozitif etkileyerek cari açın artmasına neden olduğu tespit edilmiştir.²⁵⁹

Zaman vd. (2013), 1988-2008 dönemini kapsayan çalışmalarında Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü'nden seçilen 5 üyenin (Bangladeş, Hindistan, Nepal, Pakistan ve Sri Lanka) savunma harcamalarının dış borçlar üzerindeki etkisini panel birim kök ve panel eşbütünleşme testlerini kullanarak araştırmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre, savunma harcamalarındaki % 1'lik bir artış kısa dönemde dış borcu % 0,15 oranında, uzun dönemde ise % 1,24 oranında artırtığı tespit edilmiştir.²⁶⁰

Shahbaz, Shabbir ve Butt (2013), 1973-2009 dönemi verileri ile Pakistan için savunma harcamaları ile dış borç stoku arasındaki nedensellik ilişkisini ARDL modeli, Granger nedensellik analizi ve etki tepki fonksiyonu ile analiz etmişlerdir. Analizden elde edilen bulgulara göre, Pakistan'da savunma harcamalarının uzun dönemde dış borç stokunu artırdığı gözlemlenmiştir.²⁶¹ Alozius (2015), 1995-20011 dönemini 30 OECD ülkesi için panel veri analizi ile incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre diğer veriler sabit olmak şartıyla (Ceteris Paribus) savunma harcamalarındaki yüzde birlik bir artışın cari dengeyi 0,3 ile 0,9 puan arasında bozduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu bulgular, NATO'nun kendi üyelerine dayattığı %2'lik (savunma harcaması/GSYH) oranına karşı isteksiz davranan ülkelerin argümanlarını da desteklemektedir.²⁶²

Azam ve Feng (2017), 1990-2011 dönemi verileri ile 10 Asya ülkesi için Hausman analizini kullanarak elde ettikleri sonuçlara göre, savunma harcamaları dış borçlanmayı artırarak cari açığın oluşmasına neden olmaktadır.²⁶³ Abbas ve Wizarat (2018), 1990-2015 arası dönem için 5 Güney Asya ülkesinde savunma harcamaları ile

²⁵⁹ Abdullahi D. Ahmed, "Debt Burden, Military Spending And Growth In Sub-Saharan Africa: A Dynamic Panel Data Analysis", *Defence and Peace Economics*, V. 23, N. 5, 2012, pp. 485-506.

²⁶⁰ Khalid Zaman, et al., "Impact of Military Expenditure and Economic Growth on External Debt: New Evidence from a Panel of SAARC Countries", *Journal of Economic and Social Studies*, V. 3, N. 2, 2013, pp. 131-146.

²⁶¹ Muhammad Shahbaz, Muhammad Shahbaz Shabbir, Muhammad Sabihuddin Butt, "Does Military Spending Explode External Debt in Pakistan?", *Defence and Peace Economics*, V. 27, N. 5, 2016, pp. 718-741.

²⁶² Juuko Alozius, *Fiscal Policies and Current Account Dynamics in OECD Countries: Do Military Expenditures Matter?*, (Master's Thesis), Lund: Lund University, School of Economics and Management, 2015, p. 33-34.

²⁶³ Muhammad Azam, Yi Feng, "Does Military Expenditure Increase External Debt? Evidence from Asia", *Defence and Peace Economics*, V. 28, N. 5, 2017, pp. 550-567.

dış borçlar arasındaki ilişkiyi Panel veri yöntemiyle analiz ettikleri çalışmada, söz konusu değişkenler arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.²⁶⁴

Dunne, Nikolaidou ve Chiminya (2019), 1960-2016 dönemi için Sahra Altı Afrika ülkelerinin savunma harcamaları ile dış borç yükü arasındaki nedensellik ilişkisini dinamik panel veri yöntemiyle analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgular sonucunda, savunma harcamaları hem kısa hem de uzun dönemde ülkelerin dış borçlarını pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.²⁶⁵ Khan, Arif ve Waqar (2020), 1995-2016 dönemi için savunma harcamalarının 35 silah ithalatçısı ülkenin dış borçları üzerindeki etkilerini Panel veri analiziyle incelemişlerdir. Çalışmada elde edilen ampirik bulgular neticesinde, savunma harcamaların genel olarak dış borç yükünü artırdığı tespit edilmiştir.²⁶⁶

Canbay ve Mercan (2020), Türkiye'ye ait 1990-2017 dönemi verileriyle silah ithalatına yönelik yapılan harcamaların iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini yapısal kırımlı Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Modele (ARDL) dayalı sınır testi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre, kısa dönemde Türkiye'de silah ithalatı ile iktisadi büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunamamış ancak uzun dönemde silah ithalatının iktisadi büyümeyi negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum Türkiye'nin silah ihtiyacını daha çok ithalat yoluyla tedarik ettiğini göstermiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin savunmaya yönelik yaptığı harcamalar cari işlemler dengesi üzerinde bozucu bir etkiye neden olduğu saptanmıştır.²⁶⁷

2. Savunma Harcamalarının İstihdam Üzerindeki Etkileri

Savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkileri ile ilgili birçok alternatif görüş bulunmaktadır. *Muhafazakâr görüşe* göre savunma harcamaları ekonomide işgücü talebini artırıp, işsizliği azaltarak istihdamı olumlu etkilemektedir. *Liberal görüş*

²⁶⁴ Shujaat Abbas, Shahida Wizarat, "Military Expenditure and External Debt in South Asia: A Panel Data Analysis", *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, V. 24, N. 3, 2018, pp. 1-7.

²⁶⁵ J. Paul Dunne, Eftychia Nikolaidou, Adonia Chiminya, "Military Spending, Conflict and External Debt in Sub-Saharan Africa", *Defence and Peace Economics*, V. 30, N. 4, 2019, pp. 462-473.

²⁶⁶ Lubna Khan, Imtiaz Arif, Sundus Waqar, "The Impact of Military Expenditure on External Debt: The Case of 35 Arms Importing Countries", *Defence and Peace Economics*, 2020, pp. 1-12.

²⁶⁷ Şerif Canbay, Derya Mercan, "Türkiye'de Silah İthalatının İktisadi Büyüme Üzerine Etkisi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, C. 16, S. 35, 2020, ss. 707-734.

ise savunma harcamalarındaki artışların kaynak israfına, özel sektörün dışlanmasına (crowding-out), sosyal refah harcamalarının verimsiz alanlara aktarılmasına ve vergi yükünün artmasına neden olarak istihdamı olumsuz etkileyebileceğini savunmaktadır. *Radikal görüş* ise büyük ölçekli savunma harcamalarının efektif talebi canlandırarak ekonomilerin durgunluktan büyüme safhasına geçebileceğini ve böylece istihdam düzeyinde bir artışın olabileceğini savunmaktadır.²⁶⁸

Savunma harcamalarının istihdam düzeyini etkileyebilmesinin önkoşulları ise çeşitli kanallar aracılığıyla ortaya çıkabilmektedir. Bu kanallardan ilki “*verimliliği artıran etkiler*” olarak bilinmektedir. Bu etkiye göre askeri sektörlerdeki genişlemeler emek verimliliğini çeşitli şekillerde artırmaktadır. Örneğin savunma sanayindeki teknolojik gelişmelerin özel sektöre yayılması, dış askeri tehditlere karşı sivillerin can ve mal güvenliğinin sağlanmasına bağlı olarak uygun üretim ikliminin oluşturulması, askeri altyapı hizmetlerinde sivillerin de faydalanması gibi nedenlerden dolayı emek verimliliği artacaktır. Dolayısıyla emek verimliliğindeki artış ile birlikte emek talebi de artacaktır. İkincisi savunma harcamalarındaki artışların istihdam düzeyini olumsuz etkileyeceğini “*vergi çarpıklığı etkisi*” ile savunan açıklamadır. Bu etkiye göre savunma hizmetleri vergiler yoluyla finanse edilmektedir. Bundan dolayı vergi yükü işveren üzerinde emek talebini, işçiler üzerinde ise emek arzını azaltabilir. Üçüncüsü ise “*yeniden tahsis etkisi*” ile açıklanmaktadır. Savunma sektöründen özel sektöre doğru emek istihdamındaki değişimi ifade eden bu etki, ekonomide *friksiyonel işsizlik*²⁶⁹ yaratarak özel sektörde emek arzını artırabilir. Ancak savunma harcamalarının istihdam düzeyi üzerindeki etkilerinin yönü hakkında söz konusu bu hipotezler ile kesin bir yargıda bulunmak mümkün değildir.²⁷⁰ Bu nedenle bu hipotezlerin farklı ekonometrik modellerle test edilmesi ve test sonuçlarına göre bir yargıda bulunulması büyük önem taşımaktadır.

Savunma harcamaları ile istihdam düzeyi arasındaki ilişkiyi test etmeye çalışan literatür incelendiğinde ise birbirinden farklı sonuçların elde edildiği görülmektedir.

²⁶⁸ Jülide Yıldırım, Selami Sezgin, “Military Expenditure and Employment in Turkey”, *Defence and Peace Economics*, V. 14, No. 2, 2003, p. 130.

²⁶⁹ **Friksiyonel İşsizlik:** Emek piyasasındaki olağan hareketlilikten dolayı kısa süreliğine yaşanan işsizlik türüdür. Arızı işsizlik olarak da tanımlanmaktadır.

²⁷⁰ Jenn-Hong Tang, Cheng-Chung Lai, Eric S. Lin, “Military Expenditure and Unemployment Rates: Granger Causality Tests Using Global Panel Data”, *Defence and Peace Economics*, V. 20, N. 4, 2009, pp. 253-254.

Yıldırım ve Sezgin (2003), ARDL yöntemi ile Türkiye üzerinde yaptıkları çalışmada, savunma harcamalarının hem kısa dönemde hem de uzun dönemde istihdamı negatif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.²⁷¹ Tang, Lai ve Lin (2009), ise gelişmiş ve gelişmekte olan 46 ülkenin 1988-2004 dönemi verilerini kullanarak yaptıkları Granger nedensellik testinde, savunma harcamalarının özellikle orta ve düşük gelirli ülkeler ile OECD üyesi olmayan ülkelerde işsizliğe neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır.²⁷² Korkmaz (2015), 2005-2012 dönemi için 10 Akdeniz ülkesinin savunma harcamalarının ekonomik büyüme ve işsizlik değişkenleri üzerindeki etkilerini panel veri analizi ile incelemiştir. Analiz sonucunda savunma harcamaları ülkelerin ekonomik büyümelerini negatif yönde etkilerken işsizliği artırdığına yönelik sonuçlar elde etmiştir.²⁷³ Azam vd. (2016), 1990-2013 dönemine ait verilerle SAARC-4 ülkelerinin (Hindistan, Nepal, Pakistan ve Sri Lanka) savunma harcamaları ile işsizlik oranları arasındaki nedensellik ilişkisini Dinamik En Küçük Kareler (Dynamic Ordinary Least Square-DOLS) yöntemi ile incelemiştir. İncelemede elde edilen ampirik bulgular ile savunma harcamalarının istihdamı artırdığını tespit etmişlerdir.²⁷⁴ Heo ve Ye (2016), 161 ülkenin savunma harcamaları ve işsizlik oranlarını 1990-2012 dönemine ilişkin verileri kullanarak zaman serileri ve kesit verileri yöntemiyle yaptıkları inceleme sonucunda savunma harcamalarındaki % 1 oranındaki artış işsizliği % 0,1 oranında azaltmaktadır. Elde edilen bu sonuçlar savunma harcamalarının işsizlik üzerindeki etkilerinin ne kadar sınırlı olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı işsizliği azaltmada savunma harcamaları iyi bir maliye politikası aracı olarak görülmemektedir.²⁷⁵

Üçler (2017), Türkiye'nin 1980-2014 dönemi verilerini Hatemi-J (2008) yapısal kırılmalı eşbütünleşme yöntemi ve DOLS tahmincisi kullanarak analiz etmiştir. Analiz sonuçlarına göre uzun dönemde Türkiye'de savunma harcamalarının istihdamı artırdığını bulmuştur.²⁷⁶ Michael ve Stelios (2017) ise 1960-2015 dönemi verileri ile

²⁷¹ Yıldırım, Sezgin, a.g.m., p. 138.

²⁷² Tang, Lai, Lin, a.g.m., pp. 263-264.

²⁷³ Suna Korkmaz, "The Effect of Military Spending on Economic Growth and Unemployment in Mediterranean Countries", *International Journal of Economics and Financial Issues*, V. 5, N. 1, 2015, p. 279.

²⁷⁴ Muhammad Azam, et al., "Military Expenditure and Unemployment Nexus for Selected South Asian Countries", *Social Indicators Research*, N. 127, 2015, p. 1115.

²⁷⁵ Uk Heo, Min Ye, "Defense Spending and Economic Growth around the Globe: The Direct and Indirect Link", *International Interactions*, V. 42, N. 5, 2016, pp. 774-796.

²⁷⁶ Gülbahar Üçler, "Türkiye'de Savunma Harcamalarının İşsizlik Üzerine Etkisi: 1980-2014 Dönemi İçin Ekonometrik Bir Analiz", *Journal of Yasar University*, V. 12, N. 46, 2017, s. 168.

Portekiz, İtalya, Yunanistan ve İspanya’da savunma harcamalarının işsizlik üzerindeki etkisini ARDL yöntemi ile analiz etmişlerdir. Analizde hem savunma harcamaları hem de savunma harcamalarının dışındaki kamu harcamaları kullanılmıştır. Ampirik bulgularda, aşırı kamu harcamalarının ağır vergi yüküne ve büyük bütçe açıklarına neden olacağından dolayı işgücü piyasasının olumsuz etkileneceği belirtilmektedir. Savunma harcamalarının işsizlik üzerindeki etkisine bakıldığında ise Portekiz, Yunanistan ve İspanya için uzun dönemde istikrarlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İtalya için ise herhangi korelasyon tespit edilmemiştir.²⁷⁷ Kollias, Paleologou ve Tzeremes (2020), ABD’de 1948-2017 dönemi için savunma harcamalarının işsizlikle ilişkisini nicel regresyon analizi ile incelemişlerdir. Elde edilen bulgular, savunma harcamalarındaki artışın işsizliği artırdığı yönündedir.²⁷⁸

Sonuç olarak, bir ülkenin savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisi o ülkenin savunma sanayii üretim yapısına bağlı olarak değişmektedir. Savunma sanayii üretiminde emek yoğun olan ülkelerin savunma harcamalarındaki artış istihdamı olumlu etkilemektedir. Ancak savunma sanayii üretiminde ileri teknolojinin kullanıldığı ve sermaye yoğun olan ülkelerin savunma harcamalarındaki artış ise istihdamı olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Bundan dolayı savunma harcamalarının istihdam düzeyi üzerindeki etkilerin incelenmesinde ülkelerin savunma sanayii üretim yapısı önemli bir faktördür. Yapılan değerlendirmelerde bu faktörün üzerinde durulması büyük önem taşımaktadır.

3. Savunma Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkileri

Savunma harcamaları ile enflasyon arasındaki ilişkinin varlığı ve biçimine yönelik literatürde ortak bir hüküm bulunmamaktadır. Araştırmacıların bir kısmı, savunma harcamalarının enflasyon üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olduğunu iddia ederlerken, diğer kısmı iki değişken arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı yönünde bir fikir oluşmuştur.

²⁷⁷ Chletsos Michael, Roupakias Stelios, “Defense Spending and Unemployment. Evidence from Southern European Countries”, *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, V. 23, I. 1, 2017, pp. 26-27.

²⁷⁸ Christos Kollias, Suzanna-Maria Paleologou, Panayiotis Tzeremes, “Defence Spending and Unemployment in the USA: Disaggregated Analysis by Gender and Age Groups”, *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, V. 26, I. 2, 2020, pp. 8-9.

Savunma harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisi, savunma sanayiinin üretim yapısına, askeri araç ve gereçlerin ihraç ve ithal durumuna, savunma harcamalarının finansman şekline ve savunma harcamalarının ek bir satın alma gücü yaratıp yaratmadığına bağlı olarak değişmektedir. Örneğin artan savunma harcamaları, sınırlı kapasite ile çalışan dar tabanlı bir savunma endüstrisinde enflasyonun artmasına neden olacaktır. Çünkü savunma harcamalarındaki artışlar üretim yapan savunma firmaları açısından iş gücü ve sermaye talebini artıracaktır. Kısa dönemde nitelikli iş gücü ve sermaye değişmeyeceğinden artan savunma harcamalarına bağlı olarak ücretler ve fiyatlarda da artış yaşanacaktır. Bu durum ekonominin diğer sektörlerine de yayılarak genel olarak fiyatların artmasına neden olacaktır.²⁷⁹

Savunma harcamalarındaki artışların ödemeler dengesi üzerindeki etkisi, enflasyonu etkileyebilecek bir diğer yoldur. Örneğin askeri araç ve gereçlerin ithal edilmesi ödemeler dengesi açıklarının artmasına neden olabilir. Ancak ödemeler dengesi açıklarının enflasyon üzerindeki etkileri, açığın büyüklüğüne ve açığın nasıl finanse edildiğine bağlı olarak değişmektedir. Ödemeler dengesinde meydana gelen büyük bir açık, döviz kurunun artmasına diğer bir ifade ile ulusal paranın değer kaybetmesine neden olabilir. Bu durum ise ithal edilen malların daha pahalı olmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla artan dış maliyet nedeniyle hem ithal malların maliyetinin artması hem de ihraç edilen malların fiyatının yükselmesi, toplam enflasyon oranında bir artışa neden olabilir.²⁸⁰

Savunma harcamaları ile enflasyon arasındaki ilişkinin belirlenmesinde bir diğer önemli nokta ise savunma harcamalarının nasıl finanse edildiği ile ilgilidir. Hükümetler, artan savunma harcamalarını finanse etmek için ya vergileri artırma ya da diğer kamu harcamalarını kısma noktasında isteksiz olduklarından, bütçe açığı ve kamu borçlanma politikasını tercih etmektedirler. Politika yapıcıların bütçe açığı ve kamu borçlanma politikasını izlemeleri de gelecekteki enflasyonist baskıları artıracaktır.²⁸¹

Savunma harcamalarının enflasyon üzerinde artırıcı bir etkiye sahip olduğu temel varsayımına dayanarak çeşitli ampirik çalışmalar yapılmış ve birbirinden farklı

²⁷⁹ Harvey Starr, et al., "The Relationship between Defense Spending and Inflation", *The Journal of Conflict Resolution*, V. 28, N. 1, 1984, pp. 106-108.

²⁸⁰ Starr, et al., a.g.m., p. 109.

²⁸¹ Robert E. Looney, "Impact of Arms Production on Income Distribution and Growth in the Third World", *Economic Development and Cultural Change*, V. 38, N. 1, 1989, p. 150.

sonuçlar elde edilmiştir. Benoit (1978), 44 ülkenin savunma harcamaları ile enflasyon verilerini kullanarak yaptığı çalışmada yüksek savunma harcamalarının ekonomide düşük oranda enflasyona neden olduğunu tespit etmiştir.²⁸² ABD, İngiltere, Almanya ve Fransa'nın 1956-1979 yılları arası verilerinin kullanıldığı bir diğer çalışmada ise ABD ve İngiltere'de savunma harcamaları ile enflasyon arasında anlamlı bir ilişki bulunamazken, Almanya ve Fransa'da iki değişken arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.²⁸³ Xu vd. (2018) tarafından Wavelet yöntemi ile Çin üzerinden yapılan çalışmada savunma harcamalarının Çin ekonomisi üzerinde enflasyonist bir etkiye neden olmadığı sonucuna ulaşmıştır.²⁸⁴ Odehna ve Neubauer (2020), panel veri analizi yöntemi ile 27 NATO ülkesinin 2001-2017 yılları arası verilerini kapsayan çalışmalarında, savunma harcamaların ekonomik risklere (bütçe dengesi riski, dış borç riski, kişi başına GSYH riski, büyüme riski ve enflasyon riski) olan bağımlılığı analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda savunma harcamaların ekonomik risklere bağımlılığı arasında güçlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yani artan savunma harcamaları ile yüksek enflasyon arasında pozitif bir ilişki gözlemlenmiştir.²⁸⁵ Odehna vd. (2020), 2001-2018 dönemine ait verilerle Baltık ülkelerinin (Estonya, Letonya ve Litvanya) savunma harcamaları ile enflasyon oranları arasındaki nedensellik ilişkisini ARDL sınır testi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda, söz konusu ülkelerin savunma harcamaları ile enflasyon oranları arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir.²⁸⁶

Türkiye'de savunma harcamaları ile enflasyon arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalara bakıldığında ise birbirinden farklı sonuçların elde edildiği görülmüştür. Özsoy (2008), 1970 ile 2004 dönemi verileri ile vektör otoregresyon (VAR) modelini kullanarak yaptığı analizde, savunma harcamaları ile enflasyon arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edememiştir.²⁸⁷ İpek (2014), savunma harcamalarının GSMH'ye oranı ile enflasyonun GSYH içindeki payı arasındaki ilişkiyi Türkiye ve İsrail için 1980-2012 dönemi üzerinden ARDL sınır testi yaklaşımı ile araştırmıştır. Araştırma

²⁸² Emile Benoit, "Growth and Defence in Developing Countries", *Economic Development and Cultural Change*, V. 26, N. 2, 1978, pp. 271-280.

²⁸³ Starr, et al., a.g.m., p. 103.

²⁸⁴ Yingying Xu, Chi Wei Su, Ran Tao, "Is Defense Spending Inflationary? Time-Frequency Evidence from China", *Defence and Peace Economics*, V. 29, N. 1, 2018, p. 1.

²⁸⁵ Jakub Odehna ve Jiri Neubauer, "Economic, Security, and Political Determinants of Military Spending in NATO Countries", *Defence and Peace Economics*, V. 31, N. 5, 2020, pp. 517-531.

²⁸⁶ Odehna, et al., a.g.m., p. 15.

²⁸⁷ Onur Özsoy, "Defence Spending and the Macroeconomy: The Case of Turkey", *Defence and Peace Economics*, V. 19, N. 3, 2008, pp. 195-208.

sonucunda, Türkiye için uzun dönemde ilgili değişkenler arasında bir ilişkinin mevcut olmadığı kısa dönemde ise savunma harcamalarından enflasyona doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. İsrail için söz konusu değişkenler arasındaki ilişkiye bakıldığında ise savunma harcamalarının GSMH içindeki payı %1 artırıldığında uzun dönemde enflasyon oranı % 0,30, kısa dönemde ise % 0,0020 oranında artmaktadır.²⁸⁸ Karakurt, Şentürk ve Şahingöz (2018), tarafından Türkiye’de savunma harcamaları-enflasyon ilişkisi Maki yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Bu analizde, savunma harcamalarındaki artışın enflasyon oranını artırdığı sonucuna varılmıştır.²⁸⁹ Asiloğulları (2020), Türkiye için 1960-2017 dönemini kapsayacak şekilde ARDL sınır testi yöntemiyle yaptığı analiz neticesinde savunma harcamalarında meydana gelebilecek %1’lik bir artışın enflasyon üzerinde %1,29 artıcı bir etkisi olduğunu tespit etmiştir.²⁹⁰

4. Savunma Harcamalarının Kaynak Dağılımı Üzerindeki Etkileri

Savunma harcamalarının ülke kaynaklarını iki farklı yolla etkilemesi pek muhtemeldir. *Birincisi*, kıt kaynakları doğrudan prodüktif yatırımlardan ve beşeri sermaye birikiminden (eğitim ve sağlık) uzaklaştırarak yüksek bir fırsat maliyetine neden olabilir. *İkincisi* ise, savunma amacıyla askeri araç ve gereçler için gerçekleştirilen talebin özel sektördeki yatırımların uyarılmasını ve atıl kaynakların harekete geçirilmesini sağlayabilir.²⁹¹ Dolayısıyla, savunma harcamalarının kaynak dağılımı üzerindeki etkileri, savunma harcamalarına ayrılan kaynakların ekonomiye bir dinamizm yaratıp yaratmayacağına bağlı olarak değişmektedir.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, savunma harcamalarının önemli bir kısmını rasyonel bir planlama ile silah üretimine ve ithaline tahsis etmektedirler.²⁹² Bu durum kaynakların optimale yakın kullanımına hizmet edebileceği gibi yan sanayinin

²⁸⁸ Egemen İpek, “Savunma Harcamalarının Seçilmiş Makroekonomik Değişkenler Üzerine Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 3, 2014, s. 123.

²⁸⁹ Birol Karakurt, Suat Hayri Şentürk, Burak Şahingöz, “Türkiye’de Savunma Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkisi: Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analiz”, *Maliye Dergisi*, S. 175, 2018, s. 168.

²⁹⁰ Merve Asiloğulları, “Türkiye’de Savunma Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkisi (1960-2017)”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, C. 19, S. 1, 2020, s. 125.

²⁹¹ Robert E. Looney, *The Economics of Third World Defense Expenditures*, London: Jai Press, 1994, pp. 45-46.

²⁹² Canbay, Mercan, a.g.m., s. 719.

gelişmesine de katkı sağlayacaktır. Ancak bu olumlu katkı, söz konusu yatırımların ekonominin diğer yatırım alanları içindeki öncelik sırasına uygunluğu ölçüsünde olacaktır. Aksi takdirde, bir yandan kıt kaynakların ekonomik hedeflere yönelik optimal dağılımı, diğer yandan ise savunma sanayiye yönelik yatırımların diğer sanayi kolları ile entegrasyonu gerçekleştirilmeyecektir. Ayrıca bu olumsuzluklar, savunma sanayinin gelişimini engelleyerek ekonomik büyümenin yavaşlamasına da neden olacaktır.

B. SAVUNMA HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Bir devletin varlığının korunması ve milli güvenliğinin sağlanması amacıyla gerçekleştirilen savunma harcamaları, ekonomik büyüme açısından da büyük önem arz etmektedir. Zira ekonomik büyümenin en önemli önkoşullarından birisi de güvenli bir ortamın tesis edilmesidir. Diğer yandan savunma harcamalarının toplam kamu harcamaları içindeki payının yüksek olması ve önemli bir GSYH bileşeni olması itibariyle de ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi ve değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan iktisatçıların başında Emile Benoit gelmektedir. Benoit'in 1973 yılında yayınlanan "Defence and Economic Growth in Developing Countries" isimli kitabı ve daha sonra 1978'de yayınlanan "Growth and Defence in Developing Countries" isimli makalesi, iktisat yazınında savunma ekonomisi literatüründeki çalışmaların başlangıç noktası olmuştur. Benoit bu çalışmalarda Türkiye'nin de dahil olduğu 44 gelişmekte olan ülkeyi korelasyon ve regresyon analizleriyle incelemiş ve savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.²⁹³ Benoit'in elde ettiği bu çarpıcı sonuç hem şaşırtıcı bulunmuş hem de literatürde büyük bir ilgi görmüştür.

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan iki önemli teorik yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar; *Askeri Keynesçi Teorik Yaklaşım* ve *Neo-Klasik Teorik Yaklaşım*'dir. *Askeri Keynesçi Teorik Yaklaşım*, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini pozitif dışsallıklardan yola

²⁹³ Emile Benoit, *Defense and Economic Growth in Developing Countries*, Boston: D.C. Heath, 1973, pp. 8-16; Benoit, a.g.m., p. 271.

çıkarak “arz yanlı” faktörler çerçevesinde açıklayan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre, daha fazla savunma harcaması “çarpan etkisi” ile kapasite kullanımının artmasına ve çıktı düzeyinin yükselmesine neden olup beraberinde ekonomik büyümeyi getirmektedir. *Neo-Klasik Teorik Yaklaşım* ise, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini negatif dışsallıklara dayanarak “talep yanlı” faktörler çerçevesinde açıklayan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre savunma harcamaları, kıt kaynakları, ekonomik ve sosyal refahı artırıcı üretken yatırımlardan ve beşeri sermaye birikiminden uzaklaşmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanması için savunma yükünün azaltılması gerekmektedir.²⁹⁴ Ayrıca yapılan bazı çalışmalarda da (Biswas ve Ram (1986); Kusi (1994); Hatemi-J, vd (2018)), söz konusu yaklaşımların aksine savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin anlamlı olmadığı yani her iki değişken arasında bir ilişkinin bulunmadığı da (Tarafsızlık-Nötralite Hipotezi) ileri sürülmüştür.

1. Askeri Keynesçi Teorik Yaklaşım

Askeri Keynesçi teorik yaklaşıma mensup iktisatçılar savunma harcamalarını, kamu harcamalarının önemli bir bileşeni olarak görmektedirler. Bu nedenle Askeri Keynesçilik; kamu otoritesinin ekonomik büyümeyi yükseltmek amacıyla askeri birliklere büyük miktarlarda harcama yaptığı bir tür ekonomik politikadır.²⁹⁵

Keynesyen Yaklaşım’a göre askeri harcamalar, ekonomiyi çeşitli yollarla etkilemektedir. Yüksek askeri harcamalar bir yandan, toplam talep uyarımı yoluyla sermaye stokunun daha fazla kullanılmasına ve daha fazla istihdam sağlanmasına neden olup ekonomik büyümeyi teşvik edebilir.²⁹⁶ Diğer yandan ise yüksek askeri harcamalar, çarpan etkisi ile hem kamu altyapı hizmetlerinin (yollar, barajlar, iletişim ağları, havayolları) daha iyi sağlanmasını hem de eğitim ve sağlık hizmetleri gibi beşeri sermayenin gelişimini destekleyerek ekonomik büyümeyi artırabilir. Ayrıca savunma sanayi için Ar-Ge faaliyetlerine yapılan harcamalar da özel sektörün üretimini

²⁹⁴ Looney, a.g.e., pp. 36-47.

²⁹⁵ Özhan Tuncay, “Finansal Serbestleşme Sonrası Dönem Savunma Harcamalarının Ekonomik Analizi”, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 2, 2017, s. 25.

²⁹⁶ Christos Kollias, George Manolas, Suzanna-Maria Paleologou, “Defence Expenditure and Economic Growth in The European Union A Causality Analysis”, *Journal of Policy Modeling*, V. 26, N. 5, 2004, p. 556.

artırabilir.²⁹⁷ Bu anlamda *Askeri Keynesçi Teorik Yaklaşım*a göre savunma harcamalarının gerek kamu sektörü üzerinde gerekse özel sektör üzerinde oluşturmuş olduğu dışsallıklardan dolayı ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir.

Askeri Keynesçi yaklaşımın öne sürdüğü pozitif etkiler şu şekilde özetlenebilir:

- Savunma programları ile çok sayıda insana istihdam, eğitim ve mesleki/teknik eğitim sunulmaktadır. Bu nedenle, savunma harcamaları özel sektörün sosyal ve mali yükünü önemli ölçüde hafifletmektedir. Örneğin, Hava Kuvvetlerinde görev yapan pilotlar emekli olduktan sonra sivil uçakları uçurabilmektedirler. Aynı şekilde askeri hastanede görev yapan hekimlerin ya da orduda eğitim alan teknisyenlerin ordudaki görevlerinden sonra özel sektörde çalışmaları mümkündür.²⁹⁸
- Savunma harcamaları pozitif dışsallıklara sahip olduğundan faktör verimliliğini artırabilmektedir. Özellikle savunma Ar-Ge'si, havacılık ve elektronik gibi yüksek teknoloji sektörlerin büyümesini teşvik etmenin bir yolu olarak görülmektedir. Ayrıca özel sektörde askeri teknolojinin kullanılması, hem iç hem de dış piyasada rekabet avantajı sağlamaktadır. Bu da özel sektörün büyümesi anlamına gelmektedir.²⁹⁹
- Savunma harcamaları, sanayileşmiş ülkelerde efektif talebin oluşmasını sağlayan önemli bir unsurdur.³⁰⁰
- Savunma harcamaları, ekonominin refah, daralma, çöküntü ve canlanma safhalarında siyasi otorite tarafından istikrar amaçlı bir maliye politikası aracı olarak kullanılması mümkündür. Diğer bir ifadeyle savunma harcamaları, ekonominin tam çalışma düzeyinin üzerinde dengede bulunduğu enflasyonist bir dönemde azaltılabileceği gibi durgunluğun söz konusu olduğu dönemlerde ise artırılabilir.³⁰¹

²⁹⁷ Ramazan Gökbunar, Halit Yanıkkaya, "Savunma Harcamalarını Belirleyen Faktörler ve Ekonomik Büyümeye Etkileri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 59, N. 1, 2004, s. 161.

²⁹⁸ Ertugrul Tekeoğlu, *Defence Expenditure and Economic Growth: Empirical Study on Case of Turkey*, (Master's Thesis), Monterey-California: Naval Postgraduate School, 2008, pp. 20-21.

²⁹⁹ Tekeoğlu, a.g.t., p. 21.

³⁰⁰ Robert E. Looney, *Third-World Military Expenditure and Arms Production*, First Published, London: Macmillan Press, 1988, p. 50.

³⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Valerie A. Ramey, Matthew D. Shapiro, "Costly Capital Reallocation and the Effects of Government Spending", *Carnegie Rochester Conference Series on Public Policy*, N. 48,

2. Neo-Klasik Teorik Yaklaşım

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan bir diğer yaklaşım ise *Neo-Klasik Teorik Yaklaşım*'dir. Bu yaklaşım devleti, toplumsal bir sosyal refah fonksiyonunda ulusun menfaatlerini en üst düzeye çıkarmak için savunma harcamalarının güvenlik faydalarını ve fırsat maliyetlerini dengeleyen rasyonel bir aktör olarak görmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımın üzerinde durduğu en temel nokta, savunma harcamalarına ayrılan kaynakların ekonomik ve sosyal refahın artmasını sağlayan beşeri sermayeyi azaltarak yüksek bir fırsat maliyetine neden olması varsayımdır. *Neo-Klasik Teorik Yaklaşım* bu varsayımı, savunma harcamalarının da diğer kamu harcamaları gibi gerek tam ve yarı kamusal mal ve hizmetler üzerinde gerekse diğer özel tüketim ve yatırımlar üzerinde bir dışlama etkisi (crowding-out) yarattığı düşüncesine dayandırmaktadır. Bu durum ise kıt kaynakların verimli alanlardan çekerek ekonomik büyümeyi ve sosyal refahı negatif yönde etkilemektedir.³⁰²

Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde meydana getireceği ileri sürülen diğer negatif etkiler ise şu şekilde özetlenebilir:

- *Neo-Klasik Teorik Yaklaşım*a göre savunma harcamaları, üretken olmayan/verimsiz tüketim türü kamusal bir harcamadır. Bu nedenle eğitim ve sağlık harcamaları gibi verimli yatırımlar ile savunma harcamaları arasında bir trade-off (değiş-tokuş) ilişkisi bulunmaktadır. Bu ilişkinin ise ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebileceği iddia edilmektedir.
- Savunma, tam kamusal bir hizmettir. Kamusal hizmetlerin özelliği gereği savunma hizmetinin de bir piyasa fiyatı söz konusu değildir. Bu nedenle savunma hizmetlerinin gerçekleştirilmesi için sivil kesimin finansmanını gerektirmektedir. Bu finansman ise, vergiler ile karşılanmaktadır. Savunma harcamalarının vergiler ile finanse edilmesi, ekonomide vergi yapısı üzerinde bozucu bir etkiye yol açmasının yanı sıra tüketim ve

1998, pp. 145-194; K. Peren Arin, Faik Koray, "Fiscal Policy and Economic Activity: U.S. Evidence", *CAMA Working Paper Series 9*, 2005, pp. 1-27.

³⁰² John Paul Dunne, Nan Tian, "Military Expenditure and Economic Growth: A Survey", *The Economics of Peace and Security Journal*, V. 8, N. 1, 2013, p. 5; John Paul Dunne, "Economic Effects of Military Expenditure in Developing Countries", *In the Peace Dividend*, 2015, p. 445.

yatırım miktarını da azaltabilir. Bu durum ise büyüme oranının düşmesine neden olur.³⁰³

- Eğer savunma harcamaları ağır bir sınai temeli gerektiren silah üretimini içeriyorsa, ithal ikameci sanayileşme stratejisi iyice güçlenir, bu da ihracatı teşvik etmenin yanı sıra tarım gibi sektörlerin gelişimini de kısıtlayabilir. Böyle bir strateji, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, ekonomik büyüme açısından olumsuz sonuçlara neden olur.³⁰⁴
- Savunma sanayide genellikle uzman, mühendis, bilim adamı gibi kalifiyeli iş gücü istihdam edilmektedir. Bu ise, ekonominin diğer alanlarındaki istihdam gücünün ve beşeri sermaye arzının azalmasına neden olabilmektedir.³⁰⁵
- Devlet tarafından desteklenen savunma harcamaların yapıldığı piyasa, serbest piyasa sisteminin kurallarının geçerli olduğu bir piyasa değildir. Bu nedenle savunma hizmeti için belirlenen fiyatlar, piyasa fiyatı dengesi üzerinde kalmaktadır. Fiyatlandırma sistemindeki bu bozulma, ithal edilen silahların maliyetinin artmasına neden olabilmektedir. Bu durum ise, bütçe ve ödemeler dengesini olumsuz etkileyerek ülkenin ekonomik rekabet gücünü azaltabilmektedir.³⁰⁶
- Devletin ulusal savunma sanayinde mikro düzeydeki firmalara müdahalesi piyasa başarısızlığına yol açabilir. Bu da aksak rekabet koşullarının oluşmasına neden olarak bazı firmaların dışlanması demektir.

3. Tarafsızlık (Nötralite) Hipotezi

Tarafsızlık (Nötralite) Hipotezi, yukarıda belirtilen teorik yaklaşımların aksine, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığını savunan bir hipotezdir. Bu hipoteze göre, hem savunma harcamaları

³⁰³ Giray, *a.g.m.*, s. 191.

³⁰⁴ Değer ve Sen, *a.g.e.*, p. 280.

³⁰⁵ *a.g.e.*, p. 280.

³⁰⁶ Pavel Yakovlev, "Arms Trade, Military Spending, And Economic Growth", *Defence And Peace Economics*, V. 18, N. 4, 2007, pp. 319-321.

ekonomik aktiviteleri etkilememekte hem de ekonomik büyüme, savunma harcamaları düzeyinin belirlenmesinde etkili olmamaktadır. Tarafsızlık hipotezi, savunma harcamaları düzeyinin yalnızca çatışmaların ve tehditlerin artmasıyla arttığını savunmaktadır.³⁰⁷

Tarafsızlık hipotezi, Biswas ve Ram'ın (1986) çalışmasına dayandırılmaktadır. Ancak daha sonra birçok çalışma yapılmıştır. Biswas ve Ram (1986) çalışmalarında askeri sektörün sivil sektör için herhangi bir dışsallık yaratıp yaratmadığını ve göreceli faktör verimliliğinin iki sektör arasında farklılık gösterip göstermediğini araştırmışlardır. Araştırmada elde edilen bulgular, savunma harcamalarının sivil üretim harcamaları üzerinde önemli bir dışsallık yaratmadığını ve faktör verimliliği bakımından iki sektör arasında önemli bir farkın olmadığını göstermektedir. Bu sonuçlardan hareketle savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Ancak savunma harcamaları, bir toplumun refahını farklı boyutlarla etkilediğini söylemek mümkündür.³⁰⁸

Bu alanda çalışma yapan Kusi (1994), savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Granger nedensellik testini kullanarak 77 ülkenin 1985-1990 dönemi için analiz etmiştir. Analiz sonuçlarına göre iki değişken arasında bir ilişkinin olmadığını saptamıştır.³⁰⁹

Ozun ve Erbaykal (2011), çalışmalarında 1949-2006 dönemine ait yıllık verilerle 13 NATO üyesi ülke üzerinde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Granger ve Toda Yamamoto nedensellik testleri ile incelemişlerdir. Analiz sonucunda, 6 NATO üyesi ülkenin (Belçika, Kanada, Danimarka, Almanya, İtalya ve ABD) değişkenleri arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.³¹⁰ Chang, vd. (2014), 1988-2010 dönemi verilerini kullanarak Çin ve G7 ülkeleri için yaptıkları çalışmada, genel olarak savunma harcamalarının güçlü

³⁰⁷ Abdunnasser Hatemi-J, et al., "Asymmetric Causality Between Military Expenditures and Economic Growth in Top Six Defense Spenders", *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, V. 52, N. 3, 2018, p. 1195.

³⁰⁸ Basudeb Biswas, Rati Ram, "Military Spending and Economic Growth in Less Developed Countries: An Augmented Model and Further Evidence", *Economic Development and Cultural Change*, V. 34, N. 2, 1986, pp. 361-372.

³⁰⁹ Newman Kwadwo Kusi, "Economic Growth and Defense in Developing Countries: A Causal Analysis", *Journal of Conflict Resolution*, V. 38, N. 1, 1994, pp. 152-159.

³¹⁰ Alper Ozun, Erman Erbaykal, "Further Evidence on Defence Spending and Economic Growth in NATO Countries", *Working Paper*, Series No.1119, İstanbul: Koç University-TUSİAD Economic Research Forum, 2011, pp. 1-13.

bir dış değişken olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca çalışmada elde edilen bir diğer bulgu ise, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin Almanya, Fransa ve İtalya’da tarafsızlık hipoteziyle tutarlı olduğu tespit edilmiştir.³¹¹

Kovacevic ve Smiljanic (2017), Hırvatistan üzerinde 1995-2014 döneminin yıllık verileriyle savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme ve Toda Yamamoto nedensellik testleri ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda, kısa ve uzun dönemde değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.³¹² Ayla (2020), D-8’e üye olan ülkelerin (Türkiye, Mısır, Bangladeş, Endonezya, Malezya, Pakistan, İran ve Nijerya) 1997-2018 dönemine ait yıllık verilerini kullanarak savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca elde edilen bir diğer bulgu ise savunma harcamalarının ithalat içerisindeki oranının artması halinde ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkiye neden olacağı belirtilmiştir.³¹³

³¹¹ Tsangyao Chang, et al., “Does Military Spending Really Matter for Economic Growth in China and G7 Countries: The Roles of Dependency and Heterogeneity”, *Defence and Peace Economics*, V. 25, N. 2, 2014, p. 177.

³¹² Tomislav Kovacevic, Drazen Smiljanic, “Causality Analysis Between GDP, Defence Expenditure and The Number of Armed Forces Personnel: The Case of Croatia”, *Ekonomski Pregled*, V. 68, N. 4, 2017, pp. 413-431.

³¹³ Dilara Ayla, “D-8 Ülkelerinde Askeri Harcamalar ve Ekonomik Büyüme Üzerine Panel Veri Analizi”, *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, 2020, ss. 141-169.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE NATO ÜLKELERİ SAVUNMA HARCAMALARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI

20. yüzyılda yaşanan I. ve II. Dünya Savaşları ve devamında başlayan Soğuk Savaş dönemindeki kutuplaşma, 21. yüzyılda yerini yerel ve bölgesel savaflara, küresel terör saldırılarına, vekâlet savaflarına ve sınır ötesi operasyonlara bırakmıştır. Bu durum ise dünya üzerindeki kaos ve çatışmaların giderek derinleşmesine, risk ve tehditlerin artmasına neden olmuştur. Bu gelişimlerden dolayı dünyadaki savunma harcamaları da artmış ve artmaya da devam etmektedir. Dünyadaki bu gelişmelerden Türkiye de etkilenmektedir. Bundan dolayı çalışmanın bu bölümünde öncelikle, Türkiye'nin savunma harcamalarının planlanması ve harcamaların gelişimi ayrıntılı bir şekilde ele alındıktan sonra savunma harcamalarının finansman kaynakları açıklanacaktır. Ardından tarihsel süreç içerisinde Türkiye'nin savunma harcamaları gerek kamu harcamaları içindeki payları gerekse GSYH içindeki oranları değerlendirdikten sonra NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarıyla karşılaştırılacaktır.

I. TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ PLANLANMASI VE BÜTÇELENMESİ

Türkiye yakın kara, deniz ve kıta havzaları nedeniyle coğrafi olarak dünya ana kıtasının merkezinde, tarihi olarak da insanlık tarihinin ana damarının şekillendiği önemli bir bölgede bulunmaktadır. Türkiye, bu stratejik konumu itibarıyla bölgede siyasi, sosyal ve ekonomik yönden yaşanan istikrarsızlıklardan çok kolay bir şekilde etkilenebilmektedir. Bu nedenle Türkiye, bölgede yaşanan olumsuzluklardan kendini korumak ve ulusal güvenliğini sağlamak amacıyla savunma harcamalarına büyük önem vermektedir.

Türkiye'nin savunma harcamaları, NATO üyesi devletlerin savunma harcamaları ile karşılaştırıldığında zaman zaman azalmalar olsa da son yıllarda artan bir ivme kaydettiği görülmektedir. Türkiye'nin savunma harcamalarının bu kadar yüksek

olması beraberinde bu harcamaların nasıl planlandığı, bütçe sürecinin nasıl işlendiği ve kuruluşlar bazında harcama kalemlerinin neler olduğu sorularını akıllara getirmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın bu başlığı altında söz konusu sorulara cevap aranmaktadır.

A. TÜRKİYE’DE SAVUNMA HARCAMALARININ PLANLANMASI

Savunma planlaması, bir devletin savunma kurumlarının gelecekteki muhtemel zorluklarla mücadele etmesine olanak tanıyan tüm araçların etkin ve verimli bir şekilde kullanmasıdır. Savunma planlanmasının en temel bileşenlerinden biri ise savunmaya tahsis edilen kaynakların planlanmasıdır.³¹⁴ Kaynakların planlanması ile savunma hizmetlerinin belirlenen süre içerisinde yerine getirilmesi amaçlanmaktadır.

Türkiye’de savunma harcamalarının önemli bir kısmının tespiti, planlanması, programlanması, bütçelenmesi ve tahsisinde Milli Savunma Bakanlığı yetkilidir. Milli Savunma Bakanlığı, savunma bütçesini Genelkurmay Başkanlığınca hazırlanan Milli Güvenlik Siyaseti Belgesi (MGSB) ve Türkiye’nin Milli Askeri Stratejisi (TÜMAS) ışığında hazırlamaktadır. Stratejik hedef planının hazırlanmasının ardından projelerin somut olarak yer aldığı On Yıllık Temin/Tedarik Programı (OYTEP) oluşturulmaktadır. OYTEP ile Türk Silahlı Kuvvetlerinin ihtiyacı olan silah, mühimmat, sistem, her türlü araç-gereç, giyim-kuşam, sağlık, enerji, teçhizat, yiyecek ve yakacak ile akaryakıt, madeni yağ ve benzer kapsamdaki merkezi mal ve hizmetlerin tedariki belirlenmektedir.³¹⁵ Ayrıca OYTEP, mahiyeti itibarıyla mali kaynakların kullanılmasına ilişkin usul ve esasların belirlenmesinde ve yıllık bütçenin hazırlanmasında esas teşkil etmektedir.

Türkiye’de kamu kuruluşları bütçelerini 2003 yılına kadar Genel Muhasebe Kanununa uygun ve 1971 yılından itibaren uygulanan *Program Bütçe Sistemine* göre hazırlamışlardır. 2003 yılında kabul edilen 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile 2020 yılına kadar *Performans Esaslı Bütçe Sistemi* çerçevesinde yürütülmüştür. Ancak 2021 yılında cari bütçe sistemi terk edilerek yerine *Program*

³¹⁴ Todor Tagarev, “Defence Planning-A Core Process in Defence Management”, *Defence Management: An Introduction*, ed. Hari Bucur-Marcu-Philipp Fluri-Todor Tagarev, Geneva: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), 2009, p. 48.

³¹⁵ Milli Savunma Bakanlığı Bütçe ve Mali Hizmetler Genel Müdürlüğü, *2020 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara, 2021, ss. 14-16.

Tabanlı Performans Bütçe Sistemi uygulanmaya konulmuştur. Dolayısıyla 2021 yılında savunmaya tahsis edilen kaynaklar, yeni bütçe sistemi çerçevesinde hazırlanmıştır.³¹⁶

Milli Savunma Bakanlığı, stratejik planları³¹⁷ ile bütçe hazırlama rehberinde yer alan esaslar çerçevesinde, Genelkurmay Başkanlığı ile Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlıklarının bütçe gelir-gider tekliflerini içeren Milli Savunma Bakanlığı bütçe teklifini en geç Eylül ayı sonuna kadar Cumhurbaşkanlığına göndermektedir. Cumhurbaşkanlığına sunulan bütçe teklifi; Kalkınma planına, orta vadeli programa, orta vadeli mali plana ve ilgili mevzuata uygunlukları açısından incelenmektedir. 5018 sayılı Kanunun 17'nci maddesi uyarınca, gerekli görülen durumlarda Milli Savunma Bakanlığı'nın yetkilileriyle gider ve gelir teklifleri hakkında görüşmeler yapılabilmektedir. Bütçe kanun teklifinin kabul edilmesiyle 5018 sayılı Kanunun 18'inci maddesi uyarınca mali yılbaşından en az yetmiş beş gün önce Cumhurbaşkanı tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) sunulmaktadır. Bütçe kanun teklifinin TBMM'ye sunulmasının ardından teklifin TBMM'de görüşülme süreci başlar. Bu süreç, 17 Ekim'i takip eden elli beş gün içerisinde Plan ve Bütçe Komisyonunda ve sonraki yirmi gün içerisinde ise genel kurulda olmak üzere iki aşamadan oluşmaktadır. Plan ve Bütçe Komisyonunda bütçe teklifi ve teklifle birlikte sunulan belgeler, görüşülür, oylanır ve Genel Kurula gönderilir. Genel Kurulda kabul edilen bütçe kanun teklifi mali yılbaşından önce Cumhurbaşkanı tarafından resmi gazetede yayımlanarak kanunlaşır.³¹⁸

B. TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ BÜTÇELENMESİ

5018 sayılı Kanunda bütçe; merkezi yönetim bütçesi, sosyal güvenlik kurumlarının bütçesi, mahalli idarelerin bütçesi ve düzenleyici ve denetleyici kurumların bütçesi şeklinde sınıflandırılmaktadır. Merkezi yönetim bütçesi de genel ve

³¹⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *Program Bütçe Rehberi (Program Sınıflandırması ve Performans Bilgisi)*, Ankara, 2020; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *2021-2023 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi*, Ankara: 2020.

³¹⁷ 26.02.2018 tarih ve 30344 sayılı Kamu İdarelerinde Stratejik Planlamaya İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğinin 2'nci maddesinde Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği ve Millî İstihbarat Teşkilatı Müsteşarlığı yerine getirmekle yükümlü oldukları hizmetlerin niteliği nedeniyle stratejik plan hazırlama yükümlülüğünden muaf tutulmuşlardır.

³¹⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *2021-2023 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi*, Ankara, 2020, ss. 8-10.

özel idarelerin bütçelerinden oluşmaktadır. Genel bütçe, devlet tüzel kişiliğine haiz olan ve (I) sayılı cetvelde yer alan kamu kurum ve kuruluşlarının bütçelerini kapsamaktadır. 5018 sayılı Kanuna ekli (I) sayılı cetvelde yer alan genel bütçeli idareler içerisinde; Milli Savunma Bakanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı'nın bütçeleri yer almaktadır. Özel bütçe ise bir bakanlığa bağlı ve bir kamu hizmetini yürütmek üzere kurulan, gelir tahsis edilen, bu gelirlerden harcama yapma yetkisi verilen ve (II) sayılı cetvelde yer alan her bir kamu idaresinin bütçesidir.³¹⁹ Özel bütçeli idareler içerisinde ise Savunma Sanayii Başkanlığı bulunmaktadır.³²⁰ Ayrıca Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde savunma hizmetinde bulunan bağlı kuruluşlarda bulunmaktadır. Ancak bu kuruluşların harcamaları bütçe içerisinde izlenmemektedir. Aşağıda bütçe içi ve bütçe dışında yer alan bu idarelerin harcamaları incelenecektir.

1. Genel Bütçeli İdareler Kapsamında Savunma Harcamaları

Türkiye'de savunma hizmetleri temel olarak genel bütçeli idareler kapsamında yer alan Milli Savunma Bakanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı tarafından gerçekleştirilmektedir. Sözü geçen idarelerin savunma harcamaları izleyen başlıklarda sunulmaktadır.

a. Milli Savunma Bakanlığı

Türkiye'de savunma hizmetlerinin önemli bir bölümü genel bütçeli idare olarak Milli Savunma Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla savunma hizmetlerine tahsis edilen ödeneklerin değerlendirilmesinde Milli Savunma Bakanlığı bütçesi önem taşımaktadır.

Bu bağlamda Türkiye'de savunma hizmetlerine tahsis edilen gelir kaynaklarının yıllar itibarıyla gelişimini Milli Savunma Bakanlığı ödeneklerine dayanarak görmek mümkündür. 2004-2020 yılları arası Milli Savunma Bakanlığı bütçesinden yapılan

³¹⁹ 5018 sayılı Kanuna ekli (I) sayılı ve (II) sayılı cetvellerde yer alan tüm kamu idareleri için bkz.: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *2022 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu Teklifi ve Bağlı Cetveller*, Ankara, 2022; 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu.

³²⁰ 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu.

harcamaların ekonomik sınıflandırmaya göre ana hizmetler düzeyindeki dağılımı Tablo 9’da yer almaktadır. Tablo 9’da yer alan verilere bakıldığında Milli Savunma Bakanlığı bütçesinden en fazla paya sahip olan gider kalemleri sırasıyla personel giderleri, mal ve hizmet alım giderleri, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) devlet primi giderleri, cari transferler ve sermaye transferlerinden oluşmaktadır.³²¹

Tablo 9’a bakıldığında savunma hizmetleri için ana hizmetler düzeyindeki gider kalemlerin artan bir seyir izlediği görülmektedir. 2004 yılında Milli Savunma Bakanlığı’nın toplam harcama düzeyi 9.440 milyon TL iken, bu miktar 2020 yılında yaklaşık yedi kat artarak 61.875 milyon TL’ye ulaşmıştır. 2020 yılı ana hizmetler düzeyindeki artışa bakıldığında ise bir önceki yıla göre personel giderleri %26,9 oranında artarak 31.342 milyon TL; SGK devlet primi giderleri %21,2 artış ile 4.658 milyon TL; mal ve hizmet alım giderleri %14,9 artış ile 24.407 milyon TL; cari transferler %154 artış ile 1.280 milyon TL; sermaye transferleri %585,1 artı ile 174 milyon TL olmuştur.

Tablo 9: 2004-2020 Yılları Arası Ekonomik Sınıflandırmaya Göre MSB Harcamalarının Dağılımı (Milyon TL)

Yıllar	Personel Giderleri	SGK Devlet Primi Giderleri	Mal ve Hizmet Alım Giderleri	Cari Transferler	Sermaye Giderleri	Sermaye Transferi	Toplam
2004	3.593	570	4.936	337	4	0	9.440
2005	3.932	650	5.358	298	5	0	10.282
2006	4.380	689	6.195	299	10	0	11.575
2007	4.868	760	6.138	75	11	0	11.854
2008	5.360	816	6.579	88	44	0	12.889
2009	5.990	903	7.040	100	43	0	14.683
2010	6.438	1.276	7.187	168	47	0	15.118
2011	7.510	1.450	7.751	203	60	0	16.975
2012	8.229	1.577	8.103	231	87	0	18.229
2013	9.537	1.817	8.661	229	113	0	20.359
2014	10.514	1.986	8.947	245	121	0	21.815

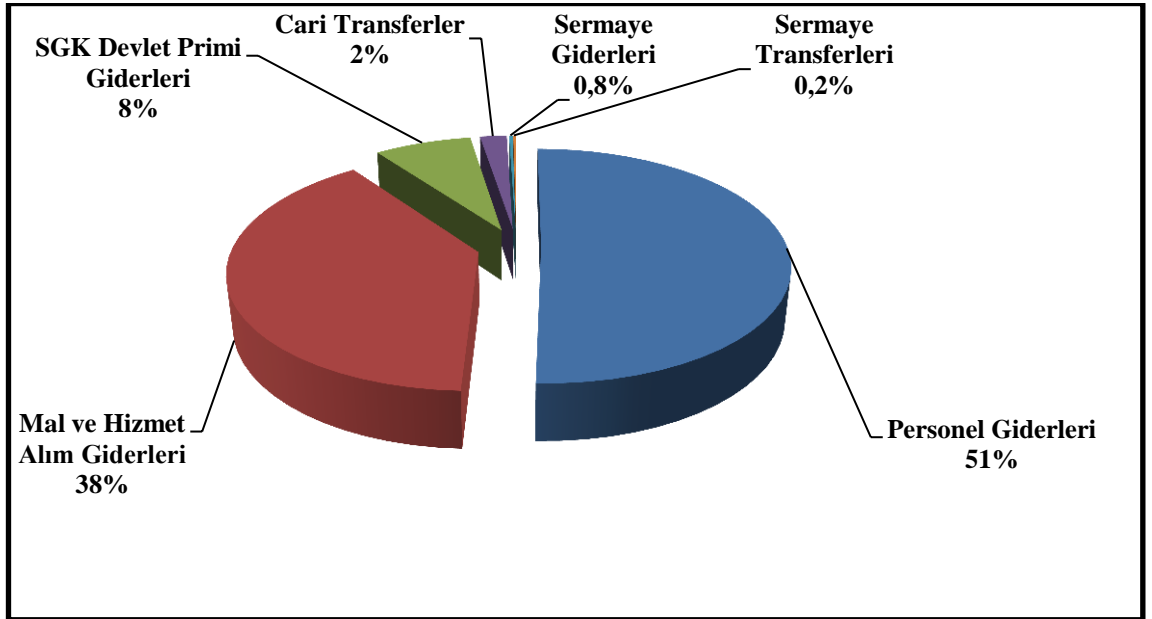
³²¹ Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü, *2021 Merkezi Yönetim Konsolide Bütçe İstatistikleri*, 2021.

2015	11.039	2.032	9.259	296	135	0	22.764
2016	13.798	2.323	9.643	259	254	4	26.282
2017	14.296	2.493	12.861	365	248	8	30.270
2018	19.156	3.136	16.510	503	284	26	39.615
2019	24.700	3.845	21.247	504	203	2	50.501
2020	31.342	4.658	24.407	1.280	174	14	61.875

Kaynak: Milli Savunma Bakanlığı Faaliyet Raporları (2011-2020); T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Genel Faaliyet Raporları ile Muhasebat Genel Müdürlüğü Kesin Hesap Kanunları (2006-2019) verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Grafik 2’de ise 2020 yılında bütçeden ana hizmet düzeyindeki gider kalemlerin Milli Savunma Bakanlığı bütçesi içindeki dağılımları yer almaktadır. Grafığe bakıldığında, Milli Savunma Bakanlığı bütçesinin %51’i personel giderleri, %38’i mal ve hizmet alım giderleri, %8’i SGK devlet primi giderleri, %2’si cari transferler, %0,8’i sermaye giderleri ve %0,2’si ise sermaye transferleri için tahsis edilmiştir.³²²

Grafik 2: 2020 Milli Savunma Bakanlığı Bütçesinin Dağılımı

Kaynak: Milli Savunma Bakanlığı Bütçe ve Mali Hizmetler Genel Müdürlüğü, *2020 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara, 2021’den yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Sonuç olarak, 2020 yılında merkezi yönetim bütçesinin yaklaşık %4,6’sını MSB’nin bütçesi oluşturmaktadır. Bu oran, genel bütçeli idareler içerisinde savunmaya

³²² Milli Savunma Bakanlığı Bütçe ve Mali Hizmetler Genel Müdürlüğü, *2020 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara, 2021, ss. 35-36.

tahsis edilen kaynakların yaklaşık %70'ine tekabül etmektedir.³²³ Ayrıca MSB'nin 2020 yılı harcamaları, 2019 yılı harcamaları ile kıyaslandığında %22,5 oranında artış göstermiştir. Harcama kalemleri düzeyinde artış miktarlarına bakıldığında ise 2019 yılına göre personel giderleri %26,9; mal ve hizmet alım giderleri %14,9; sosyal güvenlik kurumlarına devlet primi giderleri %21,2; sermaye transferleri %585; cari transferler %154 oranında artmıştır. Ancak sermaye giderleri %14,1 oranında azalmıştır.³²⁴

b. Jandarma Genel Komutanlığı

Jandarma Genel Komutanlığı'nın görev tanımı, 2803 Sayılı Jandarma Teşkilat, Görev ve Yetkileri Kanununun 3'üncü maddesi kapsamında "*Türkiye Cumhuriyeti Jandarması, emniyet ve asayişle kamu düzeninin korunmasını sağlayan ve diğer kanunların ve Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin vermiş olduğu görevleri icra eden silahlı genel kolluk kuvvetidir*" şeklinde düzenlenmiştir. Kanun maddesine bakıldığında Jandarma Genel Komutanlığı'nın görevleri mülki, adli ve askeri olmak üzere üç ana başlık altında toplamak mümkündür. Mülki görevler, emniyet ve asayiş güçleri ile kamu düzenini sağlamak, suç işlemlerini önlemek, kaçakçılığı takip ve tahkik etmek, ceza infaz kurumlarını korumak ve kollamak, adli ve askeri görevler dışında kalan ve diğer kanunlarda belirtilen kararlarla jandarmaya verilen diğer görevleri kapsamaktadır. Adli görevler, işlenen suçlara ilişkin olarak kanunlarda belirtilen işlemleri uygulayarak adli hizmetleri ifa etmektir. Askeri görevler ise Cumhurbaşkanı kararnamesi ve kanunlar ile verilen askeri hizmetleri uygulamaktır.³²⁵

Jandarma Genel Komutanlığı, eğitim ve öğrenim bakımından Genel Kurmay Başkanlığı'na, emniyet ve asayiş işleri ile diğer görev ve hizmetlerin ifası yönünden İçişleri Bakanlığı'na bağlıdır. Ancak bütçe yönünden her iki kurumdan bağımsız bir bütçeye sahiptir. 2803 sayılı Kanununun 18'inci maddesinde belirtildiği üzere "*Jandarma Genel Komutanlığı'nın bütçesi, İçişleri Bakanlığının bünyesinde ve bu bakanlığın*

³²³ Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü, *2021 Merkezi Yönetim Konsolide Bütçe İstatistikleri*, 2021.

³²⁴ Milli Savunma Bakanlığı Bütçe ve Mali Hizmetler Genel Müdürlüğü, *2020 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara, 2021, s. 36.

³²⁵ Jandarma Genel Komutanlığı, *2020 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara, 2021, s. 2.

bütçesinden ayrı olarak düzenlenir”. Ayrıca görev ve sorumlulukların ifasında bütçede bir eksiklik olduğu takdirde Jandarma Genel Komutanlığı 2803 sayılı Kanununun 19’uncu maddesine dayanarak Savunma Sanayi Destekleme Fonundan Türk Silahlı Kuvvetleri’nin tabi olduğu usul ve esaslar dâhilinde yararlanabilmektedir. Jandarma Genel Komutanlığı’nın bütçe kaynaklı bu ihtiyaçları, İçişleri Bakanlığı tarafından Savunma Sanayii Müsteşarlığına doğrudan teklif edilmektedir.

Tablo 10’da 2004-2020 yılları arası ekonomik sınıflandırmaya göre Jandarma Genel Komutanlığı’nın harcama kalemleri ve bu harcama kalemlerin toplamı yer almaktadır. Tablo 10 incelendiğinde gerek harcama kalemlerinde gerekse harcama kalemlerin toplamında sürekli bir artış yaşandığı görülmüştür. 2004-2020 döneminde harcama kalemleri arasında en fazla harcama kalemini personel giderleri ile mal ve hizmet alım giderleri oluşturmaktadır. 2004-2020 döneminde harcama kalemlerin toplamına bakıldığında ise 2004 yılında toplamda 2.058.792 bin TL harcama yapılırken, bu miktar 2010 yılında 4.158.563 bin TL’ye, 2015 yılında 7.348.305 bin TL’ye, 2020 yılında ise 22.968.117 bin TL’ye ulaşmıştır. Özellikle artış oranına bakıldığında 2016 yılından sonra harcamaların toplamında önemli bir artış yaşanmıştır. Bu artışın en büyük nedeni 31 Temmuz 2016 tarihinde çıkarılan 669 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname’nin etkisinin olduğu söylenebilir. Zira bu kararname ile Jandarma Genel Komutanlığı’nın İçişleri Bakanlığına tam bağlılığı sağlanmıştır. Bu durum da Jandarma Genel Komutanlığı’nın yönetsel ve örgütsel yapısını etkileyerek harcamaların artmasına neden olmuştur (Tablo 10).³²⁶

Tablo 10: 2004-2020 Yılları Arası Ekonomik Sınıflandırmaya Göre Jandarma Genel Komutanlığı Harcamalarının Dağılımı (Bin TL)

Yıllar	Personel Giderleri	Mal ve Hizmet Alım Giderleri	SGK Devlet Primi Giderleri	Sermaye Giderleri	Cari Transferler	Toplam
2004	1.035.643	885.226	128.093	9.646	184	2.058.792
2005	1.165.120	907.556	153.113	16.820	187	2.242.796
2006	1.365.670	1.078.561	168.707	16.667	216	2.629.821
2007	1.541.190	1.021.537	190.804	17.729	210	2.771.470
2008	1.732.051	1.257.185	210.066	33.208	627	3.233.137

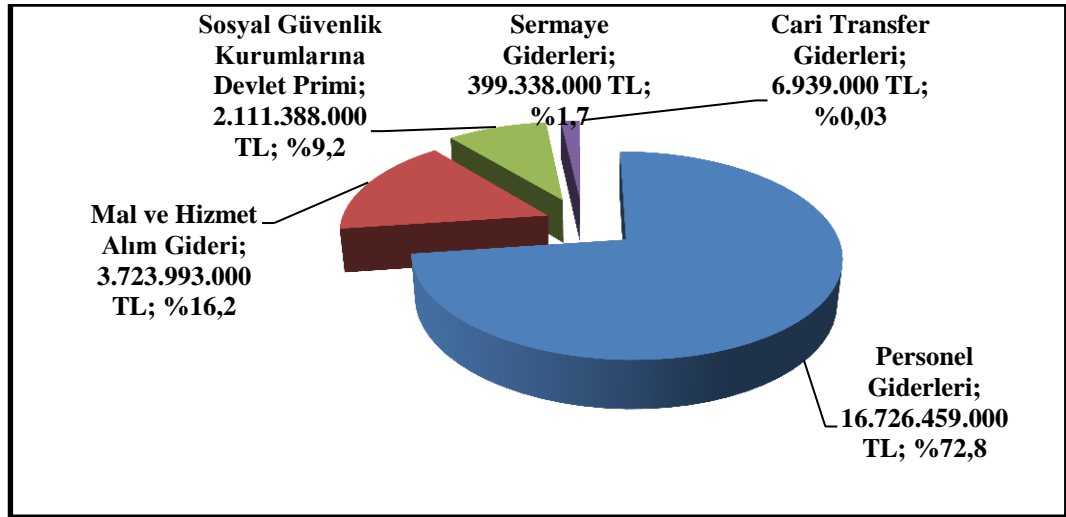
³²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz.: 31 Temmuz 2016 tarihli 669 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname.

2009	2.019.284	1.474.211	235.090	42.857	556	3.771.998
2010	2.214.312	1.558.961	280.005	104.355	930	4.158.563
2011	2.515.060	1.550.425	394.382	88.209	3.078	4.551.154
2012	3.048.216	1.591.700	453.658	90.459	3.942	5.187.975
2013	3.266.012	1.536.671	486.873	154.938	2.918	5.447.412
2014	3.697.617	1.792.458	573.492	148.443	1.112	6.210.122
2015	4.518.985	1.948.824	674.449	204.600	1.447	7.348.305
2016	5.872.786	1.977.951	810.415	225.637	3.261	8.890.050
2017	6.066.865	2.064.257	886.066	349.551	8.000	9.374.739
2018	8.646.854	2.845.056	1.259.862	554.551	4.885	13.311.208
2019	14.036.189	3.426.166	1.803.419	332.051	6.308	19.604.133
2020	16.726.459	3.723.993	2.111.388	399.338	6.939	22.968.117

Kaynak: Jandarma Genel Komutanlığı Faaliyet Raporları (2016-2020); T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü Kesin Hesap Kanunları (2006-2015) verilerinden oluşturulmuştur.

Yukarıda belirtildiği gibi Jandarma Genel Komutanlığı'na 7197 sayılı 2020 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu ile 22.968.117.000 TL ödenek tahsis edilmiştir. Tahsis edilen bu ödeneğin ana hizmetler bazında dağılımı ise aşağıda yer alan Grafik 3'te sunulmuştur.

Grafik 3: 2020 Yılı Jandarma Genel Komutanlığı Bütçesinin Dağılımı

Kaynak: Jandarma Genel Komutanlığı, 2020 Yılı Faaliyet Raporu, Ankara, 2021, s. 59.

Grafik 3'e bakıldığında söz konusu ödeneğin; 16.726.459.000 TL'si personel giderleri, 2.111.388.000 TL'si SGK devlet primi giderleri, 3.723.993.000 TL si mal ve

hizmet alım giderleri, 6.939.000 TL'si cari transferler ve 399.338.000 TL'si sermaye giderleri için tahsis edilmiştir. Bu ödeneğin ana hizmetler bazındaki dağılımı ise %72,8'i personel, %16,2'si mal ve hizmet alımları, %9,2'si SGK devlet primi, %1,7'si sermaye ve %0,03'ü cari transfer giderleri şeklindedir. Ana hizmetler içinde en büyük payı personel giderleri oluşturmaktadır. İkinci en büyük paya sahip olan hizmet türü ise mal ve hizmet alımlarıdır. Bu sıralama Milli Savunma Bakanlığı harcama bileşimiyle benzerdir.

c. Sahil Güvenlik Komutanlığı

Sahil Güvenlik Komutanlığı, “Türkiye Cumhuriyetinin bütün sahillerinde, iç suları olan Marmara Denizi, İstanbul ve Çanakkale boğazlarında, liman ve körfezlerinde, karasularında, münhasır ekonomik bölgesi ile ulusal ve uluslararası hukuk kuralları uyarınca egemenlik ve denetimi altında bulunan deniz alanlarında, kanunlarla ve Cumhurbaşkanlığı Kararnameleriyle kendisine verilen görevleri” yerine getirmekle sorumludur.

2692 Sayılı Sahil Güvenlik Komutanlığı Kanununun 14'üncü maddesine göre “Sahil Güvenlik Komutanlığının bütçesi, İçişleri Bakanlığı bünyesinde ve bakanlık bütçesinden ayrı olarak düzenlenir”. Bu madde ile Sahil Güvenlik Komutanlığı'nın bütçe hizmetleri 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ilkeleri ve ilgili mali mevzuat doğrultusunda genel bütçeli idareler arasında yürütülmektedir.

Tablo 11'de 2004-2020 yılları arası Sahil Güvenlik Komutanlığı'na tahsis edilen bütçenin ekonomik sınıflandırmaya göre ana hizmetler düzeyindeki dağılımı yer almaktadır. Tablo 11 incelendiğinde Sahil Güvenlik Komutanlığı'na tahsis edilen bütçenin yıldan yıla artan bir seyir izlediği görülmektedir. Bu artışın altında yatan en temel nedenlerinden biri Türkiye'nin “Mavi Vatan” politikasının etkili olduğu söylenebilir. Zira son zamanlarda Türkiye Mavi Vatan'da güvenliğini ve çıkarlarını tehdit eden oluşumlara karşı deniz donanmasını güçlendirmektedir.³²⁷ Özellikle Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'nde Kuzey Kıbrıs Rum Yönetimi ve Yunanistan ile yaşanan anlaşmazlıklar Türkiye'nin deniz donanmasına daha fazla bütçe tahsis etmesini gerekli

³²⁷ Yeşiltaş, Pirinççi, a.g.e., ss. 106-120.

kılmaktadır. Nitekim Sahil Güvenlik Komutanlığı'na tahsis edilen bütçeden bu durum gözlemlenmektedir.

2004 yılında Sahil Güvenlik Komutanlığı'na 103.317.153 TL ödenek tahsis edilirken 2020 yılına gelindiğinde bu ödenek yaklaşık on katı kadar artırılarak 1.128.824.000 TL'ye çıkartılmıştır. Bu ödeneğin; 672.786.000 TL'si personel giderlerine, 367.659.000 TL'si mal ve hizmet alım giderlerine, 92.869.000 TL'si SGK primi giderlerine, 38.181.000 TL'si sermaye giderlerine ve 4.044.000 TL'si cari transferlere ayrılmıştır (Tablo 11).

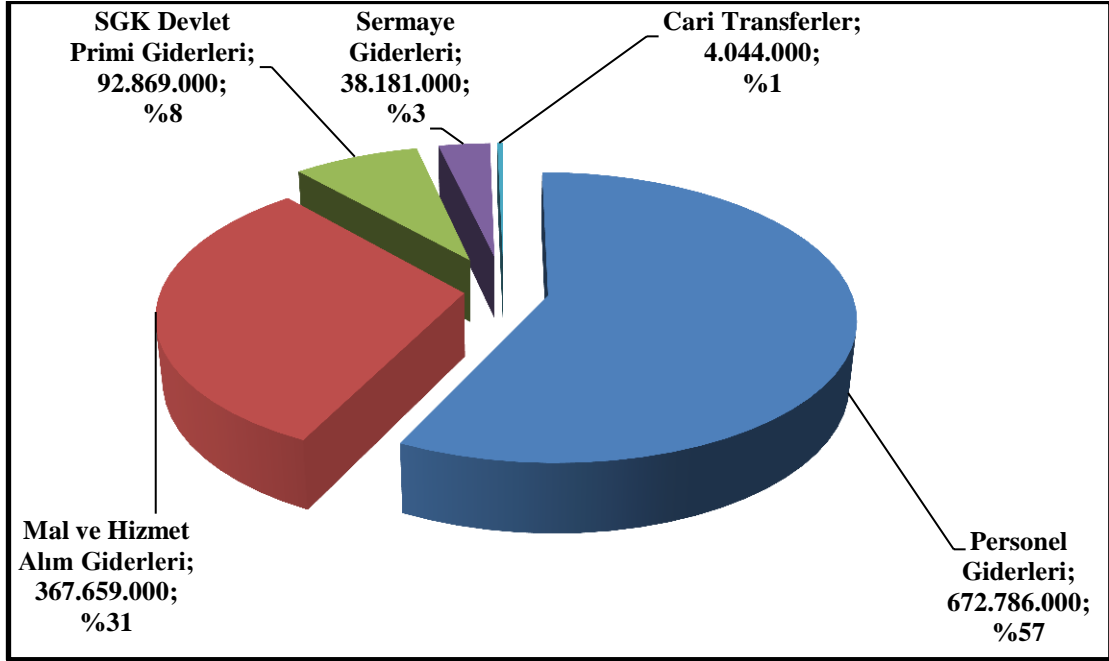
Tablo 11: 2004-2020 Yılları Arası Ekonomik Sınıflandırmaya Göre Sahil Güvenlik Komutanlığı Harcamalarının Düzeyi

Yıllar	Personel Giderleri	Mal ve Hizmet Alım Giderleri	SGK Devlet Primi Giderleri	Sermaye Giderleri	Cari Transferler	Toplam
2004	41.007.986	30.431.371	5.494.582	26.383.214	0	103.317.153
2005	48.669.220	81.785.298	7.309.452	11.822.895	0	149.586.865
2006	57.462.493	41.855.424	8.351.632	8.863.980	0	116.533.529
2007	66.722.330	86.054.263	9.486.396	7.622.713	0	169.885.702
2008	76.368.228	96.688.510	10.712.594	7.402.444	0	191.171.776
2009	89.041.970	85.196.191	12.442.556	5.253.285	0	191.934.002
2010	103.844.440	98.476.743	15.832.528	3.961.670	327.669	222.443.050
2011	124.959.539	119.627.963	21.739.462	4.303.276	2.441.261	273.071.501
2012	147.377.030	155.150.772	25.530.449	3.597.108	3.242.376	334.897.735
2013	165.655.030	156.992.793	27.957.062	2.903.985	16.139	353.525.009
2014	189.102.501	164.694.515	32.482.557	2.075.987	284	388.355.844
2015	207.862.314	212.358.889	36.168.410	1.771.848	378	458.161.839
2016	237.745.000	244.012.000	41.313.000	53.737.000	5.000.000	576.812.000
2017	278.520.000	262.779.000	47.851.000	57.606.000	3.005.000	649.761.000
2018	303.567.000	266.557.000	51.738.000	55.837.000	5.001.000	682.700.000
2019	457.398.000	301.430.000	73.915.000	33.069.000	3.501.000	869.313.000
2020	672.786.000	367.659.000	92.869.000	38.181.000	4.044.000	1.128.824.000

Kaynak: Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları (2016-2020); T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü Kesin Hesap Kanunları (2006-2015) verilerinden oluşturulmuştur.

2020 yılı Sahil Güvenlik Komutanlığı bütçesinin ana hizmetler düzeyindeki oransal dağılımı ise Grafik 3’de yer almaktadır. Ana hizmetler düzeyinde bütçenin %57’si personel giderlerine tahsis edilmiştir. Personel giderlerinden sonra bütçenin %31’i mal ve hizmet alım giderlerine, %8’i SGK devlet primi giderlerine, %3’ü sermaye giderlerine ve %1’i ise cari transferlere tahsis edilmiştir (Grafik 4).

Grafik 4: 2020 Yılı Sahil Güvenlik Komutanlığı Bütçesinin Dağılımı (%)

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı Sahil Güvenlik Komutanlığı, *2020 Yılı İdare Faaliyet Raporu*, Ankara, 2021, s. 52’den yararlanarak oluşturulmuştur.

2. Özel Bütçeli İdareler Kapsamında Savunma Harcamaları

Türkiye’de savunma hizmetlerini sunan bir diğer önemli kurum Savunma Sanayi başkanlığıdır. Savunma Sanayii Başkanlığı, Cumhurbaşkanına bağlı, tüzel kişiliği haiz, özel bütçeli bir kuruluştur. 1985 yılında 3238 sayılı Kanun’la Milli Savunma Bakanlığı’na bağlı “Savunma Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı” (SAGEB) olarak faaliyetlerine başlamış, daha sonra Başkanlık 1989 yılında 390 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Savunma Sanayii Müsteşarlığı olarak yeniden yapılandırılmıştır. Müsteşarlık 2017 yılında gerçekleştirilen 696 sayılı “Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” ile Cumhurbaşkanına bağlanmıştır. 2018 yılında ise 703 sayılı “Anayasada Yapılan

Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” ile T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı olarak adlandırılmıştır.³²⁸ Hâlihazırda Savunma Sanayii Başkanlığı adı altında faaliyetlerine devam etmektedir.

Savunma Sanayii Başkanlığı tarafından yürütülen faaliyetlerin amacı, milli sanayiinin savunma ve güvenlik ihtiyaçlarını en etkin biçimde karşılayabilecek kapasiteye ulaşmasını sağlayarak Türkiye'nin savunma sanayisini küresel güç vizyonu doğrultusunda inşa etmektir. Savunma sanayiine ilişkin olarak söz konusu amaç doğrultusunda 3 adet politika belirlenmiştir: Bunlardan *birincisi*, milli teknolojiler ve yerli imkânlar aracılığıyla savunma sanayiinde dışa bağımlılığı asgari düzeye indirecek projelerin hayata geçirilmesinin planlanmasıdır. *İkincisi*, savunma sanayii ekosistemini güçlendirmek, sürdürülebilirliği sağlamak ve ihracatı artırmak amacıyla başta küçük ve orta büyüklükteki işletmeler olmak üzere sektördeki tüm firmalara destek sağlanmasıdır. *Üçüncüsü*, savunma sanayii teknolojilerinde dönüşümün yönetilmesi sağlanarak milli teknoloji hamlesine hız verilmesi hedefidir.³²⁹ Dolayısıyla Savunma Sanayi Başkanlığının savunma sanayi alanında önemli görevler üstlenmiştir. Bu politikaları gerçekleştirmek üzere her yıl merkezi yönetim bütçesinin önemli bir payı Savunma Sanayii Başkanlığı'na tahsis edilmiştir.

Bu kurum genel genel bütçeli idareler kapsamında savunma hizmetlerini sunan Milli Savunma Bakanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı ile karşılaştırıldığında farklı amaç ve işlevlere sahip olduğu görülmektedir. Öncelikle Savunma Sanayi Başkanlığı, diğer kurumlara göre daha yeni kurulmuş bir birimdir. 1985'de ilk defa kurulmasına rağmen daha sonra yapılan kanuni düzenlemeler ile ismi ve statüsü değişmiştir. Bu kurum, savunma için gerekli ileri teçhizat ve malzemeyi sağlamak üzere faaliyette bulunmaktadır.

Tablo 12'ye bakıldığında, 2006-2020 yılları arasında merkezi yönetim bütçesinden Savunma Sanayi Başkanlığı'na tahsis edilen ödeneğin sürekli arttığı görülmektedir. 2006 yılında merkezi yönetim bütçesinden Savunma Sanayi Başkanlığı'na 16.084.000 TL tahsis edilirken, 2020 yılında bu rakam 100.839.000 TL'ye çıkartılmıştır. Diğer bir ifade ile on beş yıllık süre zarfında Savunma Sanayi

³²⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı, *2020 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara: 2020, s. 8.

³²⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı, *2021 Yılı Performans Programı*, Ankara: 2021, ss. 15-16.

Başkanlığı'na aktarılan ödenek yaklaşık %625 oranında artırılmıştır. Savunma Sanayi Başkanlığı ödeneklerinin bu oranda artırılmasının en önemli nedenlerinden biri TSK'nin askeri modernizasyonu ve yerli savunma sanayii hamlesinin başlatılmış olmasından kaynaklanmıştır (Tablo 12).

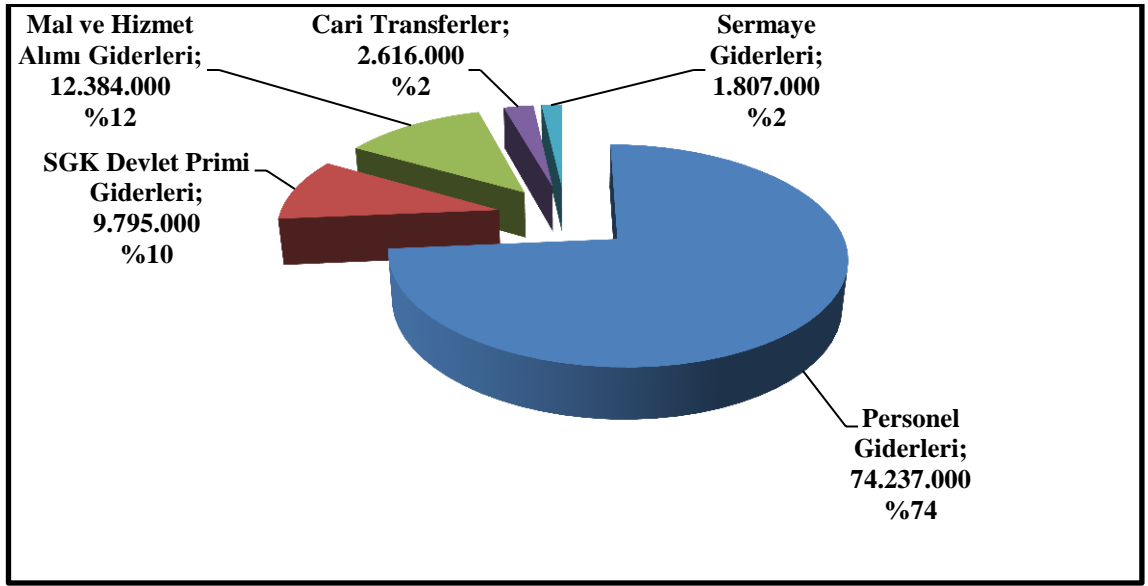
Tablo 12: 2006-2020 Yılları Arası Ekonomik Sınıflandırmaya Göre Savunma Sanayii Başkanlığı Harcamalarının Düzeyi

Yıllar	Personel Giderleri	SGK Devlet Primi Giderleri	Mal ve Hizmet Alım Giderleri	Cari Transferler	Sermaye Giderleri	Toplam
2006	8.045.000	514.000	5.919.000	412.000	1.194.000	16.084.000
2007	9.237.000	560.000	8.829.000	700.000	2.068.000	21.394.000
2008	11.219.000	682.000	8.216.000	646.000	1.308.000	22.071.000
2009	14.384.000	912.000	9.982.000	639.000	1.185.000	27.102.000
2010	17.353.000	1.657.000	10.812.000	573.000	2.500.000	32.895.000
2011	18.177.000	1.766.000	10.474.000	552.000	1.045.000	32.014.000
2012	18.960.000	1.912.000	10.660.000	387.000	2.000.000	33.919.000
2013	23.203.000	2.584.000	12.500.000	529.000	2.200.000	41.016.000
2014	27.251.000	3.198.000	12.875.000	692.000	2.550.000	46.566.000
2015	29.254.000	3.408.000	13.346.000	735.000	2.900.000	49.643.000
2016	34.683.000	4.315.000	14.254.000	1.045.000	3.080.000	57.377.000
2017	37.081.000	4.536.000	16.629.000	1.303.000	3.302.000	62.851.000
2018	39.476.000	4.901.000	16.519.000	1.813.000	3.302.000	66.011.000
2019	64.067.000	8.148.000	11.394.000	2.406.000	1.807.000	87.822.000
2020	74.237.000	9.795.000	12.384.000	2.616.000	1.807.000	100.839.000

Kaynak: Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları (2010-2020); T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığının Muhasebat Genel Müdürlüğü Kesin Hesap Kanunları (2006-2009) verilerinden oluşturulmuştur.

Grafik 5'te ise 2020 yılında Sahil Güvenlik Komutanlığı'na tahsis edilen ödeneğin ana hizmetler düzeyindeki dağılımına yer verilmiştir. Yapılan ödeneğin %74'ü personel giderlerinden oluşmaktadır. Geri kalan ödeneğin %12'si mal ve hizmet alım giderlerine, %10'unu SGK devlet primi giderlerine, %2'si cari transferlere ve %2'si ise sermaye transferlere tahsis edilmiştir (Grafik 5). Bu sıralama daha önce ele alınan Milli Savunma Bakanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı ve Savunma Sanayii Başkanlığı harcama bileşenleriyle benzerlik göstermektedir.

Grafik 5: 2020 Yılı Savunma Sanayii Başkanlığı Bütçesinin Dağılımı (%)

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı, *2020 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara: 2020, s. 20.

3. Bütçe Dışında Yer Alan İdarelerin Savunma Harcamaları

Türkiye’de savunma hizmetlerine ilişkin yapılan harcamaların hepsi genel bütçe içerisinde izlenmemektedir. Kimi harcamalar genel bütçe dışında yer almaktadırlar. Örneğin Savunma Sanayii Destekleme Fonu (SSDF), Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı ve NATO Altyapı (Enfrastrüktür) Programı’nın harcamaları bu yönde olan harcamalardır.

a. Savunma Sanayii Destekleme Fonu

SSDF, 1985 yılında yürürlüğe konulan 3238 sayılı Kanun’un ile TSK’nin modernizasyonunun sağlanması ve Türkiye’de modern savunma sanayiinin kurulması için gerekli kaynağın, genel bütçe dışında devamlı ve istikrarlı bir şekilde temini amacıyla Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdinde ve Savunma Sanayii Başkanlığı’nın sevk ve idaresinde kurulmuştur. SSDF kaynakları, Savunma Sanayii İcra

Komitesi (SSİK)³³⁰ kararları çerçevesinde TSK'nın modernizasyonu, Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı ile Milli İstihbarat Teşkilatı Başkanlığı ihtiyaçlarının karşılanması ve savunma sanayiinin geliştirilmesi amacıyla kullanılmaktadır.³³¹

SSİK kararları doğrultusunda Fon'dan yapılan harcamalar askeri teçhizat yapımı ve satın alınımı, yerli silah firmalarına sermaye iştiraki, müşavirlik hizmetleri, proje ödemeleri, Ar-Ge proje ödemeleri ve dış borç faiz ödemelerinden oluşmaktadır.³³² Ancak Fon'dan yapılacak bu harcamalar, 5202 sayılı Savunma Sanayii Güvenliği Kanunu ve ilgili yönetmelikler kapsamında mahiyeti itibariyle gizli olarak yürütülmektedir.

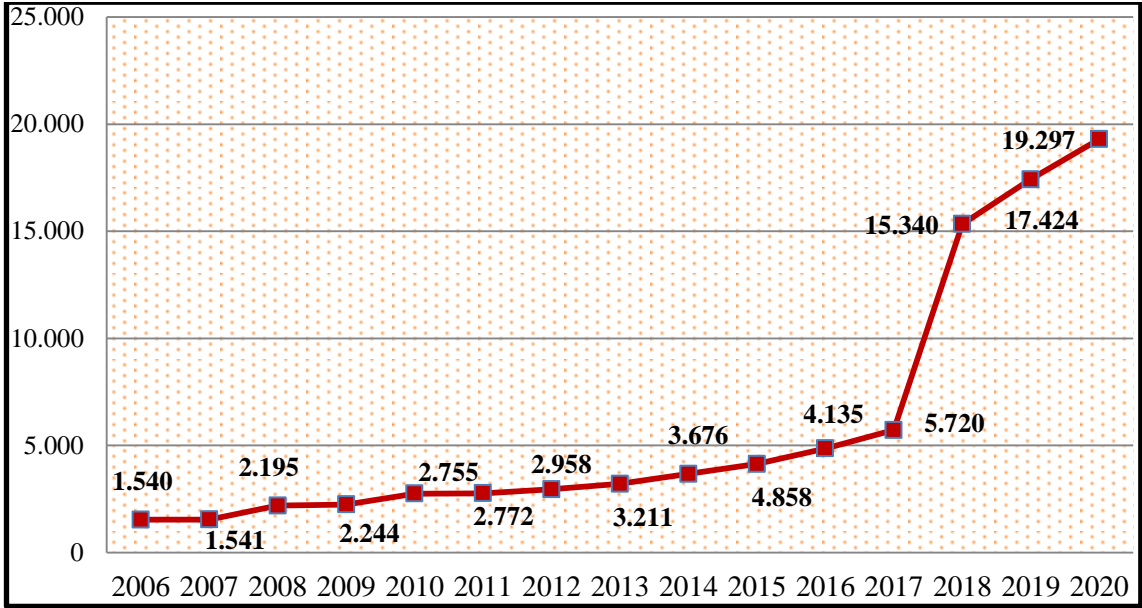
Grafik 6'da 2006-2020 yılları arası Savunma Sanayi Destekleme Fonu'nun harcamalarına yer verilmiştir. 2006 yılında fona 1.540 milyon TL ödenek tahsis edilirken, 2010 yılında bu miktar 2.755 milyon TL'ye, 2017 yılında 5.720 milyon TL'ye ve 2020 yılında ise 19.297 milyon TL'ye çıkarılmıştır. 15 yıllık süre zarfında fonun harcamalarında ciddi oranda bir artış yaşanmıştır. Özellikle 2017 yılından sonra harcamaların artış hızı önceki yıllara nazaran daha yüksek oranda gerçekleşmiştir. Bu harcamalarda en yüksek ivme 2018 yılında gerçekleşmiştir. Takip eden yıllarda artış hızı azalmakla birlikte devam etmiştir. Bunun en büyük nedenlerinden biri Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın görev alanına giren faaliyetlerin maliyeti Savunma Sanayi Destekleme Fonu'ndan karşılanmasıdır. *İkinci neden* ise son yıllarda savunma ve güvenlik alanında uluslararası ürünlerin tedarikinde yaşanan sorunlar, Savunma Sanayi Destekleme Fonun harcamalarını artırmıştır.

³³⁰ 3238 sayılı Kanun çerçevesinde oluşturulan Savunma Sanayii İcra Komitesi (SSİK), Cumhurbaşkanının başkanlığında; Cumhurbaşkanının görevlendireceği Cumhurbaşkanı Yardımcısı, Hazine ve Maliye Bakanı, İçişleri Bakanı, Milli Savunma Bakanı, Genelkurmay Başkanı ve Savunma Sanayii Başkanından oluşmaktadır. Cumhurbaşkanının katılmadığı toplantılarda Cumhurbaşkanı Yardımcısı vekâleten Komiteye başkanlık etmektedir.

³³¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı, *2020 Yılı Faaliyet Raporu*, 2020, s. 10.

³³² Günlük-Şenesen, a.g.e., s. 40.

Grafik 6: 2006-2020 Yılları Arası Savunma Sanayi Destekleme Fonu Harcamaları (Milyon TL)

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü Genel Yönetim Bütçe İstatistikleri (2006-2020) verilerinden yararlanarak oluşturulmuştur.

b. Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı

TSK bünyesinde vakıf kurma çabaları 1970’li yılların başında başlamıştır. Savunma sanayii alanında yurt dışı tedariki en aza indirmek amacıyla kurulan bu vakıflardan ilki 1970 yılında kurulan Hava Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı’dır. Ardından 1972 yılında Deniz Kuvvetlerini ve 1974 yılında ise Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakıfları kurulmuştur. Ancak 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtında ABD’nin Türkiye’ye silah ambargosu koyması ve sonrasında yaşanan olumsuzluklar üzerine söz konusu vakıfların tek çatı altında toplanması ihtiyacını ortaya çıkartmıştır. Bunun üzerine 17.06.1987 tarihli ve 3388 sayılı Kanun ile Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (TSKGV) kurulmuştur.³³³

TSKGV’nin kuruluş amacı; “*milli harp sanayimizin geliştirilmesi, yeni harp sanayi dallarının kurulması, harp silah, araç ve gereçlerinin satın alınması suretiyle Türk Silahlı Kuvvetleri’nin savaş gücünün artırılmasına katkıda bulunmak üzere*

³³³ Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı 2021.

milletimizin maddi ve manevi desteğini sağlamak”³³⁴ olarak belirlenmiştir. Vakfın amaçlarına ulaşmak için sahip olduğu yetkilerin arasında ticari işletmeler kurmak, ticari işletmelere iştirak etmek ve bu işletmelere vakıf temsilcilerini seçmek bulunmaktadır. Bu doğrultuda vakıf doğrudan ve dolaylı olarak birçok şirkete iştirak etmektedir.

2021 yılı itibariyle TSKGV yapısı altında 6 tanesi bağlı ortaklık, 8 tanesi iştirak olmak üzere toplamda 14 şirket bulunmaktadır. Vakfın bağlı ortaklıkları; ASELSAN, ASPİLSAN, HAVELSAN, İŞBİR, ROKETSAN ve TUSAŞ’dır. Vakfın iştirakleri ise TEL, DİTAŞ, NETAŞ, Mercedes-Benz, Mercedes-Benz Otomotiv, HEAŞ, TURKTIPSAN ve TRtest’dir.³³⁵ TSKGV’nin pay sahibi olduğu bu şirketler, Türkiye savunma sanayisinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Zira söz konusu şirketler, Savunma Sanayii Başkanlığı bünyesinde yürütülen çoğu projenin yüklenicisi konumundadırlar. Bu çerçevede değerlendirildiğinde TSKGV, bağlı ortaklıkları ve iştirakleriyle birlikte askerî savunma sanayisinde arz ve talebi karşılamak üzere önemli askerî harcamalar yapan bir kurumdur. Ancak bu kurumun bağlı ortaklık ve iştiraklerine merkezi hükümet bütçesinden herhangi bir kaynak aktarılmamaktadır.

c. Dış Askeri Yardımlar

Türkiye’nin coğrafi konumu ve bölgesel jeopolitiği nedeniyle savunma harcamaları devamlı yüksek seyretmiştir. Türkiye’nin savunma harcamalarının yüksek seyretmesi, ihtiyaç duyulan iç kaynakların yetersizliği nedeniyle de savunma harcamaların dış kaynaklar tarafından karşılanmasını gerekli kılmıştır. Bundan dolayı tarihsel süreç içerisinde Türkiye, savunma amaçlı birçok farklı devletten askeri yardım almıştır. Bu yardımlar esas itibariyle ABD ve NATO üyesi devletler tarafından sağlanmıştır.

Türkiye, ABD’nin askeri yardımlarından Truman Doktrini ve Marshall Planı çerçevesinde 1947 yılında yararlanmaya başlamıştır. Bu yardımlar, 1972 yılına kadar tamamen hibe niteliğinde olmuştur. 1972 yılından sonra ise ikili askeri ticaret ilişkisine dayanan dış askeri satışlara (*Foreign Military Sales-FMS*) ait krediler ağırlık kazanmıştır. Bu kredilerden kaynaklanan borçların faiz ve anapara ödemeleri 1 Mart

³³⁴ 17.06.1987 tarihli ve 3388 sayılı Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı Kanunu.

³³⁵ Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı 2021.

1981 tarihine kadar MSB tarafından yapılmış, bu tarihten sonra da Hazine Müsteşarlığı tarafından kamu borcu olarak üstlenilmiştir. Türkiye 1972-1992 yılları arasında ABD'den 3.1 milyar dolar hibe olmak üzere toplam 7.1 milyar dolar borç almıştır. Ancak 1993 yılında yapılan ikili anlaşmalarda FMS borçları %5 faizli FMS kredisine dönüştürülmüştür.³³⁶

Bir diğer önemli dış askeri yardım, NATO tarafından “NATO Altyapı (Enfrastrüktür) Programı” kapsamında üye devletlere sağlanan fondur. Altyapı programı ile NATO üyesi devletlerin topraklarında modern silahlı kuvvetlerin etkili bir şekilde konuşlandırılması ve operasyonları için gerekli olan havalimanları, liman tesisleri, iletişim ve bilgi sistemleri, askeri karargâh, akaryakıt boru hatları ve depoları ve radar uyarı istasyonlarının kurulması amaçlanmıştır. 1950 yılında başlayan bu programa³³⁷ Türkiye 1953 yılında NATO Boru Hattı Sistemi'nin inşası ile katılmış ve 1954 yılından itibaren fondan yararlanmaya başlamıştır.³³⁸

Başlangıçta mülkiyeti MSB'ye ait olan sistemin işletme, bakım ve muhafazası görevi 20.05.1957 tarih ve 4/9038 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Petrol Ofisi Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. Bu amaç doğrultusunda petrol ofisi bünyesinde genel müdür yardımcılığı seviyesinde *Akaryakıt İkmal ve NATO POL Tesisleri İşletme Başkanlığı (ANT)* kurulmuştur. Petrol Ofisinin 21.07.2000 tarihinde özelleştirilmesi ile ANT Başkanlığı, 13.04.2001 tarih ve 4636 sayılı kanunla tekrar MSB'ye bağlanmıştır.³³⁹

ANT Başkanlığının ve merkez teşkilatının görev ve yetkileri Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkındaki 4 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 317'nci ve 319'uncu maddelerinde düzenlenmiştir. Söz konusu maddeler çerçevesinde ANT Başkanlığının ve merkez teşkilatının görev ve yetkilerini aşağıda belirtildiği şekilde özetlemek mümkündür,³⁴⁰

³³⁶ Günlük-Şenesen, a.g.e., s. 109.

³³⁷ NATO, “NATO Security Investment Programme is the Sharing of Roles, Risks, Responsibilities, Costs and Benefits”, *NATO's Infrastructure Committee*, 2001, pp. 21-23.

³³⁸ Milli Savunma Bakanlığı Akaryakıt İkmal ve NATO POL Tesisleri İşletme Başkanlığı, *2019 Yılı Sayıştay Denetim Raporu*, Ankara, 2020, s. 1.

³³⁹ Milli Savunma Bakanlığı Akaryakıt İkmal ve NATO POL Tesisleri İşletme Başkanlığı, a.g.r., s. 1.

³⁴⁰ Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar İle Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi.

- NATO altyapı programı gereğince inşa edilmiş ya da edilecek olan akaryakıt tesisleri ile boru hatlarını TSK'nin akaryakıt ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde işletmek,
- NATO akaryakıt tesisleri ile boru hatlarının bakım, onarım ve korunmasına ilişkin hizmetleri yürütmek,
- NATO boru hattı sistemini kiraya vermek ve buradan elde edilen gelirleri bütçesine aktarmak,
- Petrol, Yakıt ve Yağlayıcılar (POL) tesisleri kapsamındaki haberleşme sisteminin işletme ve idamesini sağlamak,
- NATO'dan sarf müsaadesi mümkün olmayan projeler için hizmetin gerektirdiği bina ve tesisleri inşa etmek, bunlara ilişkin tadilat işlerini yaptırmak, aynî haklar tesis etmek, ettirmek ve diğer görevlerden oluşmaktadır.

ANT Başkanlığı MSB'ye bağlı özel bütçeli bir kuruluştur. Fakat 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanununa tabi bir kuruluş değildir. Bu nedenle ANT Başkanlığının bütçesi, ANT Başkanlığı Bütçe ve Muhasebe Yönetmeliği çerçevesinde ANT Başkanlığınca hazırlanmakta ve ANT yönetim kurulunun onayı ile yürürlüğe girmektedir. ANT Başkanlığında analitik bütçe sınıflandırması uygulanmadığı için bütçe hesapları, Merkezi Yönetim Muhasebe Yönetmeliği hükümleri çerçevesinde oluşturulmaktadır.³⁴¹

C. TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ FİNANSMAN KAYNAKLARI

Türkiye'de savunma harcamalarının finansman kaynakları, bütçe içi ve bütçe dışı kaynaklardan sağlanmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'de savunma harcamalarının finansman kaynakları, bütçe içi ve bütçe dışı kaynakların bileşenleriyle birlikte değerlendirilmesi yararlı olacaktır.

³⁴¹ Milli Savunma Bakanlığı Akaryakıt İkmal ve NATO POL Tesisleri İşletme Başkanlığı, *2017 Yılı Sayıştay Düzenlilik Denetim Raporu*, Ankara, 2018, s.1.

1. Bütçe İçi Kaynaklar

5018 sayılı Kanunda bütçe içi kaynaklar, merkezi yönetim bütçesi kapsamında değerlendirilen genel bütçeli ve özel bütçeli idarelere tahsis edilen gelirlere sağlanmaktadır. Bu gelirler; vergi gelirleri, teşebbüs ve mülkiyet gelirleri, alınan bağışlar ve yardımlar ile özel gelirler, faizler, paylar ve cezalar, alacaklardan tahsilat ve sermaye gelirlerinden oluşmaktadır.³⁴²

Merkezi yönetim bütçesi kapsamında yer alan Milli Savunma Bakanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı, Sahil Güvenlik Komutanlığı ve Savunma Sanayii Başkanlığı'nın gelirleri yukarıda da belirtildiği üzere bütçe içi kaynaklardan oluşmaktadır. Bütçe içi kaynaklar ve genel bütçe kaynaklarının başında vergi gelirleri gelmektedir. İkinci sırada faizler, paylar ve cezalar yer almaktadır. Diğer bütçe içi kaynaklar ise sırasıyla teşebbüs ve mülkiyet gelirleri, alınan bağışlar ve yardımlar ile özel gelirler, sermaye gelirleri ve alacaklardan tahsilatlar gelmektedir.³⁴³ Dolayısıyla Türkiye'de savunma hizmetlerine ayrılacak ödenekler ile tahsil edilen vergiler arasında korelasyon bulunmaktadır.

2. Bütçe Dışı Kaynaklar

Savunma harcamalarının bir diğer önemli finansman aracı bütçe dışı kaynaklardır. Bütçe dışı kaynaklar olarak; Savunma Sanayii Destekleme Fonu (SSDF), Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (TSKGV) ve Dış Askeri Yardımlar sayılabilir.

Bütçe dışı kaynakların önemli bir bölümünü SSDF'nin gelirleri oluşturmaktadır. Fon'un ana gelir kaynakları 3238 sayılı Kanunun 12'inci maddesinde düzenlenmiştir. Söz konusu maddeye göre Fon'un ana gelir kaynakları;³⁴⁴

- TSK'nin güçlendirilmesi ve savunma sanayiinin kurulması amacıyla her yıl bütçeye konulacak ödenek,

³⁴² T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *2022 Yılı Bütçe Gerekçesi*, 2021, s. 19.

³⁴³ T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *2022 Yılı Bütçe Gerekçesi*, 2021, s. 19.

³⁴⁴ 3238 Sayılı Savunma Sanayii ile İlgili Bazı Düzenlemeler Hakkında Kanun, madde 12.

- TSK'yı güçlendirmek amacıyla hâlihazırda mevcut olan vakıflardan fona yapılacak transferler,
- 25.08.1971 tarihli ve 1473 sayılı Kanuna göre tahsis edilen payın tamamı,
- Kanunla (vergi kanunları hariç) kurulan fonlardan Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen tutarlarda yapılacak aktarmalar,
- Milli Savunma Bakanlığı bütçesinden modern silah, araç ve gereçler için tahsis edilen ödenek,
- Milli Piyango ve şans oyunlarından elde edilen gelirler,
- Toplu Konut Fonundan elde edilen gelirler,
- Fonun mal varlığından elde edilen gelirler,
- Bedelli askerlik ödemelerinden elde edilen gelirler,
- Bağış, yardımlar ve diğer gelirlerden oluşmaktadır.

Bir diğer önemli bütçe dışı kaynak ise TSKGV'nin gelirlerinden oluşmaktadır. Ancak TSKGV'nin yasa ile düzenlenmiş devamlı surette bir gelir kaynağı bulunmamaktadır. Vakıf gelirleri, bağışlar başta olmak üzere iştiraklerden alınan kâr payları, menkul kıymet gelirleri, gayrimenkul ve işletmelerin kira gelirleri, banka mevduat gelirleri, faiz gelirleri, fuar gelirleri ve vakfa tahsis edilen 1 Milyon TL'den oluşmaktadır. Ayrıca Vakıf Senedinin 6'ncı maddesinde belirtildiği üzere vakıf giderleri yıllık bütçelere göre yapılmaktadır. Vakıf yönetimi; yıl içinde elde ettiği brüt gelirinin %20'sini idame ve yönetim masrafları ile mal varlığını artıracak yatırımlara, kalan %80'ini ise vakfın kuruluş amaçlarına tahsis etmek zorundadır.³⁴⁵

Savunma hizmetlerine tahsis edilen ve genel bütçe içerisinde izlenmeyen bir diğer önemli finansman kaynağı hibe, bağış ve kredi şeklinde yapılan yardımlardır. Günümüzde bu tür yardımlar genel olarak NATO tarafından yapılmaktadır.

³⁴⁵ Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı, Vakıf Senedi 2021.

II. TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE NATO ÜYESİ DEVLETLERLE KARŞILAŞTIRILMASI

Savunma harcamaları, sadece pür ekonomik konular arasında değerlendirilmemektedir. Ekonominin yanı sıra politik, stratejik ve hatta psikolojik yönleri de vardır. Örneğin bir devletin savunma harcamaları ile güvenlik ve savunma politikaları arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bundan dolayı bu bölümde Türkiye'de savunma harcamalarının düzeyi, gelişimi, GSYH, genel bütçe harcamaları gibi makro değişkenler içindeki payının incelenmesi önemlidir. Bu bağlamda Türkiye'deki savunma harcamaları ayrıntılı olarak açıklandıktan sonra Türkiye'nin de üyesi olduğu NATO üyesi ülkelerin savunma harcamalarıyla karşılaştırılması yapılacaktır.

A. TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ GELİŞİMİ

Türkiye'de savunma harcamaları, kamu harcamalarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Kamu harcamaları içerisinde savunmaya önemli bir pay ayrılmasının birkaç temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan *birincisi*, Türkiye'nin iktisadi, siyasi ve sosyal istikrarsızlıkların yoğun yaşandığı Ortadoğu, Kafkasya ve Balkanlar coğrafyasının merkezinde yer almasıdır. *İkincisi*, TSK'nın uzun dönem siyasetteki başat rolüne dayanıp, hükümetlere kimi zaman dolaylı kimi zaman doğrudan müdahalelerde bulunarak savunma bütçelerinin artırmasıdır. *Üçüncüsü*, 1980'lerin başında Neo-liberal politikaların etkisiyle savunma stratejisinde temel bir değişiklik yapılarak, askeri teçhizat üretiminde ithal ikameci bir politika izlenmesidir. *Dördüncüsü* ise Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 1980'lerden beri süregelen terör faaliyetleri ve buna bağlı olarak devam eden düşük yoğunluklu savaş Türkiye'nin savunma bütçesinin artmasına neden olan bir diğer önemli faktördür.³⁴⁶

Tablo 13'te 1966-1990 yılları arası Türkiye'nin savunma harcamalarının GSYH'ye oranı ve genel bütçe içindeki payı verilmiştir. 1960'lı yıllar ve sonraki dönemde dünya genelinde başlayan silahlanma yarışı Türkiye'yi olumsuz yönde

³⁴⁶ Adem Yavuz Elveren, *Askeri Harcamalar ve Ekonomi Eleştirel Bir Yaklaşım*, 1. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, s. 169.

etkilemiştir. Özellikle 1974 yılında Kıbrıs Barış harekâtının başlaması ve 1975 yılında ABD tarafından uygulanan silah ambargosu Türkiye'nin ulusal bütçesinin önemli bir bölümünün savunmaya ayırmasına neden olmuştur.³⁴⁷ 1980'li yıllara gelindiğinde ise Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Modernizasyon Programı yürürlüğe konulmuştur. Bu program kapsamında silahlanmaya çok ciddi kaynaklar tahsis edilmiştir. Modernizasyon Programı için finansmanının büyük bir kısmı ise mali yıl bütçesi dışından SSDF tarafından karşılanmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin savunma harcamaları, Modernizasyon Programlarının etkisiyle tekrardan artmıştır.³⁴⁸

Tablo 13'e bakıldığında 1966-1990 yılları arasında Türkiye'de savunma harcamaları artan bir eğilim göstermiştir. 1966 yılında Türkiye'nin savunma harcaması 957 milyon dolar iken, Kıbrıs Barış harekâtı dolayısıyla bu miktar 1976'da 2 milyar 278 milyon Dolar'a ulaşmıştır. 1980'de başlatılan Modernizasyon Programı etkisiyle de Türkiye'nin savunma harcaması artarak 1990'da 5 milyar 135 milyon dolar'a yükselmiştir.

1966-1990 yılları arasında Türkiye'nin savunma harcamalarının GSYH'ye oranı artarken, merkezi yönetim bütçesi içindeki payında azalan bir eğilim yaşanmıştır. Örneğin savunma harcamalarının GSYH'ye oranı 1966 yılında %4,5 iken, bu oran 1990 yılında %5'e yükselmiştir. Ancak aynı yıllarda savunma harcamalarının merkezi yönetim bütçesi içindeki payı %24,7'den %20,3'e düşmüştür (Tablo 13).

Tablo 13: Savunma Harcamalarının GSYH'ye Oranı ve Merkezi Yönetim Bütçesi İçindeki Payı (1966-1990)

Yıllar	Savunma Bütçesi (Milyon Dolar)	GSYH İçindeki Oranı (%)	Merkezi Yönetim Bütçesi İçindeki Payı (%)	Artış Oranı (%)
1966	957	4.5	24.7	-
1968	1.103	4.6	24.3	15.2
1970	1.136	4.2	20.4	2.9
1972	1.336	4.1	21.1	0
1974	1.352	3.7	20.3	1.1
1976	2.278	5.5	23.7	68.4
1978	2.419	5.2	19.1	6.1
1980	2.153	4.8	18.2	-11
1982	2.613	5.3	21.6	21.3
1984	2.432	4.5	17.6	-7
1986	2.985	4.9	22.5	22.7

³⁴⁷ Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. *National Security Study Memorandums (NSSM-227): U.S. Security Policy Toward Turkey (I)*, File No: 1110, 1975.

³⁴⁸ Gülay Günlük-Şenesen, *Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri 1980-2001*, İstanbul: TESEV Yayınları, 2002, s. 13.

1988	3.599	3.9	17.7	20.5
1990	5.185	5.0	20.3	44

Kaynak: World Military Expenditures and Arms Transfers (WMEAT) 1966-1990.

Soğuk Savaş döneminin sona erdiği 1991 yılından 2000’li yılların başına kadar küresel savunma harcamalarında önemli düşüşler yaşanırken, aynı eğilimin Türkiye için geçerli olmadığı gözlemlenmiştir. Zira bu dönemde, Birinci Körfez Savaşı’nın başlaması ve sonrasında Kuzey Irak’ta yönetim eksikliğinden kaynaklanan belirsizlik ve kaos, Türkiye için yeni bir risk ve tehdit alanını oluşturmuştur. Bu durum Türkiye’nin savunma harcamalarının artmasına neden olmuştur. Yine bu dönemde, Akdeniz ve Ege Denizi nedeniyle Yunanistan ile yaşanan siyasi anlaşmazlıklar, Güneydoğu Anadolu bölgesinde artan terör faaliyetleri ve Türk Silahlı Kuvvetleri’nin modernizasyon faaliyetlerinin devam etmesi savunma harcamalarındaki artış eğilimini hızlandıran diğer faktörler olarak gösterilebilir.

Tablo 14’te Türkiye’nin 1991-2005 yılları arası savunma harcamaları, savunma harcamalarının GSYH’ye oranları, merkezi yönetim bütçesi içindeki payları ve yıllık artış oranları verilmiştir. 1991-1999 döneminde Türkiye’nin hem savunma harcamaları hem de savunma harcamalarının GSYH içindeki payı artmıştır. 1991 yılında 5 milyar 300 milyon dolar savunmaya tahsis edilmişken, bu miktar 1999 yılında artarak 9 milyar 950 milyon dolara ulaşmıştır. Aynı dönem için savunma harcamalarının GSYH içindeki payına bakıldığında ise %3,7’den %5,3’e yükselmiştir. Özellikle 2000-2005 döneminde de savunma harcamalarının GSYH’ye oranları ve merkezi yönetim bütçesi içindeki paylarında düşüş yaşanmıştır. Merkezi yönetim bütçesi içinde savunma harcamalarının payı %17,9’dan %6,8’e gerilemiştir. GSYH içindeki payı ise örneğin 2005 yılında %2.1’e kadar düşmüştür. Bu dönemde savunma bütçesinin merkezi yönetim bütçesine olan oransal düşüşlerin temel sebebi dönemin hükümetinin politikalarından kaynaklandığı söylenebilir. Zira bu dönemde savunma bütçesinden kısıntılar yapılarak daha çok Milli Eğitim ve Sağlık Bakanlığı’na ödenek sağlanmıştır (Tablo 14).

Tablo 14: Savunma Harcamalarının GSYH’ye Oranı ve Merkezi Yönetim Bütçesi İçindeki Payı (1991-2005)

Yıllar	Savunma Bütçesi (Milyon Dolar)	GSYH İçindeki Oranı (%)	Merkezi Yönetim Bütçesi İçindeki Payı (%)	Yıllık Artış Oranı (%)
1991*	5.300	3.7	17.9	-
1992	5.790	3.8	18.8	9.2
1993	9.370	3.9	15.8	61.8
1994	6.180	4	17.4	-35.9

1995	6.390	3.9	17.5	3.3
1996	7.230	4.1	15.4	13.1
1997	7.720	4	13.5	6.7
1998	8.520	4.3	13.4	10.3
1999	9.950	5.3	13.9	6.7
2000**	14.500	3.7	12.7	45.7
2001	13.400	3.7	10.0	-8.4
2002	13.400	3.5	10.4	0
2003	12.100	3	9.0	-10.2
2004	10.700	2.4	7.4	-12.4
2005	10.300	2.1	6.8	-0.9

Kaynak: World Military Expenditures and Arms Transfers (WMEAT) 1991-2005.

*1991-1999 arası yıllar 1991 yılının sabit fiyatlarına göre düzenlenmiştir.

**2000-2005 arası yıllar 2000 yılının sabit fiyatlarına göre düzenlenmiştir.

Tablo 15'te Türkiye'nin 2006-2020 yılları arası savunma harcamaları, savunma harcamalarının GSYH'ye oranları, merkezi yönetim bütçesi içindeki payları ve yıllık artış oranlarının seyri verilmiştir. Buna göre Türkiye'nin savunma harcamaları 2006 yılından 2020 yılına kadar TL bazında %386 oranında artış göstermiştir. Ancak Türkiye'nin savunma bütçesi bu oranda artmasına rağmen savunma harcamalarının GSYH'ye oranı ve merkezi yönetim bütçesi içindeki paylarında kısmi bir düşüş yaşanmıştır. Örneğin 2006 yılında GSYH'den savunmaya ayrılan pay %1,5 iken, bu oran 2020 yılında 1,2'e düşmüştür. 1990'lı yıllarda %5'lere çıkan bu oran 2000'li yıllarda %1'lere doğru azalmıştır. Aynı dönemler arasında savunma harcamalarının merkezi yönetim bütçesinin içindeki payı ise %6,5'den %5,1'e düştüğü gözlemlenmiştir (Tablo 15).

Tablo 15: Savunma Harcamalarının GSYH'ye Oranı ve Merkezi Yönetim Bütçesi İçindeki Payı (2006-2020)

Yıllar	Savunma Bütçesi	GSYH İçindeki Oranı (%)	Merkezi Yönetim Bütçesi İçindeki Payı (%)	Yıllık Artış Oranı (%)
2006	11.588	1.5	6.5	-
2007	11.834	1.3	5.8	2.1
2008	12.839	1.3	5.7	8.5
2009	14.567	1.5	5.4	13.5
2010	14.952	1.3	5.1	2.6
2011	16.197	1.2	5.1	8.3
2012	18.447	1.2	5.1	13.9
2013	19.784	1.1	4.8	7.3
2014	21.256	1.0	4.7	7.4
2015	22.877	1.0	4.5	7.6
2016	26.550	1.0	4.5	16.1
2017	30.780	1.0	4.5	15.9
2018	41.495	1.1	5.0	34.8

2019	53.358	1.2	5.3	28.5
2020	56.363	1.2	5.1	5.6

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *2021 Yılı Bütçe Gerekçesi*, 2020, s. 10.

B. NATO ÜYESİ DEVLETLERİN SAVUNMA HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE TÜRKİYE İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Türkiye'nin bir NATO üyesi olması ve NATO'nun dünya savunma alanında önemli bir örgüt olması nedeniyle Türkiye'nin savunma harcamalarının NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarıyla karşılaştırmak büyük önem arz etmektedir. Bu karşılaştırma, dört temel dönem dikkate alınarak yapılacaktır. Bu dönemler; Soğuk Savaş Dönemi (1949-1990), belirsizlik dönemi (1991-2000), 11 Eylül sonrası dönem (2001-2009) ve akıllı savunma dönemi (2010-2020) şeklinde kategorize edilmiştir.

1. Soğuk Savaş Döneminde Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (1949-1990)

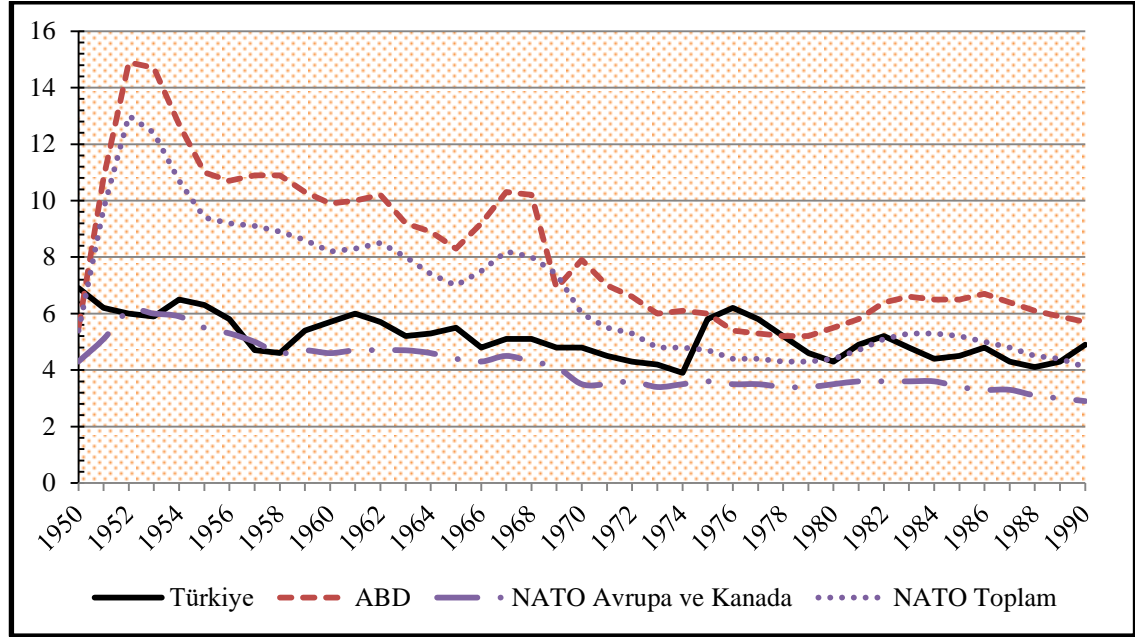
Soğuk Savaş dönemi boyunca iki blok (NATO-SSCB) arasında yaşanan gerilimler, NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarına da yansımıştır. Bu dönemde yaşanan gelişmelerle ilintili olarak NATO üyesi devletlerin kamu harcamaları içinde savunma harcamaları reel olarak artmıştır. Ancak savunma harcamalarının GSYH içindeki payında kısmi bir düşüş yaşanmıştır.³⁴⁹ Bu durum Grafik 6'da da görülmektedir.

Grafik 7'de Soğuk Savaş dönemi boyunca Türkiye, ABD ve NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarının GSYH içindeki oranları gösterilmiştir. Ayrıca NATO üyesi devletler içinde ABD'nin savunma harcamalarındaki baskın rolü düşünülerek, daha iyi karşılaştırma yapabilmek amacıyla hem toplam NATO harcaması oranları hem de NATO Avrupa ve Kanada'nın harcamalarına yer verilmiştir. ABD en yüksek savunma harcamasına sahip NATO üyesidir. Savunma harcamalarının GSYH içindeki payı açısından ABD ile toplam NATO harcamaları paralel bir seyir izlenmiştir. Ancak ABD'nin savunma harcamaları oranları dışarıda tutulduğunda Avrupalı NATO

³⁴⁹ NATO, *Facts and Figures*, Eighth Edition, Brussels: NATO Information Service, 1976, pp. 294-295.

üyesi devletlerin ve Kanada'nın savunma harcamalarının GSYH içindeki payının sürekli aşağı yönlü bir ivme kaydettiği görülmüştür (Grafik 7).

Grafik 7: Soğuk Savaş Döneminde NATO, ABD ve Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (GSYH'ye Oranı %)

Kaynak: NATO, *Facts and Figures*, Eighth Edition, Brussels: NATO Information Service, 1976, pp. 294-295; NATO, *Financial and Economic Data Relating to NATO Defence: Defence Expenditures of NATO Countries (1970-1991)*'den yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarının GSYH içindeki gelişim sürecine bakıldığında, ara ara artış trendleri olmasına rağmen ittifak tarihinde kaydedilen en uzun dönem artışın 1980'li yıllarda gerçekleştiği görülmektedir (Grafik 4). Bunun başlıca üç temel nedeni bulunmaktadır. *Birincisi*, Varşova Paktı üyesi devletlerin bu dönemde ulusal kaynaklarının büyük bir kısmını savunmaya ayırmaları karşısında, NATO'nun da giderek açılan farkı kapatmak üzere savunma harcamalarını artırmak istemesinden kaynaklanmaktadır. *İkincisi*, ABD'nin SSCB ile dünya çapında süre gelen güç mücadelesi kapsamında uygulamaya konulan ve ittifakın diğer üyesi devletlerin desteklenmesini öngören *Kara-Hava Muharebe Doktrini* ve *FOFA Doktrinleri* ittifak üyelerinin savunma harcamalarının artmasının bir diğer nedenidir. *Üçüncüsü* ise bu dönemde baş gösteren ve dünya ekonomisini derinden sarsan petrol krizinin bir sonucu olarak enflasyonist eğilimlerin savunma harcamalarını

artırmasıdır.³⁵⁰ Zira bu dönemde 15 NATO üyesi devletin (ABD, Almanya, Belçika, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İtalya, Kanada, Lüksemburg, Norveç, Portekiz, Türkiye ve Yunanistan) GSYH içinde toplam savunma harcamalarının payı 1980’de %5,5 iken, bu oran artarak 1986’da %6,7’e yükselmiştir.³⁵¹

Bu dönemde savunma harcamalarının GSYH içindeki payı, Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise NATO Avrupa ve Kanada ortalamasının çok üzerinde olduğu görülmektedir (Grafik 7). Soğuk Savaş döneminde Türkiye’nin savunma harcamaları oranına bakıldığında en büyük artışın 1974-1976 yılları arasında gerçekleşmiştir. Zira 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtının başlaması ve 1975 yılında ABD tarafından uygulanan silah ambargosu Türkiye’nin ulusal bütçesinin önemli bir bölümünün savunmaya ayırmasına neden olmuştur.³⁵² Grafik 7’ye bakıldığında söz konusu yıllarda Türkiye’nin savunma harcamaları oranı %3,9’dan %6,2’e yükselmiştir.

1953-1990 döneminde NATO üyesi devletlerin GSYH içinde savunma harcamalarını karşılaştırmak için Tablo 16 oluşturulmuştur. Belirtilen dönemde NATO üyesi devletlerin GSYH içinde savunma harcamaların payında göreceli bir azalma kaydedilmiştir. Bu dönemde NATO üyesi devletlerin GSYH içinde toplam savunma harcamaların payı 1953’te %12,4 iken, bu oran 1990’da % 4,1’e düşmüştür. Bu düşüşün yaşanmasında en büyük etki eden ülke ABD olmuştur. Zira söz konusu yıllar arasında ABD’nin savunma harcamaları oranı %14,7’den % 5,7’e düşmüştür. Yunanistan dışında ittifakın diğer üyesi ülkelere bakıldığında savunma harcamaları oranında kısmi azalışların kaydedildiği görülmüştür. Yunanistan’ın gerek NATO’nun güney kanadını oluşturması gerekse Türkiye ile yaşadığı sınır anlaşmazlıkları savunmaya daha fazla kaynak tahsis etmesini gerekli kılmıştır. Türkiye açısından bakıldığında ise bu dönemde genel olarak Türkiye’nin savunma harcamaları oranlarında azalan bir eğilim yaşanmıştır. Ancak 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtı’nın başlaması ve 1978 yılında

³⁵⁰ “NATO Summit Meetings: Bonn Summit 1982”; “NATO Summit Meetings: Brussels Summit 1985”; NATO, *Financial and Economic Data Relating to NATO Defence-Defence Expenditures of NATO Countries (1970-1986)*.

³⁵¹ NATO, *Financial and Economic Data Relating to NATO Defence: Defence Expenditures of NATO Countries (1970-1991)*.

³⁵² Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. *National Security Study Memorandums (NSSM-227): U.S. Security Policy Toward Turkey (1)*, File No: 1110, 1975.

Güneydoğu’da yaşanan düşük yoğunluklu çatışmalar Türkiye’nin savunma harcamalarının artmasına neden olmuştur (Tablo 16).³⁵³

Tablo 16: NATO üyesi Devletlerin Savunma Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (1953-1990 Dönemi)

Ülkeler	1953	1955	1960	1965	1970	1975	1978	1981	1984	1987	1990
ABD	14.7	11.0	9.9	8.3	8.7	6.0	5.2	5.8	6.4	6.5	5.7
Almanya	4.9	4.8	4.6	5.0	3.7	3.6	3.4	3.4	3.3	3.1	2.8
Belçika	5.5	4.3	3.9	3.5	3.3	3.1	3.3	3.5	3.2	3.0	2.4
Danimarka	3.8	3.6	3.1	3.3	2.8	2.4	2.3	2.5	2.3	2.1	2.0
Fransa	10.6	7.4	7.4	6.1	4.6	3.8	3.9	4.2	4.1	3.9	3.6
Hollanda	6.3	6.3	4.5	4.4	3.8	3.4	3.2	3.2	3.2	3.1	2.7
İngiltere	11.2	9.2	7.3	6.6	5.6	5.0	4.7	4.8	5.5	4.6	4.0
İtalya	4.2	4.1	3.7	3.7	3.0	2.5	2.4	2.5	2.7	2.4	2.1
Kanada	8.5	7.2	4.9	3.5	2.8	1.9	2.0	1.8	2.3	2.1	2.0
Lüksemburg	3.2	3.6	1.2	1.5	0.9	1.0	1.1	1.2	1.1	1.2	1.1
Norveç	5.7	4.4	3.7	4.3	4.1	3.2	3.2	2.9	2.8	3.3	3.2
Portekiz	4.5	4.7	4.5	6.8	7.9	5.3	3.5	3.5	3.3	3.1	3.1
Türkiye	5.9	6.3	5.7	5.5	4.7	5.8	5.2	4.9	4.4	4.2	4.9
Yunanistan	5.6	5.6	5.4	5.0	5.6	6.5	6.6	7.0	7.2	6.3	5.8
NATO Toplam	12.4	9.4	8.2	7.0	6.7	4.7	4.3	4.7	5.3	4.8	4.1

Kaynak: NATO, *Facts and Figures*, Brussels: NATO Information Service, Eighth Edition, 1976, pp. 294-295; NATO, *Financial and Economic Data Relating to NATO Defence: Defence Expenditures of NATO Countries (1970-1991)*.

2. Belirsizlik Döneminde Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (1991-2000)

Soğuk Savaş döneminin sona erdiği 1990’lı yılların başına gelindiğinde ise NATO üyesi devletlerde önemli bir değişim yaşanmıştır. Bu yıllarda yapılan en önemli değişiklik, “*Savunma Yetenekleri Girişimi*” kapsamında silahlı kuvvetlerin modernizasyonu sağlanmıştır. Silahlı kuvvetlerin modernizasyonu ile ordudaki askeri güç azaltılarak kuvvet tasarrufu gerçekleştirilmiştir. Bu durum, NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarında önemli düşümlere neden olmuştur. Örneğin 1991 yılında ittifakın en büyük savunma harcamasına sahip olan ABD, GSYH içinde savunma

³⁵³ NATO, *Financial and Economic Data Relating to NATO Defence-Defence Expenditures of NATO Countries (1953-1991)*: Günlük-Şenesen, a.g.e., s. 15.

harcamaları payını %4,9'dan %3,1'e düşürmüştür. ABD'nin yanı sıra Fransa, İngiltere, Almanya başta olmak üzere diğer birçok ittifak üyesi devlet de savunma harcamalarını göreceli olarak azaltmışlardır (Tablo 17).

1990'lı yıllarda NATO üyesi ülkeler arasında karşılaştırma yapıldığında ABD'den sonra savunma harcamalarının GSYH içindeki payı en yüksek olan ülkeler sıralaması Türkiye, İngiltere ve Yunanistan olarak gerçekleşmektedir. 1990-2000 dönemi boyunca savunma harcamalarının GSYH içindeki payı en düşük olan ülke ise Lüksemburg'dur.

Yine Soğuk Savaş döneminde NATO üyesi en küçük sekiz devlet milli gelirlerinin yarısından çoğunu savunmaya tahsis ederlerken,³⁵⁴ 1990'lı yılların başında kuvvet tasarrufu nedeniyle bu oran ciddi manada düşmüştür. Ayrıca bu dönemde NATO'nun Avrupalı müttefiklerinin yanı sıra ABD'nin de savunma harcamalarında ciddi düşüş yaşanmıştır. ABD'nin Soğuk Savaş dönemine göre savunma harcamaları %25 oranında azalmıştır. GSYH içinde savunma harcamaları payındaki düşüşe bakıldığında yılda ortalama %4,4 oranında düştüğü saptanmıştır. NATO'nun geri kalan üyelerinin savunma harcamaları oranındaki değişime bakıldığında ise %2,3 oranında düştüğü görülmüştür.³⁵⁵ Bu azalmayı Sovyetler Birliği'nin dağılmasının doğal bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Yine bu kapsamda; 1991'de Roma Zirvesi'nde kabul edilen Yeni Stratejik Konseptin gereği olarak kuvvet tasarrufuna gidilmesi, 1994'te *Stratejik Silahların Azaltılması Anlaşmasının (START-I)* yürürlüğe konulması ve 1999'da Washington Zirvesi'nde *Savunma Yetenekleri Girişimi*'nin kabul edilmesi, savunma harcamalarındaki düşüşü artırmıştır.

Tablo 17: 1991-2000 Yılları Arası NATO üyesi Devletlerin Savunma Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%)

Ülkeler	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
ABD	4,9	5,0	4,6	4,2	3,9	3,6	3,4	3,2	3,1	3,1
Almanya	2,0	1,9	1,7	1,6	1,5	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4
Belçika	2,3	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	1,5	1,4	1,3
Çek Cum.	2,4	2,4	2,3	2,3	1,8	1,7	1,7	1,8	1,9	1,9

³⁵⁴ Leonard Dudley, Claude Montmarquette, "The Demand for Military Expenditures: An International Comparison", *Public Choice*, V.37, 1981, p. 6.

³⁵⁵ Todd Sandler, Keith Hartley, *The Political Economy of NATO: Past, Present, and into the 21st Century*, First Published, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 42.

Danimarka	2,0	1,9	1,9	1,8	1,7	1,6	1,6	1,6	1,6	1,5
Fransa	2,8	2,7	2,7	2,7	2,5	2,4	2,4	2,2	2,2	2,1
Hollanda	2,2	2,2	2,0	1,9	1,8	1,8	1,7	1,6	1,6	1,4
İngiltere	3,7	3,5	3,2	3,0	2,6	2,4	2,3	2,2	2,2	2,1
İspanya	2,1	2,0	2,0	2,0	1,9	1,8	1,7	1,8	1,8	1,7
İtalya	1,9	1,8	1,8	1,7	1,5	1,6	1,6	1,6	1,7	1,7
Kanada	1,9	1,9	1,8	1,7	1,6	1,4	1,2	1,3	1,2	1,1
Lüksemburg	0,9	0,9	0,8	0,8	0,7	0,6	0,7	0,7	0,6	0,6
Macaristan	2,2	2,2	1,9	1,8	1,3	1,3	1,5	1,3	1,4	1,5
Norveç	2,7	3,0	2,7	2,7	2,3	2,2	2,0	2,2	2,0	1,7
Polonya	2,3	2,2	2,5	2,3	2,0	2,0	2,0	2,0	1,9	1,8
Portekiz	2,4	2,4	2,4	2,2	2,3	2,1	2,0	1,9	1,9	1,9
Türkiye	3,8	3,9	3,9	4,1	3,9	4,1	4,1	3,2	3,9	3,7
Yunanistan	3,5	3,6	3,6	3,6	3,2	3,3	3,4	3,5	3,4	3,5

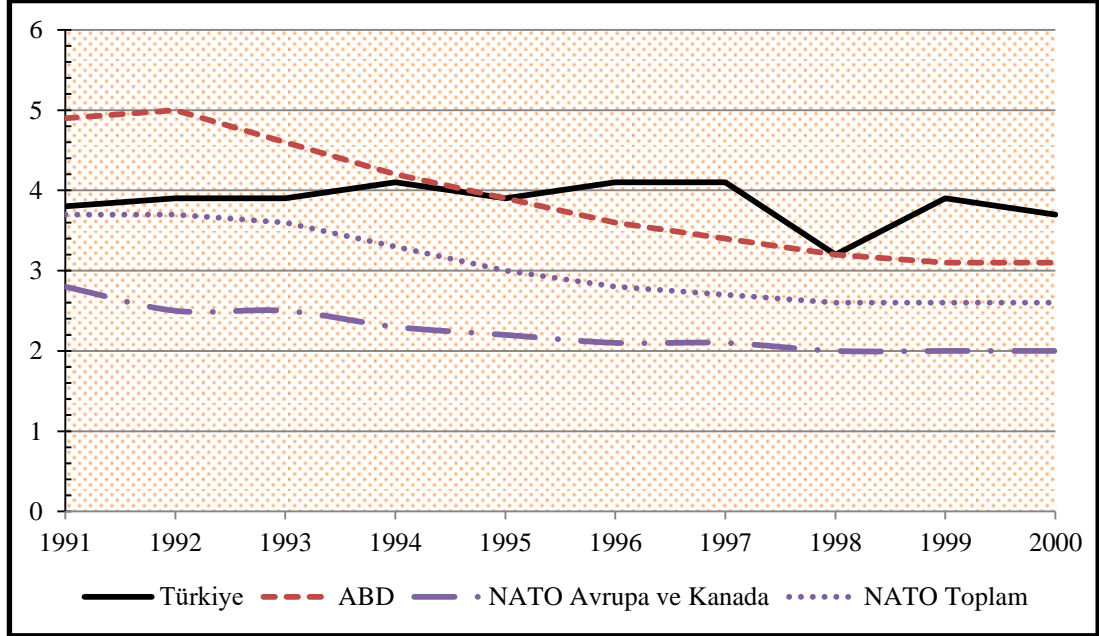
Kaynak: SIPRI Military Expenditure Database 2020.

1990'lı yıllarda genellikle NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarında azalmalar gözlemlenirken, aynı eğilimin Türkiye için geçerli olmadığı görülmektedir. Türkiye'de 1998'e kadar bu pay artmış 1998'den sonra düşük miktarda düşme göstermiştir (Tablo 17). Daha önce belirtildiği üzere bu dönemde, Körfez Savaşı'nın başlaması ve sonrasında Kuzey Irak'ta yönetim eksikliğinden kaynaklanan belirsizlik ve kaos, Türkiye için yeni bir risk ve tehdit alanı oluşturmuştur. Bu da Türkiye'nin savunma harcamalarının artmasına neden olmuştur. Yine bu dönemde, Akdeniz Deniz ve Ege Denizi nedeniyle Yunanistan ile yaşanan siyasi anlaşmazlıklar, Güneydoğu Anadolu bölgesinde artan terör faaliyetleri ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernizasyon faaliyetlerinin devam etmesi savunma harcamalarındaki artış eğilimini hızlandıran diğer faktörler olarak gösterilebilir.

NATO üyesi ülkeler için savunma harcamalarının GSYH içindeki payı Grafik 8'de de görülmektedir. 1990-2000 yılları arası döneme bakıldığında, 1995 yılına kadar ABD en yüksek paya sahip ülkedir. 1995 yılından sonra ABD'nin savunma harcamaları oranı aşağı yönlü bir ivme kaydederken, Türkiye'nin savunma harcamaları oranı yukarı yönlü bir ivme kaydetmiştir. 1996 yılı itibariyle de Türkiye'nin savunma harcamaları oranı ABD'ninken daha yüksek olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin savunma

harcamalarının göreceli olarak yüksek olması Türkiye’de enflasyonun yüksek olmasından kaynaklanmıştır (Grafik 8).

Grafik 8: Belirsizlik Döneminde NATO, ABD ve Türkiye’nin Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (GSYH’ye Oranı %, 1991-2000)

Kaynak: NATO, Financial and Economic Data Relating to NATO Defence: Defence Expenditures of NATO Countries (1991-2020); SIPRI Military Expenditure Database 2020’den yararlanarak oluşturulmuştur.

3. 11 Eylül Sonrası Dönemde Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (2001-2009)

2001 yılına gelindiğinde ise El-Kaide örgütünün ABD’ye saldırması sonrasında NATO üyesi devletlerin savunma harcamaları oranında tekrardan artış trendi yaşanmıştır. Bu artışta, ittifak kapsamında gerçekleştirilen Afganistan ve Irak harekâtları başta olmak üzere üye devletlerin münferiden icra ettikleri askeri harekâtlar da başlıca etmenlerdir.³⁵⁶ Ayrıca ittifakın artan misyonu, tehditlerle kaynağında mücadele etme ihtiyacı, üye devletlerin sayısının giderek artması, ittifakın diğer uluslararası kurumlarla yakın temas halinde olması ve ABD’nin yük paylaşımı konusundaki endişe ve baskıları üye devletlerin savunma harcamalarının artmasına neden olan diğer etmenlerdir.

³⁵⁶ Joseph E. Stiglitz, Linda J. Bilmes, *Üç Trilyon Dolarlık Savaş: Irak Savaşının Gerçek Maliyeti*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2009, s. 31.

Tablo 18’de, 11 Eylül saldırılarının gerçekleştiği 2001 yılından 2009 yılına kadar NATO üyesi devletlerin GSYH içinde savunma harcamaları payları yer almaktadır. Tablo 18’de yer alan verilere bakıldığında, 2001’den hemen sonra birçok ittifak üyesi devletin savunma harcamaları oranında önemli bir artış yaşandığı görülmektedir. 2001-2009 yılları arasında GSYH içinde savunma harcamaları oranı en çok artan ülke ABD’dir. ABD’nin savunma harcamasının GSYH’ye oranı 2001’de %3,1 iken, 2009’da bu oran %4,9’a yükselmiştir. Aynı zaman diliminde Almanya, Estonya, Fransa, İngiltere, Kanada, Letonya, Portekiz ve Slovenya’nın da GSYH içinde savunma harcamaları oranları artmıştır. Bu artışın en büyük nedeni olarak ABD’nin doktrin ve stratejisinden yaşanan değişimi göstermek mümkündür.

Tablo 18: 2001-2009 Yılları Arası NATO üyesi Devletlerin Savunma Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%)

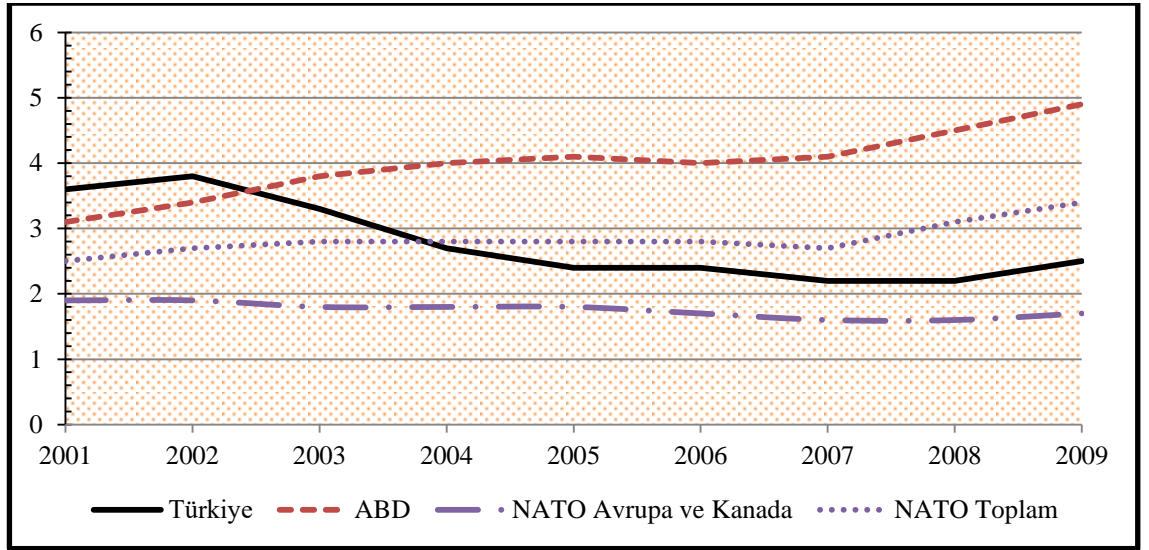
Ülkeler	2001	2002	2003	2004	2004	2006	2007	2008	2009
ABD	3,1	3,4	3,8	4,0	4,1	4,0	4,1	4,5	4,9
Almanya	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,4
Belçika	1,3	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2
Bulgaristan	2,9	2,8	2,7	2,4	2,3	2,1	2,2	2,1	1,7
Çek Cum.	1,8	1,8	1,9	1,7	1,8	1,6	1,4	1,2	1,3
Danimarka	1,5	1,5	1,5	1,4	1,3	1,4	1,3	1,4	1,4
Estonya	1,5	1,7	1,7	1,7	1,5	1,4	1,7	1,8	1,8
Fransa	2,0	2,0	2,1	2,1	2,0	2,0	1,9	1,9	2,1
Hollanda	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,3	1,4
İngiltere	2,2	2,2	2,3	2,2	2,2	2,1	2,1	2,3	2,4
İspanya	1,6	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4
İtalya	1,7	1,7	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	1,5	1,6
Kanada	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,4
Letonya	1,0	1,5	1,6	1,6	1,6	1,7	1,6	1,6	1,4
Litvanya	1,4	1,3	1,1	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1
Lüksemburg	0,8	0,6	0,7	0,7	0,7	0,6	0,6	0,4	0,4
Macaristan	1,6	1,6	1,6	1,5	1,4	1,2	1,3	1,2	1,1
Norveç	1,7	2,1	2,0	1,8	1,6	1,5	1,5	1,4	1,6
Polonya	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	2,0	1,8	1,8
Portekiz	1,9	1,9	1,9	2,0	2,0	1,9	1,8	1,8	2,0

Romanya	2,4	2,3	2,1	2,0	2,0	1,8	1,5	1,4	1,3
Slovakya	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	1,5
Slovenya	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4	1,5	1,4	1,5	1,6
Türkiye	3,6	3,8	3,3	2,7	2,4	2,4	2,2	2,2	2,5
Yunanistan	3,3	3,1	2,5	2,6	2,8	2,8	2,7	3,0	3,2

Kaynak: SIPRI Military Expenditure Database 2020.

ABD, NATO Avrupa ve Kanada ve Türkiye'nin GSYH içinde savunma harcamaları oranı Grafik 9'da da gösterilmektedir. Grafik 9'a bakıldığında, 2001 yılından sonra ABD'nin GSYH içinde savunma harcamaları oranı yukarı yönlü bir ivme kaydetmiştir. Bu dönemde NATO Avrupa ve Kanada'nın savunma harcamaları oranı istikrarlı bir durumda seyretmiştir. Söz konusu dönemde Türkiye'nin savunma harcamaları oranındaki değişime bakıldığında ise önce artış sonrasında ise azalış eğilimi izlediği görülmektedir (Grafik 9).

Grafik 9: 2001-2009 Döneminde NATO, ABD ve Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (GSYH'ye Oranı %)

Kaynak: SIPRI Military Expenditure Database 2020.

4. Akıllı Savunma Döneminde Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (2010-2020)

Akıllı savunma dönemi olarak adlandırılan 2000'li yıllarda NATO üyesi devletlerin GSYH içinde savunma harcamalarının oranları Tablo 19'da yer almaktadır.

Dönem boyunca içsel ve dışsal faktörlerin etkisiyle 2014 yılına kadar NATO üyesi devletlerin GSYH içinde savunma harcamaları oranları genel olarak düşmüştür. 2014'te gerçekleştirilen Galler Zirvesi'nde alınan kararlar sonucunda savunma harcamaları oranı tekrardan artan bir seyir izlemiştir. Örneğin SIPRI verilerine göre 2014 yılında sadece 2 NATO üyesi devlet (ABD ve Yunanistan) %2'lik hedefi karşılarken, 2019 yılı itibariyle bu hedefi karşılayan üye sayısı 9'a (ABD, Bulgaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Romanya, Türkiye ve Yunanistan) yükselmiştir. NATO'nun %2'lik hedefini karşılayan 9 üye devletten biri de Türkiye olduğu görülmüştür. Söz konusu bu dönemde Türkiye'nin içerde terör örgütleri ile mücadele etmesi, dışarda ise sınır güvenliğini sağlamak amacıyla gerçekleştirmiş olduğu sınır ötesi askeri operasyonlar savunma harcamalarının artmasına neden olmuştur. Yine bu dönemde savunma sanayinin millileştirilmesi ve güçlendirilmesine yönelik yapılan harcamalar da Türkiye'nin savunma harcamalarını artırmıştır.

Tablo 19: 2010-2020 Yılları Arası NATO üyesi Devletlerin Savunma Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%)

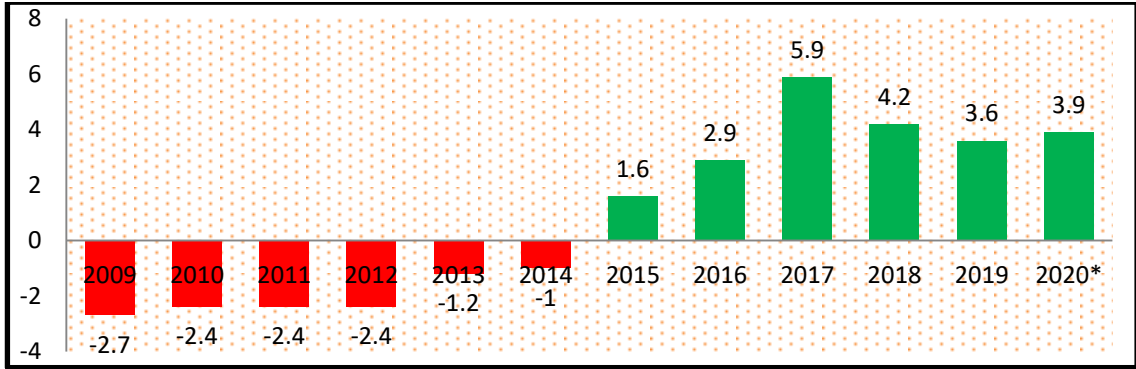
Ülkeler	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ABD	4,9	4,8	4,5	4,0	3,7	3,5	3,4	3,3	3,3	3,4
Almanya	1,3	1,2	1,3	1,2	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,3
Arnavutluk	1,6	1,5	1,5	1,4	1,3	1,2	1,1	1,1	1,2	1,3
Belçika	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
Bulgaristan	1,6	1,3	1,3	1,5	1,3	1,3	1,3	1,2	1,5	3,2
Çek Cum.	1,2	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,2
Danimarka	1,4	1,3	1,4	1,2	1,1	1,1	1,2	1,1	1,3	1,3
Estonya	1,7	1,7	1,9	1,9	1,9	2,0	2,1	2,0	2,0	2,1
Fransa	2,0	1,9	1,9	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Hırvatistan	1,7	1,8	1,7	1,6	1,8	1,8	1,6	1,7	1,6	1,7
Hollanda	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3
İngiltere	2,4	2,3	2,2	2,1	1,9	1,9	1,8	1,8	1,8	1,7
İspanya	1,4	1,3	1,4	1,3	1,3	1,3	1,1	1,2	1,3	1,2
İtalya	1,5	1,5	1,4	1,4	1,3	1,2	1,3	1,4	1,3	1,4
Kanada	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0	1,2	1,2	1,3	1,3	1,3
Karadağ	1,8	1,7	1,7	1,5	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,6
K. Makedonya	1,4	1,3	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0	0,9	0,9	1,2

Letonya	1,1	1,0	0,9	0,9	0,9	1,0	1,5	1,6	2,1	2,0
Litvanya	0,9	0,8	0,8	0,8	0,9	1,1	1,5	1,7	2,0	2,0
Lüksemburg	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,6	0,6	0,6
Macaristan	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	1,0	1,1	1,2	1,2
Norveç	1,5	1,5	1,4	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	1,6	1,7
Polonya	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	2,1	1,9	1,9	2,1	2,0
Portekiz	2,0	2,0	1,9	2,1	1,8	1,8	2,0	1,7	1,9	1,9
Romanya	1,3	1,3	1,2	1,3	1,3	1,5	1,4	1,7	1,8	2,0
Slovakya	1,3	1,1	1,1	1,0	1,0	1,1	1,1	1,1	1,2	1,8
Slovenya	1,6	1,3	1,2	1,0	1,0	0,9	1,0	1,0	1,0	1,1
Türkiye	2,3	2,0	2,0	1,9	1,9	1,8	2,1	2,1	2,5	2,7
Yunanistan	2,7	2,5	2,4	2,4	2,3	2,5	2,5	2,5	2,6	2,6

Kaynak: SIPRI Military Expenditure Database 2020.

2008 yılında dünya ekonomisini derinden etkileyen küresel ekonomik kriz, NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarını da derinden etkilemiştir. Kriz sonrasında üye devletler, sıkı maliye politikasının bir gereği olarak savunma harcamalarını ciddi oranda azaltmışlardır. NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarındaki değişim oranlarının yer aldığı Grafik 10'da da bu durum açık bir şekilde saptanmıştır. Grafik 10'a bakıldığında krizden hemen sonraki yılda üye devletlerin savunma harcamalarının %2,7 oranında azaldığı görülmüştür. Bu azalış trendi 2014 yılına kadar devam etmiştir. Ancak 2014 yılında Rusya-Ukrayna arasında yaşanan kriz ve IŞİD terör örgütünün tedirgin eden eylemleri NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarını tekrardan artırmalarını gerektirmiştir. Bu kapsamda icra edilen Galler Zirvesi'nde üye devletlerin GSYH'nin en az %2'lik kısmının savunmaya ayırmaları kararlaştırılmıştır. Bu karar üzerine ittifak üyeleri 2015 yılında savunma harcamalarını %1,6 oranında artırmışlardır. Sonraki yıllarda da bu artış eğilimi devam etmiştir (Grafik 10).

Grafik 10: NATO Avrupa ve Kanada Savunma Harcamaları Değişim Oranları (2009-2020)

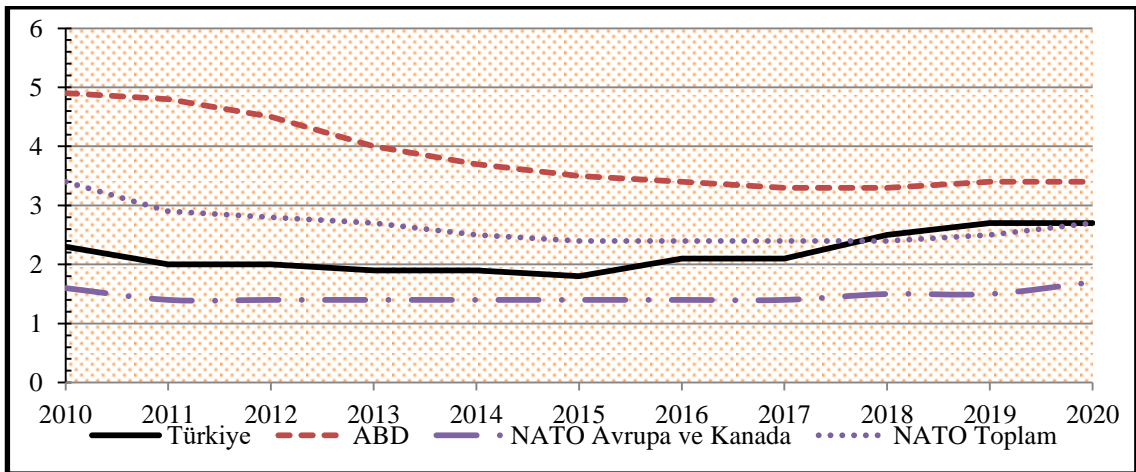

Kaynak: NATO Military Expenditure Database (2009-2020).

*2020 yılı rakamı tahminidir.

NATO üyesi devletlerin savunma harcamaları oranlarındaki değişim trendi Grafik 11’de gösterilmektedir. Grafik 11’a bakıldığında ABD’nin GSYH içinde savunma harcamaları oranları önce azalan bir seyir izlediği sonradan arttığı görülmektedir. Bu durum hem Türkiye hem de NATO Avrupa ve Kanada içinde geçerli olmaktadır. Ancak Türkiye’de savunma harcamaların GSYH içindeki artış hızı gerek ABD’den gerekse NATO Avrupa ve Kanada ortalamasından daha yüksektir (Grafik 11).

Grafik 11: Akıllı Savunma Döneminde NATO, ABD ve Türkiye’nin Savunma Harcamalarının Karşılaştırılması (GSYH’ye Oranı %, 2010-2020)

Kaynak: SIPRI Military Expenditure Database 2020.

Sonuç olarak, SIPRI'nın Dünya 2020 Askeri Harcamalar Raporu'na göre, küresel savunma harcamaları, 2019 yılında bir önceki yıla göre %3,6 artarak 1 trilyon 917 milyar dolara ulaşmıştır.³⁵⁷ Söz konusu yılda NATO üyesi devletlerde savunma harcamaları %3,9 oranında artarak 1 trilyon 39 milyar dolar olmuştur. Bu da dünya savunma harcamalarının yarısından fazlasının sadece NATO üyesi devletler tarafından yapıldığını göstermektedir. NATO'nun mali yükünü taşıyan ve ittifakın toplam savunma harcamalarının yaklaşık %70'ini tek başına karşılayan ABD ise savunmaya 730 milyar 149 milyon dolar harcamıştır.³⁵⁸ Yapılan harcamaların çok önemli bir kısmının ABD tarafından yapılması, ittifak içinde zaman zaman “yük paylaşımı” mevzusunun gündeme gelmesine neden olmuş ve yapılan zirvelerde de tartışılmıştır.

Türkiye açısından bakıldığında, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin GSYH içinde savunma harcamaları oranları NATO üyesi devletlerin savunma harcamaları oranları ile karşılaştırıldığında üç belirgin zaman diliminden söz edilebilir. Bunlardan *birincisi*, 1991-2000 dönemini kapsayan belirsizlik dönemidir. Bu dönemde, ABD ve NATO üyesi diğer devletlerin savunma harcamaları azalırken, Türkiye'nin savunma harcamaları artarak NATO ortalamasının üzerinde seyretmiştir. *İkincisi*, 2001 yılında ABD'ye düzenlenen terör saldırılarıyla başlayıp 2008 yılında meydana gelen ekonomik kriz ile son bulan 2001-2009 dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde de NATO üyesi devletlerin savunma harcamaları oranları artarken, Türkiye'nin savunma harcamaları oranları azalmıştır. *Üçüncüsü* ise 2010-2020 yılları arası dönemi kapsayan akıllı savunma dönemidir. Bu dönemi de kendi içinde iki dönem şeklinde değerlendirilebilir. Bunlardan *birincisi*, 2010-2014 yılları arası dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde gerek Türkiye'nin gerekse NATO üyesi diğer devletlerin savunma harcamaları oranları aşağı yönlü bir ivme kaydetmiştir. *İkincisi* ise 2014-2020 yılları arası dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde de Galler Zirvesinde alınan kararlar sonucunda üye devletlerin savunma harcamalarındaki azalma eğilimi tersine çevrilmiştir.

³⁵⁷ SIPRI, *SIPRI Yearbook 2020: Armaments, Disarmament and International Security*, Oxford: Oxford University Press, 2020.

³⁵⁸ NATO, *Defence Expenditure of NATO Countries (2013-2019)*.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVUNMA HARCAMALARININ FIRSAT MALİYETİ: SOSYAL REFAH HARCAMALARI

Bu bölümde, savunma harcamaları yazınında sıklıkla tartışılan ve savunma harcamalarının fırsat maliyeti olarak görülen sosyal refah harcamaları ile savunma harcamaları arasındaki bağlantı açıklanacaktır. Bu kapsamda öncelikle sosyal refah harcamalarının nitelikleri ve türleri ile sosyal refah harcamaları kategorisinde değerlendirilen eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik harcamalarının kamusal boyutu ele alınacaktır. Ardından yine temel sosyal refah harcamaları olarak kabul edilen eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik harcamaları, Türkiye ve NATO üyesi diğer devletlerin karşılaştırılmasına dayalı olarak değerlendirilecektir.

I. SAVUNMA HARCAMALARININ FIRSAT MALİYETİ OLARAK SOSYAL REFAH HARCAMALARI

Ana akım iktisat öğretisinde ve savunma ekonomisi yazınında, kamusal mallar ile özel mallar arasındaki ödünleşme ilişkisi “*Silah ve Tereyağı*” (Guns and Butter) modeliyle anlatılmaktadır. Bu model temel olarak, savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi) arasındaki dengeyi simgelemektedir. Diğer bir ifade ile ekonomideki kaynak dağılımının kısıtları vurgulanarak kıt kaynakların ne kadarının savunma hizmetine ne kadarının sosyal refah hizmetlerine tahsis edilmesi gerektiği belirtilmektedir.³⁵⁹

Kaynakların kıt olması hizmetler arasında bir tercihin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu durumda savunma hizmetlerine daha fazla kaynak tahsis etmek ancak sosyal refah hizmetlerinden vazgeçmeyi gerektirmektedir. İktisat literatüründe bir şeyi

³⁵⁹ Peter Dombrowski, *Guns and Butter: The Political Economy of International Security*, Boulder: Lynne Rienner, 2005; Gregory D. Hess, *Guns and Butter: The Economic Causes and Consequences of Conflict*, First Edition, Cambridge-Massachusetts: The MIT Press, 2009; Penelope Hartland-Thunberg, “From Guns and Butter to Guns v. Butter: The Relation between Economics and Security in the United States”, *The Washington Quarterly*, V. 11, N. 4, 1988, pp. 47-54; Alex Mintz, Chi Huang, “Guns versus Butter: The Indirect Link”, *American Journal of Political Science*, V. 35, N. 3, 1991, pp. 738; Hartley, *a.g.e.*, p. 14.

yapmanın maliyetinin başka bir şeyi yapmaktan vazgeçme durumuna ise “*fırsat maliyeti*” ya da “*alternatif maliyet*” denilmektedir.³⁶⁰ Dolayısıyla savunma harcamaları, sosyal refah harcamaları karşısında bir “fırsat maliyeti” ya da “alternatif maliyet” oluşturmaktadır.

Devlet bütçesi içinde sosyal harcamaların payı ile devlet modelleri arasında bağ bulunmaktadır. Bu nedenle sosyal refah devleti modellerinin açıklanması yararlı olacaktır.

A. SOSYAL REFAH DEVLETİ MODELLERİ

Tarihsel süreç içerisinde devletlerin sosyoekonomik alandaki görevleri sürekli değişmiştir. Bundan dolayı devletlerin üstlenmiş oldukları görevlere göre çeşitli devlet anlayışları ve devlet modelleri ortaya çıkmıştır. Bu modellerden birisi de sosyal refah devleti modelidir.

Sosyal refah devleti modeli açıklamadan önce “*minimal devlet*”, “*kamu hizmetleri devleti*”, “*kalkınmacı devlet*” ve “*askeri devlet*” modellerini kısaca değinmekte fayda vardır. *Minimal devlet*, bireyci ve liberal devlet anlayışı olarak da bilinmektedir. Minimal devlet anlayışında devletin temel görevi hem piyasa mekanizmasının düzenli çalışmasını sağlamak hem de piyasa mekanizması tarafından üretilmesi mümkün olmayan mal ve hizmetlerin üretimini gerçekleştirmektir.³⁶¹ Diğer bir ifade ile ekonomiye sınırlı müdahalede bulunan ve sadece tam kamusal malları sunan devlet anlayışıdır. Minimal devletin daha gerçekçi bir şekli olan *kamu hizmetleri devletinde* ise piyasanın işleyişi esas alınmaktadır. Ancak piyasa mekanizmasının etkin işlenmediği durumlarda devlete önemli rol düşmektedir. Burada devlet sadece tam kamusal malların sunumunda değil, piyasa mekanizmasının etkin işlenmediği birçok alanda faaliyet gösterebilmektedir. Örneğin dışsallıklar, doğal tekeller, makroekonomik

³⁶⁰ William J. Baumol, Alan S. Blinder, *Economics: Principles and Policy*, Eleventh Edition, Boston: South-Western Cengage Learning, 2011, pp. 40-41.

³⁶¹ Nazan Susam, *Kamu Maliyesi*, 2. b., İstanbul: Beta Yayınları, 2016, s. 21.

istikrarsızlıklar, yoksulluk, gelir dağılımındaki bozukluklar bunlar arasında yer almaktadır.³⁶²

Bir diğer devlet modeli kalkınmacı devlettir. *Kalkınmacı devlet*, sanayinin gelişmesi ve iktisadi kalkınmanın sağlanması amaçlarıyla, ithal ikameci iktisat politikaları ve geniş kamu işletmeciliği sistemi ile iktisadi hayata müdahale eden devlettir.³⁶³ *Askeri devlette* ise her birey otoriter ve militarist yönetimin gereklikleri için kendisine verilen yeri işgal ederek bir hükümlanlık kurmaktadır. Devlet anlayışında itaat ve disiplin esastır. Bireyin özgürlüğü, ekonomik ve sosyal refahı düşünülmemektedir. Aksine her birey bir asker olarak düşünülmekte, savaş ve fetih için bir araç olarak kullanılmaktadır. Askeri devlette işbirliği olsa dahi bu isteksizlikle ve zorla sağlanmıştır.³⁶⁴

Küresel çağın devleti, küreselleşme ve neo-liberalizm akımları karşısında devletin klasik fonksiyonlarını yitirmesi sonucunda ortaya çıkan bir modeldir. Özellikle 1980’li yıllarda devlet, birçok alanda üretimden çekilmeye başlamış, yarı kamusal mallar ve bazı doğal tekelleri piyasaya bırakmıştır. Devletin azalan fonksiyonları özellikle sosyal refah hizmetlerinde daha çok hissedilmiştir. Zira sosyal refah devletinin kapsamı önemli ölçüde azaltılmıştır.³⁶⁵

“*Sosyal refah devleti (social welfare state)*”, “*sosyal devlet (social welfare)*” ve “*refah devleti (welfare state)*” terimleri esas itibariyle aynı kavram ve olguyu ifade ettiklerinden dolayı İngilizce literatürde birbirleri yerine sıkça kullanılmaktadır. Türkçe literatür incelendiğinde ise üç terimin de eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak kavram kargaşasına yol açmamak için bu çalışmada “sosyal refah devleti” terimi tercih edilmiştir.

Sosyal refah devleti, toplumsal refahı artırmak amacıyla toplumu sosyal risklere karşı koruyan, birey ve ailelere minimum gelir garantisi sağlayan ve toplumda dezavantajlı gruplara sosyal yardımlarda bulunan bir devlet modeli olarak

³⁶² Kirmanoğlu, a.g.e, s. 22.

³⁶³ Heywood, a.g.e., p. 138.

³⁶⁴ Aytekin Yılmaz, *Çağdaş Siyasal Akımlar (Modern Demokraside Yeni Arayışlar)*, 2. b., Ankara: Vadi Yayınları, 2003, s. 35.

³⁶⁵ Kirmanoğlu, a.g.e, s. 26-27.

tanımlanmaktadır. Sosyal refah devletinde örgütlü kamu gücüne sahip olan devlet otoritesinin piyasaya aktif ve kapsamlı müdahalesi esastır.³⁶⁶ Bu anlamda sosyal refah devleti müdahaleci, düzenleyici, geliri yeniden dağıtıcı ve girişimci sıfatıyla piyasada çeşitli faaliyetler üstlenmektedir. Bu faaliyetlerin başında eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri gelmektedir.

Dünya genelinde birçok sosyal refah devleti modeli bulunmaktadır. Bu modeller ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir. Sosyal refah modellerindeki bu farklılıklar, her ülkenin kendine özgü ekonomik, politik, sosyal ve kültürel yapıların farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

Literatür incelendiğinde sosyal refah devleti modellerinin sınıflandırılmasına ilişkin en tanınmış çalışma Gøsta Esping-Andersen'e aittir. Esping-Andersen (1990), devlet-piyasa ilişkisini, sosyal sınıflaşma, bireylerin işsizlik ve hastalık sigortası ile emeklilik gibi alanlarda piyasaya bağımlılıklarını dikkate alarak sosyal refah devletlerini üç sınıfa ayırmıştır. Bunlar; *Liberal refah devletleri*, *muhafazakâr-korporatist refah devletleri* ve *sosyal demokrat refah devletleridir*.³⁶⁷

- *Liberal Refah Devletleri*: Sınırlı sosyal transferlerin yapıldığı ya da sınırlı sosyal sigorta planlarının uygulandığı bir sosyal refah devleti modelidir. Bireylerin sosyal refahlarının artırılmasında devletin piyasaya aktif müdahalesi esas değildir. Devlet, sosyal refah hizmetlerinin sadece piyasa mekanizması aracılığıyla sunumunu teşvik etmektedir. Zira liberallere göre devletin bireylere sunduğu sosyal hizmetlerin faydaları hem düşük olmaktadır hem de bireylerin saygınlığı üzerinde zedeleyici nitelik taşımaktadır. Ayrıca liberaller, devletin düşük gelirlilere yönelik sosyal refah hizmetlerini artırmakla bu kimseleri çalışmak yerine devletten gelecek refah hizmetlerine tercih edebileceklerini iddia etmektedirler. Bu modeldeki refah devletlerine ABD, Avustralya, İngiltere ve Kanada örnek olarak gösterilmektedir.

³⁶⁶ Asa Briggs, "The Welfare State in Historical Perspective", *The Welfare State Reader*, ed. Christopher Pierson-Francis Castles, Second Edition, Cambridge: Polity Press, 2006, p. 16.

³⁶⁷ Gøsta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, First published, Oxford: Polity Press, 1990, pp. 26-33.

- *Muhafazakâr-Korporatist Refah Devletleri*: Bu modelde ise devletin piyasaya müdahalesi sınırlı olmaktadır. Bu tür refah devletleri modelinde sosyal haklar, sosyal sınıf ve statüye dayalı oluşan farklılıkların korunmasına yönelik olmaktadır. Bu nedenle sosyal refah hakları sınıfa ve statüye bağlı olarak değişmektedir. Almanya, Avusturya, Belçika, Fransa, İspanya ve İtalya bu modeldeki refah devletlerine örnek gösterilen başlıca ülkelerdir.
- *Sosyal Demokrat Refah Devletleri*: Devletin piyasaya aktif müdahale ettiği devletlerdir. Bu modeldeki devletler, sosyal statüden bağımsız olarak işçi sınıfı, dezavantajlı bireyler, beyaz yakalı çalışanlar ile memurların tamamına sosyal yardım sunmaktadır. Bu anlamda, evrensel sosyal programlar ve geniş kamu hizmetleri bu modeldeki devletler için önemli olmaktadır. İskandinavya ülkeleri (Danimarka, Finlandiya, İsveç ve Norveç) bu modeldeki refah devletlerine örnek gösterilen başlıca ülkelerdir.³⁶⁸

Therborn (1987) ise sosyal refah devletlerini, sunulan sosyal hakların düzeyi, işgücü piyasası ve tam istihdam kriterleri çerçevesinde değerlendirmektedir. Değerlendirme sonucunda sosyal refah devletlerini dört gruba ayırmaktadır. Bu dört grup şunlardır:³⁶⁹

- *Güçlü (Müdahaleci) Refah Devletleri*: Sosyal politikaları yoğun olarak uygulayan ve tam istihdamın gerçekleşmesine yönelik yoğun çaba sarf eden refah devletleridir. Avusturya, İsveç ve Norveç bu gruptaki refah devletlerine örnek gösterilen ülkelerdir.
- *Yumuşak (Telaflı Edici) Refah Devletleri*: Bu modelde devletin düşük istihdam koşullarında maddi destek başta olmak üzere önemli sosyal sorumlulukları bulunmaktadır. Belçika, Danimarka ve Hollanda bu grupta örnek gösterilen başlıca ülkelerdir.
- *Tam İstihdam Odaklı Sosyal Refah Devletleri*: Sosyal refah harcamalarının küçük bir kısmı tam istihdamı korumaya yöneliktir.

³⁶⁸ Esping-Andersen, a.g.e., pp. 26-33.

³⁶⁹ Göran Therborn, "Welfare State and Capitalist Markets", *Acta Sociologica*, V. 30, N. 3-4, 1987, pp. 237-254.

Bundan dolayı tam istihdama kurumsal bağlılık esastır. Ancak sosyal haklara bağlılık bu kadar gelişmemiştir. Bu sosyal refah devleti modelinin en iyi örnekleri İsviçre ve Japonya'dır.

- *Piyasa Odaklı Sosyal Refah Devletleri*: İşgücü piyasasının pasif ve vatandaşların sosyal haklarının nispeten sınırlı olduğu refah devletleridir. ABD, Avustralya, İngiltere, Kanada ve Yeni Zelanda örnek gösterilen ülkelerdir.

Sosyal refah devleti modelleri ile savunma harcamaları arasındaki ilişkiyi ele alan tek çalışma ise Töngür ve Elveren'e (2015) aittir. Töngür ve Elveren (2015), Esping-Andersen'in sosyal refah devleti sınıflandırmasının dışındaki modelleri de dikkate alarak yedi farklı sosyal refah devleti modelinde 37 ülkeyi 1988-2003 dönemi için dinamik panel veri analizi ile araştırmışlardır. Araştırmada elde edilen bulgular sonucunda, sosyal demokrat refah devleti modelinde yer alan ülkelerin diğer sosyal refah devleti modellerinde yer alan ülkelere göre daha az savunma harcaması düzeyine sahip oldukları belirlenmiştir.³⁷⁰ Diğer bir ifadeyle, sosyal refah yönünden gelişmiş olan refah rejimlerinin savunma hizmetlerine daha az kaynak ayırmaktadırlar.

B. SOSYAL REFAH HARCAMALARININ TANIMI, KAPSAMI VE İŞLEVLERİ

Sosyal refah devletinin temel amacı, toplumsal gereksinimleri karşılayarak halkın refah düzeyini yükseltmektir. Sosyal refah devleti bu amacını gerçekleştirebilmek için ise çeşitli mali araçlara başvurmaktadır. Bu mali araçların başında sosyal refah harcamaları gelmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın bu başlığı altında sosyal refah harcamaların tanımı, kapsamı ve işlevleri üzerinde durulacak olup sosyal refah harcamalarının çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır.

³⁷⁰ Ünal Töngür, Adem Yavuz Elveren, "Military Expenditures, Income Inequality, Welfare and Political Regimes: A Dynamic Panel Data Analysis", *Defence and Peace Economics*, V. 26, N. 1, 2015, pp. 49-74.

1. Sosyal Refah Harcamalarının Tanımı ve Kapsamı

“Sosyal refah harcamaları” kavramı uzun yıllardır akademik literatürde sıklıkla kullanılmasına rağmen, tanımın üzerinde henüz bir uzlaşma sağlanamamıştır. Bu durumun oluşmasına etki eden en büyük neden, sosyal refah harcamaları konusunda gerek ülkelerin gerekse toplumların üzerinde mutabık kaldıkları belirgin bir harcama ölçütünün olmamasıdır. Bu durum genel kabul görmüş bir tanımın yapılmasını zorlaştırmaktadır.

Ayrıca sosyal refah harcamalarının tanımı ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Ancak bu kısıtlar çerçevesinde objektif ölçütler çerçevesinde farklı tanımlar yapılabilmektedir. Bu bağlamda Koç’a (2019) göre sosyal refah harcamaları, bireysel faydanın yanı sıra daha çok toplumsal faydayı ön plana alan, erdemli mal (merit goods) özellikleri ile olumlu dışsal fayda sağlayan ve toplumsal refahın artırılmasına yönelik yapılan harcamaları ifade etmektedir.³⁷¹

OECD’ye (2007) göre ise sosyal refah harcamaları, “*hane halkları ve bireylerin refah durumlarını olumsuz yönde etkileyen durumlarda destek sağlamak amacıyla kamu ve özel kuruluşlar tarafından yapılan yardımlar ve finansal katkılardır.*” Bu tür yardımlar ve finansal katkılar, nakit transferleri veya bireysel sözleşme şeklinde olabileceği gibi, mal ve hizmetlerin doğrudan “aynı” olarak sağlanması şeklinde de olabilmektedir. Sosyal yardımlar ve nakit transferleri; emekli maaşı, doğum izni sırasındaki gelir desteği ve sosyal yardım ödemeleri gibi ödeneklerden oluşmaktadır. Sosyal hizmetler; yaşlı ve engelli bakımı, çocuk bakımı, eğitim ve sağlık gibi hizmetleri içermektedir. Yine sosyal amaçlı vergi indirimleri olarak da; engelli çocuk sahibi ailelere yönelik vergi harcamaları (vergi indirimleri) ya da özel sağlık harcamalarına yönelik teşvikler (indirim ve muafiyetler) örnek gösterilebilir.³⁷²

Sosyal refah harcamaları, kamu harcamalarının önemli bir bölümünü oluşturarak geniş halk kitlelerini yakından ilgilendirmektedir. Bu bakımdan sosyal refah harcamaları, hem toplumsal sorunlara çözüm arayışı noktasında hem de sosyal amaçlı

³⁷¹ Özgür Emre Koç, “Sosyal Devlet ve Sosyal Bütçe Perspektifinden Türkiye’de Sosyal Harcamalar”, *Güncel Sosyal ve Mali Sorunlara Yönelik Seçme Yazılar*, ed. Neslihan Koç, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019, s. 67.

³⁷² OECD, *The Social Expenditure Database: An Interpretive Guide*, SOCX 1980-2003, 2007, p.6.

hedeflere ulaşmada önemli bir mali araçtır. Örneğin sosyal refah harcamaları yoluyla toplumdaki dezavantajlı kesimlerin durumu iyileştirilebilir, gelir dağılımında adalet sağlanabilir, fırsat eşitsizliği ortadan kaldırılabilir ve yoksulluk azaltılabilir. Bununla birlikte, sosyal refah harcamaları içerisinde bulunan eğitim ve sağlık harcamaları ile de toplumda beşeri ve sosyal sermayenin oluşması sağlanabilir. Bu çerçevede, özellikle beşeri ve sosyal sermaye düzeyini pozitif yönde etkileyen eğitim ve sağlık harcamaları toplum için büyük önem taşımaktadır.

Sosyal refah harcamaları eksenindeki tanımsal çabanın ardından, hangi harcamaların sosyal refah harcamaları kapsamında değerlendirildiğini bilmek büyük önem taşımaktadır. Zira sosyal refah harcamaları kapsamında değerlendirilen harcama kalemleri, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve sosyokültürel yapılarındaki farklılıklar nedeniyle ülkeden ülkeye değişebilmektedir. Bundan dolayı ülkelerin sosyal refah harcamaları, uluslararası kuruluşların metodolojik yaklaşımları bağlamında karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Bu kapsamda üç tür ana metodolojik yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar; OECD'nin kullanmakta olduğu *Sosyal Harcamalar Veri Tabanı* (Social Expenditure Database-SOCX), EUROSTAT'ın kullandığı *Avrupa Birleştirilmiş Sosyal Koruma İstatistikleri Sistemi* (European System of Integrated Social Protection Statistics-ESSPROS) ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (International Labour Organisation-ILO) kullandığı *Sosyal Koruma Harcamaları ve Performans İncelemeleri* (Social Protection Expenditure and Performance Reviews-SPERS) metodolojisidir.³⁷³ Bu metodolojik yaklaşımların arasındaki en temel fark; sosyal riskin nasıl tanımlandığıyla ilgilidir. Buradan hareketle, sosyal korumanın hangi toplumsal kesimleri kapsadığı ve hangi yöntemlerle sağlanacağı üzerine bu üç metodolojik yaklaşım, üç farklı değerlendirmede bulunmuşlardır. Bu farklar, aşağıda yer alan Tablo 20'de özetlenmiştir.

³⁷³ OECD, *The OECD SOCX Manual: A Guide to the OECD Social Expenditure Database*, 2019, p. 8; EUROSTAT, *European System of Integrated Social Protection Statistics-ESSPROS: Manual and User Guidelines*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016, p. 8; ILO, *World Social Protection Report 2017–19: Universal Social Protection to Achieve the Sustainable Development Goals*, Geneva: International Labour Office, 2017.

Tablo 20: Uluslararası Kuruluşların Sosyal Refah Harcamalarının Kapsamına Yönelik Yaklaşımları

SOCX (OECD)	ESSPROS (EUROSTAT)	SPERS (ILO)
Sağlık	Hastalık / Sağlık	Sağlık
Engellilik	Engellilik	Engellilik
Yaşlılık	Yaşlılık	Yaşlılık
Malullük	Malullük	Malullük
Aile	Aile / Çocuk	Aile / Çocuk
Konut	Konut	Konut
İşsizlik	İşsizlik	İşsizlik ve İşgücü Piyasası Politikası
Aktif İşgücü Programları	Sosyal Dışlanma	Gıda, Beslenme ve Sosyal Yardım
-	-	Temel Eğitim

Kaynak: OECD, *The OECD SOCX Manual: A guide to the OECD Social Expenditure Database*, 2019, p. 8; EUROSTAT, *European System of Integrated Social Protection Statistics-ESSPROS: Manual and User Guidelines*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016, p. 8; ILO, *World Social Protection Report 2017–19: Universal Social Protection to Achieve the Sustainable Development Goals*, Geneva: International Labour Office, 2017.

Tablo 20’de uluslararası kuruluşların sosyal refah harcamaları kapsamına dair metodolojik yaklaşımları incelendiğinde SOCX ve ESSPROS metodolojileri arasında önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Her iki metodolojik yaklaşım da her ne kadar sağlık, engellilik, yaşlılık, malullük, aile, konut ve işsizlik alanlarında veri derlense de, bu alanlarda içerik ve kapsam açısından bir takım farklar bulunmaktadır. Bu farklılardan en önemlisi, Aktif İş Gücü Programları için yapılan harcamaların hesaplamalar kapsamına alınıp alınmadığı ile ilgilidir. SOCX, Aktif İş Gücü Programları harcamalar kapsamında değerlendirirken, ESSPROS bu tür programları harcamalar kapsamında değerlendirmemektedir. İki metodolojik yaklaşım arasındaki bir diğer önemli fark, idari ve diğer giderlerle ilgili olmaktadır. SOCX, idari ve diğer gider hesapları harcamalar kapsamına dâhil etmezken, ESSPROS idari ve diğer gider harcamaları sosyal refah harcamaları kapsamında değerlendirmektedir. ILO

metodolojisini, SOCX ve ESSPROS metodolojileri ile karşılaştırıldığında ise temel farkın kamu eğitim harcamaları, gıda ve beslenme harcamalarında olduğu görülmektedir. ILO metodolojisi, kamu eğitim harcamaları, gıda ve beslenme harcamaları gibi harcama kalemlerini sosyal refah harcamaları hesaplarına dâhil ederken, SOCX ve ESSPROS metodolojileri her iki harcama kalemini sosyal refah harcamaları hesaplarına dâhil etmemektedir (Tablo 20).

Görüldüğü üzere, SOCX ve ESSPROS metodolojileri kamu eğitim harcamalarını sosyal refah harcamalarına dâhil etmeyerek, beşeri ve sosyal sermayenin oluşmasına katkı sağlayan, nesiller arası yoksulluğun artmasında önleyici rol oynayan ve toplumda fırsat eşitliğinin oluşmasına yardımcı olan eğitimin önemini yok saymaktadır. Özellikle Türkiye gibi NATO üyesi gelişmekte olan ülkelerde kamu eğitim harcamaları, beşeri ve sosyal sermaye üzerinde lokomotif güç oluşturması önemi ile sosyal refah harcamaları kapsamında değerlendirmek daha doğru olabilecektir. Türkiye özelinde yapılan çalışmalar incelendiğinde ise kamu eğitim harcamaları sosyal refah harcamaları kapsamında değerlendirildiği görülmüştür.

2. Sosyal Refah Harcamalarının İşlevleri

Sosyal refah harcamaları, toplumsal sorunların giderilmesinde birçok işleve sahiptir. Sosyal refah harcamalarının en temel işlevlerinden birisi sosyal ihtiyaçları karşılamaktır. Bir diğer önemli işlevi ise sosyal sorunları çözmektir.³⁷⁴ Sosyal refah harcamalarının sayılan bu işlevlerinin yanı sıra, sosyal gelişmeyi ve iyileşmeyi sağlama işlevleri de bulunabilmektedir.³⁷⁵

a. Sosyal İhtiyaçları Karşılama

Sosyal ihtiyaç ve hakların tespitine ilişkin başvurulabilecek en önemli kaynaklardan birisi Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 10 Aralık 1948 tarih ve 217

³⁷⁴ Mustafa Erdoğan, Ethem Yenigün, *Türkiye'de Sosyal Bütçe Nasıl Yapılıyor? Nasıl İzlenir?*, ed. Ahmet Buldam, 1. b., İstanbul: TESEV Yayınları, 2008, s. 21.

³⁷⁵ Murat Şeker, *Yerel Yönetimlerde Sosyal Bütçeyi İzleme Raporu*, İstanbul: TESEV Yayınları, 2011, s. 22.

A(III) sayılı kararıyla ilan edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'dir. Sosyal ihtiyaç ve hakların neler olduğuna dair bilgilere bildirgenin 1-3 ile 22-26'ncı maddeleri arasında açıkça değinilmektedir. Bildirgenin 1-3'üncü maddelerinde; "kişi güvenliği", "özgürlük", "yaşam" ve "eşitlik" bütün bireylere sağlanması gereken en temel haklar olarak belirtilmektedir.³⁷⁶ Bildirgede belirtilen bu haklardan özellikle ilk üçünün tam kolektif haklardan olduğu ve dolayısıyla da her ülkede devletin güvencesi altında yer alması gerekmektedir.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 22-26'ncı maddelerinde de "eğitim", "sağlık", "sosyal güvenlik" ve "sosyal yardım" gibi temel haklardan bahsedilmektedir. Örneğin bildirgenin 22'inci maddesinde, "*Herkesin, toplumun bir üyesi olarak, sosyal güvenliğe hakkı vardır; ulusal çabalarla, uluslararası işbirliği yoluyla ve her Devletin örgütlenme ve kaynaklarına göre herkes insan onuru ve kişiliğinin özgür gelişmesi bakımından vazgeçilmez olan ekonomik, toplumsal ve kültürel haklarının gerçekleştirilmesi hakkına sahiptir*" denilmektedir. Takip eden 23'üncü ve 24'üncü maddelerinde ise her bireyin "*çalışmaya*", "*işini serbestçe seçmeye*", "*dinlenmeye*", "*eğlenmeye*", "*özellikle çalışma müddetinin makul surette sınırlandırılmasına*" ve "*belirli aralıklarla ücretli tatil yapmaya*" hakkı olduğu belirtilmektedir.

Bildirgede sağlık ve eğitim ile ilgili gereksinim ve haklara ise 25'inci ve 26'ncı maddelerde ifade edilmektedir. Örneğin 25'inci maddede sağlıkla ilgili olarak "*Herkesin, kendisinin ve ailesinin sağlığı ve iyi yaşaması için yeterli yaşama standartlarına hakkı vardır. Bu hak, beslenme, giyim, konut, tıbbi bakım ile gerekli toplumsal hizmetleri ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ya da kendi denetiminin dışındaki koşullardan kaynaklanan başka geçimini sağlayamama durumlarında güvenlik hakkını da kapsar. Anne ve çocukların özel bakım ve yardıma hakları vardır. Tüm çocuklar, evlilik içi ya da dışı doğmuş olmalarına bakılmaksızın, aynı toplumsal korumadan yararlanır*" ifadelerine yer verilmektedir. 26'ncı maddede de eğitimle ilgili olarak da "*Herkes, eğitim hakkına sahiptir. Eğitim, en azından ilk ve temel öğrenim aşamalarında parasızdır. İlköğretim zorunludur. Teknik ve mesleki*

³⁷⁶ United Nations, *Universal Declaration of Human Rights*, New York: United Nations Regional Information Centre (UNRIC), 2015, pp. 4-54.

eğitim herkese açıktır. Yükseköğrenim, yeteneğe göre herkese eşit olarak sağlanır” denilmektedir.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin maddelerinden anlaşılacağı üzere herkesin sağlıklı yaşamaya, eğitim görmeye ve geçim olanaklarından gayri ihtiyarı bir şekilde yoksun kalması durumunda sosyal güvenceye hakkı olmaktadır. Bu hakların tespit edilmesi ve sağlanması devletin asli kamusal görevidir. Devlet bu kamusal görevleri ise kamu sosyal refah harcamaları aracılığıyla gerçekleştirmektedir.

b. Sosyal Sorunlara Çözüm Getirme

Sosyal politika alanında meydana gelen sorunları temelde dört başlık altında incelemek mümkündür. Bunlar, sosyal dışlanma ve yoksulluk; hastalık, yaşlılık, işsizlik gibi durumlarda bireyi desteklemeye yönelik sosyal güvenlik önlemleri; yaygın eğitim ve çalışma hayatının düzenlenmesidir.³⁷⁷ Sosyal politika alanında meydana gelen bu sorunlara çözüm getirme konusunda yapılan sosyal refah harcamaları önemli işlevleri yerine getirebilmektedir.

(1). Sosyal Dışlanma, Yoksulluk ve İşsizliği Azaltma

Literatürde, sosyal dışlanma kavramı üzerine genel kabul görmüş bir tanım bulunmamaktadır. Tanım sosyal bilimcilere, zamana, ülkelere ve uluslararası kuruluşlara göre değişebilmektedir.³⁷⁸ Bu konuda birbirine benzer ve birbirinden farklı çok sayıda tanım yapılmıştır.³⁷⁹ Örneğin Levitas, vd. (2007) sosyal dışlanmayı, *“kaynaklar, haklar, mallar ve hizmetlerin kıtlığı nedeniyle toplumdaki bireylerin çoğunluğunun ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarda mevcut olan normal ilişkiler ve faaliyetlere katılmamasını içeren karmaşık ve çok boyutlu bir süreç”*³⁸⁰

³⁷⁷ Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, “Önsöz”, der., Ayşe Buğra-Çağlar Keyder, *Sosyal Politika Yazıları*, çev., Burcu Yakut Çakar-Utku Barış Balaban, 8. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 9.

³⁷⁸ Aysen Tokol, “Sosyal Dışlama”, *Sosyal Politika*, ed., Aysen Tokol-Yusuf Alper, 10. b., Bursa: DORA Yayınları, 2019, s. 289.

³⁷⁹ Hakan Arslan, “Kentsel Dönüşüm ve Sosyal Dışlanma: Narlıdere Kentsel Yenileme Projesinin Sosyal Dışlanma Ekseninde İncelenmesi”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 16, S. 1, 2013, s. 7.

³⁸⁰ Ruth Levitas, et al., *The Multi-Dimensional Analysis of Social Exclusion*, Bristol: Department of Sociology and School for Social Policy-University of Bristol, 2007, p.9.

olarak tanımlamaktadırlar. Popay, vd. (2008) göre sosyal dışlanma; bireysel, hane halkı, grup, topluluk, ülke ve küresel düzeyde etkileşime giren eşitsiz güç ilişkilerinin yönlendirdiği dinamik ve çok boyutlu süreçlerden oluşmaktadır.³⁸¹ De Haan'a (2000) göre sosyal dışlanma, bireylerin veya grupların içinde yaşadıkları topluma tam katılımdan tamamen veya kısmen mahrum olma durumudur.³⁸² Sen (2000) ise sosyal dışlanmanın, sosyal içermeye yol açan deneyimlere katılmak için gereken yeteneklerin eksikliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkabileceğini belirtmektedir.³⁸³

Yoksulluk ise bireylerin veya hane halkının gelir, gıda, eğitim, sağlık, barınma ve diğer temel ihtiyaçları yeterince karşılayamamaları ya da eksik karşılamaları durumu olarak tanımlanmaktadır.³⁸⁴ Yoksulluk hem bir kavram hem de bir süreç olarak sosyal dışlanma kavramı ve süreçleri üzerinde etkili olabilmektedir.³⁸⁵ Dolayısıyla her iki kavram arasında çok yakın bir ilişki bulunmakta olup toplumdaki dezavantajlı kesimleri kapsamaktadırlar. Bu kesimler yetersiz mali kaynaklara ve kamusal hizmetlere sahip olmalarından dolayı asgari yaşam standartların altında kalarak toplumdan dışlanmaktadır.

Yoksulluk, sosyal dışlanma ve işsizlik hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin en önemli toplumsal sorunları arasında yer almaktadır. Bu önemli toplumsal sorunların çözümünde devlet, sosyal refah devleti anlayışıyla temel politika ve programları oluşturan ve uygulayan en önemli aktördür. Devlet bu politika ve programları da kamu sosyal refah harcamaları aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Devlet kamu sosyal refah harcamalarıyla, yoksul ve dezavantajlı grubundaki bireylere gelir transferleri yaparak bu gruptaki bireylerin kişisel yeteneklerinin gelişmesine ve mesleki becerilerinin artmasına yardımcı olabilmektedir. Aynı şekilde eğitim amaçlı yapılan kamu sosyal transfer harcamalarıyla birçok yoksul ve dezavantajlı ailenin çocuklarını okula göndermelerini ve çocuklarının okula devam etmelerini sağlayabilmektedir. Böylece, kamu sosyal refah harcamaları yoluyla yoksulluk sınırının altındaki bireylerin

³⁸¹ Jennie Popay, et al., *Understanding and Tackling Social Exclusion*, Lancaster: SEKN Final Report, 2008, p. 36.

³⁸² Arjan de Haan, "Social Exclusion: Enriching the Understanding of Deprivation", *Studies in Social and Political Thought*, N. 2, 2000, pp. 25-26.

³⁸³ Amartya Sen, *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*, Social Development Papers No. 1, Manila: Asian Development Bank, 2000, pp. 2-5.

³⁸⁴ Abdulhasan M. Sadeq, "Waqf, Perpetual Charity and Poverty Allevation", *International Journal of Social Economics*, V. 29, N. 1/2, 2002, p. 136.

³⁸⁵ Arslan, *a.g.m.*, s. 5.

yaşam düzeyleri artırılarak yoksulluğun belli oranda azaltılması mümkün olabilmektedir.

(2). Gelir Dağılımında Adaleti Sağlama

Gelir dağılımı, bir ülkede belirli bir dönemde üretilen milli hâsıla veya gelirin bireyler, toplumsal gruplar ve üretim faktörleri arasında dağılımı olarak tanımlanmaktadır.³⁸⁶ Üretim faaliyetlerine katılan ücretliler, sermaye sahipleri ve diğer üretim faktörü sahipleri milli gelirden adil bir pay almaları ise gelir dağılımında adalet olarak açıklanmaktadır. Tam rekabet koşullarının geçerli olduğu ekonomilerde, bu dağılım birincil düzeyde piyasa tarafından gerçekleştirilmektedir. Aynı zamanda buna “birincil gelir dağılımı” da denilmektedir. Ancak piyasada oluşan “birincil gelir dağılımı” mutlak ve adil gelir dağılımı anlamına gelmemektedir. Zira piyasada her zaman tam rekabet koşulları geçerli olamamaktadır.³⁸⁷ Bundan dolayı bu noktada devletin aktif bir şekilde piyasaya müdahale etmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Devletin, “birincil gelir dağılımı” sonrasında piyasaya müdahalesi bazı yasal düzenlemeler ve mali araçlarla mümkün olabilmektedir. Bu araçların en önemlileri vergiler ve kamu harcamalarıdır. Devlet, bu araçlar vasıtasıyla geliri yeniden dağıtarak daha adil bir gelir dağılımı gerçekleştirebilir. Devlet tarafından gelirin yeniden dağılımına aynı zamanda “ikincil gelir dağılımı” olarak da ifade edilmektedir.³⁸⁸

Devletin geliri yeniden dağılımı aracı olarak kullandığı vergilerin gelir dağılımı üzerindeki etkisi vergilerin teknik özellikleri, toplam vergi gelirlerinin vergi unsurlarına göre dağılımı, vergilerin yansıma özelliği ve verginin gelir esnekliği özelliğine bağlı olarak değişmektedir. Örneğin düz oranlı bir tarife yapısına sahip bir vergi alındığında, bu verginin gelir dağılımı üzerinde fazla bir etkisi olmayacaktır. Diğer taraftan artan oranlı tarifeye sahip bir vergi alındığında üst gelir gruplarından daha fazla vergi

³⁸⁶ Coşkun Can Aktan, İstiklal Yaşar Vural, “Gelir Dağılımında Adalet(siz)lik ve Gelir Eşit(siz)liği: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri”, ed. Coşkun Can Aktan, *Sosyal Devlet, Gelir Dağılımı ve Yoksulluk*, Ankara: Hak-İş Konfederasyonu Yayınları, 2018, s. 183.

³⁸⁷ Abuzer Pınar, *Maliye Politikası: Teori ve Uygulama*, 9. b., Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2017, ss. 291-292.

³⁸⁸ Kirmanoğlu, a.g.e., s. 211.

alınacağı için gelir dağılımında adaletin sağlanabileceği kabul edilmektedir.³⁸⁹ Ayrıca verginin kişiselleşmeye olanak sağlaması da gelir dağılımını etkileme düzeyini artırmaktadır.

Gelir dağılımının düzeltilmesinde her ne kadar vergiler önemli bir araç olarak kullanılabilenekte ise de sosyal refah harcamalarının gelir dağılımı üzerindeki etkisi vergilerden daha yüksek olmaktadır.³⁹⁰ Zira sosyal refah harcamaları, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik (sosyal yardım ve sosyal sigorta harcamaları) ve genel kamu hizmetleri kalemleri olarak göz önüne alındığında bireylere ve hane halkına çok değişik ölçülerde yansıyabilmektedir. Örneğin okul çağında çocuğu olan aileler kamusal eğitim hizmetlerinden daha fazla yararlanırken, sağlık hizmetlerinden yararlanma hane halkının demografik yapısına bağlı olarak değişmektedir. Aynı şekilde herhangi bir sosyal güvenlik programına dâhil olmak, hem kamu sağlık hizmetlerinden hem de sosyal yardımlardan daha çok yararlanma sonucunu doğurmaktadır.³⁹¹

Sonuç olarak, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerine yapılan harcamalar, özellikle düşük gelirli grupların reel gelirlerini artırmakta ve kişisel refah düzeylerinin yükselmesini sağlamaktadır. Bu da gelir dağılımı üzerinde iyileştirici bir etkide bulunmaktadır.

(3). Ayrımcılıkları Ortadan Kaldırma ve Dezavantajlı Grupları Koruma

Dünya Sağlık Örgütü dezavantajlı grupları, “karşılaştıkları sorunları çözmeye kendi başlarına başarılı olamayan ve kendi kendilerine yetmeyen kişileri içine alan sosyal grup” olarak ifade etmektedir. Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü dezavantajlı grupları, sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyal sermaye açısından üç kategoride ele almaktadır. Sosyo-ekonomik açıdan gelir, işsizlik ve eğitim gibi ekonomik faktörlerden yoksun olanlar; sosyo-kültürel açıdan cinsiyet, etnik köken, din, kültür ve göçmen statüsü gibi durumlardan kaynaklı toplumdan dışlananlar; sosyal sermaye açısından ise

³⁸⁹ Nadaroğlu, a.g.e., s.

³⁹⁰ Kirmanoğlu, a.g.e., s. 211.

³⁹¹ Pınar, a.g.e., s. 302.

yoksun bir mahallede yaşayan birey ve grupları kastetmektedir.³⁹² Bununla birlikte birçok ülkede özellikle eğitim ve sağlık haklarından yararlanamayanlar, kadınlar, sokak çocukları, engelliler, yaşlılar, yetimler, kimsesizler ve azınlıklar dezavantajlı konumunda değerlendirilmektedirler.³⁹³ Dolayısıyla dezavantajlılık, sadece ekonomik koşullara bağlı gelişen bir olgu değildir. Aynı zamanda sosyal, kültürel ve coğrafik parametreleriyle birlikte ele alınması gereken toplumsal bir problemdir.

Toplumsal barışın sağlanması, gelir dağılımında adaletin tesis edilmesi ve yoksulluğun azalması açısından bireylerin tüm ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanması büyük önem arz etmektedir. Bu durum ise bütçedeki eğitim, sağlık, sosyal güvenlik harcamaları başta olmak üzere diğer sosyal yardım harcamalarının istihdam, gelir dağılımı, yoksulluk ve sosyal içerme kriterlerine göre düzenlenmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla, sosyal refah harcamaları toplumdaki dezavantajlı grupların sorunlarının çözümüne yönelik önemli bir mali araç işlevi görmektedir.

Dezavantajlı gruplar içerisinde yer alan bireyler, beşeri sermayenin oluşması noktasında önemli olan eğitim ve sağlık hizmetlerine erişemediklerinde genellikle karşılaştıkları problemleri aşmada tek başlarına başarılı olamazlar. Bu bakımdan sosyal devlet anlayışının bir gereği olarak iyi organize edilmiş kuruluşlara ve sosyal amaçlı yardım politikalarına ihtiyaç duymaktadırlar. Destek programları sayesinde dezavantajlı gruplar içerisinde yer alan bireyler hem toplumsal hem de ekonomik alanlara ulaşarak bu alanlara katkı sağlamaları mümkün olabilmektedir.³⁹⁴

C. SOSYAL REFAH HARCAMALARIN TÜRLERİ

Günümüz devletleri, sosyal refaha ilişkin görevleri kamu sosyal refah harcamaları aracılığıyla gerçekleştirmektedirler. Sosyal refah amacına yönelik kullanılan kamu harcama araçlarının başında ise eğitim harcamaları, sağlık harcamaları ve sosyal güvenlik harcamaları gelmektedir. Bu çerçevede, çalışmanın bu başlığı altında

³⁹² World Health Organization, *Physical Activity Promotion in Socially Disadvantaged Groups: Principles for Action*, Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2013, p. 3.

³⁹³ Erdoğan ve Yenigün, a.g.e., s. 24.

³⁹⁴ Koç, a.g.m., s. 63.

sosyal refah harcamaları kategorisinde değerlendirilen eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik harcamaları detaylarıyla incelenecek ve yansımaları belirlenmeye çalışılacaktır.

1. Sosyal Refah Harcamaları Olarak Eğitim Harcamaları

Bir bilim ve yaşam alanı olarak eğitim; kişiliğin gelişmesini temel alıp ona yardımcı olan, onu yetişkin yaşamına hazırlayan, gerekli bilgi, beceri ve olumlu değerdeki diğer davranışların elde etmesine yarayan dinamik bir süreç olarak tanımlanmaktadır.³⁹⁵ Başka bir tanımda ise eğitimin önceden belirlenmiş amaçlara uygun olarak bireylerin davranışlarında belli gelişmeler sağlamaya yarayan planlı etkiler dizgesi olduğu belirtilmektedir.³⁹⁶

Yavuz (2018), eğitimin dört temel amacının olduğunu belirtmektedir. Bunlardan *birincisi*, kuşaktan kuşağa aktarılan kültürel değerlerin bireyler tarafından benimsenmesini ve bunların bir sonraki kuşağa aktaracak bireylerin yeterli bilgi düzeyine ulaşmasını sağlamaktır. *İkincisi*, toplumun değerlerinin ve toplumsal normlarının bireyce benimsenmesini ve uygulamasını sağlayarak bireyi toplumsallaştırmaya çalışmaktır. *Üçüncüsü*, bireyin kendisinin ve ailesinin temel ihtiyaçlarını sağlayabilecek yetkinliğe ulaşmasını sağlayarak toplum içinde üretken bir birey yetişmesine yardımcı olmaktır. *Dördüncü* olarak da bireyin kişiliğini geliştirerek bireyselleşmesini sağlamaya çalışmaktır.³⁹⁷ Ünlü sosyologlardan Immanuel Kant, Herbert Spencer ve James Mill'e göre ise eğitimin amacı, sırasıyla, insanı mükemmelleştirmek, hayat şartlarını iyileştirmek ve hayatı mutluluk aracı haline getirmektir.³⁹⁸

Eğitim, birey için önemli olduğu kadar devlet için de büyük bir öneme sahiptir. Zira eğitim, toplumsal yapının dönüşmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Eğitim ile elde edilen bilgi, beceri ve olanaklarla beşeri sermaye oluşmaktadır. Bu da ekonomik büyüme ve kalkınmayı olumlu etkileyerek toplumsal refahın artmasını sağlamaktadır.

³⁹⁵ Mahmut Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi*, 19. b., Ankara: Anı Yayıncılık, 2019, s. 4.

³⁹⁶ Firdevs Güneş, "Eğitimde Temel Kavramlar ve Çağdaş Yönelimler", *Eğitim Bilimine Giriş*, ed. Firdevs Güneş, 3. b., Ankara: Pegem Akademi, 2015, s. 3.

³⁹⁷ Mustafa Yavuz, "Eğitim İle İlgili Temel Kavramlar", *Eğitim Bilimine Giriş*, ed. Mustafa Yavuz, 1. b., Ankara: Anı Yayınları, 2018, s. 7.

³⁹⁸ Tezcan, a.g.e., s. 5.

Bundan dolayı hem ekonomik büyümenin sağlanmasında hem de toplumsal refahın artmasında lokomotif bir güç oluşturduğu için eğitim hizmetlerinin kamusal niteliği önemli olmaktadır.

a. Eğitim Hizmetlerinin Kamusal Niteliği

Eğitim hizmetlerinin kamusal niteliğinin belirlenebilmesi için öncelikle tam kamusal, yarı kamusal, erdemli ve özel malların temel özellikleri üzerinde durulması gerekmektedir. Daha öncede belirtildiği gibi tam kamusal mallar³⁹⁹, toplumun tüm bireyelerine, özel mallar ise sadece o malı tüketen bireylere fayda sağlamaktadır. Yarı kamusal mallar; taşıdıkları sosyal faydalar (dışsallıklar), piyasa tarafından rahatlıkla üretilip satılabilme ve parçalar halinde fiyatlandırılabilme özelliğine sahiptir. Yarı kamusal mallar, esas itibariyle kamu ekonomisinin temel hizmet alanı içinde yer alıp devlet tarafından üretilmektedirler. Devletin gücünün yetmediği durumlarda, piyasa tarafından da üretilmeleri mümkün olabilmektedir. Belli bir bedel karşılığında bu tür mal ve hizmetlerden yararlanan bireyler özel fayda sağlarlarken, toplum dolaylı olarak sosyal fayda sağlamaktadır. Burada topluma yansıyan sosyal fayda bir dış fayda olmaktadır. Mali terminolojide buna dışsallık denilmektedir.⁴⁰⁰

Yarı kamusal mal ve hizmetlere örnek gösterilebilecek en önemli hizmet türlerinden birisi de eğitim hizmetleridir. Zira eğitim hizmetleri, nitelik itibariyle devlet veya piyasa tarafından üretilebilir ve pazarlanabilir bir yapıya sahiptir. Bu özelliklerden dolayı, eğitim hizmetlerinin toplumsal faydaları tam kamusal hizmetlere, bireysel faydaları ise özel hizmetlere benzemektedir. Diğer bir ifadeyle, eğitim hem bireylere kişisel fayda hem de topluma sosyal fayda sağlayan bir hizmet türü olduğundan dolayı yarı kamusal mal ve hizmet niteliği taşımaktadır. Ancak eğitimin bireysel ve toplumsal

³⁹⁹ Çalışmanın birinci bölümünde tam kamusal mallar konusu temel özellikleri itibariyle ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu nedenle tekrara düşmemek adına çalışmanın bu bölümünde tam kamusal mallar konusu ele alınmayacaktır.

⁴⁰⁰ Nadaroğlu, a.g.e., ss. 55-56; Akdoğan, a.g.e., ss. 46-47; Şener, a.g.e., s. 72.

faydaları ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma düzeylerine göre ülkeden ülkeye değişebilmektedir. Dolayısıyla eğitim, yatırım gerektiren bir hizmettir.⁴⁰¹

Eğitim hizmetlerinin marjinal sosyal faydası marjinal özel faydasından büyük olduğu için erdemli mal özelliği taşımaktadır. Bundan dolayı devlet, eğitim hizmetlerinin üretim ve sunumunu tamamen piyasaya bırakmamaktadır. Çünkü piyasaya bırakıldığı takdirde fiyat piyasa koşullarına bağlı olarak oluşacaktır. Bu durumda hizmeti satın alabilecek güce sahip olmayan bireylerin hizmetten dışlanmaları söz konusu olabilecektir. Dolayısıyla devlet, bir yandan eğitim hizmetlerinin üretim ve sunumunu gerçekleştirmekte diğer yandan da düzenleyici ve denetleyici rolüyle piyasaya müdahale etmektedir.

Ekonomi bilimi ve eğitim ekonomisi açısından bakıldığında, eğitimin çeşitli pozitif dışsallıklara neden olduğu görülmektedir. Öncelikle eğitim, insan kaynağını ve beşeri sermaye stokunu artırarak ekonomik büyüme ve kalkınmada dışsal fayda sağlamaktadır.⁴⁰² Bu yolla eğitim, bireylerin ekonomik durumlarının iyileşmesini sağlayarak toplumsal refahın artmasında itici güç oluşturmaktadır. Eğitimin pozitif dışsal etkileri sadece ekonomi ile sınırlı kalmamaktadır. Ekonominin yanı sıra sosyal, kültür, coğrafya ve politika alanında da pozitif dışsal etkiler yaymaktadır. Eğitim, toplumsal uyum kabiliyetin artmasını ve kültürel değerlerin yeni kuşaklara transferini sağlamaktadır. Eğitim, demokratik terbiyenin yaygınlaşmasını ve demokratik katılımın artmasını sağlayarak politik istikrarın sürmesine katkıda bulunmaktadır.⁴⁰³

Yukarıda ifade edilenlerin yanı sıra eğitimin neden olduğu dışsallıkları daha spesifik olarak belirlemek yararlı olacaktır. Bu bağlamda yarı kamusal mal olarak eğitimin dışsal etkileri aşağıda yer alan Tablo 21’de gösterilmiştir.

⁴⁰¹ Muhammed Turhan, Yusuf Celal Erol, “Eğitim Ekonomisine İlişkin Temel Kavramlar”, *Eğitim Ekonomisi ve Planlaması*, ed. Mahmut Sağır-Ramazan Yirci, 1. b., Ankara: Pegem Akademi, 2020, ss. 18-19.

⁴⁰² Beşeri sermayenin oluşmasında eğitimin rolü ve önemi için bkz. Theodore W. Schultz, “Investment In Human Capital”, *The American Economic Review*, V. 51, N. 1, 1961, pp. 1-17.

⁴⁰³ Walter W. McMahon, “The Social and External Benefits of Education”, *International Handbook on The Economics of Education*, ed., Geraint Johnes-Jill Johnes, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd, 2004, pp. 214-217.

Tablo 21: Eğitimin Neden Olduğu Dışsallıklar

A. Kişi Başı Büyüme Üzerindeki Etkileri
1. Eğitime yapılan yüksek yatırımlar istikrarı artırmaktadır.
2. Eğitim yatırımları gelirin artmasını tetiklemektedir.
3. Eğitim, teknolojik ilerlemeyi hızlandırmaktadır.
4. Eğitim, AR-GE ve inovasyona katkı sağlamaktadır.
5. Eğitim, doğurganlığı etkileyerek daha düşük nüfus artışına neden olmaktadır.
B. Eğitimin Piyasa Dışı Etkileri
1. Nüfus ve Sağlık Etkileri
a. Daha sağlıklı bir toplum
b. Daha düşük nüfus artış oranları
2. Sivil Kurumların ve Hukukun Üstünlüğünün Güçlendirilmesine Etkileri
a. Demokratikleşme
b. İnsan haklarında gelişim
c. Siyasi istikrar
d. Daha düşük suç oranları, daha az mahkeme sistemi ve özel güvenlik maliyetleri
3. Dolaylı Çevresel Etkileri
a. Ormanları koruma bilincinin gelişmesi
b. Eğitim nüfus artış hızını yavaşlattığı için daha az su kirliliği
c. Daha fazla hava kirliliği (eğitim kaynaklı büyümeden dolayı negatif dışsallık)
4. Yoksulluğun ve Eşitsizliğin Azaltılmasındaki Etkileri
a. Kentsel ve kırsal yoksulluğun azaltılması
b. Eşitsizliğin azaltılması
5. Coğrafi Yayılım Etkileri
a. Kent gettolarına daha az göç
b. Üniversiteden sonra daha fazla işçi göçü (negatif dışsallık)

Kaynak: McMahom, a.g.e., p. 218.

Tablo 21'ye bakıldığında eğitimin ekonomik büyüme ve kalkınmaya ve kişisel ve sosyal sermayeye etkisinin yanı sıra mikro ve makro düzeyde de çok sayıda dışsal etkiye sahip olduğu görülmektedir. Eğitim, gelir dağılımında adaletin sağlanması, toplumsal hareketlilikte fırsat eşitliğinin sağlanması, demokrasi ve insan hakları bilincinin gelişmesi, suç oranlarının azalması, sağlıklı ve yaşam kalitesi yüksek bir toplumun inşa edilmesi gibi toplumsal huzuru ve refahı etkileyen hususlarda hayati öneme sahiptir. Ayrıca çevreye ve coğrafyaya dolaylı dışsal etkileri olmaktadır. Bu önemli dışsallıkları nedeniyle eğitim hem yarı kamusal hem de erdemli mal ve hizmet niteliği taşımaktadır.

b. Kamu Harcamaları İçerisinde Eğitim Harcamalarının Yeri

Devletin toplumsal ihtiyaçları karşılamak ya da ekonomik ve sosyal hayata müdahalede bulunmak üzere, belli kurallara uyarak yaptığı harcamalara, kamu harcamaları olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁴ Kamu harcamaları, kamu hizmetlerinin parasal göstergesi olduğundan dolayı harcamaların kamu hizmetleri arasında nasıl tahsis edildiğinin, hangi hizmetlere öncelik tanındığının ve hizmetlerin toplumsal maliyetinin ne kadar olduğunun belirlenebilmesi için çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulması büyük önem arz etmektedir. Bunun için kamu harcamalarını hizmet ölçülerine göre; idari sınıflandırma (organik-fonksiyonel sınıflandırma) ve bilimsel sınıflandırma (reel harcamalar-transfer harcamaları, cari harcamalar- yatırım harcamaları) şeklinde ikiye ayrılarak incelenmektedir.⁴⁰⁵ Kamu harcamalarının en önemli bileşenlerinden biri olan eğitim harcamaları da bu iki sınıflandırma kapsamında değerlendirilecektir.

İdari sınıflandırma, kamu harcaması yapan idari birimlerin esas alınarak yapıldığı sınıflandırmaya idari sınıflandırma denir. Devletin yapısı, idari birimleri ve hukuki düzenlemeleri temel ölçüt olarak kabul edilen bu sınıflandırmaya organik sınıflandırma olarak da adlandırılmaktadır. Organik sınıflandırmada devleti oluşturan idari birimler düzeyinde harcamalar gösterilebilmektedir. Örneğin harcamaların Milli Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Sayıştay ve YÖK gibi idari birimler arasında tahsis edilmesi bu sınıflandırmanın esasını oluşturmaktadır.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ İsmail Türk, *Kamu Maliyesi*, 10. b., Ankara: Turhan Kitabevi, 2015, s. 31.

⁴⁰⁵ Nadaroğlu, a.g.e., ss. 157-164.

⁴⁰⁶ Erdem, Şenyüz, Tatlıoğlu, a.g.e., s. 69.

Organik sınıflandırma kapsamında değerlendirildiğinde eğitim harcamalarının birden fazla idari birim tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Ancak organik sınıflandırmada harcamayı yapan idari birimler esas alındığı için bütçe yılı içerisinde toplamda ne kadar eğitim harcaması yapıldığı tam olarak tespit edilmemektedir.

Kamu harcamaları sınıflandırılmasında harcamayı yapan idari birimler yerine harcamaların yöneldiği devlet faaliyetlerine (klasik ve sosyo-ekonomik nitelikteki hizmetler) göre düzenlenmesi halinde fonksiyonel sınıflandırma esas alınmış olmaktadır. Diğer bir ifadeyle fonksiyonel sınıflandırmada harcamalar aracılığıyla gerçekleştirilmesi hedeflenen amaçlara yönelik hizmetler dikkate alınmaktadır.⁴⁰⁷ Bu bakımdan gerçekleştirilmesi öngörülen hizmetlerin maliyeti kolayca saptanabilmektedir. Örneğin Türkiye’de eğitim hizmetleri Milli Eğitim Bakanlığı ve YÖK tarafından yerine getirilmektedir. Ancak bu diğer bakanlıklar ve idari kuruluşların eğitim faaliyetleriyle ilgilenmediği veya ilgilenmeyeceği anlamına gelmemektedir. Zira eğitim hizmetleri Milli Savunma Bakanlığı’na bağlı Kara, Deniz ve Harp Okulları, İçişleri Bakanlığına bağlı Polis Okulları ve Kolejleri, Sağlık Liseleri, Maliye Okulları gibi çeşitli kuruluşlar tarafından da yerine getirilmektedir.⁴⁰⁸ Bu bakımdan fonksiyonel sınıflandırmada hangi idari kuruluş tarafından yerine getirilirse getirilsin eğitim hizmetlerine ilişkin tüm harcamalar kolaylıkla tespit edilebilmektedir.

Bilimsel sınıflandırmada ise kamu harcamalarının nitelikleri, özellikleri, ekonomik ve sosyal hayat üzerindeki etkileri dikkate alınarak sınıflandırma yapılmaktadır. Bilimsel sınıflandırma da kendi içerisinde reel harcamalar-transfer harcamaları, cari harcamalar-yatırım harcamaları şeklinde tasnif edilmektedir.⁴⁰⁹

Reel harcamalar, cari ve yatırım harcamaları şeklinde kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. *Cari harcamalar*, devletin genel yönetiminin devamını sağlamak amacıyla mal ve hizmet satın alımına yönelik yaptığı harcamalardan oluşmaktadır. Devletin memur ve işçi çalıştırması, arsa ve bina kiralaması, büro ve kırtasiye malzemeleri satın almasına yönelik yaptığı harcamalar cari harcamalardır. Denilebilir ki idari harcamaların tamamı cari harcamalardan oluşmaktadır. *Yatırım harcamaları* ise devletin sermaye birikimi sağlamak ve üretim kapasitesini artırmak amacıyla yaptığı

⁴⁰⁷ Türk, a.g.e., s. 54.

⁴⁰⁸ Nadaroğlu, a.g.e., s. 159.

⁴⁰⁹ Erdem, Şenyüz, Tatlıoğlu, a.g.e., s. 71.

harcamaları kapsamaktadır. Devlet tarafından yapılan projeler, makine teçhizat ve taşıt alımları, yapı tesis ve onarım giderleri, baraj ve otoyol yapımları ve bunlara ilişkin onarım giderleri yatırım harcamaları kapsamında değerlendirilebilir. Dolayısıyla reel harcamalar yoluyla ekonomide yeni gelir akımları doğmakta, üretim faktörleri olumlu yönde etkilenmekte, beşeri sermaye oluşmakta ve milli gelir artmaktadır.⁴¹⁰ Bu yönüyle reel harcamalar, hem cari hem de yatırım özelliğini birlikte taşımaktadır. Literatürde bu tür reel harcama türüne “yatırım carileri” ya da “kalkınma carileri” denilmektedir. Eğitim hizmetlerine yönelik yapılan harcamaları da reel harcamalar kapsamında değerlendirildiğinde “kalkınma/yatırım carileri” ile aynı niteliklere sahip olduğu görülmektedir.⁴¹¹

Transfer harcamaları ise cari dönemde gerçekleştirilen üretime karşı doğrudan bir talep oluşturmayan, milli geliri değiştirmeyen, sadece satın alma gücünün bireyler, firmalar ve sosyal gruplar arasında el değiştirmesine neden olan devletin karşılıksız olarak yaptığı ayni ve nakdi harcamalarıdır.⁴¹² Şüphesiz eğitim hizmetlerine yönelik yapılan harcamaların bir bölümü transfer harcamaları niteliği taşımaktadır. Örneğin ihtiyaç sahibi öğrencilere verilen burslar, yemek bursları, ücretsiz ders kitabı verilmesi, ilk ve ortaokullarda ücretsiz süt dağıtılması, taşınmalı eğitimde araç tahsisi, parasız yatılı okuma imkânı vb. harcamalar transfer harcamaları kapsamında değerlendirilebilir.

2. Sosyal Refah Harcamaları Olarak Sağlık Harcamaları

Sağlık, anlaşılması ve tanımlanması güç olan bir kavramdır. Bu bakımdan tıbbi ve iktisadi terminolojide birbirinden farklı tanımlar yer almaktadır. Geleneksel tıp biliminde sağlık, “yalnızca hastalık, semptom ya da problemlerin olmaması” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴¹³ Sağlık kavramına ilişkin çok sayıda tanım yapılmasına rağmen en kapsamlı ve dikkate değer tanımın Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından yapıldığı görülmektedir. DSÖ’nün 1946 yılındaki tüzüğünde yer alan tanımda “sağlık, sadece hastalık ya da sakatlığın olmayışı değil, fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik

⁴¹⁰ Türk, a.g.e., ss. 56-57.

⁴¹¹ Erdem, Şenyüz, Tathioğlu, a.g.e., ss. 72-73.

⁴¹² Uluatam, a.g.e, ss. 233-234.

⁴¹³ Evely Boruchovitch, Birgitte R. Mednick, “The Meaning of Health and Illness: Some Considerations for Health Psychology”, *Psico-USF*, V. 6, N. 2, 2002, p. 176.

(*refah*) *halidir*” denilmektedir.⁴¹⁴ DSÖ’nün bu tanımında, hem sağlık ve hastalık arasındaki ilişki ele alınmakta hem de sağlığın fiziksel, sosyal, psikolojik ve ekonomik yönlerine dikkat çekilerek sağlık ve refah arasındaki ilişki vurgulanmaktadır.

Sağlık, bireysel refaha katkı sağlayan ve toplumların yaşam kalitesini yükselten paha biçilmez bir öneme sahiptir. Sağlık, hayattan tat almanın ön koşuludur.⁴¹⁵ Zira sağlıklı olunmadığı takdirde, diğer tatmin araçlardan haz almak olanaksızlaşmaktadır. Bundan dolayı bireylerin ve toplumların sahip olmasını arzu ettiği en temel hakların başında sağlık hakkı gelmektedir.

Sağlık hakkı, evrensel insan haklarından birisi olarak kabul edilmektedir. Ancak sağlık hakkının asgari olarak hangi hakları kapsadığı ve sağlık hakkının sağlanmasından hangi kurumların sorumlu olduğu gibi hususlar nedeniyle sağlık hakkının yorumlanması ve uygulanmasında bazı uluslararası farklılıklar bulunmaktadır.⁴¹⁶ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin 25’inci maddesinde sağlık hakkı; “*herkesin, kendisinin ve ailesinin sağlığı ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır...*”⁴¹⁷ şeklinde ifade edilmektedir. Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi’nin 12. maddesinde “*bu sözleşmeye taraf devletler herkese, mümkün olan en yüksek seviyede ulaşabileceği fiziksel ve ruhsal sağlık standartlarına sahip olma hakkını tanır*”⁴¹⁸ denilmektedir. Sağlığın bir hak olduğunu belirten Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiseri Navanethem Pillai, tüm insan haklarının siyasi, ekonomik, sosyal veya kültürel olarak ayrılmaz ve birbirine bağlı olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁹ Dolayısıyla sağlık hakkı, çeşitli faktörleri içeren kapsayıcı bir haktır.

Uluslararası sözleşmelere taraf olan Türkiye Cumhuriyeti (T.C.) ise sağlığın temel insan haklarından olduğunu ve bu hakkın devletin görevleri arasında sayıldığını anayasasında belirtmiştir. T.C. 1982 Anayasası’nın 56’ıncı maddesinde “*Herkes,*

⁴¹⁴ WHO, “Constitution of the World Health Organization”, *American Journal of Public Health*, V. 36, N. 11, 1946, p. 1315.

⁴¹⁵ M. Hanifi Aslan, *Hizmet Ekonomisi*, Yayın No:459, İstanbul: ALFA Yayınları, 1998, s. 267.

⁴¹⁶ Nisha Catherin, *Right to Health as Human Right*, 1. Edition, Deutschland: Lap Lambert Academic Publishing, 2017, p. 5.

⁴¹⁷ United Nations, *Universal Declaration of Human Rights*, New York: United Nations Regional Information Centre (UNRIC), 2015, p. 52.

⁴¹⁸ UN General Assembly, *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, 1966, p. 4.

⁴¹⁹ Catherin, a.g.e., p. 6.

*sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler. Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir*⁴²⁰ şeklinde bir düzenleme getirilmiş ve sağlık hakkı güvence altına alınmıştır.

Bireylerin ve toplumların en değerli hazinesi olan sağlığın korunması ve devamlılığın sağlanması amacıyla gerçekleştirilen tüm faaliyetlere ise sağlık hizmetleri olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, sosyal refah devleti anlayışı içerisinde, kamu tarafından ve kamu gözetiminde sunulan iktisadi faaliyetlerdir.⁴²¹ Sağlık hizmetleri, genel itibariyle sunuldukları kişi ve kitle bakımından *kişisel sağlık hizmetleri* ve *toplum sağlığı hizmetleri* şeklinde ikiye ayrılarak incelenebilir. Hizmetin aşaması ya da veriliş zamanı açısından da koruyucu sağlık hizmetleri, tedavi edici sağlık hizmetleri ve rehabilite edici sağlık hizmetleri olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu ayırım yapıldıktan sonra, kişisel sağlık hizmetlerini bizzat kişilere yapılan hizmetler olarak tanımlamak mümkündür. Bu hizmetlerin büyük bir kısmı hastalık ortaya çıktıktan sonra devreye giren tedavi edici hizmetlerden oluşmaktadır. Toplum sağlığı hizmetleri ise sadece kişilere sunulan hizmetler olmayıp toplumun tümü dikkate alınarak devlet tarafından sunulan hizmetler olarak tanımlanmaktadır. Toplum sağlığı hizmetleri, koruyucu sağlık hizmetlerinin önemli bir kısmını kapsamaktadır.⁴²²

a. Sağlık Hizmetlerinin Kamusal Niteliği

Sağlık hizmetleri toplumun tamamını yakından ilgilendirmesi nedeniyle kamusal bir niteliğe sahiptir. Ayrıca sağlık hizmetlerinde dışsallıkların olması, üretim şeklini ve miktarını belirleyen otoritelerin varlığı, tüketim talebinin önceden belirlenememesi, asimetrik bilginin var olması, ölçek ekonomilerini gerektirmesi ve doğal tekel olma eğilimi göstermesi gibi özellikler nedeniyle piyasa başarısızlıklarına neden olmaktadır.

⁴²⁰ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, s. 18.

⁴²¹ Canser Boz, Özge Çomak, Emrah Önder, “Sağlık Ekonomisi ve Karar Verme”, *Sağlık Yönetiminde Karar Verme 1: Çok Kriterli Karar Verme Uygulamaları İle*, ed. Emrah Önder-Bahadır Fatih Yıldırım, I. b., Bursa: DORA, 2018, s. 260.

⁴²² Aslan, a.g.e., ss. 268-269.

Piyasada oluşan başarısızlıklar nedeniyle sağlık hizmetlerinde kamusal müdahale gerekli olmaktadır.⁴²³

Sağlık hizmetleri kamusal niteliği bakımından yarı kamusal mal ve hizmetler kategorisinde yer almaktadır. Sağlık hizmetlerinin tüketimi sonucunda elde edilen fayda bireye özel fayda sağlarken topluma da sosyal fayda sağlamaktadır. Bu özelliği nedeniyle sağlık hizmetleri hem özel hem de yarı kamusal mal ve hizmetlerin genel niteliklerini taşımaktadır. Ayrıca doğrudan hastalıkla ilgisi olmayan topluma yönelik koruyucu ve önleyici sağlık hizmetleri tam kamusal hizmet olarak da değerlendirilebilmektedir. Zira bu hizmetler tüm topluma sunulmakta, faydasından hiç kimse mahrum bırakılmamakta, piyasa şartlarında fiyatlandırılmamakta ve pazarlanamamaktadır.⁴²⁴ Örneğin 2019 yılının Aralık ayında Çin’de başlayıp çok hızlı bir şekilde tüm Dünya’ya yayılarak küresel bir pandemiye dönüşen Covid-19 salgın hastalığına yönelik hizmetler bu kapsamda değerlendirilebilir. Covid-19 salgın hastalığının önlenmesinde yapılan aşuların topluma sağladığı fayda çok yüksektir. Dolayısıyla bu tür hizmetlerin faydasından dışlanma olmamaktadır.

Günümüzde Covid-19 salgınının uluslararası yayılımı, sağlığın sadece ulusal sınırlar içinde kalmadığını, sınır ötesi dışsallıklara da neden olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Sağlığın sınır ötesi etkilere sahip olması ve dışsal etkilerinin küresel boyutlara ulaşması nedeniyle sağlık küresel kamusal mal olma özelliği taşımaktadır. Bundan dolayı tüm ulus devletlerin, salgın hastalıkların ulusal sınırları tanımadığını ve bu nedenle gelecekte olası bir salgın hastalığın sonuçlarını hafifletmek için sağlığa evrensel bir uzlaşma gerektirdiğini kabul ederek sağlığı küresel bir kamu malı olarak görmeleri gerekmektedir.⁴²⁵ Aksi takdirde Covid-19 salgınında olduğu gibi salgın hastalıkların küresel ölçekte ekonomi ve sosyal hayat üzerinde oluşturacağı tahribatlar daha ağır olacaktır.

Küresel kamusal mal kapsamında değerlendirilen sağlığın başka dışsal boyutları da bulunmaktadır. Sağlık hizmetlerinin artması küresel ölçekte pozitif dışsallık sağlar.

⁴²³ Selim Ertürk Atabey, *Sağlık Sistemleri ve Sağlık Politikası*, 4. b., Ankara: Gazi Kitabevi, 2020, ss. 32-37.

⁴²⁴ Ertürk Atabey, a.g.e., ss. 32-33.

⁴²⁵ Salma M. Abdalla, et al., “Claiming Health as a Public Good in the Post-COVID-19 Era”, *Development*, N. 63, 2020, pp. 202-203.

Bunun sağlanabilmesi için ise başka küresel kamusal malların üretimini artırmak gerekmektedir. Örneğin sağlıklı bir toplumun inşası için küresel ölçekte fakirliğin önlenmesi, temiz suya ulaşım imkânlarının artırılması ve gıda güvenliğinin sağlanması gerekmektedir. Sağlık küresel düzeyde dışsallık yaydığı gibi nesiller arası da dışsallık yaymaktadır. Örneğin kolera, veba, sıtma ve AIDS gibi bazı hastalıklar genetik nitelik kazanarak nesilden nesillere bulaşabilir.⁴²⁶

Sağlık hizmetleri dışsal fayda sağlayan özelliği ile erdemli hizmet olarak da değerlendirilmektedir. Erdemli hizmetlerin sunumu piyasaya bırakıldığında yeterli düzeyde üretim yapılmayacaktır. Bunun sonucu olarak toplumsal refah kayıpları meydana gelecektir. Bilgi yetersizliğinden dolayı sağlık hizmetlerine de yeterli düzeyde talep oluşamayacağı için piyasa arzı talep düzeyinde gerçekleşecektir.⁴²⁷ Örneğin bulaşıcı bir hastalığa (Covid-19) karşı bireyin aşı olması hem bireyin kendisini hem de toplumun diğer fertlerini koruyacaktır. Ancak yeterli bilgiye sahip olmayan bireyin aşı yaptırmaması toplum sağlığını tehlikeye düşürecektir. Bu yüzden devlet, bireyleri farklı yöntemlerle sağlık hizmetlerine teşvik etmektedir.

Sağlık hizmeti sunumunun bilgi ve deneyim gerektirmesi, hastaların talep ettiği ya da tükettiği sağlık hizmetlerinin niteliği, kalitesi ve fiyatı konusunda yeterli bilgi düzeyine sahip olmamaları asimetrik bilgi probleminin oluşmasına sebep olmaktadır. Sağlık sektöründe asimetrik bilgi problemi, hekim ile hasta arasında olabileceği gibi hekim ile hastane, hastane ile hükümet arasında da olabilmektedir. Bu tür iki taraflı asimetrik bilgi problemleri hem sosyal refah kaybına hem de maliyet verimliliği kaybına neden olmaktadır. Ancak bu kayıplar teşvike dayalı düzenlemeler ile azaltılabilir.⁴²⁸

Sağlık hizmetleri piyasasında üretici (hekimler) ve tüketici (hastalar) arasındaki bilgi eksikliği, sağlık hizmeti sunanlara tekelleşme olanağı sağlamaktadır. Zira hastaların tercih yapmakta zorlanmaları, hekimlerin veya sağlık kurumlarının birbirleriyle olan rekabetlerini azaltmaktadır. Hekimlerin veya sağlık kurumlarının

⁴²⁶ Richard D. Smith, Landis MacKellar, "Global Public Goods and the Global Health Agenda: Problems, Priorities and Potential", *Globalization and Health*, V. 3. N. 9, 2007, pp. 1-7.

⁴²⁷ Nikolai Hoberga, Sebastian Strunz, "When Individual Preferences Defy Sustainability - Can Merit Good Arguments Close the Gap?", *Ecological Economics*, N. 143, 2018, pp. 286-293.

⁴²⁸ Iván Major, "Two-Sided Information Asymmetry in the Healthcare Industry", *International Advances in Economic Research*, V. 25, 2019, pp. 177-178.

müşterileri (hastaları) kaybetme kaygısı taşımadıklarından dolayı fiyatları yükseltip kaliteyi düşürerek tekel gibi faaliyet gösterebilirler.⁴²⁹ Dolayısıyla sağlık sektörü piyasası rekabetçi bir piyasa yapısına sahip olmadığı için sağlık hizmetleri etkin bir şekilde sunulmamaktadır.

Sağlık hizmetlerinin bir diğer özelliği ise hizmete yönelik talep belirsizliğidir. Bireylerin hastalık durumları tesadüfi bir şekilde geliştiği için sağlık hizmetlerinin ne zaman, nerede ve kimler tarafından talep edileceği önceden bilinmemektedir. Sağlık hizmetlerinde tüketici talebinin önceden bilinmemesi aynı zamanda hizmet planlamasını da zorlaştırmaktadır. Bu nedenle bireylerin ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetinin miktarı çoğu zaman hekimler tarafından belirlenmektedir. Talepteki bu belirsizliğe çözüm olarak sağlık sigortası sisteminden yararlanılmaktadır. Sağlık sigortası ile hem zamansız bir şekilde ortaya çıkabilecek ve önemli miktarda harcama yapmayı gerektirecek sağlık problemlerine karşı tüketiciyi hem de piyasa koşullarındaki belirsizliğe karşı üreticiyi korumak amaçlanmaktadır.⁴³⁰

Sağlık hizmetlerinin yatırım özelliği de bulunmaktadır. Sağlık hizmetlerinde kullanılan kaynaklar, insanın sağlık sermayesi stokunun oluşmasına yardımcı olmaktadır. Böylelikle insanın sağlık sermayesi stokuna yönelik her yatırım beşeri sermayenin artmasını sağlamaktadır. Diğer bir deyişle ekonomik büyüme ve kalkınma açısından sağlık hizmetleri, beşeri sermayenin önemli bir yapı taşıdır. Bu nedenle neredeyse her kültürde “sağlık zenginliktir” ilkesi benimsenmektedir.⁴³¹

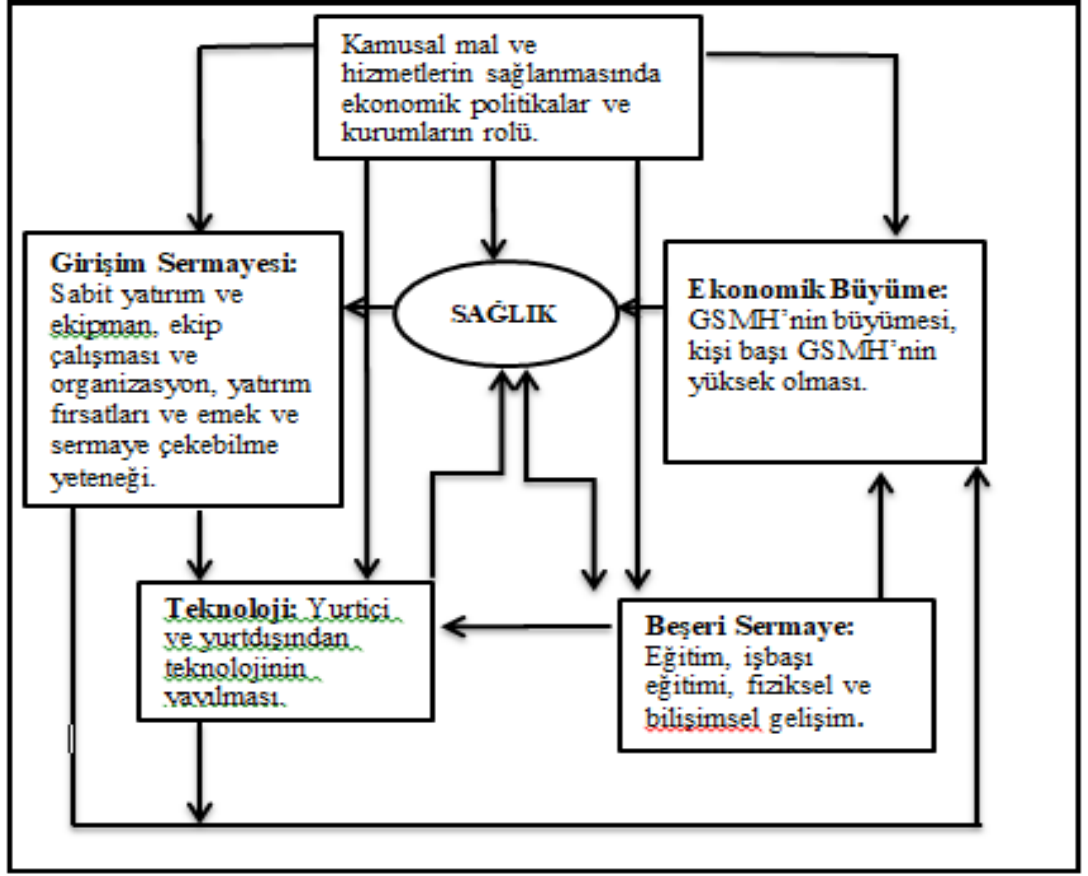
Sağlık hizmetleri birçok açıdan ekonomik büyüme ve kalkınmayı etkilemektedir. Sağlık hizmetlerinin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkileri Şekil 4’de gösterilen diyagram yardımıyla açıklanabilir.

⁴²⁹ Aslan, a.g.e., s. 285.

⁴³⁰ Ertürk Atabey, a.g.e., s. 36.

⁴³¹ Jeffrey D. Sachs, *Macroeconomics and Health: Investing in Health for Economic Development*, Geneva; World Health Organization, 2001, p. 21.

Şekil 4: Sağlık Hizmetlerinin Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Üzerindeki Etkileri

Kaynak: Sachs, a.g.e., p. 26'dan yararlanarak oluşturulmuştur.

Şekil 4'te ekonomik büyüme ve kalkınmanın bir yandan politikalar ve kurumların (ekonomik politikalar, yönetim ve kamu mallarının arzı) diğer yandan da faktör girdilerin (insan sermayesi, teknoloji ve işletme sermayesi) bir fonksiyonu olduğu gösterilmektedir. Bu fonksiyonun en önemli parametrelerden biri de sağlık hizmetleridir. Sağlık hizmetleri, hem beşeri sermaye hem de girişim sermayesi üzerinde dolaylı ve doğrudan etkilere sahiptir. Sağlık hizmetlerinin beşeri sermaye üzerindeki etkisi eğitilmiş bireylerin daha uzun ömürlü olmasına yönelik olmaktadır. Girişim sermayesi üzerindeki etkisi ise teknolojik gelişmelerin artmasını sağlamaktadır. Bu durum da gerek ekonomik büyüme ve kalkınma için gerekse sosyal refah için sağlık hizmetleri önemli bir lokomotif güç oluşturmaktadır.

b. Kamu Harcamaları İçerisinde Sağlık Harcamalarının Yeri

Bir ülkede sağlıklı bir toplumun oluşması için sunulan sağlık hizmetlerine yönelik yapılan harcamaların tamamı sağlık harcaması kapsamında değerlendirilmektedir. Ancak kamu sağlık harcamalarının nasıl hesaplanacağına ilişkin birçok farklı tanım bulunmaktadır. Farklı uluslararası kuruluşlar ve kamu kurumları sağlık harcamalarına ilişkin farklı tanımlar kullanmaktadır. Bu uluslararası kuruluşlar ile kamu kurumlarının başında OECD, WHO, EUROSTAT, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Sağlık Harcamaları İzleme ve Değerlendirme Komisyonu (SHİDK) gelmektedir. Bu kuruluşlar, yöntem ve kapsam açısından farklılık gösteren kamu sağlık harcamaları verilerini üretmektedirler.⁴³²

OECD'ye göre sağlık harcaması, kişisel sağlık bakımı (tedavi edici bakım, rehabilite edici bakım, uzun süreli bakım, yan hizmetler ve tıbbi ürünler) ve toplumsal hizmetler (önleyici ve halk sağlığı hizmetleri ve sağlık yönetimi) dâhil olmak üzere sağlık mal ve hizmetlerinin nihai tüketiminin ölçülmesidir. Bu ölçümde elde edilen ve niteliği itibarıyla genellikle bir bütçe dönemi içerisinde harcanması planlanan parasal tutar, cari sağlık harcaması olarak ifade edilmektedir. Cari sağlık harcamalarına yatırım harcamalarının da ilave edilmesi ile toplam kamu sağlık harcamaları elde edilmektedir. Ancak OECD toplam kamu sağlık harcamaları verilerine yatırım harcamalarını dâhil etmemektedir.⁴³³ Benzer şekilde EUROSTAT veri setine bakıldığında sağlık harcamaları verilerine yatırım harcamalarının dâhil edilmediği görülmektedir. Ayrıca EUROSTAT'a göre sağlık harcamalarının nerede gerçekleştiğine veya kimin tarafından ödendiğine bakılmaksızın, yerleşik birimler tarafından tüketilen sağlık mal ve hizmetlerine yapılan harcamaları kapsamaktadır. Bu nedenle, sağlık mal ve hizmetlerinin ihracatı (yerleşik olmayan birimler) sağlık harcamalarına dâhil edilmezken, nihai kullanım için sağlık mal ve hizmetlerinin ithalatı sağlık harcamalarına dâhil edilmektedir.⁴³⁴

⁴³² Nurhan Yentürk, Volkan Yılmaz, "Türkiye'de Kamusal Sağlık Harcamalarının Tarihsel Seyri ve Geleceği", *Sosyal Harcamalardan Güvenliğe Türkiye'nin Kamu Harcamaları (2006-2017)*, ed., Nurhan Yentürk, 1. b., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, ss. 90-91.

⁴³³ OECD, Health Spending (Indicator), 2021.

⁴³⁴ EUROSTAT, *Healthcare Expenditure Statistics - Methodology*, 2021.

Türkiye’de ise kamu sağlık harcamaları, sağlık hizmetlerinin finansmanı amacıyla sosyal güvenlik kurumları, merkezi yönetim kurumları, yerel yönetimler ve diğer kamu kurumlarının yaptığı sağlık harcamalarının toplamından oluşmaktadır. Ancak kurumlar açısından yapılan sınıflandırmada dikkate alınması gereken en önemli nokta, süreç içerisinde birçok kurumun birleşmiş olması ve harcamaların birleşik olarak sunulmasıdır. Örneğin Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) harcamaları, 2007 yılından önceki harcama verileri Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK), BAĞ-KUR ve Emekli Sandığı gibi kurumların ayrı ayrı toplam sağlık harcamalarından oluşurken, 2007 yılından itibaren bu kurumlar SGK çatısı altında birleştirilmiştir.⁴³⁵ 2010 yılından itibaren kamu personelleri, 2012 yılından itibaren ise yeşil kartlılar için yapılan sağlık harcamaları SGK harcamalarına dâhil edilmiştir.⁴³⁶

Merkezi yönetim sağlık harcamaları, merkezi yönetim bütçe kanununa göre düzenlenmektedir. Kanunda genel bütçe, özel bütçe ve düzenleyici ve denetleyici kurumların sağlık ile ilgili yaptıkları harcamalar, merkezi yönetim sağlık harcamalarını oluşturduğu belirtilmektedir. Merkezi yönetim kapsamındaki fonksiyonel sınıflandırmaya göre sağlık bakanlığı ve bağlı kuruluşların gerçekleştirdiği harcamalar, üniversite ve askeri hastanelerin sağlık harcamaları, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı ve Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) gibi kurumların sağlık hizmetlerine ilişkin gerçekleştirilen harcamalar, kamunun kurumsal sağlık harcamalarını oluşturmaktadır. Ayrıca mahalli idareler ve il özel idareleri ile sosyal güvenlik kurumu ve merkezi yönetim bütçesi kapsamı dışında kalan diğer kamu idareleri tarafından yapılan sağlık harcamaları da kamunun kurumsal sağlık harcamalarını oluşturmaktadır.⁴³⁷

Türkiye’de fonksiyonel sınıflandırma çerçevesinde gerçekleştirilen sağlık harcama kalemleri ise şu şekilde belirtilmektedir. Tıbbi ürünler, cihaz ve ekipmanlara ilişkin işler ve hizmetler için yapılan harcamalar, ayakta yürütülen tedavi hizmetleri için yapılan harcamalar, hastane işleri ve hizmetleri için yapılan harcamalar, halk sağlığı hizmetleri için yapılan harcamalar, sağlık hizmetlerine ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri için yapılan harcamalar ve sınıflandırmaya girmeyen sağlık hizmetleri için

⁴³⁵ Mehmet Atasever, *Türkiye Sağlık Hizmetlerinin Finansmanı ve Sağlık Harcamalarının Analizi, 2002-2013 Dönemi*, Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayını No: 983, 2014, s. 16.

⁴³⁶ Yentürk, Yılmaz, a.g.e., s. 91.

⁴³⁷ Atasever, a.g.e., ss. 16-17.

yapılan harcamalardan oluşmaktadır.⁴³⁸ Sağlık hizmeti sunanlar tarafından yapılan harcamaların niteliklerine göre ise “*cari sağlık harcamaları*” ve “*yatırım niteliğindeki sağlık harcamaları*” şeklinde sınıflandırılmaktadır. Cari sağlık harcamalarının kapsamında ise personel harcamaları, hizmet alım harcamaları, ilaç harcamaları, tıbbi tetkik ve malzeme harcamaları, yönetim harcamaları ve diğer cari harcamalar yer almaktadır. Yatırım harcamaları kapsamında da yapı-tesis harcamaları, makine-teçhizat harcamaları, onarım harcamaları, ambulans harcamaları ve diğer yatırım harcamaları bulunmaktadır.⁴³⁹

Türkiye’de analitik bütçe sınıflandırmasının uygulanmasıyla birlikte sağlık harcamaları verileri uluslararası standartlara göre düzenlenmeye başlanmıştır. Diğer bir ifade ile sağlık harcamaları verileri “Devlet Mali İstatistikleri” (Government Finance Statistics-GFS) ve “Avrupa Birleştirilmiş Ekonomik Hesaplar Sistemi” (European System of Integrated Economic Accounts-ESA 95) standartlarına uygun hale getirilmiştir.⁴⁴⁰ Dolayısıyla Türkiye’nin sağlık harcamaları istatistikleri, analitik bütçe sistemini kullanan OECD, AB ve NATO üyesi devletlerin sağlık harcamaları istatistikleri ile benzerlik göstermektedir.

3. Sosyal Refah Harcamaları Olarak Sosyal Güvenlik Harcamaları

Sosyal refah harcamalarının türleri içerisinde en önemli ve kapsamı en geniş olan harcama türü sosyal güvenlik harcamalarıdır. Bu nedenle sosyal güvenlik, sosyal refah devletinin en önemli ilkelerinden biri haline gelmiştir.

Sosyal güvenlik, “*bir toplumu oluşturan insanların istekleri ve iradeleri dışında karşı karşıya kaldıkları tehlikelerin verdiği zararlardan kurtarılma garantisini*”⁴⁴¹ ifade etmektedir. Dilik (1980) ise sosyal güvenliği, “*belirli sosyal risklerin iktisadi*

⁴³⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *2021-2023 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi*, Ankara, 2020, ss. 234-235.

⁴³⁹ Atasever, a.g.e., ss. 20-21.

⁴⁴⁰ Nihat Edizdoğan, Özhan Çetinkaya, *Kamu Bütçesi*, 9. b., Bursa: Ekin Yayınevi, 2019, ss. 248-249; Yentürk, Yılmaz, a.g.e., s. 91.

⁴⁴¹ Yusuf Alper, “Sosyal Güvenlik”, *Sosyal Politika*, ed., Aysen Tokol-Yusuf Alper, 10. b., Bursa: DORA Yayınları, 2019, s. 206.

sonuçlarına karşı kişinin korunması ve güvenliğinin sağlanması”⁴⁴² şeklinde tanımlamaktadır.

Sosyal güvenlik kavramının çağdaş bir kavram olarak kabul edilmesi ve sosyal güvenliğin temel insan haklarından biri olarak tarif edilmesinde BM'nin önemli bir rolü bulunmaktadır. Zira BM'nin 1948 yılında yayınladığı İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinin 22'inci ve 25'inci maddelerinde sosyal güvenliğin niteliği ve kapsamına ilişkin oldukça geniş anlamlar içeren kavramsal bir çerçeve çizilmiştir. Beyanname'nin 22'üncü maddesinde “*Herkesin, toplumun bir üyesi olarak sosyal güvenliğe hakkı vardır. Herkes onur ve kişiliğinin serbestçe gelişmesi için gerekli olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklarının gerçekleştirilmesi hakkına sahiptir*” şeklinde belirtilmiştir. Bu hakkın kapsamına ilişkin ne anlaşılması gerektiği ise 25'inci maddede ifade edilmiştir. 25'inci maddeye göre “*Herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır. Herkes, işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ve kendi iradesi dışındaki koşullardan doğan geçim sıkıntısı durumunda güvenlik hakkına sahiptir*”⁴⁴³ ifadesi ile açıklanmıştır.

Çalışma yaşamında standartların, temel hak ve ilkelerin sosyal refah açısından vazgeçilmez olduğunu kabul eden ILO'ya göre ise sosyal güvenlik, “*Hastalık, maluliyet, analık, iş kazası/meslek hastalığı, işsizlik, yaşlılık ya da ölüm halinde ortaya çıkan iş kaybı nedeniyle yaşanan gelir yetersizliği durumunda bireylere ve ailelere sağlanan nakit ya da aynı koruma tedbirlerini içermektedir.*”⁴⁴⁴ Görüldüğü üzere gerek BM Beyanname'sinde gerekse ILO sözleşmelerinde sosyal güvenlik, temel bir insan hakkı olarak açıkça tanımlanmıştır.

Bu tanım ve açıklamalardan yola çıkarak geniş anlamda sosyal güvenlik, “*nedeni ne olursa olsun, insanların gelirlerinin kesilmesinin yanı sıra bir gelire sahip olsalar bile bu gelirin yetersizliğine bağlı olarak ortaya çıkan yoksullukla mücadele*” anlamına gelmektedir. Görüldüğü üzere sosyal güvenlik sistemleri, yoksullukla mücadeleyi kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Sosyal güvenlik kapsamının

⁴⁴² Sait Dilik, “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* C.35, N.1, 1980, s. 77.

⁴⁴³ United Nations, *Universal Declaration of Human Rights*, New York: United Nations Regional Information Centre (UNRIC), 2015, pp. 4-54.

⁴⁴⁴ ILO, *World Social Protection Report 2017–19: Universal Social Protection to Achieve the Sustainable Development Goals*, Geneva: International Labour Office, 2017.

genişlemesiyle birlikte özellikle 1990'lı yıllardan sonra sosyal güvenlik kavramı yerine “sosyal koruma (social protection)” kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavram ilk olarak ILO tarafından kullanılmıştır. ILO sosyal koruma kavramını insanca çalışma kavramını kapsayacak şekilde kullanmaktadır.⁴⁴⁵

a. Sosyal Güvenlik Hizmetlerinin Kamusal Niteliği

Kamu kesiminin en önemli hizmetlerinden birisi de sosyal güvenlik hizmetleridir. Sosyal güvenlik hizmetleri, kamu ekonomisi yazınında yarı kamusal mal ve hizmet grubu içerisinde yer almaktadır. Bu hizmetler, özellikleri itibariyle piyasa şartlarında özel kesim aracılığıyla sunulabilirler de devlet müdahalesine her zaman ihtiyaç duyulmaktadırlar.⁴⁴⁶ Bu müdahalenin başlıca nedenleri izleyen paragraflarda açıklanmıştır.

Devletin sosyal güvenlik hizmetlerine müdahale etme nedenlerinden biri bu tür hizmetlerde “*dışsallık*” probleminin söz konusu olmasıdır. Zira sosyal güvenlik hizmetlerinde bireysel faydanın yanı sıra toplumsal fayda da bulunmaktadır. Bireyin sosyal güvenlik hizmetlerinden yeterli düzeyde yararlanmaması, kendisine zararı olabileceği gibi toplum üzerinde de sosyal zarar (negatif dışsallık) doğurabilecektir. Negatif dışsallığın olduğu bir durumda ise piyasa sistemi etkin şekilde hizmet sağlayamayacaktır. Bu özelliği nedeniyle devlet, sosyal güvenlik hizmetlerin ya üretimini bizzat üstlenir ya da topluma sağladığı sosyal faydayı (dışsal fayda) karşılayacak düzeyde finansal katkı sunarak müdahalede bulunur.⁴⁴⁷

Devlet müdahalesinin bir diğer nedeni ise “*yüksek işlem maliyetleridir*”. Özellikle bireyler emekliliklerini güvence altına almak için özel sigorta şirketlerine her ay sabit bir ödeme yapmaktadırlar. Ancak özel sigorta programlarında kişinin elde ettiği getiri çok yüksek olmamakta ve piyasa faiz haddinin altında kalmaktadır. Bunun temel sebebi kısmen yüksek idari maliyetlerdir (çoğu hallerde satış elamanlarına verilen komisyonları içermektedir). İdari olarak bütün bireylere eşit bir emeklilik programı

⁴⁴⁵ Alper, a.g.e., s. 209.

⁴⁴⁶ Filiz Giray, *Türkiye’de Paraşiskal Gelirler*, 5. b., Bursa: DORA Yayınları, 2021, s. 36.

⁴⁴⁷ Erdem, Şenyüz, Tatlıoğlu, a.g.e., s. 34.

sunmak, bireylerin seçim yapabileceği birçok özel sigorta programından daha az maliyetli olmaktadır.⁴⁴⁸ Bu nedenle devletin müdahalesi önem arz etmektedir.

Devletin sosyal güvenlik hizmetlerine müdahale etme nedenlerinden bir diğeri de “*eksik bilgi*” ve “*asimetrik bilgi*” probleminin olmasıdır. Çünkü bir pazarın verimli çalışabilmesi için o pazardaki tüm tüketicilerin tam bilgilendirilmesi gerekmektedir. Özellikle, ilgili mal veya hizmet için kaliteyi neyin oluşturduğunu ve fiyata göre kalite açısından hangi sağlayıcıların en iyi hizmeti sunduğunu bilmek gerekmektedir. Ancak sosyal güvenliğin birçok alanında bu koşulların hiçbiri yerine getirilmemektedir. Örneğin insanların bakıma muhtaç olmalarının nedenleri, piyasa tarafından sağlanan uygun bir bakım seçimi yapmaları için gerekli bilgileri elde etmelerini engelleyebilmektedir. Bu sorun özellikle yatılı bakıma muhtaç olan bireylerde sıkça görülmektedir.⁴⁴⁹

Sosyal güvenlik hizmetlerinde “*irrasyonelite*” de hâkimdir. Sosyal bakıma muhtaç olan bireyler, piyasada kendilerine sunulan hizmetler hakkında mükemmel bir şekilde bilgilendirilseler bile, bazıları bu bilgilere göre rasyonel bir şekilde hareket edemeyebilir. Bu durum daha çok zihinsel sağlık sorunları ya da çeşitli öğrenme güçlükleri yaşayan bireyler için geçerli olabilmektedir. Örneğin herhangi bir devlet müdahalesinin olmadığı durumda, ilgili bireyin ihtiyaç ve istekleri yakın bir akraba veya arkadaş tarafından karşılanabilir. Ancak bazı durumlarda söz konusu akraba veya arkadaş, adına kararlar aldıkları bireyin ihtiyaç ve isteklerini tam olarak yerine getirmeyebilirler. Bu gibi durumlarda devletin müdahalesi kaçınılmaz olmaktadır.⁴⁵⁰

Özel kesim tarafından sunulan sigorta programlarında “*ihtiyarılık (gönüllülük)*” ve bireysel risklere bağlı bir katkı bulunmaktadır. Ancak sosyal güvenlik sisteminin genişlemesiyle birlikte sosyal güvenlik ihtiyarılıktan çıkıp zorunlu bir hizmet haline gelmiştir. Bu hizmeti sağlayacak olan ise kamu otoritesidir.⁴⁵¹

Toplumdaki “*gelir eşitsizliği*” de sosyal güvenlik hizmetlerine müdahale etmesini gerekli kılmaktadır. Sosyal güvenlik sisteminde mali sosyal transferler

⁴⁴⁸ Stiglitz, a.g.e., p. 403-404.

⁴⁴⁹ Julian Le Grand, Carol Propper, Ray Robinson, *The Economics of Social Problems*, Third Edition, London: The Macmillan Press Ltd, 1992, p. 125.

⁴⁵⁰ Grand, Propper, Robinson, a.g.e., pp. 125-126.

⁴⁵¹ Giray, a.g.e., s. 37.

aracılığıyla adaletli bir gelir dağılımı sağlamak mümkündür. Bunu sağlayacak yegâne otorite ise devlettir.⁴⁵²

b. Kamu Harcamaları İçerisinde Sosyal Güvenlik Harcamalarının Yeri

Önceki kısımlarda da değinildiği üzere kamu sosyal refah harcamaları, “çeşitli risk ve ihtiyaçların yükünü azaltmak üzere hane halklarına yapılan aynı veya nakdi yardımlar, vergi indirimleri ve sosyal hizmetlerden” oluşmaktadır. Sosyal refah harcamalarının önemli bir grubunu ise sosyal güvenlik hizmetleri kapsamında değerlendirilen harcamalardan oluşmaktadır. Bu harcamalar, hastalık, yaşlılık, işsizlik, maluliyet, analık, iş kazası/meslek hastalığı ya da ölüm halinde ortaya çıkan iş kaybı nedeniyle yaşanan gelir yetersizliği durumunda bireylere ve ailelere sağlanan nakit ya da aynı koruma tedbirlerini içermektedir.⁴⁵³

En genel anlamda sosyal güvenlik harcamaları, sosyal yardımlar, koruma amacıyla yapılan sosyal güvenlik ödemeleri ve sağlık harcamalarından oluşmaktadır. Türkiye’de bu kapsamdaki harcamaların hesaplanmasına ilişkin en önemli gelişme 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile olmuştur. Bu kanun ile Türkiye 2004 yılında Analitik Bütçe Sınıflandırmasına geçmiştir. 2006 yılından itibaren ise sosyal güvenlik kurumları da Analitik Bütçe uygulamasına dâhil edilmiştir. Önceki kısımlarda da belirtildiği gibi Analitik Bütçe Sınıflandırması, ekonomik, fonksiyonel ve kurumsal olmak üzere üç ana sınıfa ayrılmıştır. “Eğitim”, “sağlık” ve “sosyal güvenlik” harcamaları da fonksiyonel sınıflandırma kapsamında yer almıştır. İdarelerin, harcamalarını fonksiyonel sınıflandırmaya göre oluşturmaları ile harcamaların izlenmesi sağlanmıştır.⁴⁵⁴ Bu da OECD, EUROSTAT ve ILO metodolojileri ile uyumlu verilerin üretilmesi bakımından önemli bir gelişmedir.

Sosyal güvenlik harcamalarını izlemek açısından bir diğer önemli unsur ise sosyal güvenliğin finansman kaynaklarıdır. Sosyal güvenlik sisteminin iki tür finansman

⁴⁵² Giray, a.g.e., s. 37.

⁴⁵³ OECD, *The Social Expenditure Database: An Interpretive Guide*, SOCX 1980-2003, 2007, p. 6.

⁴⁵⁴ Nurhan Yentürk, “Türkiye’de Sosyal Koruma Harcamaları Kimi Koruyor”, *Sosyal Harcamalardan Güvenliğe Türkiye’nin Kamu Harcamaları (2006-2017)*, ed., Nurhan Yentürk, 1. b., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, ss. 30-31.

kaynağı bulunmaktadır. Bunlar, *primler ve devlet katkılarından* oluşmaktadır. Primler, işçiler ve işverenler tarafından ödenmektedir. Devletin sosyal güvenliğin finansmanına katkıları ise doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki şekilde olmaktadır. Doğrudan katılım, bütçe açıklarını kapatmak, giderlerin bir kısmını karşılama ve prim ödeme şeklinde olmaktadır. Dolaylı katılım şekilleri ise vergi bağışıklıkları ve kolaylıklar sağlamak ve sigorta kuruluşlarının ilk kuruluş giderlerini ve memur statüsünde bulunan kurum personelinin giderlerini üstlenmektir.⁴⁵⁵

II. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE TÜRKİYE'DE SOSYAL REFAH HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE NATO ÜYESİ DEVLETLERLE KARŞILAŞTIRILMASI

Günümüzde belirli bir refah seviyesine ulaşmış ya da gelişmiş olan ülkeler, sosyal ve beşeri sermaye yatırımı olması nedeniyle bütçeden sosyal nitelikli hizmetlere büyük kaynaklar tahsis etmektedirler. Bu tür hizmetlere tahsis edilen kaynakların artması ile hem kamu sosyal hizmetlerin kalitesi artırılmak istenmekte hem de gelir dağılımında adalet sağlanarak toplumsal refahın yükseltilmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda tarihsel süreç içerisinde gerek Türkiye'de sosyal nitelikli hizmetlere yönelik harcamaların gelişimi gerekse NATO üyesi diğer devletlerin harcamalarıyla karşılaştırılarak incelenmesi büyük önem teşkil etmektedir.

A. TÜRKİYE'DE EĞİTİM HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE DİĞER NATO ÜYESİ DEVLETLERLE KARŞILAŞTIRILMASI

Çalışmanın bu bölümünde sosyal refah harcamalarının bir türü olan eğitim harcamaları ile ilgili olarak öncelikle Türkiye'deki eğitim harcamalarına ilişkin genel durum değerlendirmesi yapılacaktır. Ardından Türkiye ve diğer NATO üyesi devletlerin eğitim harcamalarının karşılaştırmalı analizi yapılacaktır.

⁴⁵⁵ Yusuf Alper, *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Sosyal Sigortalar Hukuku*, 9. b., Bursa: DORA Yayınları, 2018, ss. 185-186; Giray, a.g.e., ss. 145-152.

1. Türkiye’de Eğitim Harcamalarının Gelişimi

Ülkelerin kalkınma stratejileri ile eğitim politikaları arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Ekonomik ve sosyal yönden gelişmiş olan ülkeler, eğitim politikalarını kalkınma stratejileri doğrultusunda belirlemektedirler. Dolayısıyla kalkınma sürecinde uygulanan eğitim politikaları büyük bir öneme sahiptir. Ülkeler eğitim hizmetlerinde niteliği elde etmek için çağın gereklerine uygun yatırımlar yapmak ve kamu gelirlerinin önemli bir kısmını eğitime harcamak zorundadırlar.⁴⁵⁶ Türkiye özelinde bakıldığında ise ekonomik büyüme ve kalkınmada eğitim harcamalarının önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bu nedenle Türkiye’de kamu harcamaları ve GSYH içerisinde eğitim hizmetlerine tahsis edilen payı incelemekte fayda vardır.

Türkiye’de eğitim hizmetleri büyük ölçüde Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), Yükseköğretim Kurumu (YÖK), Yükseköğretim Kalite Kurulu (YKK) ve Üniversiteler tarafından sunulmaktadır.⁴⁵⁷ Dolayısıyla eğitim harcamaları da bu kurumlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu kapsamda, ilk önce Türkiye’deki eğitim harcamaları kurumlar bazında TL olarak değerlendirilmiş, ardından toplam eğitim harcamalarının Konsolide Bütçe/Merkezi Yönetim Bütçesi ile GSYH içindeki payı incelenmiştir.

Tablo 22’de Soğuk Savaş Sonrası dönemde (1991-2021) Türkiye’de toplam kamu eğitim harcamalarının (MEB, YÖK, YKK ve Üniversiteler) Konsolide Bütçe/Merkezi Yönetim Bütçesi ve GSYH içindeki payları gösterilmektedir. Analizin yapıldığı 1991-2021 yılları arasında toplam eğitim harcamaları içerisinde en büyük payın MEB’e ayrıldığı görülmektedir. İkinci sırada ise YÖK, YKK ve üniversitelere tahsis edilen kaynaklar yer almaktadır. Örneğin 2020 yılında MEB’e 125,3 milyar TL kaynak tahsis edilirken, YÖK, YKK ve üniversitelere sadece 36,1 milyar TL tahsis edilmiştir (Tablo 22).

⁴⁵⁶ Osman Çekiç, Yaşar Dilber, “Eğitim Yatırımları”, *Eğitim Ekonomisi ve Planlaması*, ed. Mahmut SAĞIR-Ramazan YİRCİ, 1. b., Ankara: Pegem Akademi, 2020, s 155.

⁴⁵⁷ MEB, *Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2020-2021*, Ankara: MEB Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2021, s. 246.

Tablo 22: Türkiye’de Eğitim Bütçesine İlişkin Temel Göstergeler (1991-2021)

Yıl	Bütçe Ödenekleri			Toplam Eğitim Bütçesinin	
	MEB (Milyar TL)	YÖK+YKK+ Üniversiteler (Milyar TL)	Toplam (Milyar TL)	Konsolide/ Merkezi Yönetim Bütçe Payı (%)	GSYH Payı (%)
1991	13.850.200	4.696.0	18.546.2	17,90	2,92
1992	30.357.200	9.122.9	39.480.1	18,90	3,65
1993	57.546.400	16.695.5	74.241.9	22,00	3,71
1994	93.580.500	31.182.8	124.763.3	15,10	3,22
1995	135.572.400	45.232,8	180.805.2	13,50	2,35
1996	257.601.100	92.172,8	349.773.9	9,80	2,44
1997	510.063.600	202.352.4	712.416.0	11,20	2,46
1998	1.243.108.000	422.656.9	166.5764.9	11,30	2,48
1999	2.131.808.500	676.899.8	2.808.708.3	10,30	2,69
2000	3.350.330.000	1.046.544.700	4.396.874.700	9,39	2,64
2001	4.046.305.625	1.364.910.550	5.411.216.175	11,15	2,25
2002	7.460.991.000	2.495.967.700	9.956.958.700	10,15	2,84
2003	10.179.997.000	3.408.608.000	13.588.605.000	9,23	2,99
2004	12.366.236.276	3.894.070.670	16.260.306.946	10,79	2,91
2005	14.835.422.184	5.218.467.000	20.053.889.184	12,85	3,09
2006	16.568.145.500	5.846.822.761	22.414.968.261	12,81	2,96
2007	21.355.634.000	6.586.692.000	27.942.326.000	13,63	3,31
2008	22.915.565.000	7.318.284.650	30.233.849.650	13,58	3,18
2009	27.446.778.095	8.772.719.225	36.219.497.320	13,81	3,80
2010	28.237.412.000	9.355.457.600	37.592.869.600	13,10	3,42
2011	34.112.163.000	11.503.927.500	45.616.090.500	14,59	3,52
2012	39.169.379.190	12.743.603.000	51.912.982.190	14,79	3,66
2013	47.496.378.650	15.227.760.500	62.724.139.150	15,52	4,00
2014	55.704.817.610	16.939.010.000	72.643.827.610	16,70	4,16
2015	62.000.248.000	18.493.252.000	80.493.500.000	17,02	3,44
2016	76.354.306.000	23.590.696.000	99.945.002.000	17,52	3,83
2017	85.048.584.000	25.620.450.000	110.669.034.000	17,15	3,65
2018	92.528.652.000	27.761.363.000	120.290.015.000	15,77	3,49
2019	113.813.013.000	33.023.355.000	146.836.368.000	15,28	3,30

2020	125.396.862.000	36.145.740.000	161.542.602.000	14,75	3,32
2021*	146.920.234.000	45.395.788.000	192.316.022.000	14,29	3,41

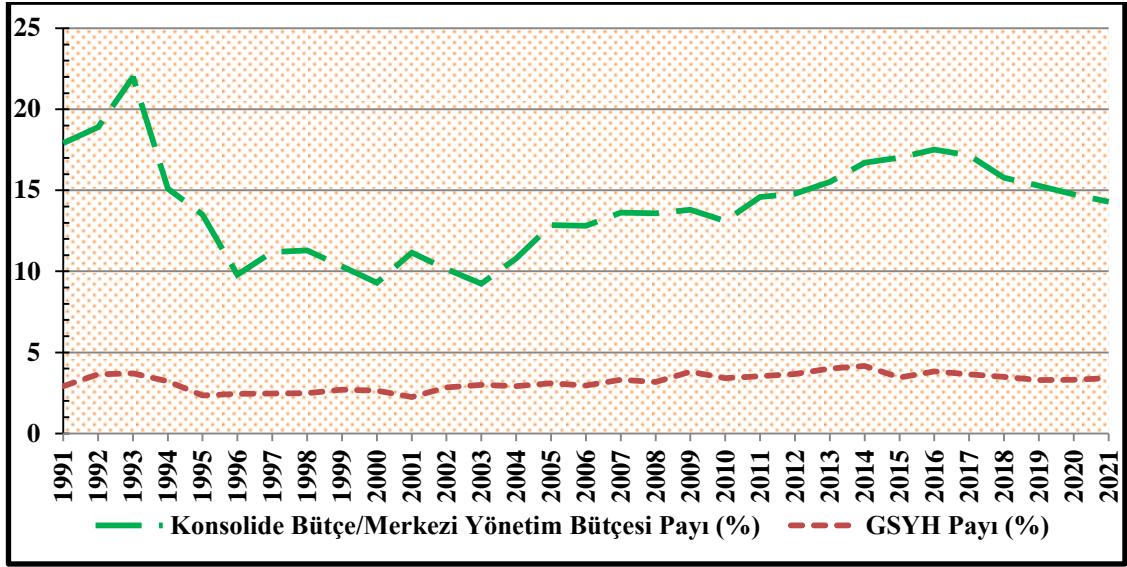
Kaynak: MEB, *Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2007-2008*, Ankara: MEB Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2008, s. 170; MEB, *Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2020-2021*, Ankara: MEB Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2021, s. 246'den derlenmiştir.

(*) Gerçekleşme tahminidir. 2021 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu Teklifinden alınmıştır.

Aşağıda yer alan Grafik 12 ise gerek Konsolide Bütçe/Merkezi Yönetim Bütçesi içerisindeki gerekse GSYH içerisindeki eğitim harcamalarının payını göstermesi açısından önemlidir. Konsolide Bütçe/Merkezi Yönetim Bütçesi içerisinde eğitime tahsis edilen payların en az olduğu yıllar 1996, 2000 ve 20003 yılları olduğu görülmektedir. Belirtilen yıllarda yaşanan ekonomik krizler, sıkı maliye politikasının uygulanmasını gerektirmiştir. Bu nedenle personel giderleri ve savunma harcamaları gibi zorunlu harcamaların dışındaki kamu harcamalarından kısılmaya gidilmiştir. Dolayısıyla bütçeden eğitime yeterli kaynak tahsis edilememiştir.⁴⁵⁸ 2003 yılından 2017 yılına kadar olan 14 yıllık dönemde de Konsolide Bütçe/Merkezi Yönetim Bütçesi içerisinde eğitim harcamalarının payı yukarı yönlü bir ivme kaydetmiştir. Ancak 2018 yılında yaşanan ekonomik durgunluk ve 2019 yılında ortaya çıkan Covid-19 pandemisinin etkisiyle bütçe içerisinde eğitim harcamalarının payı tekrardan aşağı yönlü bir ivme seyretmesine neden olmuştur. Aynı dönemde eğitim harcamalarının GSYH içerisindeki payına bakıldığında ise dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Zira Soğuk Savaş döneminin bittiği 1990'lı yılların başlarında toplam eğitim harcamaları payı artış trendi içerisinde girmiş, 1994 Krizinin etkisiyle sert bir düşüş yaşamış ve sonraki yıllarda da görece daha istikrarlı bir seyir izlemiştir. Eğitim harcamalarını konsolide/Merkezi yönetim bütçesi içindeki payı ile GSYH içindeki payı genel olarak paralel seyir izlemiştir (Grafik 12).

⁴⁵⁸ Niyazi Özker, Çağrı Esener, "Türkiye'de Bir Kamu Harcaması Olgusu Olarak Eğitim Harcamaları: Örnek Ülkeler İle Yakın Dönem Karşılaştırma", *Mevzuat Dergisi*, S. 142, 2009, s. 23.

Grafik 12: Türkiye’de Eğitim Harcamalarının Konsolide Bütçe/Merkezi Yönetim Bütçesi ve GSYH içindeki payları

Kaynak: Tablo 21’deki verilerden yararlanarak oluşturulmuştur.

2. NATO Üyesi Devletlerin Eğitim Harcamalarının Gelişimi ve Türkiye İle Karşılaştırılması

Günümüzün rekabetçi dünyasında fark yaratabilmenin ön koşulu beşeri sermayeye sahip olmak ve mümkün olduğunca ondan faydalanabilmektir. Beşeri sermayenin oluşmasındaki en temel faktör ise eğitimidir. Bundan dolayı eğitim harcamalarının gelişimi ve eğitimsel niteliklerinin iyileştirilmesi bütün devletler için büyük önem arz etmektedir. Eğitimin önemli bir kamusal hizmet olması, devletlerin eğitim faaliyetlerine müdahale etme gerekçesini de oluşturmaktadır. Devletler, eğitim faaliyetlerinin planlanmasının her aşamasında yer aldıkları gibi kamu harcamaları yoluyla eğitime de müdahale edebilmektedirler.

Aşağıdaki Tablo 23’te Türkiye’de ve diğer NATO üyesi devletlerde kamu harcamaları içerisinde eğitim harcamalarının paylarına yer verilmiştir. Türkiye’nin NATO üyesi bir ülke olması nedeniyle diğer üye ülkelerle karşılaştırılması bu hizmete ayrılan ödeneklerin daha iyi değerlendirmesini sağlayacaktır. 1995 yılından 2019 yılına kadar olan süreç değerlendirildiğinde kimi NATO üyesi devletlerin kamu harcamaları içinde eğitim harcamalarının payında belirgin bir artış (Almanya, Çek Cumhuriyeti,

Danimarka, Hollanda, Macaristan, Slovakya, Slovenya ve Türkiye) yaşanırken kimisinde ise kısmi bir azalış (Bulgaristan, Estonya, Fransa, Hırvatistan, Letonya, Litvanya ve Portekiz) yaşanmıştır. Bu kısmi azalış NATO ortalamasına da yansımıştır. Örneğin NATO ortalamasında kamu harcamaları içinde eğitim harcamalarının oranı 1995 yılında % 11,4 iken, bu oran azalarak 2019 yılında 11,3'e düşmüştür. 2019 yılında NATO ortalaması üzerindeki (% 11,3'ün üzerinde kalan) üye devletler içinde; ABD, Arnavutluk, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Hollanda, İngiltere, Kanada, Letonya, Litvanya, Polonya ve Slovenya yer almaktadır. Kamu harcamaları içerisinde eğitim harcamaları payı % 11,3'ten düşük olup NATO ortalaması altında kalan devletler ise Almanya, Bulgaristan, Fransa, Hırvatistan, İspanya, İtalya, Lüksemburg, Macaristan, Norveç, Romanya, Yunanistan ve Türkiye bulunmaktadır. Türkiye'de kamu harcamaları içerisinde eğitim harcamaları oranı, diğer NATO üyesi devletler ile karşılaştırıldığında pek çok üye devletten daha düşük olduğu görülmektedir. Özellikle 2010-2019 yılları arasında Türkiye'nin eğitim harcamaları %10,5'ten 11,1'e yükselmesine rağmen hem birçok üye devletin hem de NATO ortalamasının altında seyretmiştir (Tablo 23).

Tablo 23: Yıllara Göre NATO üyesi Devletlerde Eğitim Harcamalarının Kamu Harcamaları İçindeki Payı (%)

Ülkeler	1995	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ABD	15.8	17.9	16.7	15.5	15.6	16.0	16.0	16.0	16.0	15.9	15.7	15.7
Almanya	7.5	8.5	8.7	9.1	9.5	9.7	9.7	9.6	9.4	9.5	9.5	9.5
Arnavutluk	-	-	11.3	11.4	11.6	11.5	10.1	10.4	10.8	10.5	10.9	11.4
Belçika	11.0	11.2	10.9	11.2	11.0	11.3	11.3	11.7	11.7	11.9	11.8	11.8
Bulgaristan	11.4	10.1	10.9	9.8	9.6	9.7	9.4	9.7	9.7	10.1	9.6	10.6
Çek Cum.	9.8	10.7	11.2	10.5	10.1	10.6	10.6	10.5	9.9	10.4	11.2	11.8
Danimarka	10.8	11.9	12.4	12.5	12.0	12.3	12.9	12.8	12.9	12.7	12.6	12.7
Estonya	18.4	17.6	17.5	16.1	15.6	15.3	14.6	14.9	14.3	14.5	15.7	15.5
Fransa	10.5	10.8	10.3	9.9	9.6	9.6	9.5	9.5	9.5	9.5	9.5	9.5
Hırvatistan	12.1	11.5	10.8	9.5	9.7	9.8	10.0	10.1	9.9	10.5	10.2	10.2
Hollanda	9.5	11.1	12.1	11.6	11.5	11.4	11.6	11.7	12.0	11.9	12.0	12.0
İngiltere	11.4	13.1	13.4	13.2	11.9	12.1	12.4	12.3	12.2	12.0	11.8	11.8
İspanya	9.8	10.5	10.4	9.9	8.7	9.0	9.4	9.2	9.6	9.7	9.6	9.6
İtalya	8.4	9.3	9.4	8.7	8.0	8.0	7.9	7.9	7.8	7.9	8.1	8.0
Kanada	-	-	-	12.6	12.8	13.0	13.0	12.7	12.6	12.9	12.8	12.7

Letonya	15.2	15.3	18.2	13.9	15.1	14.7	14.5	14.4	13.9	13.7	13.3	13.3
Litvanya	16.4	14.6	15.1	13.4	14.7	14.9	15.1	15.2	14.8	14.9	14.8	15.0
Lüksemburg	10.9	11.2	11.1	11.9	12.1	11.3	11.2	11.1	10.8	10.7	10.8	11.0
Macaristan	10.0	11.2	12.1	11.2	9.5	9.4	10.3	10.3	10.6	10.9	10.9	11.0
Norveç	12.1	12.2	12.2	11.5	11.2	11.0	11.0	11.0	10.9	11.0	11.0	10.8
Polonya	12.3	13.1	13.7	12.0	12.4	12.3	12.3	12.6	12.0	11.8	12.0	12.0
Portekiz	13.2	14.9	14.2	12.9	11.0	10.9	10.2	10.5	10.6	10.1	10.2	10.2
Romanya	10.1	8.3	10.9	8.3	7.9	7.9	8.4	8.4	9.5	8.4	9.0	10.0
Slovakya	7.2	7.1	9.7	10.7	9.7	9.7	9.3	9.1	9.0	9.4	9.5	9.5
Slovenya	11.8	12.9	14.3	12.9	12.9	10.7	11.7	11.4	12.0	12.3	12.4	12.6
Türkiye	-	-	-	10,5	12,2	10,9	12,4	12,4	12,3	10,8	10,7	11,1
Yunanistan	8.0	8.3	9.2	7.8	8.1	7.1	8.5	7.7	8.1	8.0	8.4	8.3
NATO Ort.	11,4	11,4	12,2	11,4	11,2	11,1	11,2	11,2	11,2	11,1	11,2	11,3

Kaynak: IMF Datasets 2021.

Tablo 24'te ise Türkiye'nin ve diğer NATO üyesi devletlerin toplam eğitim harcamalarının GSYH'ye oranlarına yer verilmiştir. 1995-2019 yılları arası üye devletlerin eğitim harcamalarının GSYH içindeki yüzdelik paylarına bakıldığında en yüksek paya sahip olan devlet Danimarka'dır. 1995-2019 döneminde Danimarka'nın eğitim harcamalarının GSYH'ye oranı %7,1 ile %6,2 arasında seyretmiştir. Aynı zaman diliminde Danimarka'nın yanı sıra eğitim harcamaları yüzdesi NATO ortalamasının (%5,1 ile %4,6) üzerinde seyreden diğer üye devletler; ABD, Belçika, Estonya, Fransa, Hırvatistan, Hollanda, İngiltere, Kanada, Letonya, Litvanya, Macaristan, Norveç, Polonya ve Slovenya yer almıştır.

Türkiye açısından bakıldığında 1995 yılında % 2,4 oranı ile Türkiye en düşük paya sahip ülke konumundadır. Takip eden yıllarda Türkiye'de eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı yükselerek 2019 yılında %3,8'e ulaşmıştır. Bu artışa rağmen, GSYH içinde Türkiye'nin eğitim harcamaları oranı diğer NATO üyesi devletler ile karşılaştırıldığında nispeten daha düşüktür. Buda Türkiye'nin eğitim harcamaları oranlarının hem birçok üye devletin hem de NATO ortalamasının altında kalmasına neden olmuştur (Tablo 24).

Tablo 24: Yıllara Göre Türkiye’de ve Diğer NATO Üyesi Devletlerde Eğitim Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%)

Ülkeler	1995	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ABD	5.9	6.0	6.1	6.7	6.2	6.2	6.1	6.0	6.1	6.0	5.9	5.8
Almanya	4.1	4.0	4.1	4.3	4.2	4.3	4.3	4.2	4.2	4.2	4.2	4.3
Arnavutluk	3.7	3.2	3.2	3.4	3.3	3.3	3.2	3.0	3.1	3.0	3.1	3.3
Belçika	5.7	5.6	5.6	6.0	6.2	6.3	6.3	6.3	6.2	6.2	6.2	6.2
Bulgaristan	4.2	4.1	4.1	3.5	3.3	3.7	4.0	3.9	3.4	3.5	3.5	3.8
Çek Cum.	5.2	4.3	4.7	4.6	4.5	4.5	4.5	4.4	3.9	4.0	4.5	4.8
Danimarka	6.3	6.2	6.3	7.1	6.9	6.8	7.1	7.0	6.8	6.4	6.4	6.3
Estonya	7.3	6.4	5.9	6.4	6.0	5.8	5.4	5.8	5.6	5.6	6.2	6.0
Fransa	5.7	5.6	5.5	5.6	5.4	5.4	5.4	5.4	5.4	5.3	5.3	5.2
Hırvatistan	6.4	5.7	5.1	4.6	4.7	4.8	4.9	4.9	4.7	4.7	4.7	4.8
Hollanda	5.1	4.6	5.1	5.2	5.4	5.3	5.3	5.2	5.2	5.1	5.0	5.0
İngiltere	4.3	4.7	5.5	5.2	5.6	5.3	5.3	5.2	5.0	4.9	4.8	4.8
İspanya	4.3	4.0	3.3	4.5	4.1	4.1	4.2	3.9	4.0	3.9	3.9	3.9
İtalya	4.3	4.3	4.4	4.3	4.0	4.0	4.0	4.0	3.8	3.8	3.9	3.9
Kanada	5.7	5.4	4.6	5.0	4.6	4.6	4.5	4.6	4.6	4.7	4.7	4.7
Letonya	5.2	5.9	6.2	5.9	5.4	5.2	5.0	5.0	4.7	4.5	4.5	4.6
Litvanya	5.8	5.4	5.3	6.2	5.7	5.7	5.8	5.9	5.6	5.8	5.8	5.7
Lüksemburg	4.5	4.2	4.9	5.2	5.3	4.9	4.7	4.6	4.4	4.5	4.6	4.6
Macaristan	5.5	5.3	5.9	5.5	4.7	4.7	5.2	5.2	5	5.1	5.1	-
Norveç	6.1	5.2	5.2	5.2	4.8	4.9	5.1	5.4	5.6	5.5	5.4	5.6
Polonya	6.0	5.6	6.0	5.5	5.3	5.2	5.2	5.2	4.9	4.9	5	5.0
Portekiz	5.5	6.2	6.6	6.7	5.3	5.4	5.3	5.0	4.7	4.5	4.4	4.4
Romanya	3.4	3.1	3.6	3.3	2.9	2.8	2.9	3.0	3.3	2.8	3.1	3.6
Slovakya	3.5	3.7	3.8	4.5	4.0	4.1	4.0	4.1	3.8	3.9	3.9	4.2
Slovenya	6.2	6.1	6.5	6.5	6.4	6.4	5.9	5.5	5.5	5.4	5.4	5.5
Türkiye	2.4	3.4	3.0	3.7	3.9	3.5	3.7	3.7	3.8	3.6	3.6	3.8
Yunanistan	3.6	3.8	4.2	4.1	4.5	4.4	4.2	4.1	3.9	3.8	3.9	3.8
NATO Ort.	5.0	4.8	4.9	5.1	4.9	4.8	4.8	4.8	4.7	4.6	4.7	4.7

Kaynak: IMF Datasets 2021.

B. TÜRKİYE’DE SAĞLIK HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE DİĞER NATO ÜYESİ DEVLETLERLE KARŞILAŞTIRILMASI

Bir ülkenin ekonomik ve sosyal refahın temel göstergelerinden bir tanesi de o ülkede yaşayan insanların sağlıklı olmalarıdır. Bu nedenle milli geliri yüksek gelişmiş olan ülkeler, her zaman sağlık hizmetlerine daha fazla kaynak tahsis etme eğiliminde olmuşlardır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya genelinde bu eğilim artmış ve ülkelerin sağlık harcamaları düzeyi yükselmiştir. Bununla birlikte, son yıllarda sağlık harcamalarındaki artış ekonomik büyümeden daha fazla olmuştur.⁴⁵⁹ Dolayısıyla çalışmanın bu bölümü kapsamında gerek Türkiye’nin gerekse NATO üyesi diğer devletlerin sağlık harcamalarının gelişim düzeyi değerlendirilecektir.

1. Türkiye’de Sağlık Harcamalarının Gelişimi

Türkiye’de sağlık hizmetleri, hem kamu kesimi hem de özel sektör tarafından sunulmaktadır. Dolayısıyla sağlığa tahsis edilen toplam harcamaların ne kadarının kamu kesimi tarafından ne kadarının da özel sektör tarafından yapıldığını tespit etmek önem arz etmektedir.

Türkiye’de kamu sağlık harcamaları; Sağlık Bakanlığı, diğer bakanlıklar ve kamu kurumları, Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü, Üniversiteler ile Yerel Yönetimler, Devlet Teşebbüsleri ile Sosyal Güvenlik Kurumunca yapılan harcamaları içermektedir. Özel sağlık harcamaları ise hane halkları tarafından yapılan ilaç ve tedavi harcamaları ile özel sağlık sigortasına yapılan diğer ödemeleri kapsamaktadır.⁴⁶⁰

Daha önceden ifade edildiği üzere sağlığı geliştirme veya koruma amacını benimseyen tüm koruma, geliştirme, bakım, beslenme ve acil programlar için yapılan harcamalar “*Sağlık Harcaması*” olarak kabul edilmektedir. Toplam sağlık harcaması ise cari sağlık harcaması ile yatırım harcamasının toplamını ifade etmektedir.⁴⁶¹ Tablo 25’te ise 1999-2019 yılları arası Türkiye’de gerçekleşen toplam sağlık harcamaları ve bu

⁴⁵⁹ Kuan Min Wang, “Health Care Expenditure and Economic Growth: Ouantile Panel-Type Analysis”, *Economic Modelling*, V. 28, 2011, p. 1536.

⁴⁶⁰ OECD, *OECD Reviews of Health Systems: Turkey*, 2008, p. 28.

⁴⁶¹ T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2019, Ankara: Sağlık Bakanlığı Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, 2021, s. 253.

harcama miktarının kamu kesimi ve özel sektör paylarına yer verilmiştir. Elde edilen rakamlara göre 1999 yılında Türkiye’de %61,1’i kamu kesimi tarafından, %38,9’u ise özel sektör tarafından olmak üzere toplamda 5.028 milyon TL sağlık harcaması yapılmıştır. Bu miktar, 2009 yılında gerçekleşen küresel krize kadar istikrarlı bir şekilde artış göstermiş ve kamu kesimi payı %81 ile en yüksek düzeye ulaşmıştır. 2019 yılına gelindiğinde ise toplam sağlık harcamalarındaki istikrarlı artış devam ederek 201.031 milyon TL’ye ulaşmıştır. Ancak toplam sağlık harcamaları içinde özel kesimin payı %22’e yükselirken, kamu kesimi payı %78’e gerilemiştir. Sonuç olarak, 20 yıllık süreç incelendiğinde toplam sağlık harcamaları içinde kamu kesiminin sağlık harcamalarındaki payının önemli derecede arttığı ve kamu sağlık harcamaları içinde Sosyal Güvenlik Kurumu’nun sağlık harcamalarının ağırlıkta olduğu görülmüştür (Tablo 25).

Tablo 25: 1999-2019 Yılları Arası Türkiye’de Hizmet Sunucularına Göre Toplam Sağlık Harcamaları ve Payları (Milyon TL, %)

Yıllar	Toplam (1+2)	Kamu Kesimi (1)					Özel Sektör (2)			
		Merkezi Yönetim	Yerel Yönetim	Sosyal Güvenlik	Toplam	%	Hane Halkı	Diğer	Toplam	%
1999	5.028	1.274	158	1.432	3.090	61.1	1.449	489	1.938	38.9
2000	8.248	1.846	458	2.886	5.190	62.9	2.280	778	3.058	37.1
2001	12.396	3.612	231	4.595	8.438	68.1	2.832	1.126	3.958	31.9
2002	18.774	5.283	356	7.631	13.270	70.7	3.725	1.779	5.504	29.3
2003	24.279	6.317	482	10.662	17.462	71.9	4.482	2.335	6.817	28.1
2004	30.021	7.659	500	13.231	21.389	71.2	5.775	2.856	8.632	28.8
2005	35.359	9.520	467	14.000	23.987	67.8	8.049	3.323	11.372	32.2
2006	44.069	11.766	683	17.667	30.116	68.3	9.684	4.269	13.953	31.7
2007	50.904	13.966	867	19.697	34.530	67.8	11.105	5.269	16.374	32.2
2008	57.740	15.948	865	25.346	42.159	73.0	10.036	5.546	15.580	27.0
2009	57.911	17.946	667	28.277	46.890	81.1	8.142	2.879	11.021	19.0
2010	61.678	17.209	577	30.695	48.482	78.6	10.062	3.134	13.196	21.4
2011	68.607	19.086	557	34.937	54.580	79.6	10.590	3.438	14.028	20.4
2012	74.189	16.493	662	41.630	58.785	79.2	11.750	3.654	15.404	20.8

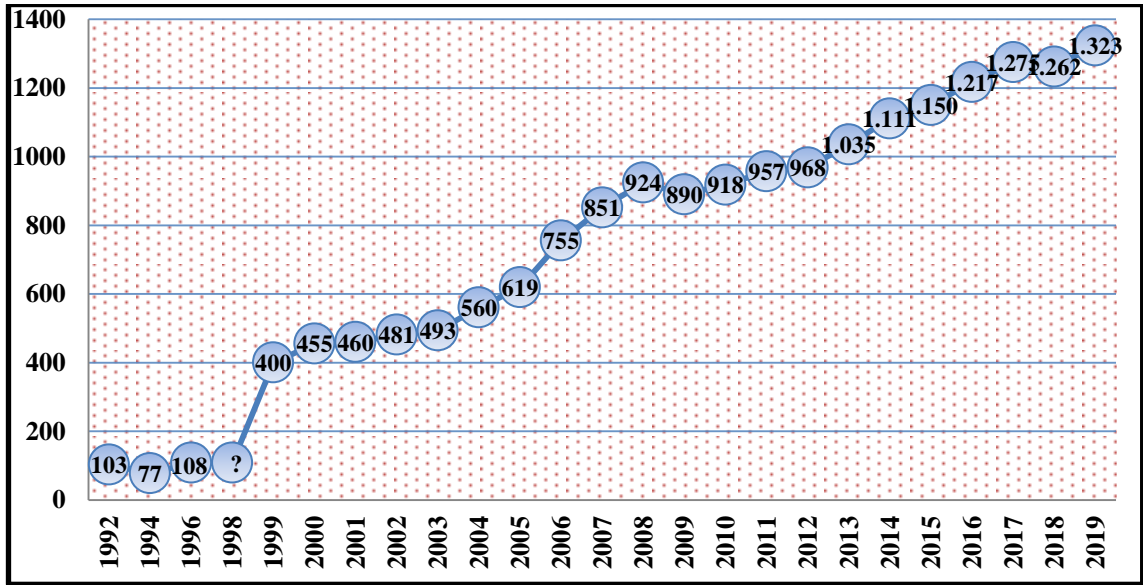
2013	84.390	18.425	810	46.993	66.228	78.5	14.156	4.006	18.162	21.5
2014	94.750	21.282	744	51.356	73.382	77.4	16.819	4.549	21.368	22.6
2015	104.568	25.286	927	55.908	82.121	78.5	17.315	5.131	22.446	21.5
2016	119.756	28.731	1.118	64.163	94.012	78.5	19.562	6.182	25.744	21.5
2017	140.647	35.316	1.303	73.125	109.744	78.0	24.004	6.899	30.904	22.0
2018	165.234	40.461	1.439	86.121	128.021	77.5	28.655	8.558	37.213	22.5
2019	201.031	51.492	1.373	103.954	156.819	78.0	33.626	10.586	44.212	22.0

Kaynak: TÜİK; Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2016; Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2019'dan yararlanarak oluşturulmuştur.

Aşağıdaki Grafik 13'te ise Türkiye'de ABD doları cinsinden Satın Alma Gücü Paritesine (SGP)⁴⁶² göre kişi başına düşen toplam sağlık harcamalarına yer verilmiştir. Grafik 8 incelendiğinde 1992 yılında kişi başı toplam sağlık harcaması 103 dolar iken, 2008 yılında 924 dolara yükselmiştir. 2009 yılında yaşanan küresel krizin etkisi ile de 890 dolara gerilemiştir. Ancak 2009 yılından sonra kişi başı sağlık harcamaları istikrarlı bir şekilde artarak 2019 yılı itibariyle 1,323 dolara ulaşmıştır.

⁴⁶² **Satın Alma Gücü Paritesi (SGP):** Ülkeler arasında fiyat düzeyi farklarını ortadan kaldırmaya yarayan ve farklı para birimlerinin satın alma güçlerini eşitleyen bir değişim oranına satın alma gücü paritesi denir. Mahfi Eğilmez, Makro Ekonomi, 10. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017, s. 317; Sabri Burak Arzova, Ahmet Atakişi, Utku Ekmekçi, Endekslerle Türkiye Ekonomisi, 2. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020, s. 128.

Grafik 13: Yıllar İtibariyle Türkiye’de Kişi Başı Toplam Sağlık Harcaması (SGP ABD \$)

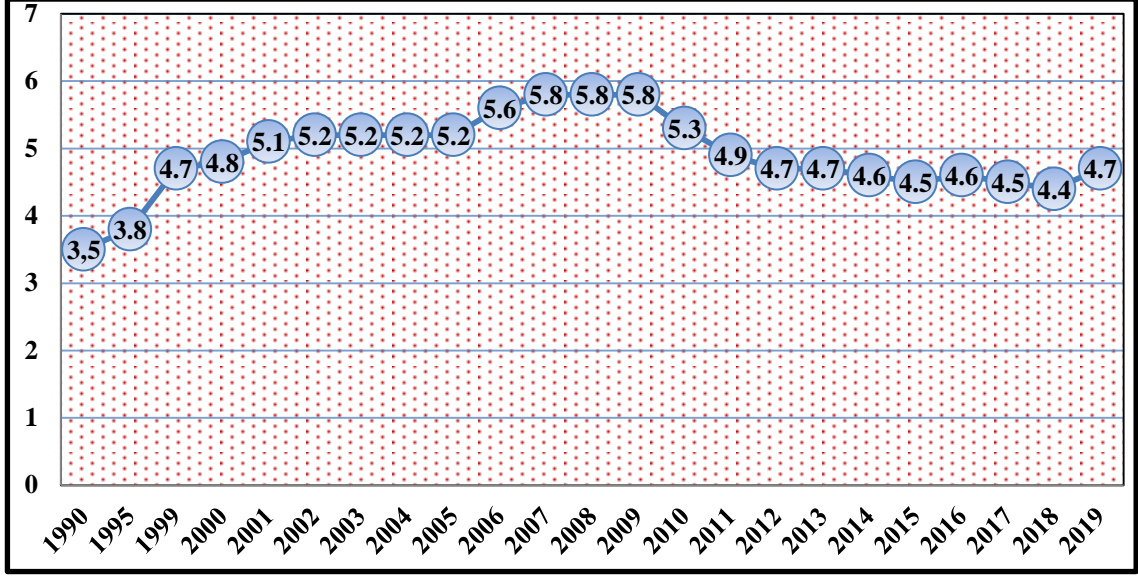

Kaynak: Onur Hamzaoglu, Umut Özcan, Türkiye Sağlık İstatistikleri, 1. b., Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları, 2005, s. 102; Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2016 ve Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2019’dan yararlanarak derlenmiştir.

Dünya Sağlık Örgütü, ülkelerin GSYH’nin en az yüzde 5’ini sağlık hizmetlerine harcamaları gerektiğini belirtmiştir.⁴⁶³ 1990-2019 yılları arası Türkiye’nin verilerinin yer aldığı Grafik 14 incelendiğinde ise toplam sağlık harcamalarının GSYH içerisindeki payının dalgalı bir seyir izlediği görülmüştür. Örneğin Türkiye 1990 yılında GSYH’nin %3,5’ini sağlık hizmetlerine tahsis ederken, 2005 yılında bu oran %5,2, 2009 yılında ise %5,8 oranında gerçekleşmiştir. Küresel finans krizinin etkisiyle 2009 yılından sonra sağlık harcamalarının GSYH içerisindeki payı azalma eğilimine girmiştir. Bu azalma eğilimi (2009 yılında %5,8’den, 2018 yılında %4,4’e) 2018 yılına kadar sürmüştür. 2019 yılında sağlık harcamalarının GSYH içerisindeki oranı %4,7 seviyesine kadar artmasına rağmen, henüz en yüksek oran olan %5,8 seviyesine ulaşamamıştır (Grafik 14).

⁴⁶³ William Savedoff, *How Much Should Countries Spend on Health?*, Geneva: World Health Organization, 2003, p. 2; Olive Shisana, “Social Health Insurance and Tax-Based Funding of Health”, *South African Medical Journal*, V. 91, N. 12, 2001, p. 1048.

Grafik 14: Yıllar İtibariyle Türkiye’de Sağlık Harcamalarının GSYH İçindeki Oranları (%)

Kaynak: Onur Hamzaoğlu, Umut Özcan, Türkiye Sağlık İstatistikleri, 1. b., Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları, 2005, s. 102; Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2016 ve Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2019’dan yararlanarak derlenmiştir.

Dünya Sağlık Örgütü’nün %5’lik hedefi çerçevesinde Türkiye’nin toplam sağlık harcamalarının GSYH içindeki gelişimini üç dönemde incelemek mümkündür. Bunlardan *birincisi*, 1990-2000 yılları arası dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde, Türkiye’nin sağlık harcamaları oranı artış eğilimi göstermesine rağmen Dünya Sağlık Örgütü’nün %5 hedefinin altında kalmıştır. *İkincisi*, 2001-2010 yılları arası dönemdir. Bu dönemde de Türkiye’nin sağlık harcamaları oranı artış eğilimi devam ederek, Dünya Sağlık Örgütü’nün %5 hedefini yakaladığı görülmüştür. *Üçüncüsü* ise 2011-2019 dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde de sağlık harcamaları oranının aşağı yönlü bir seyir izleyerek, Dünya Sağlık Örgütü’nün %5 hedefinin altında kaldığı saptanmıştır (Grafik 13).

2. NATO Üyesi Devletlerin Sağlık Harcamalarının Gelişimi ve Türkiye İle Karşılaştırılması

Dünya Sağlık Örgütü'nün 2020 yılında yayınladığı rapora göre küresel sağlık harcamaları yavaş bir oranda olsa da artmaya devam etmektedir. 2018 yılında küresel sağlık harcamaları, küresel GSYH'nin yaklaşık %10'u olan 8,3 trilyon dolara ulaşmıştır. Yapılan bu harcamaların %59'unu oluşturan 4,9 trilyon doları kamu tarafından yapılırken, %41'ini oluşturan 3,4 trilyon doları ise özel sektör tarafından gerçekleştirilmiştir. Dış yardımlardan finanse edilen sağlık harcamaları ise küresel sağlık harcamaların yalnızca %0,2'sini oluşturmaktadır.⁴⁶⁴

Küresel sağlık harcamalarındaki artışların birçok temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıda sıralandığı şekildedir:⁴⁶⁵

- Kişi başı gelir düzeyinin artması,
- Teknolojik ilerlemenin hızla artması,
- Yaşlı nüfusun artması,
- Sağlık sistemi özelliklerinden kaynaklı maliyetlerin artması,
- Epidemiyolojik ihtiyaçların artması,
- Baumol etkisi.⁴⁶⁶

Küreselleşme sürecinin yarattığı bu etkiler doğrultusunda Türkiye ve diğer NATO üyesi ülkelerde sağlık harcamalarının gelişimi bu ülkelerdeki; kişi başına düşen sağlık harcamaları, sağlık harcamalarının toplam kamu harcamaları ve GSYH içindeki paylarına ilişkin göstergeler yardımıyla açıklanacaktır.

Grafik 15'te NATO üyesi 30 ülkenin kişi başı sağlık harcamaları Satın Alma Gücü Paritesi ABD \$ cinsinden karşılaştırmasına yer verilmektedir. 2018 yılı Satın Alma Gücü Paritesine göre değerlendirildiğinde NATO üyesi 30 ülkenin kişi başı sağlık harcaması ortalaması 3,638 dolar düzeyindedir. ABD 10,624 dolar ile bu ortalamanın

⁴⁶⁴ WHO, *Global Spending on Health 2020: Weathering the Storm*, Geneva: World Health Organization, 2020, pp. 1-2.

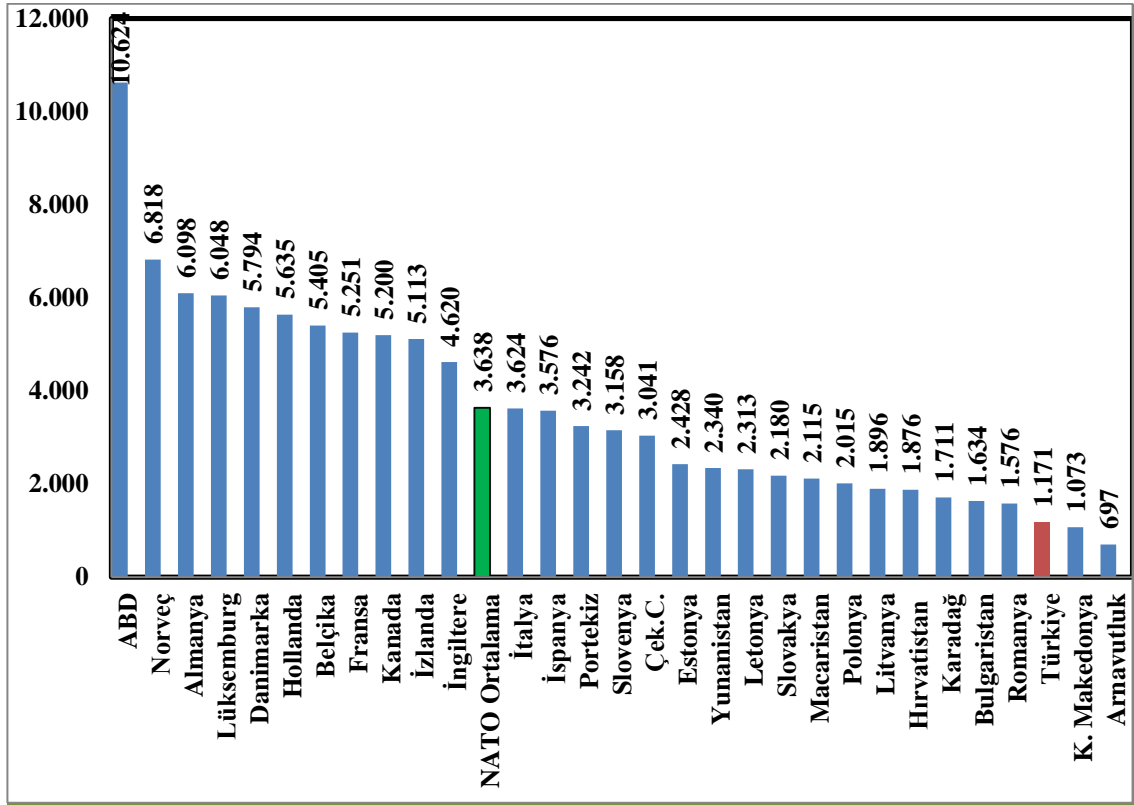
⁴⁶⁵ Ke Xu, Priyanka Saksena ve Alberto Holly, *The Determinants of Health Expenditure: A Country-Level Panel Data Analysis*, Geneva: A Working Paper of the Results for Development Institute, 2011, pp. 2-5.

⁴⁶⁶ **Baumol Etkisi:** Sağlık sektöründe emek verimliliği artmadığı halde reel ücretlerin artması demektir.

yaklaşık üç katı kadar bir harcama düzeyi ile en çok harcama yapan NATO üyesidir. Norveç (6,818 dolar), Almanya (6,098 dolar) ve Lüksemburg (6,048 dolar) ise ABD'yi takip eden en yüksek harcama düzeyine sahip olan diğer NATO üyesi ülkelerdir. Türkiye ise 1,171 dolar harcama düzeyi ile 30 NATO üyesi ülke arasında 28'inci sırada yer almaktadır (Grafik 15).

Sonuç olarak NATO ortalamasının 3,638 dolar olduğu göz önünde bulundurulursa, NATO ortalaması kişi başına düşen sağlık harcaması açısından Türkiye'den üç kattan daha fazla gerçekleştiği görülmektedir. Türkiye'yi ABD ile karşılaştırıldığında ise ABD'nin kişi başı sağlık harcaması Türkiye'nin yaklaşık on katı kadar yüksek olmaktadır. Bunun yanı sıra kişi başı sağlık harcaması bakımından 30 NATO üyesi ülke içinde Türkiye sondan üçüncü sırada yer almaktadır.

Grafik 15: NATO Üyesi Ülkelerin Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamalarının Karşılaştırılması (2018, SGP ABD \$)

Kaynak: WHO Data Explorer 2021.

Tablo 26'te Türkiye'de ve diğer NATO üyesi devletlerde toplam kamu harcamaları içerisinde sağlık harcamalarının paylarına yer verilmiştir. 1995 yılından

2019 yılına kadar olan süreç değerlendirildiğinde pek çok NATO üyesi devletin kamu harcamaları içinde sağlık harcamalarının payında belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu artış NATO ortalamasına da yansımıştır. Örneğin 1995 yılında NATO ülkelerinde toplam kamu harcamaları içinde sağlık harcamalarının oranı ortalama %11,6 düzeyindeyken, 2010 yılında %13,8'e, 2015 yılında %14,6'ya ve 2019 yılında da %15,5'e yükselmiştir. Bu oran NATO'nun en gelişmiş ülkesi olan ABD'de 1995 yılında %17,5 olarak gerçekleşirken, 2010 yılında %20,5; 2015 yılında %24,1; 2019 yılında %24,2 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu veriler ışığında görülmektedir ki son yıllarda ABD kamu harcamalarının dörtte birini sağlık harcamalarına tahsis etmiştir. Elde edilen verilere göre Türkiye'nin toplam kamu harcamaları içinde sağlık harcamaları payına bakıldığında ise aşağı yönlü bir ivme yaşanmıştır. 2010 yılında Türkiye'de toplam kamu harcamaları içinde sağlık harcamalarının payı %17,7 düzeyindeyken, 2015 yılında %16,5'e, 2019 yılında da %15,8'e gerilemiştir. Türkiye'de toplam kamu harcamaları içerisinde sağlık harcamaları oranı, diğer NATO üyesi devletler ile karşılaştırıldığında pek çok üye ülkeden (ABD, Almanya, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Hollanda, İngiltere, İzlanda, Kanada, Letonya, Norveç ve Slovakya) daha düşük olduğu görülmüştür. Ayrıca Türkiye'ye ekonomik gelişmişlik açısından daha yakın olan ülkeler (ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Kanada ve Romanya) ile karşılaştırıldığında, Türkiye kamu harcamaları içinde sağlık harcamalarına daha düşük bir pay ayırdığı tespit edilmiştir (Tablo 26).

Tablo 26: Yıllara Göre NATO Üyesi Devletlerde Sağlık Harcamalarının Toplam Kamu Harcamaları İçindeki Payı (%)

Ülkeler	1995	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ABD	17,5	17,9	19,6	20,5	21,5	22,1	23,2	24,1	24,3	24,4	24,6	24,2
Almanya	11,1	13,5	13,9	14,5	15,2	15,7	16,1	16,3	16,2	16,2	16,2	16,3
Arnavutluk	-	-	9,3	8,8	9,8	9,6	9,3	9,2	9,8	10	10,4	10,5
Belçika	11,4	12,7	13,1	14,4	14	14,2	14,4	14,5	14,3	14,5	14,5	14,5
Bulgaristan	6	9,3	13,3	12,2	12,7	11,9	12,6	13,5	14,2	13,9	13,5	13,7
Çek Cum.	13,8	16,6	16,2	17,7	17,2	17,8	17,7	17,9	18,6	18,9	18,4	18,4
Danimarka	11,5	12,6	14,1	15	14,9	15,2	15,5	15,6	16	16,4	16,4	16,7
Estonya	12,2	12,1	12	13	12,7	13	13,4	13,7	13	12,7	13,1	13,6
Fransa	12,9	13,5	14,4	14	14	14	14,3	14,2	14,3	14,3	14,4	14,4
Hırvatistan	14,5	13,1	13	12,4	12,8	12,6	12,6	13,1	13	13,6	13,3	13,4

Hollanda	8,7	11	12,7	16,2	17,4	17,3	17,4	17,8	17,2	17,8	18	18,3
İngiltere	13	14,3	15,2	16,1	16,1	16,8	17,3	17,7	18,2	18,1	18,3	18,7
İspanya	11,9	13,2	14,7	14,3	12,8	13,4	14	13,5	14,2	14,4	14,3	14,4
İtalya	9,9	12,5	14,4	14,8	14	13,9	14	13,9	14	13,9	14	14
İzlanda	-	18,8	17,4	14,7	14,8	15,3	15,7	16,3	15,6	16,9	17,6	17,9
Kanada	-	-	-	21,9	22,3	22,6	22,9	22,9	22,7	22,4	21,9	21,5
Letonya	11,9	12,7	14,5	16,4	16,2	15,8	15,8	16,5	16,9	17,0	17,3	17,9
Litvanya	8,7	10,4	11,6	9	10	9,5	9,7	9,6	9,8	9	10,2	11
Lüksemburg	11,9	11,5	12,5	11,9	12	12,6	12,4	12	11,9	12	12	11,9
Macaristan	10,4	11	11,5	10,1	10,3	10	9,5	10,2	10	10	10,1	10,2
Norveç	13,9	16,6	17,1	16,2	16,4	16,5	16,7	16,7	16,7	16,6	16,7	16,8
Polonya	4,1	8,9	9,9	10,8	10,7	10,8	10,9	11,2	11,2	11,3	11,5	11,6
Portekiz	13	14,8	15,9	14,4	13,5	13	12,1	12,7	13,6	13,7	14,9	15,4
Romanya	7,2	11,1	9,8	10,3	10,3	11,3	11,3	11,6	11,6	12,9	13,3	13,8
Slovakya	8,3	10,5	16	17,3	16,8	16,4	16,4	15,6	17,5	17,4	17,5	18
Slovenya	12,5	13,9	13,8	13,6	14	11,2	12,7	13,7	14,5	14,8	15	15,3
Türkiye	-	-	-	17,7	16	16,1	16,1	16,5	15,5	15,5	14,8	15,8
Yunanistan	11	12,1	13,5	13	10,4	8,4	9,3	8,8	10,1	11,1	11	11,2
NATO Ort.	11,6	12,5	13,8	13,8	13,8	13,8	14,4	14,6	14,8	14,9	15,1	15,5

Kaynak: IMF Datasets 2021.

Tablo 27’da ise Türkiye’nin ve diğer NATO üyesi devletlerinin toplam sağlık harcamalarının GSYH içindeki oranları karşılaştırılmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde NATO üyesi devletlerden Arnavutluk, Hırvatistan, İzlanda, Lüksemburg ve Türkiye hariç tutulduğunda diğer devletlerin tümünde 2000 yılından 2018 yılına kadar olan süreçte sağlık harcamalarının GSYH içindeki oranlarında belirgin bir artış yaşanmıştır. 2000 yılında %7,1 olan NATO ortalaması, 2018 yılında %8,3’e yükselmiştir. Bu artıştaki en büyük etken ABD, Almanya, Fransa ve İngiltere gibi gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerin sağlık harcamalarının artmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin 2000-2018 yılları arasında ABD’nin sağlık harcamalarının GSYH içindeki oranı %12,5’den %16,8’e yükselmiştir. Türkiye’nin ise 2000 yılında sağlık harcamalarının GSYH’ye oranı %4,6 seviyesinde iken, 2018 yılı itibariyle %4,1’e düşmüştür. Buda Türkiye’nin sağlık harcamaları oranlarının hem NATO ortalamasının altında kalmasına hem de üye devletlerarasında son sırada yer almasına neden olmuştur (Tablo 27).

Tablo 27: Yıllara Göre Türkiye’de ve Diğer NATO Üyesi Devletlerde Sağlık Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%)

Ülkeler	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ABD	12,5	14,6	16,3	16,3	16,2	16,2	16,4	16,7	17	17	16,8
Almanya	9,8	10,3	11,1	10,7	10,8	10,9	11	11,1	11,2	11,3	11,4
Arnavutluk	7,2	6,3	4,7	4,8	5	5,3	5,5	4,9	4,9	5	5,2
Belçika	8	9,2	10,2	10,3	10,5	10,5	10,4	10,4	10,2	10,4	10,3
Bulgaristan	5,8	6,8	7,1	7,1	7,5	7,1	7,7	7,4	7,4	7,4	7,3
Çek Cum.	5,7	6,3	6,9	6,9	7	7,8	7,6	7,2	7,1	7,2	7,6
Danimarka	8,1	9	10,3	10,1	10,2	10,1	10,1	10,2	10,1	10	10
Estonya	5,1	5	6,2	5,7	5,7	5,9	6	6,3	6,4	6,5	6,6
Fransa	9,5	10,2	11,2	11,2	11,3	11,4	11,5	11,4	11,5	11,3	11,2
Hırvatistan	7,7	6,9	8,1	7,7	7,8	6,5	6,7	6,7	6,8	6,7	6,8
Hollanda	7,7	9,1	10,1	10,2	10,5	10,5	10,5	10,3	10,2	10	9,9
İngiltere	7,2	8,5	9,9	9,9	10	9,9	9,9	9,9	9,8	9,8	10
İspanya	6,8	7,7	9,1	9,1	9,1	9	9	9,1	8,9	8,9	8,9
İtalya	7,5	8,3	8,9	8,7	8,7	8,7	8,8	8,8	8,7	8,6	8,6
İzlanda	8,9	9,1	8,5	8,2	8,2	8,2	8,2	8,1	8,1	8,3	8,4
Kanada	8,2	9	10,6	10,3	10,4	10,3	10,2	10,6	10,9	10,7	10,7
Letonya	6,1	5,6	6,8	6,5	6,2	6,1	6,2	6,4	6,6	6,4	6,5
Litvanya	5,4	5,8	6,1	5,5	5,4	5,4	5,4	5,6	6,2	6	6,1
Lüksemburg	5,9	7,1	7	6,1	5,5	5,5	5,4	5,2	5,1	5,2	5,2
Macaristan	6,7	8	7,5	7,5	7,4	7,2	7	6,8	7	6,7	6,7
Norveç	7,7	8,3	8,9	8,7	8,7	8,9	9,3	10,1	10,5	10,3	10
Polonya	5,3	5,8	6,4	6,2	6,2	6,3	6,3	6,4	6,5	6,5	6,3
Portekiz	8,3	9,4	9,8	9,5	9,3	9	9	8,9	9,4	9,3	9,4
Romanya	4,2	5,5	5,7	4,7	4,7	5,1	5	4,9	4,9	5,1	5,5
Slovakya	5,3	6,5	7,7	7,3	7,5	7,5	6,8	6,7	7,1	6,7	6,6
Slovenya	7,8	8	8,5	8,5	8,7	8,7	8,5	8,5	8,4	8,1	8,3
Türkiye	4,6	4,8	5	4,6	4,4	4,3	4,3	4,1	4,2	4,1	4,1
Yunanistan	7,2	8,5	9,5	9	8,7	8,3	7,8	8	8,2	7,9	7,7
NATO Ort.	7,1	7,8	8,5	8,2	8,2	8,2	8,2	8,2	8,3	8,3	8,3

Kaynak: WHO Data Explorer 2021.

Sonuç olarak, Türkiye’nin sağlık harcamalarının GSYH’ye oranı, diğer NATO üyesi devletler ile karşılaştırıldığında nispeten daha az olduğu görülmektedir. Özellikle 2000-2018 döneminin verilerine bakıldığında Türkiye, sağlık harcamalarına en az pay

ayırır NATO üyesi ÷lke konumunda yer almaktadır. Türkiye'nin GSYH içinde sağlık harcamaları oranlarını DSÖ'nün en az %5'lik hedefi bağlamında ele alındığında, bu hedefin altında kalan tek NATO üyesi ÷lkedir. Bunlara ek olarak, Türkiye'de sağlık harcamalarının düşük olması, ÷lkenin sosyal refah devleti yönünden de gelişmediğinin bir göstergesidir. Zira Türkiye'de bebek ölüm oranları yüksek, ortalama yaşam beklentisi düşük olmaktadır. Türkiye'nin söz konusu bu göstergeleri diğer NATO üyesi ÷lkeler ile karşılaştırıldığında ise her iki gösterge bakımından da son sıralarda yer almaktadır.

C. TÜRKİYE'DE SOSYAL GÜVENLİK HARCAMALARININ GELİŞİMİ VE DİĞER NATO ÜYESİ DEVLETLERLE KARŞILAŞTIRILMASI

Sosyal güvenlik harcamaları, küreselleşmeyle birlikte büyüyen gelir eşitsizliği sorununu çözümede önemli mali araçlardan biri haline gelmiştir. Ayrıca küreselleşme sürecinin kendisi devletin niteliğinde ciddi bir dönüşüme neden olmuştur. Bunun bir sonucu olarak sosyal refah devleti anlayışı değişmekle birlikte sosyal güvenlik harcamaları da hem niteliksel hem de niceliksel bir dönüşüm yaşamıştır.⁴⁶⁷ Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde söz konusu dönüşüm Türkiye ve NATO üyesi diğer devletler örneğinde ele alınacaktır. Bu kapsamda, öncelikle Türkiye'de sosyal güvenlik harcamaları ortaya konularak harcamalardaki değişimin temel parametreleri açıklanacaktır. Ardından Türkiye ve NATO üyesi diğer devletlerin sosyal güvenlik harcamalarının karşılaştırmalı analizi yapılacaktır.

1. Türkiye'de Sosyal Güvenlik Harcamalarının Gelişimi

Türkiye'de kamu sosyal refah harcamaları içerisindeki en büyük payı sosyal güvenlik harcamaları oluşturmaktadır. Sosyal güvenlik harcamalarını sağlıklı bir şekilde izleyebilmek için ise Türkiye'deki sosyal güvenlik sistemine bakmak gerekmektedir.

⁴⁶⁷ E. Evren Özer, Hale Balseven, "Son Dönem Sosyal Devlet Anlayışı ve Sosyal Harcamaların Eleştirel Bir Analizi", VII Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu, Düz. Pamukkale Üniversitesi, Ankara: Sosyal Güvenlik Denetmenleri Derneği Yayını, 2015, S. 258.

2006 yılı Türkiye’de sosyal güvenlik sistemindeki dağınkılığa son verilmesi ve sosyal güvenlik sisteminde birliğin sağlanması adına önemli bir yıl olmuştur. Zira bu tarihte 5502 sayılı Sosyal Güvenlik Kurumu Yasası yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanunun yürürlüğe girmesi ile Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK), BAĞ-KUR ve Emekli Sandığı olarak bilinen emeklilik ve sosyal koruma kurumları Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) çatısı altında birleştirilmiştir. Bahse konu üç sosyal güvenlik Kurumu dışında Yeşil Kart uygulamasının da adı değiştirilerek SGK’ya bağlanmıştır.⁴⁶⁸ SGK’nın kurulması ile hem sosyal güvenlik sisteminde birlik sağlanmış hem de harcamaların izlenmesi kolaylaştır.

Türkiye’de kamu kurumları arasında en büyük bütçe kalemi Sosyal Güvenlik Kurumu’na aittir. Kurum bütçesi aşağıda yer alan Tablo 28’de sunulmuştur. Tablo 28’de yer alan bilgilere göre, 1995 yılında kurum bütçesinin gelirler tarafı toplam 291 milyon TL iken giderler tarafı 402 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Aynı yılda gelirlerin giderleri karşılama oranı %72,3 olarak belirlenmiştir. 1995-2020 yılları arası kurumun gelir ve giderleri sürekli artmış, gelirlerin giderleri karşılama oranlarında önemli bir iyileşme yaşanmıştır. 2020 yılı itibariyle kurumun toplam geliri 535.310 milyon TL’ye toplam gideri ise 563.379 milyon TL’ye ulaşmıştır. Ayrıca söz konusu yıllar arasında kurumun gelir-gider dengesine bakıldığında ise özellikle son yıllarda kurumun gelir-gider dengesinin bozulduğu görülmüştür. Kurumun gelir-gider dengesinin bozulmasında; artan sosyal refah harcamalarının ortalama yaşam sürelerini uzatması ve sosyal sigorta kapsamındaki nüfusun artması gibi faktörler etkili olmuştur (Tablo 28).

Tablo 28: 1995-2020 Yılları Arası Sosyal Güvelik Kurumu’nun Gelir-Gider Dengesi (Milyon TL)

Yıllar	Toplam Gelirler	Toplam Giderler	Açık	Gelirlerin Giderleri Karşılama Oranı (%)
1995	291	402	-111	72.3
1996	683	934	-251	73.1
1997	1.445	2.066	-621	69.9
1998	2.901	4.143	-1.242	70

⁴⁶⁸ Yılmaz ve Yentürk, a.g.e., s. 77.

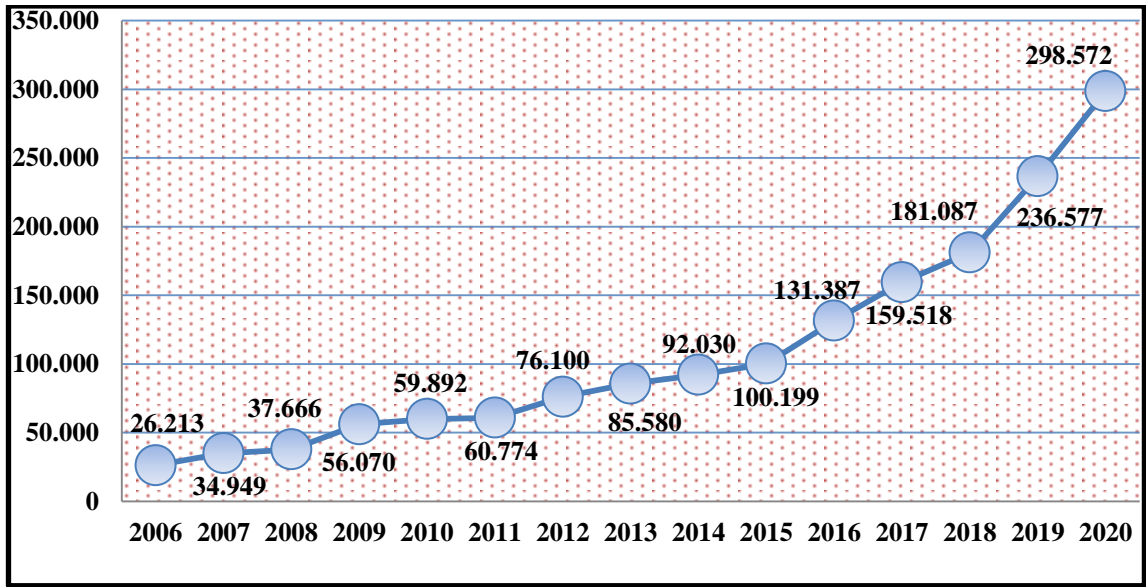
1999	4.877	7.249	-2.371	67.2
2000	8.447	10.850	-2.404	77.8
2001	12.968	17.504	-4.536	74.9
2002	19.749	28.146	-8.397	71.5
2003	27.395	40.839	-13.445	67.5
2004	33.968	50.258	-16.290	68.5
2005	39.024	59.081	-20.057	68.8
2006	51.221	68.884	-17.663	74.9
2007	54.591	79.632	-25.041	69.4
2008	64.682	90.584	-25.902	72.2
2009	74.173	102.876	-28.703	72.8
2010	91.965	118.689	-26.724	78.1
2011	120.670	136.905	-16.235	88.5
2012	133.568	155.877	-22.309	89.2
2013	158.381	178.056	-19.675	89.2
2014	178.762	198.835	-20.074	90.2
2015	214.310	225.139	-10.830	95.1
2016	247.568	268.838	-21.270	92.0
2017	281.019	304.017	-22.998	92.4
2018	350.000	374.757	-24.757	93.5
2019	424.228	468.691	-44.463	90.5
2020	535.310	563.379	-28.069	95

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı İle Muhasebat Genel Müdürlüğü Verilerinden Yararlanarak Yazar Tarafında Oluşturulmuştur.

Grafik 16’te ise fonksiyonel sınıflandırmaya göre 2006-2020 yılları arası Türkiye’nin sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetlerine ilişkin harcamalar yer almaktadır. Türkiye’de sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri; dul ve yetim aylığı hizmetleri, hastalık ve malullük yardım hizmetleri, aile ve çocuk yardımı hizmetleri, yaşlılık yardımı hizmetleri, işsizlik yardımı hizmetleri, iskân yardımı hizmetleri, sosyal güvenlik ve sosyal yardımlara ilişkin AR-GE hizmetleri, sosyal güvenliği bulunmayanlara sağlık hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen sosyal güvenlik ve

sosyal yardım hizmetlerinden oluşmaktadır.⁴⁶⁹ 2006-2020 dönemi söz konusu hizmetlere ilişkin toplam harcamalara bakıldığında ise harcamaların artış trendi içinde olduğu görülmüştür. Örneğin 2006 yılında Türkiye'nin sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamaları 26,213 milyon TL düzeyinde iken, bu miktar 2020 yılında artarak 298,572 milyon TL'ye ulaşmıştır (Grafik 16).

Grafik 16: 2006-2020 Dönemi Türkiye'de Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Harcamaları (Milyon TL)

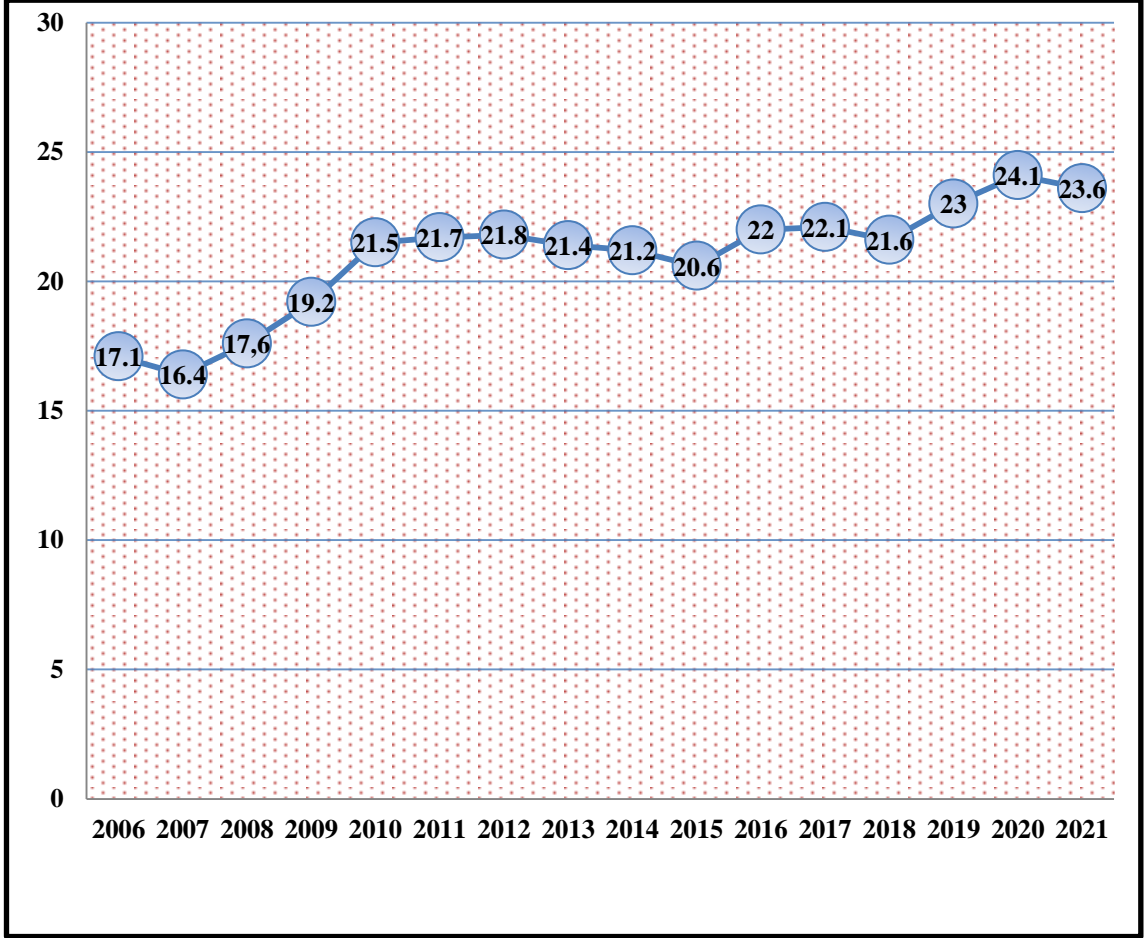

Kaynak: 2006-2020 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler Raporlarından Yararlanarak Yazar Tarafında Oluşturulmuştur.

Grafik 17'de 2006-2021 döneminde Türkiye'nin sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamalarının merkezi yönetim bütçe giderleri içindeki payı yer almaktadır. Grafik 17 incelendiğinde, belirtilen dönemde Türkiye'nin sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamalarının merkezi yönetim bütçe giderleri içindeki payı %16,4 ile %24,1 düzeyinde seyretmiştir. Bu pay en düşük 16,4 ile 2007 yılında, en yüksek ise %24,1 ile 2020 yılında gerçekleşmiştir. Sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamalarının merkezi yönetim bütçe giderleri içindeki payında genel bir artış trendi yaşanmış olsa da 2021 yılında bu pay düşerek %23,6 olarak gerçekleşmiştir (Grafik 17).

⁴⁶⁹ Ali Balkı, Erhan Çelik, "Türkiye'de Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Harcamalarının Ekonomik Analizi", *Kamu Harcamalarının Ekonomik Analizi*, ed. İsa Sağbaşı, Bursa: EKİN Yayınevi, 2019, s. 71.

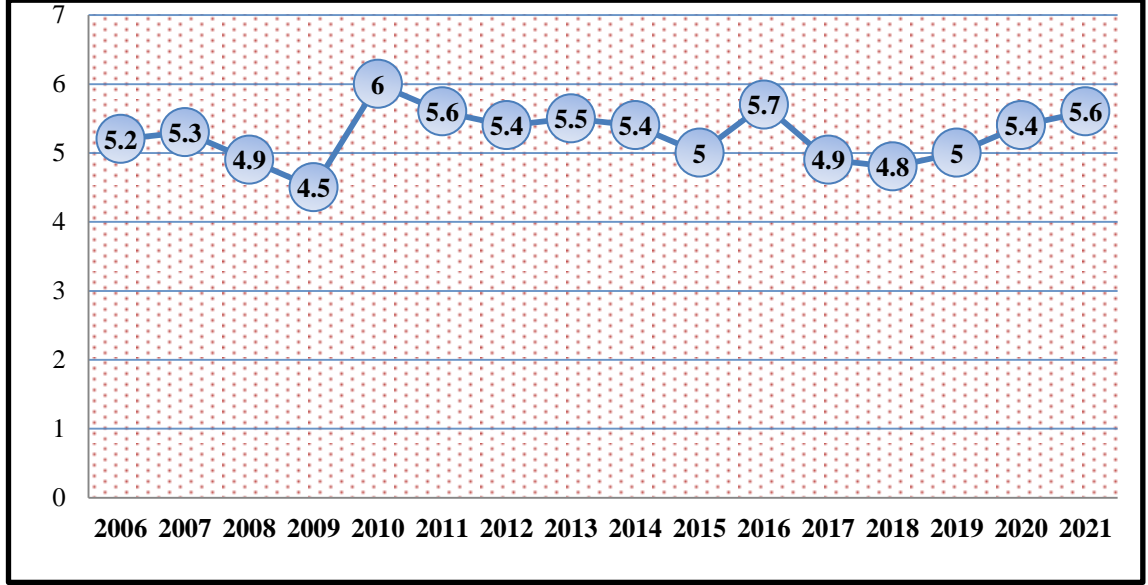
Grafik 17: 2006-2021 Yılları Arası Türkiye’de Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Harcamalarının Merkezi Yönetim Bütçesi İçindeki Payı (%)

Kaynak: 2006-2020 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler Raporlarından Yararlanarak Yazar Tarafında Oluşturulmuştur.

Grafik 18’de ise 2006-2021 dönemi için Türkiye’nin sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamalarının GSYH içindeki payı incelenmiştir. Söz konusu dönemde Türkiye’nin sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamalarının GSYH içerisindeki payının dalgalı bir seyir izlediği tespit edilmiştir. 2006 yılında sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamalarının GSYH içindeki payı %5,2 iken, 2009 yılında bu oran %4,5’e düşmüştür. 2010 yılında bu oran artarak %6’ya yükselmiştir. 2011-2017 yılları arası ise dalgalı bir seyir izlenmiştir. Ancak 2018 yılı ve sonraki yıllarda Türkiye’nin sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamalarının GSYH içindeki payına bakıldığında düzenli bir artış trendi yaşanmıştır (Grafik 18).

Grafik 18: 2006-2021 Yılları Arası Türkiye'nin Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%)

Kaynak: 2006-2020 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler Raporlarından Yararlanarak Yazar Tarafında Oluşturulmuştur.

2. NATO Üyesi Devletlerin Sosyal Güvenlik Harcamalarının Gelişimi ve Türkiye İle Karşılaştırılması

ILO'nun yayınladığı rapora göre, 2020 yılında dünya nüfusunun yalnızca %46,9'u en az bir sosyal koruma programı kapsamındadır. Geri kalan %53,1'i (yaklaşık 4,1 milyar insan) ise sosyal korumadan yoksundur. Ancak Dünya genelinde sosyal koruma kapsamında olan nüfusun dağılımı, bölgeler ve ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Afrika bölgesinde nüfusun %17,4'ü herhangi bir sosyal koruma programından yararlanırken, bu oran Arap ülkelerinde %40 olarak gerçekleşmiştir. Asya Pasifik bölgesinde ise nüfusun %44,1'i en az bir sosyal koruma programı kapsamına alınmıştır. Sosyal koruma programlarının en başarılı uygulandığı bölge ise hiç şüphesiz NATO üyesi ülkelerin de içinde bulunduğu Avrupa bölgesidir. Avrupa ve Orta Asya'da en az bir sosyal koruma programında yararlanan kişilerin toplamı bölge nüfusunun %83,9'unu oluşturmaktadır. Amerika'da ise nüfusun %64,3'ü bir sosyal koruma programından yararlanmıştır.⁴⁷⁰

⁴⁷⁰ ILO, *World Social Protection Report 2020–22: Social Protection at the Crossroads-in Pursuit of a Better Future*, Geneva: ILO, 2021, p. 19.

Dünya’da sosyal güvenlik ve sosyal koruma harcamaları artmaya devam etmektedir. 2019 yılından bu yana söz konusu harcamalar yaklaşık %30 oranında artmıştır. Bu artışın en büyük nedeni COVID-19 ile birlikte sağlık, hastalık ve işsizlik yardımlarının artmasıdır.⁴⁷¹ Bunların yanı sıra koruyucu sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi, konut ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması, aile yapısının güçlendirilmesi, analık sigorta kapsamının genişletilmesi, ana çocuk sağlığıyla ilgili yaşanan gelişmeler ve yaşlı nüfusun artması da sosyal güvenlik ve sosyal koruma harcamalarını artıran diğer faktörlerdir.⁴⁷²

Tablo 29’da NATO üyesi ülkelerin sosyal harcama grubu içinde yer alan emekli ödemeleri, işsizlik ödemeleri, aile yardımları, hane halkı yardımları, aktif işgücü piyasasına yapılan yardımlar ve iş göremezlik yardımlarının GSYH içindeki payları gösterilmektedir. Emekli ödemelerinde NATO ortalaması 2020’de %8,71’dir. GSYH içinde emekliye en yüksek pay ayıran ülke ise İtalya’dır (%15,64). İtalya’nın ardından GSYH içinde emekliye yüksek pay ayıran ilk beş ülke ise %15,48 ile Yunanistan, %13,64 ile Fransa, %12,72 ile Portekiz, %10,90 ile İspanya ve %10,57 ile Polonya gelmektedir. Türkiye %7,36 ile NATO ortalamasının altında kalmaktadır (Tablo 29).

GSYH içinde işsizlik ödemeleri incelendiğinde ise NATO ortalaması %0,64 olarak gerçekleşmiştir. GSYH içinde işsizlere en yüksek pay ayıran ülke Fransa (%1,52), en düşük ülke ise ABD’dir (%0,13). Türkiye GSYH’nin yalnızca %0.26’sını işsizlik ödemelerine ayırmaktadır. Bu da NATO ortalamasının oldukça altındadır. Diğer yandan Türkiye’nin gerek aile yardımlarına gerekse hane halkı, iş göremezlik ve aktif işgücü piyasasına yapılan yardımlara bakıldığında NATO ortalamasının altında kaldığı görülmektedir (Tablo 29).

Tablo 29: Yıllara Göre NATO Üyesi Devletlerin Sosyal Harcama Göstergelerinin GSYH İçindeki Payı (%)

Ülkeler	Emekli Ödemeleri	İşsizlik Ödemeleri	Aile Yardımları	Hane Halkı Yardımları	Aktif İşgücü Piyasasına Yapılan Yardımlar	İş Göremezlik Yardımları

⁴⁷¹ ILO, a.g.e., p. 19.

⁴⁷² Ferhat Bolukçu, “Türkiye’nin Sosyal Güvenlik Harcamalarının Kapsamı ve Finansmanı”, *Türkiye Sağlık Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, 2019, s. 15.

ABD	7.07	0.13	0.62	20.17	0.90	1.01
Almanya	10.20	0.85	2.32	17.67	1.32	2.25
Belçika	10.51	1.82	2.73	20.03	2.01	2.96
Çek Cum.	7.70	0.43	1.98	14.42	0.43	1.70
Danimarka	8.03	-	3.40	16.56	2.81	4.90
Estonya	6.49	0.28	2.83	14.14	0.96	2.28
Fransa	13.64	1.52	2.88	22.56	2.58	1.70
Hollanda	5.18	1.08	1.49	11.12	1.79	2.86
İngiltere	5.62	0.14	3.23	13.93	0.53	1.86
İspanya	10.90	1.60	1.19	20.37	2.21	2.40
İtalya	15.64	0.91	1.98	24.09	1.57	1.77
İzlanda	2.64	0.41	1.56	10.03	-	2.81
Kanada	4.80	0.48	1.66	15.93	0.71	0.71
Letonya	6.80	0.57	2.21	12.15	0.57	2.15
Litvanya	6.21	0.23	1.77	14.76	0.64	2.05
Lüksemburg	8.52	1.11	3.29	17.29	1.28	2.49
Macaristan	8.54	0.27	2.73	11.20	0.79	1.47
Norveç	6.87	0.42	3.24	16.99	0.71	4.39
Polonya	10.57	0.24	2.61	16.76	0.45	2.23
Portekiz	12.72	0.67	1.20	18.04	1.17	1.69
Slovakya	7.29	0.35	1.69	14.86	0.56	1.91
Slovenya	10.42	0.47	1.84	17.29	0.57	1.77
Türkiye	7.36	0.26	0.47	9.69	-	0.48
Yunanistan	15.48	0.50	1.62	20.77	-	1.17
NATO Ort.	8.71	0.64	2.10	16.28	1.16	2.12

Kaynak: OECD Datasets 2022.

Aşağıdaki Tablo 30'da Türkiye'nin ve diğer NATO üyesi devletlerin GSYH içinde toplam kamu sosyal refah harcamalarının paylarına yer verilmiştir. Türkiye'nin NATO üyesi bir ülke olması nedeniyle diğer üye ülkelerle karşılaştırılması bu hizmete ayrılan ödeneklerin daha iyi değerlendirmesini sağlayacaktır. 1995 yılından 2019 yılına kadar olan süreç değerlendirildiğinde NATO üyesi devletlerin GSYH içinde kamu sosyal refah harcamalarının payında belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu kısmi artış NATO ortalamasına da yansımıştır. Örneğin NATO ortalaması incelendiğinde GSYH içinde

sosyal refah harcamalarının oranı 1995 yılında % 17,8 iken, bu oran artarak 2019 yılı itibariyle %20,9'a yükselmiştir. 2019 yılında NATO ortalaması üzerindeki (%20,9'ün üzerinde kalan) üye devletler içinde; Almanya, Belçika, Danimarka, Fransa, Hırvatistan, İspanya, İtalya, Lüksemburg, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovenya ve Yunanistan bulunmaktadır. GSYH içinde sosyal refah harcamaları payı %20,9'dan düşük olan üye devletler içinde ise ABD, Arnavutluk, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Hollanda, Kanada, Letonya, Litvanya, Macaristan, Romanya, Slovakya ve Türkiye yer almaktadır. Ayrıca Türkiye'nin sosyal refah harcamaları oranı diğer NATO üyesi devletlerin harcama oranlarıyla karşılaştırıldığında üye devletlerin hepsinden daha düşük bir harcama payına sahip olduğu görülmektedir. Bu da Türkiye'de uygulanan sosyal politikaların yeterli olmadığını ve parafiskal kurumların⁴⁷³ yeterince gelişmediğini yansıtmaktadır (Tablo 30).

Tablo 30: Yıllara Göre Türkiye'de ve Diğer NATO Üyesi Devletlerde Sosyal Refah Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%)

Ülkeler	1995	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ABD	14.9	14.1	15.4	19.0	18.5	18.4	18.4	18.5	18.6	18.4	18.1	18.7
Almanya	25.2	25.4	26.3	26.0	24.6	24.8	24.7	25	25.2	25.3	25.3	25.8
Arnavutluk	5.49	6.41	7.6	8.21	8.61	9.2	9.2	9.1	9.41	9.33	9.18	9.38
Belçika	25.3	23.6	25.3	28.4	28.8	29.2	29.2	29.5	28.8	28.7	28.7	28.9
Bulgaristan	10.6	14.2	14.6	17.1	16.5	17.6	18.4	17.7	17.4	16.9	16.9	16.6
Çek Cum.	15.9	17.8	17.9	19.5	19.8	20.6	20.0	19.2	18.8	18.5	18.7	19.1
Danimarka	25.5	23.7	25.2	29.6	29.9	29.8	29.8	29.8	29.3	29.1	28.6	28.3
Estonya	10.4	13.9	12.8	17.9	15.6	15.5	15.9	17.1	17.5	17.2	17.5	17.6
Fransa	28.4	27.7	28.8	31.0	31.2	31.7	32.0	31.7	31.8	31.5	31.0	30.9
Hırvatistan	17.6	17.4	17.6	21.2	21.6	21.3	21.8	21.8	21.9	21.5	21.6	21.8
Hollanda	22.0	19	19.9	17.4	17.9	18.1	17.9	17.6	17.4	16.6	16.2	16.0
İngiltere	16.6	16.9	19.2	23.3	23.1	22.3	21.8	21.5	20.8	20.4	20.2	20.6
İspanya	20.6	19.4	20.4	20.9	22.3	25.6	25.3	24.7	24.2	23.9	24.1	24.6

⁴⁷³ Parafiskal Kurumlar için bkz.: Filiz Giray, *Türkiye'de Parafiskal Gelirler*, 5. b., Bursa: DORA Yayınları, 2021.

İtalya	21.0	22.6	24.1	27	27.2	27.8	28.1	28.3	27.9	27.6	27.7	28.2
Kanada	18.3	15.7	16.0	17.5	17.2	16.9	16.9	17.9	18.2	18.0	17.9	18.2
Letonya	14.3	15.3	12.2	19.4	15.3	15.5	15.3	15.7	16.1	15.9	15.8	16.4
Litvanya	13.1	15.3	19.4	17.4	16.5	15.4	15.6	15.9	15.5	15.3	16.2	16.7
Lüksemburg	19.8	18.7	22.8	23.1	22.0	22.2	21.8	21.6	21.0	21.5	21.4	21.6
Macaristan	20.8	20.0	21.8	23	22.6	22.2	21.4	20.4	20.3	19.6	18.8	18.1
Norveç	22.4	20.4	20.7	22.1	21.5	21.9	22.9	24.7	26.0	25.2	24.3	25.3
Polonya	21.8	20.2	20.9	20.7	19.7	20.4	20.1	20.2	21.2	20.8	20.6	21.3
Portekiz	16.0	18.4	22.3	24.5	24.5	25.5	25.0	24.0	23.3	22.6	22.5	22.6
Romanya	16	13.1	13.5	17.5	15.5	14.9	14.7	14.6	14.6	14.8	15	15.3
Slovakya	18.2	17.4	15.3	17.4	17.2	17.5	17.6	17.2	17.5	17.4	17.1	17.6
Slovenya	21.0	17.4	21.5	23.3	23.4	23.8	23.0	22.6	22.2	21.5	21.0	21.1
Türkiye	3.37	7.55	10.0	12.3	12	11.8	11.7	11.5	12.6	12.1	12.2	11.9
Yunanistan	16.6	17.7	19.5	24.8	25.9	27.0	25.2	25.3	25.5	24.6	24.1	24
NATO Ort.	17.8	17.8	18.9	21	20.7	20.2	20.9	20.9	20.9	20.5	20.4	20.9

Kaynak: OECD Datasets 2022.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SAVUNMA HARCAMALARIN SOSYAL REFAH HARCAMALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE NATO ÜYESİ DEVLETLER ÜZERİNE DİNAMİK PANEL VERİ ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların bulgularına yer verilecektir. Konuya ilişkin ulusal ve uluslararası yazında yer alan bulgular verildikten hemen sonra araştırmanın yöntemi, veri seti, oluşturulan modeller ve hipotezler hakkında bilgi sunulacaktır. Son olarak ise araştırma kapsamında oluşturulan modellere ilişkin ekonometrik analizin tahmin sonuçları değerlendirilecektir.

I. SAVUNMA VE SOSYAL REFAH HARCAMALARINA İLİŞKİN LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisini açıklamaya olanak sağlayan çok sayıda çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi farklı zaman periyodları temel alınarak çeşitli ekonometrik modeller ile analiz edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca ampirik analizleri içermeyen savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisini değerlendiren çalışmalar da bulunmaktadır. Bu bölümde söz konusu çalışmalar; zaman periyodu, ülke grubu, ekonometrik model ve elde edilen bulgular baz alınarak açıklanmaktadır.

Peroff (1976), 1929-1971 yılları arasında ABD’de savunma harcamaları ile sağlık harcamaları, kamu yardımları ve barınma arasındaki nedensellik ilişkisini en küçük kareler tahmincisi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda savunma harcamalarının hem sağlık harcamaları üzerinde hem de diğer sosyal harcamalar grubu içinde yer alan,

kamu yardımları ve barınmaya tahsis edilmesi gereken ödenekler üzerinde negatif bir etki yarattığı sonucuna ulaşmıştır.⁴⁷⁴

Peroff ve Podolak-Warren (1979), 1929-1974 dönemi için ABD’de savunma ve sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi en küçük kareler tahmincisi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda, savunma değişkeni ile sağlık değişkeni arasında herhangi bir ilişki tespit edememişlerdir. Değişkenler arasında bir ilişkinin tespit edilmemesinin en büyük nedeni olarak da GSYH içinde sağlık harcamaları oranının çok düşük, savunma harcamaları oranının ise çok yüksek olduğu gösterilmiştir.⁴⁷⁵

Harris, Kelly ve Pranowo (1988), çalışmalarında 1967-1983 dönemine ait yıllık verilerle 12 Asya ülkesi için savunma harcamaları ile eğitim ve sağlık harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisini çoklu regresyon analizi ile incelemişlerdir. Savunma-eğitim ve savunma-sağlık kapsamında kurulan iki modelin analiz sonuçları şu şekildedir. Savunma-eğitim kapsamında kurulan modelin analiz sonuçlarına bakıldığında 6 ülkede (Burma, Hindistan, Kore, Malezya, Sri Lanka ve Tayland) pozitif, 1 ülkede (Nepal) negatif, geri kalan 5 ülkede (Bangladeş, Endonezya, Filipinler, Pakistan ve Singapur) ise anlamsız bir ilişki tespit etmişlerdir. Savunma-sağlık kapsamında kurulan modelin analiz sonuçlarına bakıldığında ise 3 ülkede (Kore, Malezya ve Sri Lanka) pozitif, 3 ülkede (Hindistan, Endonezya ve Singapur) negatif, geri kalan 6 ülkede (Bangladeş, Burma, Nepal, Pakistan, Filipinler ve Tayland) ise anlamsız bir ilişki saptamışlardır.⁴⁷⁶

Hess ve Mullan (1988), az gelişmiş 77 ülkenin 1982-1983 dönemine ait yıllık verilerini kullanarak savunma harcamaları ile eğitim harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisini İki Aşamalı En Küçük Kareler (2SCS) tahmincisi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre, savunma harcamalarının eğitim harcamaları üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Kathleen Peroff, “The Warfare-Welfare Tradeoff: Health, Public Aid and Housing”, *The Journal of Sociology & Social Welfare*, V. 4, I. 8, 1977, pp. 366-381.

⁴⁷⁵ Kathleen Peroff, Margaret Podolak-Warren, “Does Spending on Defence Cut Spending on Health? A Time-Series Analysis of the U.S. Economy 1929-74”, *British Journal of Political Science*, V. 9, N. 1, 1979, pp. 21-39.

⁴⁷⁶ Geoffrey Harris, Mark Kelly, Pranowo, “Trade-Offs Between Defence and Education/Health Expenditures in Developing Countries”, *Journal of Peace Research*, V. 25, N. 2, 1985, pp. 165-177.

⁴⁷⁷ Peter Hess, Brendan Mullan, “The Military Burden and Public Education Expenditures in Contemporary Developing Nations: Is There a Trade-off?”, *The Journal of Developing Areas*, V. 22, N. 4, 1988, pp. 497-514.

Yıldırım ve Sezgin (2002), Türkiye özelinde 1924-1996 döneminin yıllık verileriyle savunma harcamaları ile sağlık ve eğitim harcamaları arasındaki ilişkiyi görünüşte ilişkisiz regresyon (SUR) tahmin yöntemini kullanarak çok denklemlili bir çerçevede analiz etmişlerdir. Yapılan analizin temel bulguları; savunma harcamaları kararları sağlık ve eğitim harcamalarından bağımsız olarak alınırken, savunma ve refah harcamaları arasında bir değiş-tokuş ilişkisi olduğu yönündedir. Savunma ve sağlık arasında negatif bir ilişki bulunurken, savunma ve eğitim arasında pozitif bir ilişki saptamışlardır. Analizde elde edilen bir diğer bulgu ise bütçeleme sürecinde eğitim ve sağlık harcamaları arasında bir rekabet olduğu görülmüştür.⁴⁷⁸

Özsoy (2002), Türkiye’de savunma harcamalarının eğitim ve sağlık harcamaları üzerindeki etkisini en küçük kareler tahmincisi ile analiz etmiştir. Söz konusu analiz kapsamında 1925-1998 zaman aralığı esas alınmıştır. Analiz sonucunda savunma harcamaları ile eğitim ve sağlık harcamaları arasında negatif bir karşılıklı ilişki tespit etmiştir. Diğer bir ifade ile savunma harcamalarındaki artışın eğitim ve sağlık harcamalarını azalttığını saptamıştır.⁴⁷⁹

Giray (2004), Türkiye için 1980-2000 dönemine ait verilerle savunma, eğitim ve sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi basit regresyon analizi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre savunma harcamalarındaki bir birimlik artış eğitim harcamalarını %0,82 oranında artırmaktadır. Savunma harcamaları ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkiye bakıldığında ise savunma harcamalarındaki bir birimlik artış sağlık harcamalarını %1,87 oranında azaltmaktadır. Sonuçlardan da anlaşıldığı üzere savunmanın eğitim üzerindeki etkisi pozitif, sağlık üzerinde ise negatif olduğu tespit edilmiştir.⁴⁸⁰

Gifford (2006), 1960-1993 dönemi için gelişmiş 19 ülke (Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Batı Almanya, İrlanda, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, İsveç, İsviçre, İngiltere ve ABD) üzerinde savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisini analiz etmiştir. En küçük kareler tahmincisi (OLS) ile yapılan analizde savunma

⁴⁷⁸ Jülide Yıldırım, Selami Sezgin, “Defence, Education and Health Expenditures in Turkey, 1924–96”, *Journal of Peace Research*, V. 39, N. 5, 2002, pp. 569-580.

⁴⁷⁹ Onur Özsoy, “Budgetary Trade-Offs Between Defense, Education and Health Expenditures: The Case of Turkey”, *Defence and Peace Economics*, V. 13, N. 2, 2002, pp. 129-136.

⁴⁸⁰ Giray, a.g.m., s. 195.

harcamalarının sosyal refah harcamalarını istatistiksel olarak negatif etkilediğini saptamıştır. Örneğin askeriye katılmadaki bir birimlik artış (askeri nüfus sayısının artması) sosyal refah harcamalarını %0,6 ile %0,89 arasında azaltmaktadır.⁴⁸¹

Özsoy (2008), 1965-2003 dönemi için Türkiye'deki farklı sosyal-gelir grupları arasında kamu bütçe açıkları, Savunma harcamaları ve gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Analiz, vektör otoregresif modelinden türetilen beş denklemlilik bir vektör otoregresif modeline ve dürtü yanıt fonksiyonlarına dayandırılarak yapılmıştır. Yazar analizde savunma harcamaları ile kamu bütçe açıkları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulmuştur. Bu nedenle, savunma harcamaları 1965-2004 döneminde Türkiye'de farklı sosyal-gelir grupları ve nesiller arasında gelir aktarımı için bir araç olarak görülmüştür. Bunun bir sonucu olarak da hükümet, Türkiye'de farklı sosyal-gelir grupları ve nesiller arasında gelir transferleri için en önemli araçlardan biri olarak savunma harcamalarını kullanabileceğini saptamıştır.⁴⁸²

Hirmissa, Habibullah ve Baharom (2009), 1970-2005 dönemi için sekiz Asya ülkesinde (Bangladeş, Endonezya, Filipinler, Güney Kore, Malezya, Nepal, Singapur ve Sri Lanka) savunma harcamaları ile eğitim ve sağlık harcamaları arasındaki trade-off (değiş-tokuş) ilişkisini araştırmışlardır. Gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testinin (ARDL-RECM) uygulandığı araştırmada, sonuçların ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini, anlamlı bir ilişkinin tespit edilmediğini belirtmişlerdir. Ayrıca ülke özelinde bakıldığında ise Bangladeş ve Nepal'de savunma harcamaları ile eğitim harcamaları arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu durum, her iki ülkenin savunma harcamalarını artırırken insan sermayesine yatırım yapmasına bağlamışlardır. Yine her iki ülkenin savunma harcamaları ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkiye bakıldığında iki değişken arasında negatif yönlü bir ilişki bulmuşlardır. Söz konusu üç değişken arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı Sri Lanka ve Filipinler örneğinde

⁴⁸¹ Brian Gifford, "Why No Trade-off between "Guns and Butter"? Armed Forces and Social Spending in the Advanced Industrial Democracies, 1960-1993", *American Journal of Sociology*, V. 112, N. 2, 2006, pp. 473-509.

⁴⁸² Onur Özsoy, "Government Budget Deficits, Defence Expenditure and Income Distribution: The Case of Turkey", *Defence And Peace Economics*, V. 19, N. 1, 2008, pp. 61-75.

ise bu ülkelerde savunma harcamaları kararlarının eğitim ve sağlık harcamaları kararlarından bağımsız ele alındığını belirtmişlerdir.⁴⁸³

Kollias ve Paleologou (2011), Yunanistan'da 1972-2004 zaman aralığını esas alarak vektör otoregresyon modelleri (VAR) ile savunma harcamaların eğitim ve sosyal harcamalar üzerindeki trade-off ilişkisini analiz etmişlerdir. Yaptıkları analiz sonucunda savunma harcamaların hem eğitim harcamalarını hem de sosyal harcamaları pozitif etkilediğini tespit etmişlerdir.⁴⁸⁴

Wang (2014), Çin Halk Cumhuriyeti'nde savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasındaki ilişkiyi vektör otoregresyon modeli (VAR) ile analiz etmiştir. Söz konusu analiz kapsamında 1952-2006 dönemini esas almıştır. Analiz sonucunda savunma harcamalarından sosyal harcamalara giden tek yönlü bir dışlama etkisi tespit etmiştir.⁴⁸⁵

Lin, Ali ve Lu (2015), dinamik panel veri modelinden olan Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisini (GMM) kullanarak 1988-2005 döneminde 29 OECD ülkesi üzerinde savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları (eğitim, sağlık) arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Söz konusu analizde iki ayrı model kurmuşlardır. Kurulan her iki modelde de savunma harcamaların eğitim ve sağlık harcamaları üzerinde anlamlı ve pozitif bir ilişkisini tespit etmişlerdir.⁴⁸⁶

Zhao, Zhao ve Chen (2017), 1952-2012 dönemi için Çin'de savunma harcamaları, kamu harcamalarının diğer bileşenleri (bilim, eğitim, kültür ve sağlık) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testleri ve vektör hata düzeltme modellerine dayalı genelleştirilmiş dürtü tepki fonksiyonları kullanarak incelemişlerdir. Ampirik sonuçlar, Çin'de savunma harcamaları ile kamu harcamaları

⁴⁸³ M. Tahir Hirnissa, Muzafar Shah Habibullah, Abdul Hamid Baharom, "The Relationship between Defense, Education and Health Expenditures in Selected Asian Countries", *International Journal of Economics and Finance*, V. 1, N. 2, 2009, pp. 149-155.

⁴⁸⁴ Christos Kollias, Susana-Maria Paleologou, "Budgetary Trade-Offs Between Defence, Education and Social Spending in Greece", *Applied Economics Letters*, V. 18, N. 11, 2011, pp. 1071-1075.

⁴⁸⁵ Yu Wang, "Guns-butter tradeoff in contemporary China", *Defense & Security Analysis*, V. 30, N. 1, 2014, pp. 67-75.

⁴⁸⁶ Eric S. Lina, Hamid E. Ali, Yu-Lung Lua, "Does Military Spending Crowd Out Social Welfare Expenditures? Evidence from a Panel of OECD Countries", *Defence and Peace Economics*, V. 26, I. 1, 2015, pp. 33-48.

arasında bir denge ilişkisinin olduğunu ve savunma harcamaları, kamu harcamalarını (bilim, eğitim, kültür ve sağlık) negatif yönde etkilediğini göstermiştir.⁴⁸⁷

Aytaç (2017), Türkiye'nin otuz beş (1980-2015) yıllık veri setini kullanarak savunma, eğitim ve sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik ilişkisi ve vektör otoregresyon (VAR) analizi ile incelemiştir. Elde edilen analiz sonucunda savunma, eğitim ve sağlık harcamaları arasında anlamlı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir.⁴⁸⁸

Zhang vd. (2017), panel eş-bütünleşme analizini kullanarak gelişmiş (ABD, Japonya, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Kanada- G7) ve gelişmekte (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika- BRICS) olan ülke grupları üzerinde savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Söz konusu araştırma kapsamında 1998-2011 ve 1993-2007 olmak üzere iki farklı zaman aralığını esas almışlardır. Araştırma sonucunda elde edilen ampirik sonuçlara göre, savunma harcamalarının gelişmiş (G7) ülkelerde sosyal refah harcamalarını artırdığını, gelişmekte olan ülkelerde (BRICS) ise etkisinin belirsiz olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca analizde, savunma harcamalarının; gelir düzeyi ve gelir eşitsizliği açısından toplumsal refahı etkileyebileceğini de saptamışlardır. Sosyal refah girdisi açısından gelişmiş (G7) ülkelerde savunma harcamalarının eğitim ve sağlık harcamaları üzerinde olumlu etkileri vardır. Savunma harcamalarındaki yüksek bir artışın gelişmiş (G7) ülkelerde sosyal refah harcamalarının büyümesini hızlandırabileceğini, gelişmekte (BRICS) olan ülkelerde ise etkisinin negatif ve daha kısa olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁸⁹

Fana, Liua ve Coyte (2018), 197 ülke üzerinde 2000-2013 dönemi için yapmış oldukları çalışmada savunma harcamaları ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Eşzamanlı denklem modelleri kullanılarak elde ettikleri bulgulara göre artan savunma harcamaları, sağlık harcamalarını negatif etkilediğini saptamışlardır.

⁴⁸⁷ Liming Zhao, Liang Zhao, Bing-Fu Chen, "The Interrelationship between Defence Spending, Public Expenditures and Economic Growth: Evidence From China", *Defence and Peace Economics*, V. 28, N. 6, 2017, pp. 703-718.

⁴⁸⁸ Deniz Aytaç, "Türkiye'de Savunma Eğitim ve Sağlık Harcamaları Arasındaki İlişki Hakkında Ampirik Bir İnceleme", *Maliye Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2017, ss. 39-48.

⁴⁸⁹ Ying Zhang, at al., "Does Military Spending Promote Social Welfare? A Comparative Analysis of the BRICS and G7 Countries", *Defence and Peace Economics*, V. 28, N. 6, 2017, pp. 686-702.

Ayrıca artan savunma harcamalarının toplum sağlığı ve toplumun bireysel refahı için önemli bir risk oluşturduğunu belirtmişlerdir.⁴⁹⁰

Huang ve Ho (2018), 1962-2017 döneminde Tayvan'da savunma harcamaları ile sosyal refah ve eğitim harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisini Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Analizde elde edilen bulgulara göre, savunma harcamalarının sosyal refah ve eğitim harcamalarını dışlamadığı sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifade ile savunma harcamalarındaki artışların sosyal refah harcamalarında artışa yol açtığı tespit edilmiştir. Yazarlara göre bu ilişkinin arkasındaki en temel nedenlerden biri, Tayvan'ın savunma harcamalarındaki artışın hem siyasi hem de ekonomik istikrar için faydalı olması, bunun da ekonomik büyümeyi teşvik etmesi ve sosyal refah harcamalarını daha da artırmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁹¹

Coutts vd. (2019), Arap Baharı öncesi (1995-2011) dönemde vektör otoregresif modelini kullanarak savunma harcamaları ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Analiz kapsamında Orta Doğu ve Kuzey Afrika (Middle East and North Africa- MENA) bölgesinde bulunan 18 ülkeyi ele almışlardır. Analiz sonucunda savunma harcamaları ile sağlık harcamaları arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulamamışlardır.⁴⁹²

Bar-El, Pecht ve Tishler (2020), İsrail ve İran arasındaki silahlanma yarışından yola çıkarak 1993-2013 dönemi için her iki ülkede eğitim harcamaları ile savunma harcamaları; göreceli askeri güç, güvenlik düzeyi, sivil tüketim harcamaları, GSYH ve sosyal refah arasındaki ilişkiyi dinamik panel analizi ile araştırmışlardır. Araştırma sonucunda, değişkenler arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit etmişlerdir. Diğer bir ifade ile söz konusu ülkelerin geleceğine verdikleri önemdeki ve/veya eğitim sisteminin etkinliğindeki bir artışın, ülkelerin beşeri sermayesinde, sivil hizmetlerinde,

⁴⁹⁰ HongLi Fan, Wei Liu, Peter C. Coyte, "Do Military Expenditures Crowdout Health Expenditures? Evidence from around the World, 2000-2013", *Defence and Peace Economics*, V. 29, I. 7, 2018, pp. 766-779.

⁴⁹¹ Chiung-Ju Huang, Yuan-Hong Ho, "Does Taiwan's Defense Spending Crowd out Education and Social Welfare Expenditures?", *Journal of Economics and Management*, V. 14, N. 1, 2018, pp. 67-82.

⁴⁹² Adam Coutts, et al., "Guns and butter? Military Expenditure and Health Spending on the Eve of the Arab Spring", *Defence and Peace Economics*, V. 30, N. 2, 2019, pp. 227-237.

göreceli askeri gücünde, ulusal güvenlikte ve sosyal refahta artışlara yol açtığını saptamışlardır.⁴⁹³

Biscione ve Caruso (2021), OLS sabit etki modelini kullanarak 26 Avrupa ülkesinde savunma harcamaları ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Analiz kapsamında 1990-2015 dönemi esas alınmıştır. Yapılan analiz sonucunda savunma harcamaları ile gelir eşitsizliği arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir. Zira savunma harcamalarındaki yüzde 1 puanlık bir değişiklik, gelir eşitsizliğini %0,05 oranında artırmıştır. Ayrıca analizde, sübvansiyon harcamalarının savunma harcamalarından olumsuz etkilendiğini belirtmişlerdir. Ancak savunma harcamalarının eğitim ve sağlık harcamaları üzerindeki etkisi dikkate alındığında önemli bir kanıtın bulunmadığını saptamışlardır.⁴⁹⁴

Literatürde yer alan ampirik çalışmalar incelendiğinde, çalışmaların ampirik modelleri, ülke uygulamaları ve temel alınan dönem birbirinden farklılaşmaktadır. Bundan dolayı elde edilen sonuçlar da değişebilmektedir. Bu bağlamda savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisini inceleyen literatür aşağıdaki Tablo 31’de özetlenmiştir.

Tablo 31: Savunma Harcamaları İle Sosyal Refah Harcamaları Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Ampirik Çalışmalar

Yazar/lar	Dönem	Ülke/ler	Yöntem	Sonuç
Russett (1969)	1939-1968	ABD, Fransa ve İngiltere	En Küçük Kareler Yöntemi (OLS)	Savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisi negatiftir.
Caputo (1975)	1950-1970	Amerika, Avustralya, İngiltere ve İsveç	Regresyon, Pearson Katsayısı	Savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır.
Peroff (1976)	1929-1971	ABD	En Küçük Kareler Yöntemi (OLS)	Savunma harcamalarının sağlık ve barınma harcamaları ile kamu yardımları üzerindeki etkisi negatiftir.

⁴⁹³ Ronen Bar-El, Eyal Pecht Asher Tishler, “Human Capital and National Security”, *Defence and Peace Economics*, V. 31, N. 2, 2020, pp. 121-141.

⁴⁹⁴ Antonella Biscione, Raul Caruso, “Military Expenditures and Income Inequality Evidence from a Panel of Transition Countries (1990-2015)”, *Defence and Peace Economics*, V. 32, N. 1, 2021, pp. 46-67.

Peroff ve Podolak-Warren (1979)	1929-1974	ABD	En Küçük Kareler Yöntemi (OLS)	Savunma ve sağlık harcamaları arasında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir.
Russett (1982)	1941-1979	ABD	En Küçük Kareler Yöntemi (OLS)	Savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır.
Eichenberg (1984)	1950-1979	Almanya	Regresyon Analizi	Savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir.
Değer (1985)	1967-1973	Az Gelişmiş 50 Ülke	3SLS Tahmincisi	Savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisi negatiftir.
Harris, Kelly ve Pranowo (1988)	1967-1983	12 Asya Ülkesi	Çoklu Regresyon Analizi	Savunma-eğitim değişkenleri arasında 6 ülkede pozitif, 1 ülkede negatif, 5 ülkede anlamsızdır. Savunma-sağlık değişkenleri arasında ise 3 ülkede pozitif, 3 ülkede negatif, 6 ülkede ise anlamsızdır.
Hess ve Mullan (1988)	1982-1983	Az Gelişmiş 77 Ülke	İki Aşamalı En Küçük Kareler Yöntemi (2SCS)	Savunma ve eğitim harcamaları arasında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir.
Mintz(1989)	1947-1980	ABD	En Küçük Kareler Yöntemi (OLS)	Savunma ve sosyal refah harcamaları arasında ilişki bulunamamıştır.
Frederiksen and Looney (1994)	1973-1986	Pakistan	Zaman serisi analizi	Savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır.
Yıldırım ve Sezgin (2002)	1924-1996	Türkiye	Görünüşte İlişkisiz Regresyon (SUR)	Savunma ve eğitim arasında pozitif, Savunma ve sağlık arasında ise negatif bir ilişki bulunmuştur.
Özsoy (2002)	1925-1998	Türkiye	En Küçük Kareler Yöntemi (OLS)	Savunma harcamalarının eğitim ve sağlık harcamaları üzerindeki etkisi negatiftir.
Giray (2004)	1980-2000	Türkiye	Basit Regresyon Analizi	Savunmanın eğitim üzerindeki etkisi pozitif, sağlık üzerindeki etkisi ise negatiftir.

Gifford (2006)	1960-1993	19 Gelişmiş Ülke	En Küçük Kareler Tahmincisi (OLS)	Savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisi istatistiksel olarak negatiftir.
Özsoy (2008)	1965-2003	Türkiye	Vektör Otoregresif Modeli (VAR)	Savunma harcamaları ile kamu bütçe açıkları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur.
Hirnissa ve vd. (2009)	1970-2005	8 Asya Ülkesi	Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi	Sonuçların ülkeden ülkeye farklılık gösterildiği, anlamlı bir ilişkinin tespit edilmediği belirtilmiştir.
Kollias ve Paleologou (2011)	1972-2004	Yunanistan	Vektör Otoregresyon Modelleri (VAR)	Savunma harcamalarının eğitim ve sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisi pozitifdir.
Ali (2011)	1987-2005	Mısır	Görünüşte İlişkisiz Regresyon (SUR)	Savunma ve eğitim arasında pozitif, Savunma ve sağlık arasında ise negatif bir ilişki tespit edilmiştir.
Eryigit, Eryigit ve Selen (2012)	1950-2005	Türkiye	Çok Değişkenli Eşbütünleşme Analizi	Uzun dönemde savunma harcamaları ile eğitim ve sağlık harcamaları arasında trade-off ilişkisi vardır.
Wang (2014)	1952-2006	Çin	Vektör Otoregresyon Modeli (VAR)	Savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisi negatiftir.
Lin, Ali ve Lu (2015)	1988-2005	29 OECD Ülkesi	Dinamik Panel Analizi	Savunma harcamalarının eğitim ve sağlık harcamaları üzerindeki etkisi anlamlı ve pozitifdir.
Töngür ve Elveren (2015)	1988-2003	37 Ülke	Dinamik Panel Analizi	Sosyal demokrat refah rejimleri ile savunma harcamaları arasında negatif bir ilişki bulunmuştur.
Zhao, Zhao ve Chen (2017)	1952-2012	Çin	Granger Nedensellik Analizi	Savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisi istatistiksel olarak negatiftir.
Aytaç (2017)	1980-2015	Türkiye	Vektör Otoregresyon Modeli (VAR)	Savunma, eğitim ve sağlık harcamaları arasında anlamlı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir.
Zhang ve vd. (2017)	1998-2011 1993-2007	G7-BRICS	Panel Eş-Bütünleşme Analizini	Savunma harcamaları, G7 ülkelerinde sosyal refah harcamalarını pozitif, BRICS ülkelerini ise negatif etkilemektedir.

Xu ve vd. (2018)	1952–2014	Çin	Granger Nedensellik Analizi	Savunma ve eğitim harcamaları arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
Fan, Liu ve Coyte (2018)	2000-2013	197 Ülke	Eşzamanlı Denklem Modelleri	Savunma harcamalarının sağlık ve sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisi negatiftir.
Huang ve Ho (2018)	1962-2017	Tayvan	Granger Nedensellik Analizi	Savunma harcamalarının eğitim ve sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisi pozitifdir.
Coutts ve vd. (2019)	1995-2011	18 MENA Ülkesi	Vektör Otoregresyon Modeli (VAR)	Savunma ve sağlık harcamaları arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır.
Bar-El, Pecht ve Tishler (2020)	1993-2013	İran ve İsrail	Dinamik Panel Analizi	Uzun dönemde savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.
Biscione ve Caruso (2021)	1990-2015	26 Avrupa Ülkesi	OLS Sabit Etki Modeli	Savunma harcamaları ile gelir eşitsizliği arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca savunma harcamaları ile sübvansiyon harcamaları arasında negatif bir ilişki bulunurken, eğitim ve sağlık harcamaları arasında önemli bir kanıt bulunamamıştır.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ, VERİ SETİ VE OLUŞTURULAN EKONOMETRİK MODELLER

Çalışmanın bu alt başlığı altında, öncelikle araştırmanın yöntemi ve dikkate alınması gereken testlere ilişkin detaylı bilgilere yer verilmiştir. Ardından analizde kullanılan veri setinin kapsamı, oluşturulan modeller ve hipotezler belirlenmiştir.

A. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ: PANEL VERİ ANALİZİ

Çalışmanın bu kısmında öncelikle ekonometrik tahmin ve analiz yöntemi olarak kullanılan panel veri analizi ile ilgili bilgilere yer verilmektedir. Bu kapsamda panel veri analizinin başlıca özellikleri, avantajları ve dezavantajları irdelenmektedir. Ardından panel veri analizinde kullanılan başlıca testler ve modeller irdelenerek, çalışmada hangi test ve modelin, ne sebeple seçildiğine ilişkin bilgiler sunulmaktadır.

Analiz kapsamında kullanılan panel veri analizi yöntemine ilişkin açıklamalara yer verilmeden önce “araştırma” kelimesinin ne ifade ettiğini bilmekte fayda vardır. Araştırma, bilimsel bilginin elde edilme süreci olarak tanımlanmaktadır. Araştırma yapılırken belirli amaçlar için elde edilen benzer sayılara da “veri” denilmektedir. Verilerin güvenilir ve doğru kaynaklardan elde edilmesi ekonometrik analizin başarısını doğrudan etkilemektedir. Bu noktada söz konusu bilimsel ve ampirik araştırmalarda üç çeşit veri tipi kullanılmaktadır.⁴⁹⁵ *Bunlardan birincisi*, zaman serisi verileridir. Zaman serisi verileri, bir değişken veya değişkenlerin bir zaman diliminden diğerine ardışık olarak gözlemlendiği sayısal veriler hakkında bilgi vermektedir. Zaman serisi verileri, günlük, aylık, mevsimlik ve yıllık periyotlar da serilerin aldığı değerlerin değişimini göstermektedir. *İkincisi* yatay (çapraz) kesit verileridir. Yatay (çapraz) kesit verileri, değişken veya değişkenlerin (ülke, bölge, birey, hane halkı ve firma vb.) belirli bir zamanda, farklı birimlerden toplanması sonucu oluşturulmaktadır.⁴⁹⁶ *Üçüncüsü* ise panel verilerdir. Panel veriler, hem zaman serisi hem de yatay kesit birimlerinin (ülke, bölge, hane halkı ve firma vb.) bir araya getirilmesiyle oluşturulmaktadır. Panel veri setinde N tane birim ve bu birimlere karşılık gelen T adet gözlem yer almaktadır.⁴⁹⁷ Örneğin NATO üyesi 27 ülkenin 20 yıllık savunma ve sosyal refah harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmek istendiğinde, yatay kesit sayısı 27, zaman boyutu ise 20 olarak ele alınacaktır.

Panel veri analizi, verinin türü ve zaman boyutuna göre sınıflandırılmaktadır. Örneğin yatay kesit sayısı (N) zaman sayısından (T) fazla ise “kısa panel”; zaman sayısı

⁴⁹⁵ Mehmet Çınar, *Panel Veri Ekonometrisi: Stata ve EViews Uygulamalı*, 1. b., Bursa: Ekin Yayınevi, 2021, s. 1.

⁴⁹⁶ Ferda Yerdelen Tatoğlu, *Panel Veri Ekonometrisi*, 2. b., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2013, ss. 1-2.

⁴⁹⁷ Jeffrey M. Wooldridge, *Introductory Econometrics: A Modern Approach*, Seventh Edition, Boston: Cengage, 2020, p., 9.

(T) yatay kesit sayısından (N) fazla ise “uzun panel” olarak ifade edilmektedir. Ayrıca yatay kesit biriminin her biri aynı sayıda gözleme sahipse “dengeli panel”; yatay kesit biriminin her biri farklı sayıda gözlemi varsa “dengesiz panel” olarak adlandırılmaktadır.⁴⁹⁸

Panel veri modeline ilişkin matematiksel denklem aşağıda belirtildiği şekilde kurulmaktadır;⁴⁹⁹

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_k X_{kit} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T \quad (1)$$

Bu denklemde;

- Y; bağımlı (açıklanan) değişkeni,
- X_k ; Bağımsız (açıklayıcı) değişkeni,
- a; Sabit parametreyi,
- β ; eğim parametresini,
- u; hata terimini ifade etmektedir.

Değişkenlerin, hata teriminin ve parametrelerin altında yer alan i indisi, haneleri, bireyleri, firmaları, ülkeleri vb. ifade ederken, t indisi zamanı ifade etmektedir. Bu nedenle i alt indisi yatay kesit boyutunu, t alt indisi ise zaman serisi boyutunu belirtmek için kullanılmaktadır.

Ekonometrik araştırma ve tahminlerde panel veri setlerini kullanmanın yatay kesit ya da zaman serisi veri setlerine kıyasla birçok avantajı bulunmaktadır. Panel veriler, genellikle araştırmacıya çok sayıda veri seti imkânı sağlayarak araştırmanın serbestlik derecesini artırmaktadır. Böylece ekonometrik tahminlerin verimliliğine olanak tanımaktadır. Bu avantajın yanı sıra sağladığı diğer avantajlar aşağıda maddeler halinde kısaca özetlenmektedir;⁵⁰⁰

- Panel veriler, yatay kesit ve zaman serisi verilerine kıyasla daha fazla gözlem sayısına sahip olmaktadır.

⁴⁹⁸ Damodar N. Gujarati, Dawn C. Porter, *Basic Econometrics*, Fifth Edition, New York: McGraw-Hill/Irwin, 2009, p. 593.

⁴⁹⁹ Badi H. Baltagi, *Econometric Analysis of Panel Data*, Third Edition, West Sussex: John Wiley & Sons Ltd, 2005, p. 11.

⁵⁰⁰ Cheng Hsiao, *Analysis of Panel Data*, Second Edition, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, pp. 1-6.

- Panel verilerde çoklu doğrusal bağlantı problemi olabildiğince azalmaktadır.
- Panel veriler, modelde hem birim değişkenliğini hem de gözlenmeyen heterojenliği dikkate alabilmektedir.
- Panel veriler, modeldeki tahmin sapmasını azaltmaktadır.
- Panel veriler kullanıldığında mikrodinamik ve makrodinamik etkiler tahmin edilebilmektedir.

Panel veri analizlerinin yukarıda belirtilen avantajlarının yanı sıra birçok dezavantajları da vardır. Bunlardan *birincisi*, veri eksikliğinden kaynaklı bazı problemler yaşanabilmektedir. *İkincisi*, panel verilerde, yatay kesit boyutunun zaman boyutundan uzun olması durumunda bir takım ekonometrik problemlere neden olabilmektedir. *Üçüncüsü*, panel verilerin gerek yatay kesit boyutu gerekse zaman boyutu uzun oldukları için hata terimi çoğu zaman sapmalı olmaktadır.⁵⁰¹ Ancak panel veri analizlerde birtakım dezavantajlar ve kısıtlamalar bulunsa da zaman içinde geliştirilen ekonometrik test ve yöntemlerle söz konusu problemlerin etkileri en alt seviyeye indirgenmiştir.

1. Panel Veri Analizinde Kullanılan Başlıca Testler

Panel veri analizinde farklı amaçlar için geliştirilmiş çok sayıda test vardır. Konunun kapsamı dışına çıkmamak için bu testlerin hepsi burada belirtilmemektedir. Bundan dolayı gerek çalışmanın yönteminin belirlenmesi gerekse konunun anlaşılabilirliği adına sadece yatay kesit bağımlılık testleri ve birim kök testleri ele alınacaktır.

a. Yatay Kesit Bağımlılık Testleri

Panel veri setlerini doğru bir şekilde analiz edebilmek için sağlanması gereken temel varsayımlardan birisi modele dâhil edilen tüm bağımsız değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunup bulunmadığını tespit etmektir. Zira yapılan analizde bağımsız değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunması, analiz sonuçların

⁵⁰¹ Yardelen Tatoğlu, a.g.e., 2013, s. 14.

doğruluğunu ve güvenilirliğini önemli ölçüde etkilemektedir. Bundan dolayı analize başlamadan önce, gerek model gerekse değişken bazında yatay kesit bağımlılığına bakmak gerekmektedir. Aksi halde analizde sapmalı ve tutarsız sonuçlar elde edilecektir.⁵⁰²

Birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olması halinde Breusch-Pagan (1980) LM testi, Pesaran (2004) CD testi ve Pesaran, Ullah ve Yamagata'nın (2008) NLM testi ile incelenebilmektedir. Zaman boyutunun (T) yatay kesit boyutundan (N) büyük olduğu durumda (T>N) Breusch-Pagan (1980) LM testi; yatay kesit boyutunun (N) zaman boyutundan (T) büyük olduğu durumda (N>T) Pesaran (2004) CD testi; N ve T'nin her ikisi büyük olduğu durumda Pesaran, Ullah ve Yamagata'nın (2008) NLM testi kullanılmaktadır.⁵⁰³

Pesaran (2004), Zaman boyutunun (T) küçük, yatay kesit boyutunun (N) ise büyük olduğu durumlarda (N>T) Breusch ve Pagan'ın (1980) LM testinin yetersiz olacağını söylemektedir. Bu durumda Breusch ve Pagan (1980) LM testinden daha iyi istatistiki sonuçlar veren CD testini önermektedir. Pesaran (2004), birimler arasında yatay kesit bağımlılığı test etmek üzere dengeli paneller için aşağıdaki test denklemini geliştirmiştir;⁵⁰⁴

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-4)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (2)$$

(2)'de yer alan Pesaran (2004) CD test denklemine ilişkin kurulan hipotezler şu şekildedir.

$H_0 =$ "Yatay kesit bağımlılığı yoktur".

$H_1 =$ "Yatay kesit bağımlılığı vardır".

⁵⁰² M. Hashem Pesaran, "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels", *Empirical Economics*, V. 60, 2021, pp. 13-50; Trevor Breusch, Adrian Rode Pagan, "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics", *Review of Economic Studies*, V. 47, N. 1, 1980, pp. 239-253.

⁵⁰³ Ferda Yerdelen Tatoğlu, *Panel Zaman Serileri Analizi*, 2. b., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2018, s. 237.

⁵⁰⁴ Pesaran, a.g.m., p. 19.

Eğer seride H_0 reddedilmiyorsa diğer bir ifade ile yatay kesit bağımlılığı yoksa birinci kuşak birim kök testleri kullanılmaktadır. Diğer yandan eğer seride H_1 kabul ediliyorsa diğer bir ifade ile yatay kesit bağımlılığı varsa ikinci kuşak birim kök testleri uygulanmaktadır.

b. Panel Birim Kök Testleri

Modeli oluşturan değişkenlerin durağanlık koşulunu sağlayıp sağlamadıkları, yapılacak analizin güvenilirliği açısından büyük önem arz etmektedir. Değişkenlerin durağan olmadığı durumlarda analiz sonuçları yanıltıcı olmakta ve değişkenler arasında sahte regresyon ilişkisi oluşmaktadır.

Panel birim kök testleri, yatay kesit bağımlılığı analizinde elde edilen sonuçlar doğrultusunda birinci kuşak ve ikinci kuşak birim kök testleri olmak üzere iki grup altında incelenmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi birinci kuşak birim kök testleri, yatay kesit bağımlılığının olmadığı durumlarda uygulanırken, ikinci kuşak birim kök testleri yatay kesit bağımlılığının olduğu durumlarda uygulanmaktadır.⁵⁰⁵

Birinci kuşak birim kök testleri de birinci grup ve ikinci grup birim kök testleri şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup birim kök testlerinin homojen olduğu, ikinci grup birim kök testlerinin ise heterojen olduğu varsayılmaktadır. Literatürde sıklıkla kullanılan birinci grup birim kök testlerine örnek olarak Levin, Lin ve Chu (2002), Breitung (2005), Haris ve Tzavalis (1999) ve Hadri (2000) gösterilmektedir. İlk üç test, homojenlik varsayımına dayanmakta ve temel hipotez “*paneller durağan değildir. Paneller birim kök içermektedir*” şeklinde kurulmaktadır. Hadri (2000) testi ise hem homojenlik hem de heterojenlik varsayımına dayanmakta ve temel hipotez “*tüm paneller durağandır. Bazı paneller birim kök içermemektedir*” şeklinde kurulmaktadır.⁵⁰⁶

İkinci grup birim kök testlerine örnek olarak ise Im, Pesaran ve Shin (2003), Fisher Genişletilmiş Dikey Fuller (Fisher ADF) ve Fisher Philips Peron (Fisher PP)

⁵⁰⁵ Christophe Hurlin, Valérie Mignon, *Second Generation Panel Unit Root Tests*, HAL Sciences Humaines et Sociales, 2007, pp. 2-3.

⁵⁰⁶ Badi H. Baltagi, Chihwa Kao, *Nonstationary Panels, Cointegration in Panels and Dynamic Panels: A Survey*, New York: Center for Policy Research, No: 136, 2000, pp. 5-7.

gösterilmektedir. Bu testlerin temel hipotezi ise “*tüm paneller birim kök içermektedir*”. Alternatif hipotez de “*En az bir panel durağandır*” şeklinde kurulmaktadır.⁵⁰⁷

İkinci kuşak birim kök testleri ise birinci kuşakta yer alan testlerin düzeltilmiş hallerinin yanı sıra Bai ve Ng (2001, 2004), Moon ve Perron (2004), Phillips ve Sul (2003), Pesaran (2003), Choi (2002), O’Connell (1998), Pesaran, Shin ve Yamagata (2013) ve Chang (2002, 2004) tarafından türetilen testler örnek gösterilmektedir.⁵⁰⁸

2. Panel Veri Analizinde Kullanılan Başlıca Modeller

Panel veri modelleri, statik panel veri modelleri ve dinamik panel veri modelleri şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Çalışmada öncelikle statik panel veri modelleri hakkında kısa bilgi verilecektir. Ardından dinamik panel veri modellerin detayına ilişkin açıklamalarda bulunulacaktır.

a. Statik Panel Veri Modelleri

Statik panel veri modelleri, bağımsız (açıklayıcı) değişkenler arasında bağımlı (açıklanan) ya da bağımsız (açıklayıcı) değişkenlerin gecikmeli değerinin yer almadığı modellerdir. Statik panel veri modellerinde başlıca iki tür model kullanılmaktadır. Bunlar; Sabit etkiler modeli (fixed effects model) ve tesadüfi (rassal) etkiler modeli (random effect model)’dir.⁵⁰⁹

Sabit etkiler modeli, her bir yatay kesit gözlem (ülke, firma, bölge ve birey) için tahmin edilen bir parametre olarak davranılmasıdır.⁵¹⁰ Sabit etkiler modeli, yatay kesitsel birimler arasındaki farklılığı dikkate almaktadır. Sadece birim veya zaman etkisini gösteren sabit etkiler modeline tek yönlü sabit etkiler modeli denilmektedir. Panel veri modellerinde yer alan parametrelerdeki farklılıkların hem birim hem de

⁵⁰⁷ Yerdelen Tatoğlu, a.g.e., 2018, s. 41.

⁵⁰⁸ Hurlin, Mignon, a.g.e., pp. 2-3.

⁵⁰⁹ Debabrata Mukhopadhyay, Dipankar Das, “FDI Inflows and Military Expenditure: A Study Across the Emerging Market Economies”, *Handbook of Research on Military Expenditure on Economic and Political Resource*, ed. Ramesh Chandra Das, Hershey, Pennsylvania: IGI Global, 2018, p. 215.

⁵¹⁰ Yerdelen Tatoğlu, a.g.e., s. 79.

zaman boyutundaki farklılıklardan kaynaklandığını gösteren modele ise çift yönlü sabit etkiler modeli adı verilmektedir.⁵¹¹

Tesadüfi (rassal) etkiler modeli ise gözlemlenmeyen kesme terimlerinin (a_i) her bir açıklayıcı değişkenle ilişkisiz olduğu varsayılmaktadır. Diğer bir ifade ile kesme terimleri (a_i) sabit kabul edilmemektedir. Kesme terimlerinin (a_i) rastgele dağıldığı varsayılmaktadır.⁵¹²

Sabit etkiler modelinde olduğu gibi tesadüfi (rassal) etkiler modelinde de tek yönlü ve çift yönlü etkili modeller vardır. Sadece birim veya zaman etkisini dikkate alan tesadüfi (rassal) etkiler modellere tek yönlü tesadüfi etkiler modeli, parametrelerdeki farklılıkların hem birim hem de zaman boyutundaki farklılıklardan kaynaklandığını gösteren modellere ise çift yönlü tesadüfi etkiler modeli adı verilmektedir.⁵¹³

b. Dinamik Panel Veri Modelleri

Panel veri analizlerde statik modellerin kullanımı yaygın olsa da özellikle pek çok iktisadi ve mali ilişkinin dinamik bir yapıda olması, dinamik modellerin kullanımını da yaygın hale getirmektedir. Zira panel veri analizlerde söz konusu ilişkilerin dinamik yönünün tespiti açısından dinamik modeller oldukça önem arz etmektedirler. Dinamik panel veri modelleri, bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin bağımsız değişkenler arasında yer aldığı modellerdir. Diğer bir ifade ile bu modellerde hem bağımlı hem de bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerleri bağımsız değişken olarak modele dâhil edilmektedir. Çünkü belirli bir dönemde oluşan iktisadi ve mali değişim, geçmiş deneyim ve davranışlardan etkilenmektedir.⁵¹⁴

Dinamik panel veri modelleri, *gecikmesi dağıtılmış (distributed-lag) panel veri modelleri* ve *otoregresif (autoregressive) panel veri modelleri* şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Gecikmesi dağıtılmış (distributed-lag) modeller, bağımsız değişkenin/değişkenlerin gecikmeli değeri/değerleri, bağımsız değişken/değişkenler

⁵¹¹ Çınar, a.g.e., s. 16.

⁵¹² Wooldridge, a.g.e., p. 470.

⁵¹³ Çınar, a.g.e., s. 22.

⁵¹⁴ Ferda Yerdelen Tatoğlu, *İleri Panel Veri Analizi*, 3.b., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2018, s. 113.

olarak yer aldığı modeller şeklinde tanımlanmaktadır. Otoregresif modeller ise bağımlı değişkenin gecikmeli değeri/değerleri bağımsız değişken/değişkenler olarak yer aldığı modeller şeklinde tanımlanmaktadır. Yazında dinamik model denilince akla gelen ilk model otoregresif modellerdir. Otoregresif panel veri modeline ilişkin matematiksel denklem aşağıdaki şekilde kurulmaktadır:⁵¹⁵

$$y_{it} = \delta y_{i,t-1} + \beta x'_{it} + u_{it} \quad i = 1, 2, \dots, N; t = 1, 2, \dots, T \quad (3)$$

$$u_{it} = \mu_i + v_{it} \quad (4)$$

Denklemden;

- y_{it} ; bağımlı (açıklanan) değişkeni,
- $(y_{i,t-1})$; gecikmeli bağımlı (açıklanan) değişkeni,
- x'_{it} ; $K \times 1$ boyutundaki bağımsız (açıklayıcı) değişken vektörünü,
- u_{it} ; hata terimini,
- β ; $K \times 1$ boyutundaki katsayılar matrisini,
- μ_i ; gözlenemeyen bireysel etkileri,
- v_{it} ; yatay kesit ve zamana göre değişen gözlenemeyen değişkenlerin etkisini göstermektedir.

Dinamik panel veri modelinde bağımlı (açıklanan) değişkenin (y_{it}) gecikmeli değeri ($y_{i,t-1}$), bağımsız değişkenler arasında yer aldığı için içsellik (endogeneity) problemine sebep olmaktadır. Bu modelde bağımlı (açıklanan) değişken (y_{it}), hata teriminin (u_{it}) bir fonksiyonu olmasına bağlı olarak gecikmeli bağımlı (açıklanan) değişken ($y_{i,t-1}$) de hata teriminin (u_{it}) bir fonksiyonu olmaktadır. Dolayısıyla gecikmeli bağımlı (açıklanan) değişken ($y_{i,t-1}$), hata terimi (u_{it}) ile korelasyonlu olmaktadır. Bundan dolayı denklem havuzlanmış en küçük kareler yöntemi ile tahmin edildiğinde sapmalı ve tutarsız sonuçlar ortaya çıkmaktadır.⁵¹⁶ Modeldeki bu tür sapmalı ve tutarsız sonuçların çözümü için Anderson ve Hsiao (1982)⁵¹⁷, nun geliştirdiği araç değişken yaklaşımı önerilmiştir. Ancak araç değişken yaklaşımı otokorelasyon sorununu etkin bir şekilde dikkate alamamasından dolayı tutarlı sonuçların elde edilmediği görülmüştür.

⁵¹⁵ Baltagi, a.g.e., p. 135.

⁵¹⁶ Baltagi, a.g.e., p. 135; Hsiao, a.g.e., p. 69.

⁵¹⁷ Theodore Wilbur Anderson, Cheng Hsiao, "Formulation and Estimation of Dynamic Models Using Panel Data", *Journal of Econometrics*, V. 18, 1982, pp. 47-82.

Bunun üzerine Arellano ve Bond (1991)⁵¹⁸ tarafından geliştirilen “*Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi*” (GMM) kullanılmaya başlanmıştır. Bu yaklaşım aynı zamanda fark GMM olarak da bilinmektedir. Fark GMM yaklaşımında öncelikle bağımsız değişkenlerin birinci farkları alınmaktadır. Ardından tüm değişkenlerin gecikmeli değerleri araç değişken olarak kullanılması önerilmektedir. Ancak zaman sayısının (T) yatay kesit sayısından (N) büyük olduğu ya da yatay kesit sayısının (N) yeterince büyük olmadığı varsayımı altında, kullanılan araç değişken sayısı zaman (T) ile aynı doğrultuda arttığından dolayı, yatay kesit sayısının (N) aşmasına yol açmaktadır. Bu durumda, fark GMM tahmincisinin ve elde edilen testlerin sapmalı sonuçlar vermesine neden olmaktadır.⁵¹⁹ Bu problemden ötürü fark GMM yerine Arellano ve Bover (1995)⁵²⁰ ve Blundell ve Bond (1998)⁵²¹ tarafından geliştirilen ve oldukça popüler hale gelen “*Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi'nin*” (Sistem GMM) kullanılması önerilmektedir.⁵²²

Sistem GMM yönteminde “birinci fark dönüşümü” yerine “ileri ortogonal sapmalar” veya “ortogonal sapmalar” yöntemi esas alınmaktadır. Bu yöntemde, fark GMM yönteminde olduğu gibi hem değişkenlerin cari döneminden bir önceki dönemin farkı alınmamakta hem de değişkenlerin gelecekte tüm olası değerlerinin ortalamasının farkı alınmaktadır. Böylece Sistem GMM yöntemiyle dengesiz panel veri setleri ile çalışılan modellerde birinci fark dönüşümünden dolayı ortaya çıkan veri kayıpları en aza indirilmektedir.⁵²³ Diğer yandan Blundell ve Bond (1998), zaman boyutunun (T) birim boyutundan (N) küçük olduğu (T<N) durumda Monte Carlo simülasyonları kullanarak Sistem GMM tahmincisinin Fark GMM tahmincisine göre daha güvenilir ve etkin sonuçlar verdiğini ifade etmektedirler.⁵²⁴

⁵¹⁸ Manuel Arellano, Stephen Bond, “Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations”, *The Review of Economic Studies*, 1991, V. 58, N. 2, 1991, pp. 277-297

⁵¹⁹ Yerdelen Tatoğlu, a.g.e., 2018, ss. 129-135.

⁵²⁰ Manuel Arellano, Olympia Bover, “Another Look at The Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models”, *Journal of Econometrics*, V. 68, 1995, pp. 29-51.

⁵²¹ Richard Blundell, Stephen Bond, “Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models”, *Journal of Econometrics*, V. 87, 1998, pp. 115-143.

⁵²² David Roodman, “How to Do xtabond2: An Introduction to Difference and System GMM in Stata”, *The Stata Journal*, V. 9, N. 1, 2009, pp. 86-87.

⁵²³ Yerdelen Tatoğlu, a.g.e., 2018, s. 136.

⁵²⁴ Richard Blundell, Stephen Bond, “Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models”, *Journal of Econometrics*, V. 87, 1998, pp. 115-143.

Sistem GMM tahmincisi, güvenilir, tutarlı ve etkin sonuçlar üretmesi için bazı koşulların sağlanması gerekmektedir. Bu koşullar, çeşitli spesifikasyon testleri ile ölçülmektedir. Bu testler, Arellano ve Bond Otokorelasyon Testi, Sargan Testi ve Hansen J Testi'dir.

Arellano ve Bond Otokorelasyon Testi, birinci mertebeden otokorelasyon testi (AR(1)) ve ikinci mertebeden otokorelasyon testi (AR(2)) kapsamında ele alınan hipotezlerin sınanmasına dayanmaktadır. Bu nedenle söz konusu testlerin yapılması büyük önem arz etmektedir. Zira genelleştirilmiş momentler tahmincisinin etkin çalışması için özellikle ikinci mertebeden otokorelasyon (AR(2)) koşulunun sağlanması gerekmektedir. Modelde bu koşulun nasıl sağlandığına ilişkin temel alınan otokorelasyon hipotezleri ise aşağıda gösterilmektedir:⁵²⁵

$H_0 = \text{“Hata terimleri arasında birinci mertebeden otokorelasyon yoktur.”}$

$H_1 = \text{“Hata terimleri arasında ikinci mertebeden otokorelasyon vardır.”}$

Sistem GMM otokorelasyon sınamasında H_0 hipotezi AR(1)'i, H_1 hipotezi ise AR(2)'yi temsil etmektedir. Hata terimleri arasında birinci dereceden otokorelasyonun (AR(1)) olması veya olmaması önemli değildir. Hatta birinci mertebeden otokorelasyon ilişkisi (H_0 hipotezinin reddedilmemesi) beklenen bir durumdur. Asıl önemli olan ikinci dereceden otokorelasyon ilişkisinin (H_1 hipotezinin reddedilmemesi) olmamasıdır.

Sistem GMM tahmincisinin güvenilir, tutarlı ve etkin sonuçlar üretmesi için bakılması gereken bir diğer koşul, araç değişkenlerin geçerli olup olmadığını sınavan Sargan Testidir. Diğer bir ifade ile *Sargan Testi*, aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerliliğini test etmektedir. Ancak Sargan Test istatistiğinin tek aşamalı “robust” tahmincilerde etkin sonuçlar vermediği tespit edilmiştir. Bu nedenle Sargan Testi yerine iki aşamalı bir tahminci olan Hansen J Testinin kullanılması uygun görülmektedir. Sargan/Hansen istatistikleri, aynı zamanda C test istatistiği olarak da bilinmektedir. Ayrıca araç değişkenlerin alt kümelerin geçerliliği de “fark Hansen” testi aracılığıyla belirlenmektedir.⁵²⁶ Araç değişkenlerin geçerliliğini belirlemeye yönelik oluşturulan temel ve alternatif hipotezler aşağıda belirtildiği şekilde kurulmaktadır:

$H_0 = \text{“Aşırı tanımlama kısıtları geçerlidir”}$.

$H_1 = \text{“Aşırı tanımlama kısıtları geçerli değildir”}$.

⁵²⁵ Yerdelen Tatoğlu, a.g.e., 2018, s. 149-150.

⁵²⁶ Roodman, a.g.m., pp. 97-98.

Modelde araç değişkenlerin geçerli olabilmesi için H_0 hipotezinin reddedilmemesi beklenmektedir. Dolayısıyla modelde ulaşılan p değerinin 0.05'ten büyük olması gerekmektedir. Böylece aşırı tanımlama kısıtlarının geçerli olduğu ya da araç değişkenlerin içsel olmadığı görülecektir.

Yapılan tüm incelemeler sonucunda, çalışmada “içsellik”, “otokorelasyon” ve “değişen varyans” varlığında daha etkin sonuçlar elde edebilen Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilen Sistem GMM tahmincisi kullanılmıştır. Modellerin tahmini STATA 16 analiz programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

B. ARAŞTIRMANIN VERİ SETİ, OLUŞTURULAN EKONOMETRİK MODELLER VE HİPOTEZLER

Çalışmanın bu alt başlığı altında, öncelikle ekonometrik analizde kullanılan veri setinin kapsamına ilişkin detaylı bilgilere yer verilmiştir. Ardından ekonometrik analizin temel dayanağını oluşturan model ve hipotezler belirlenmiştir.

1. Veri Seti ve Değişkenler

2022 yılı itibariyle NATO'ya üye olan 30 ülke bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada, Karadağ ile Kuzey Makedonya'nın verilerine ulaşılamaması ve İzlanda'nın daimi bir ordusunun olmaması nedeniyle 27 ülke analize dâhil edilmiştir. Ayrıca analize dâhil edilen bazı ülkelerin verilerine ulaşılamaması, çalışmanın zaman periyodunun kısıtlanmasına neden olmuştur. Bu nedenle düzenli ve dengeli veri periyodu ile analiz yapabilmek adına zaman aralığı 2000-2019 olarak belirlenmiştir. Çalışma kapsamında analize dâhil edilen NATO üyesi 27 ülke aşağıdaki Tablo 32'de sunulmuştur.

Tablo 32: Analizde Yer Alan NATO Üyesi Ülkeler

Sıra	Ülke	Sıra	Ülke
1	ABD	15	İspanya
2	Kanada	16	Çek Cumhuriyeti
3	Belçika	17	Macaristan
4	Birleşik Krallık	18	Polonya

5	Danimarka	19	Bulgaristan
6	Fransa	20	Estonya
7	Hollanda	21	Letonya
8	İtalya	22	Litvanya
9	Lüksemburg	23	Romanya
10	Norveç	24	Slovakya
11	Portekiz	25	Slovenya
12	Yunanistan	26	Arnavutluk
13	Türkiye	27	Hırvatistan
14	Almanya		

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Analiz kapsamında kullanılacak değişkenlere karar verebilmek adına geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Yerli ve yabancı literatür taraması sonucunda kullanılması uygun görülen bağımlı (açıklanan) ve bağımsız (açıklayıcı) değişkenler belirlenmiştir. Belirlenen değişkenlerin detaylarına ilişkin bilgiler izleyen paragraflarda yer verilmiştir.

Sosyal refah harcamalarının bir türü olarak kabul edilen *kamu eğitim harcamaları*, test edilen bağımlı değişkenlerin ilki olup analizde “EgiH” şeklinde kısaltılarak kullanılmıştır. Kamu eğitim harcamaları, eğitim kurumlarına yapılan doğrudan harcamaların yanı sıra hanelere verilen ve eğitim kurumları tarafından yönetilen eğitimle ilgili kamu sübvansiyonlarını içermektedir.⁵²⁷ Çalışmada, GSYH içinde kamu eğitim harcamalarının oranları kullanılmıştır.

Kamu sağlık harcamaları, test edilen ikinci bağımlı değişken olup “SagH” kısaltması ile temsil edilmiştir. Sağlık harcamaları, kişisel sağlık bakımı (tedavi edici bakım, rehabilite edici bakım, uzun süreli bakım, yan hizmetler ve tıbbi ürünler) ve toplumsal hizmetler (önleyici ve halk sağlığı hizmetleri ve sağlık yönetimi) dâhil olmak üzere sağlık ile ilişkin mal ve hizmetlerin nihai tüketimini kapsamaktadır.⁵²⁸ Çalışmada, GSYH içinde kamu sağlık harcamalarının oranları kullanılmıştır.

Sosyal refah harcamaları, test edilen üçüncü bağımlı değişken olup analizde “SosH” kısaltması ile temsil edilmektedir. Sosyal refah harcamaları, nakdi yardımları, doğrudan aynı mal ve hizmet sunumunu ve sosyal amaçlı vergi indirimlerini

⁵²⁷ OECD, Education Spending (Indicator) Database, 2022.

⁵²⁸ OECD, Health Spending (Indicator) Database, 2022.

içermektedir. Yardımlar düşük gelirli haneleri, yaşlıları, engellileri, hastaları, işsizleri ve gençleri kapsamaktadır.⁵²⁹ Çalışmada, GSYH içinde sosyal refah harcamalarının oranları kullanılmıştır.

Savunma harcamaları, test edilen bağımsız değişkenlerin ilki olup analizde “SavH” şeklinde kısaltılarak kullanılmıştır. “*Silahlı kuvvetlerin, savunma bakanlıklarının ve savunma projeleri üreten diğer kamu kurumlarının cari ve sermaye transferleri harcamaları; eğitimi ve silah donanımı askeri operasyonlara yönelik yapılmış ve askeri operasyonlarda kullanılabilen paramiliter güçler; askeri uzay harcamaları, askeri araştırma geliştirme harcamaları; sayılan bu harcamalarda belirtilen güçlerde görevli tüm askeri ve sivil personel harcamaları ve bunlara ait sosyal güvenlik kurumlarına yapılan ödemeler, emekli olanlara yönelik emeklilik ödemeleri; operasyon, bakım, mal ve hizmet alımları; diğer ülkelere yapılan askeri bağışlar; barışı korumaya yönelik barış gücü harcamaları*”⁵³⁰ savunma harcamaları kapsamında kabul edilen harcamalardır. Çalışmada, GSYH içinde savunma harcamalarının oranları kullanılmıştır.

Kamu harcamaları, test edilen bağımsız değişkenlerin ikincisi olup analizde “KamuH” ile temsil edilmektedir. Kamu harcamaları, kısaca devletin kamu mallarını ve hizmetlerini sunmaya ve sosyal koruma sağlamaya yönelik tüm harcamalarını kapsamaktadır. Analizde kamu harcamaları değişkeninin kullanmasındaki temel amaç, devletin ekonomideki büyüklüğünü ölçebilmektir. Bu nedenle çalışmada kamu harcamaları, GSYH’nin yüzdesi olarak kullanılmıştır.

Hane halkı harcamaları, test edilen bağımsız değişkenlerin üçüncüsü olup analizde “HaneHH” ile temsil edilmektedir. Hane halkı harcamaları, yerleşik hanelerin gıda, giyim, konut (kira), enerji, ulaşım, dayanıklı tüketim malları (özellikle arabalar), sağlık maliyetleri, eğlence ve çeşitli hizmetler gibi günlük ihtiyaçlarını karşılamak için yaptıkları nihai tüketim harcamaları kapsamaktadır.⁵³¹ Çalışmada hane halkı harcamaları, GSYH’nin yüzdesi olarak kullanılmıştır.

⁵²⁹ OECD, Social Spending (Indicator) Database, 2022.

⁵³⁰ Yentürk, *a.g.e.*, s. 134.

⁵³¹ World Bank, World Development Indicators, 2022.

Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH), test edilen bağımsız değişkenlerin dördüncüsü olup analizde “GSYH” şeklinde kısaltılarak kullanılmıştır. GSYH, belli bir zaman diliminde üretilen nihai mal ve hizmetlerin piyasadaki ekonomik karşılığı olarak bilinmektedir. Analizde GSYH değişkeninin kullanmasındaki temel amaç, ekonomide yaşanan değişimin eğitim, sağlık ve sosyal refah harcamalarını nasıl etkilediğini ölçebilmektir. Çalışmada, GSYH’nin yıllık büyüme oranları kullanılmıştır.

Nüfus, test edilen bağımsız değişkenlerin beşincisi olup analizde “Nüfus” şeklinde kullanılmıştır. Analizde nüfus değişkeninin kullanmasındaki temel amaç, ülkelerin demografik değişimi ile eğitim, sağlık ve sosyal refah harcamaları arasındaki ilişkiyi ölçebilmektir. Çalışmada, ülkelerin nüfus artış oranları kullanılmıştır. Ayrıca çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin detaylarına ilişkin özet tablosu oluşturulmuş olup Tablo 33’te sunulmuştur.

Tablo 33: Bağımlı ve Bağımsız Değişkenlere İlişkin Özet Bilgiler

Değişkenin Adı	Kodu	Açıklaması	Kaynağı
Kamu Eğitim Harcamaları	EgiH	Kamu Eğitim Harcamalarının GSYH’ye Oranı (%)	OECD, IMF
Kamu Sağlık Harcamaları	SagH	Kamu Sağlık Harcamalarının GSYH’ye Oranı (%)	OECD, IMF
Sosyal Refah Harcamaları	SosH.	Sosyal Refah Harcamalarının GSYH’ye Oranı (%)	OECD, IMF
Savunma Harcamaları	SavH	Savunma Harcamalarının GSYH’ye Oranı (%)	SIPRI
Kamu Harcamaları	KamuH	Kamu Harcamalarının GSYH’ye Oranı (%)	Dünya Bankası
Hane Halkı Harcamaları	HaneHH	Hane Halkı Harcamalarının GSYH’ye Oranı (%)	Dünya Bankası
GSYH	GSYH	GSYH (%)	Dünya Bankası
Nüfus	Nüfus	Yıllık Nüfus Artış Oranı (%)	Dünya Bankası

2. Oluşturulan Modeller ve Hipotezler

Çalışmada, savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Ancak sosyal refah harcamaları kapsamında değerlendirilen harcama türleri, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve sosyokültürel yapılarındaki farklılıklar

nedeniyle hem uluslararası kuruluşlar düzeyinde hem de ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir. Bu nedenle araştırma kapsamında üç farklı model oluşturulmuştur. *Birinci modelde*, sosyal refah harcamalarının bir türü olan eğitim harcamaları ile savunma harcamaları arasındaki ilişki analiz edilmiştir. *İkinci modelde* yine sosyal refah harcamalarının bir türü olan sağlık harcamaları ile savunma harcamaları arasındaki ilişki test edilmiştir. *Üçüncü modelde* ise toplam sosyal refah harcamaları (sağlık, engellilik, yaşlılık malullük, aile, konut, işsizlik ve işgücü programları kapsamındaki harcamalar) ile savunma harcamaları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Araştırma kapsamında oluşturulan modellere ilişkin denklemler, aşağıda yer aldığı şekilde tahmin edilmiştir:

Model-1:

$$EgiH = \beta_1 EgiH_{it-1} + \beta_2 SavH_{it} + \beta_3 KamuH_{it} + \beta_4 HaneHH_{it} + \beta_5 GSYH_{it} + \beta_6 Nüfus_{it} + u_{it}$$

Model-2:

$$SagH = \beta_1 SagH_{it-1} + \beta_2 SavH_{it} + \beta_3 KamuH_{it} + \beta_4 HaneHH_{it} + \beta_5 GSYH_{it} + \beta_6 Nüfus_{it} + u_{it}$$

Model-3:

$$SosRH = \beta_1 SosH_{it-1} + \beta_2 SavH_{it} + \beta_3 KamuH_{it} + \beta_4 HaneHH_{it} + \beta_5 GSYH_{it} + \beta_6 Nüfus_{it} + u_{it}$$

Modellerde yer alan;

- “i”: NATO üyesi 27 ülkeyi,
- “t”: 2000-2019 arası zaman periyodunu,
- u_{it} : hata terimini,
- “ β ” : Açıklayıcı değişkenlerin açıklanan değişken üzerindeki etkisini gösteren katsayıyı,
- EgiH: Kamu eğitim harcamalarının GSYH’ye oranını,
- SagH: Kamu sağlık harcamalarının GSYH’ye oranını,
- SosH: Kamu sosyal refah harcamalarının GSYH’ye oranını,
- SavH: Savunma harcamalarının GSYH’ye oranını,
- KamuH: Kamu harcamalarının GSYH’ye oranını,
- HaneHH: Hane halkı harcamalarının GSYH’ye oranını,
- GSYH: NATO üyesi ülkelerin yıllık büyüme oranlarını,
- Nüfus: Ülke nüfuslarının yıllık artış oranlarını ifade etmektedir.

Araştırma kapsamında belirlenen açıklayıcı değişkenlerin eğitim, sağlık ve sosyal refah harcamaları (sağlık, sosyal güvenlik, engellilik, yaşlılık malullük, aile, konut, işsizlik ve işgücü programları kapsamındaki harcamalar) üzerindeki etkisi Sistem GMM Yaklaşımı ile analiz edilecektir. Bu bağlamda geliştirilen hipotezler, boş hipotez (H_0) ve alternatif hipotez (H_1) test sonuçları doğrultusunda “geçerlidir” veya “geçerli değildir” şeklinde değerlendirilecektir. Modellere ilişkin hipotezler Tablo 34’te yer aldığı şekilde belirlenmiştir.

Tablo 34: Araştırmanın Temel Hipotezleri

Modeller	Hipotez Numarası	Hipotezler	Beklenen Etki
Model-1	H_1	Savunma harcamalarının kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif
	H_2	Kamu harcamalarının kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif
	H_3	Hane halkı harcamalarının kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif
	H_4	GSYH’nin kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Negatif
	H_5	Nüfusun kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif
Model-2	H_1	Savunma harcamalarının kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif
	H_2	Kamu harcamalarının kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif
	H_3	Hane halkı harcamalarının kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif
	H_4	GSYH’nin kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Negatif
	H_5	Nüfusun kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif
Model-3	H_1	Savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Negatif
	H_2	Kamu harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif
	H_3	Hane halkı harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif
	H_4	GSYH’nin sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Negatif
	H_5	Nüfusun sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif

III. ARAŞTIRMAYA İLİŞKİN BULGULARIN VE EKONOMETRİK TAHMİN SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmanın bu bölümünde, araştırmaya ilişkin bulguların değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu kapsamda, öncelikle her bir modelde kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler açıklanmıştır. Ardından analiz kapsamında uygulanan testlerin bulgularına yer verilerek modeller yeniden tahmin edilmiştir. Son olarak, her bir modele ilişkin analiz bulguları, ulusal ve uluslararası yazında elde edilen sonuçlar ile karşılaştırarak değerlendirilmiştir.

A. MODELLERE İLİŞKİN TANIMLAYICI İSTATİSTİKLER

Tanımlayıcı istatistikler, modellerde kullanılan değişkenlerin doğru seçilip seçilmediği ve değişkenlerin öz yapısını belirleme noktasında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu nedenle modellerde kullanılan değişkenlerin gözlem sayıları, ortalama değerleri, standart sapmaları, minimum ve maksimum değerleri Tablo 35’de yer verilmiştir.

Tablo 35: Bağımlı ve Bağımsız Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
EgiH	540	4.965847	.9996119	2.31	7.1316
SagH	540	5.858234	1.697715	2.586	9.896
SosH	540	19.83261	5.294001	6.41	32.03
SavH	540	1.658222	.702378	.42	4.92
KamuH	540	19.07507	3.227092	9.692453	27.935
GSYH	540	2.554896	3.26496	-14.83861	11.98636
HaneHH	540	57.51098	9.093601	32.53443	83.09373
Nüfus	540	.1845478	.8034205	-3.847671	2.430976

Tablo 35’te görüldüğü üzere analizde toplamda 540 adet gözlemin kullanılması hedeflenmiştir. 2000-2019 döneminde 27 NATO ülkesinin ortalama kamu eğitim harcamalarının GSYH’ye oranı %4.96 iken kamu sağlık harcamalarının GSYH’ye oranı

ortalama %5.85'tir. Sosyal refah harcamalarının GSYH'ye oranı ise ortalama %19.83 olarak saptanmıştır. Söz konusu dönemde GSYH içinde savunma harcamalarının oranı ortalama %1.65 olarak belirlenirken, kamu harcamalarının oranı ortalama 19.07 ve hane halkı harcamaları ise ortalama %57.51 olarak belirlenmiştir. Ayrıca GSYH içinde kamunun eğitime ayırdığı en yüksek oran %7.13 olarak tespit edilmiştir. Bu oran kamu sağlık harcamalarında %9.89, sosyal refah harcamalarında %32.03, savunma harcamalarında %4.92, kamu harcamalarında %27.93 ve hane halkı harcamalarında ise %83.09 olarak hesaplanmıştır.

Tanımlayıcı istatistiklerin yanı sıra modellerde kullanılan bağımsız değişkenler arasındaki çoklu bağlantı probleminin olup olmadığı da ölçülmüştür. Çoklu doğrusal bağlantı (Multicollinearity), analize dahil edilen her bir bağımsız değişken arasındaki korelasyon durumunu tespit etmek için hesaplanmaktadır. Genellikle korelasyon matrisinde yer alan bağımsız değişkenler arasındaki katsayının 0.80'den büyük olması halinde değişkenler arasında çoklu doğrusallık problemin olduğunu göstermektedir. Çoklu doğrusal bağlantı problemini ortadan kaldırmak için ilgili değişkenin veya değişkenlerin analizden çıkarılması gerekmektedir. Aksi takdirde analizde kullanılan değişkenler arasında sahte ilişki söz konusu olacaktır. Ayrıca çoklu bağlantı probleminin olup olmadığı varyans artış faktörü (Variance Inflation Factor-VIF) yöntemiyle de hesaplanmaktadır. VIF testinde tahmin edilen değer, 10 ve 10'dan büyük ise çoklu bağlantı probleminin olduğu anlamına gelmektedir.⁵³² Bu bağlamda analiz kapsamında oluşturulan Model-1, Model-2 ve Model-3'te kullanılan değişkenlere ait korelasyon matrisi sırasıyla Tablo 36, Tablo 37 ve Tablo 38'te sunulmaktadır.

⁵³² Selim Cengiz, Yusuf Gör, "Kurumsal Yönetim Uygulamaları ve Denetim Kalitesi Arasındaki İlişki: Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksinde Bir Araştırma", *Mali Çözüm Dergisi*, S. 136, 2016, s.71.

Tablo 36: Model-1’de Kullanılan Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi

Değişkenler	EgiH	SavH	KamuH	HaneHH	GSYH	Nüfus
EgiH	1.0000					
SavH	0.0587	1.0000				
KamuH	0.5311	-0.1862	1.0000			
HaneHH	-0.2892	0.4917	-0.4971	1.0000		
GSYH	-0.1579	-0.0106	-0.3243	0.0653	1.0000	
Nüfus	0.0271	0.0230	0.0415	-0.4510	-0.0959	1.0000

Tablo 36’da Model-1 kapsamında belirlenen bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki çoklu doğrusal problemi test eden korelasyon matrisi verilmiştir. Model-1’deki bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarına bakıldığında, katsayıların oldukça düşük düzeyde olduğu görülmüştür. En yüksek ilişkinin HaneHH değişkeni ile SavH değişkeni (0.49) arasında olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının 0.80’den daha küçük olduğu belirlenmiştir. Ayrıca VIF değerleri göz önünde bulundurulduğunda her bir bağımsız değişkenin katsayısı da 10’dan küçük olduğu saptanmıştır. Bu bulgular sonucunda, modeldeki bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin bulunmadığı anlaşılmış ve seçilen bağımsız değişkenlerin Model-1 için uygun olduğu sonucuna varılmıştır.⁵³³

Tablo 37: Model-2’de Kullanılan Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi

Değişkenler	SagH	SavH	KamuH	HaneHH	GSYH	Nüfus
SagH	1.0000					
SavH	0.0373	1.0000				
KamuH	0.6546	-0.1862	1.0000			
HaneHH	-0.4069	0.4917	-0.4971	1.0000		
GSYH	-0.3650	-0.0106	-0.3243	0.0653	1.0000	
Nüfus	0.3612	0.0230	0.0415	-0.4510	-0.0959	1.0000

⁵³³ Değişkenlerin durağan olup olmadığı henüz raporlanmadığı için bağımsız değişkenler ile bağımlı değişkenler arasındaki ilişkinin yönleri ve katsayıların büyüklükleri hakkında ayrıntıya girilmemiştir. Zira birim kök testleri sonucunda durağan olmayan değişkenler tespit edilecektir. Ardından değişkenler durağan hale gelinceye kadar fark işlemi uygulanacaktır. Bu nedenle değişkenlerin yapısı ve özellikleri değişeceği için korelasyon matrisleri verilen modellere ilişkin açıklamalar kısa tutulmuştur.

Tablo 37’de Model-2 kapsamında belirlenen bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki çoklu doğrusal problemi test eden korelasyon matrisi verilmiştir. Model-2’deki bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarına bakıldığında, değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin bulunmadığı saptanmış ve seçilen bağımsız değişkenlerin Model-2 için uygun olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında pozitif yönlü ilişkilerin ağırlıkta olduğu belirlenmiştir. Özellikle savunma harcamaları (SavH) ile kamu sağlık harcamaları (SagH) arasındaki ilişkiye bakıldığında pozitif yönlü bir ilişki (0.03) olduğu görülmüştür. Öte yandan diğer bağımsız değişkenler (KamuH, HaneHH, GSYH ve Nüfus) ile kamu sağlık harcamaları (SagH) arasındaki ilişkinin yönleri ve katsayıların büyüklükleri Tablo 38’de izlenebilir.

Tablo 38: Model-3’te Kullanılan Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi

Değişkenler	SosH	SavH	KamuH	HaneHH	GSYH	Nüfus
SosH	1.0000					
SavH	-0.1712	1.0000				
KamuH	0.6889	-0.1862	1.0000			
HaneHH	-0.4325	0.4917	-0.4971	1.0000		
GSYH	-0.4413	-0.0106	-0.3243	0.0653	1.0000	
Nüfus	0.2201	0.0230	0.0415	-0.4510	-0.0959	1.0000

Tablo 38’de de Model-3 için belirlenen bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantı problemi test eden korelasyon matrisi oluşturulmuştur. Model-3’teki bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarına bakıldığında, değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin bulunmadığı saptanmıştır. Model-1 ve Model-2’de olduğu gibi seçilen bağımsız değişkenlerin Model-3 için de uygun olduğu belirlenmiştir. Ayrıca bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkilerin yer aldığı ilk sütuna bakıldığında, sosyal refah harcamaları ile bağımsız değişkenler arasında çoğunlukla negatif yönlü ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Savunma harcamaları (SavH) ile sosyal refah harcamaları (SosH) arasındaki ilişkiye bakıldığında negatif yönlü bir korelasyon (-0.17)

görülmüştür. Buna göre, savunma harcamaları artıkça sosyal refah harcamalarının düştüğü belirlenmiştir. Öte yandan diğer bağımsız değişkenler (KamuH, HaneHH, GSYH ve Nüfus) ile sosyal refah harcamaları (SosH) arasındaki ilişkinin yönleri ve katsayıların büyüklükleri Tablo 38’de izlenebilir.

B. YATAY-KESİT BAĞIMLILIĞI TEST SONUÇLARI

Daha önceden de belirtildiği üzere modele dâhil edilen değişkenlerin durağan olup olmadıkları panel birim kök testleri ile analiz edilmektedir. Panel birim kök testlerini yapabilmek için ise modelin yatay kesit bağımlılığına bakmak gerekmektedir. Modelde yatay kesit bağımlılığının olmaması durumunda birinci kuşak birim kök testleri uygulanmaktadır. Diğer yandan eğer modelde yatay kesit bağımlılığı varsa ikinci kuşak birim kök testleri uygulanmaktadır.⁵³⁴

Değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olup olmadığına yönelik farklı testlerin geliştirildiği daha önceden belirtilmiştir. Yatay kesit bağımlılığı testleri kapsamında zaman boyutunun (T) yatay kesit boyutundan (N) büyük olduğu durumda (T>N) Breusch-Pagan (1980) LM testi uygulanmaktadır. Ancak yatay kesit boyutunun (N) zaman boyutundan (T) büyük olduğu durumda (N>T) Pesaran (2004) CD testi, N ve T’nin her ikisinin büyük olduğu durumda ise Pesaran, Ullah ve Yamagata’nın (2008) NLM testi kullanılmaktadır.⁵³⁵ Çalışmanın yatay kesit boyutu N: 27 ve zaman boyutu T: 20 olduğu için (N>T ; 27>20) Pesaran (2004) CD ve Pesaran, Ullah ve Yamagata LM adj (2008) testleri sonuçları esas alınmıştır. Bu çerçevede, hem model hem de değişken bazında yatay kesit bağımlılığına ilişkin test sonuçları Tablo 39’da sunulmuştur.

Tablo 39: Model-1’e İlişkin Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Testler ve Değişkenler	Test İstatistikleri	p-değerleri
Pesaran (2004) CD	2.62	0.008***
Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) LM adj	-2.997	0.002***
EgiH	17.1	0.000***
SavH	23.432	0.000***
KamuH	15.505	0.000***

⁵³⁴ Yerdelen Tatoğlu, a.g.e., 2018, s. 22.

⁵³⁵ Breusch, Pagan, a.g.m., pp. 239-253; Pesaran, a.g.m., pp. 13-50 ve Yerdelen Tatoğlu, a.g.e., s. 237.

HaneHH	12.391	0.000***
GSYH	51.072	0.000***
Nüfus	.061	0.951

Notlar: “***”: %1 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının olduğunu ifade etmektedir.

“**”: %5 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının olduğunu ifade etmektedir.

“*”: %10 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının olduğunu ifade etmektedir.

H_0 : “Yatay kesit bağımlılığı yoktur”.

H_1 : “Yatay kesit bağımlılığı vardır”.

Model-1’e ilişkin yatay kesit bağımlılığı sonuçları incelendiğinde, Pesaran (2004) CD ve Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) LM adj testlerinin olasılık değerleri %1 anlamlılık düzeyinde 0.05’ten küçük olduğu belirlenmiş ve H_0 hipotezi reddedilmiştir. Bu durumda değişkenler arasında “Yatay kesit bağımlılığı vardır” şeklinde kurulan alternatif hipotez kabul edilmiştir. Ayrıca modelde kullanılan değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı olup olmadığına da bakılmıştır. Elde edilen bulgulara göre EgiH, SavH, KamuH, GSYH ve HaneHH değişkenlerin olasılık değerleri (0.000) 0.05’ten küçük olduğundan dolayı H_0 hipotezi güçlü biçimde reddedilmiş ve alternatif hipotez kabul edilmiştir. Sonuç olarak, gerek modelde gerekse değişkenlerin çoğunda yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilmiştir. Bu nedenle değişkenlerin durağan olup olmadığını tespit etmek için ikinci kuşak birim kök testleri uygulanacaktır.

Tablo 40: Model-2’ye İlişkin Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Testler ve Değişkenler	Test İstatistikleri	p-değerleri
Pesaran CD (2004)	4.113	0.000***
Pesaran, Ullah ve Yamagata LM adj (2008)	-2.247	0.024**
SagH	30.408	0.000***
SavH	23.432	0.000***
KamuH	15.505	0.000***
HaneHH	12.391	0.000***
GSYH	51.072	0.000***
Nüfus	.061	0.951

Notlar: “***”: %1 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının olduğunu ifade etmektedir.

“**”: %5 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının olduğunu ifade etmektedir.

“*”: %10 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının olduğunu ifade etmektedir.

H_0 : “Yatay kesit bağımlılığı yoktur”.

H_1 : “Yatay kesit bağımlılığı vardır”.

Model-2'ye ilişkin yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarına bakıldığında, Pesaran (2004) CD testinin olasılık değeri %1 anlamlılık düzeyinde ve Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) LM adj testinin olasılık değeri ise %5 anlamlılık düzeyinde 0.05'ten küçük olduğu tespit edilmiş ve H_0 hipotezinin reddedildiği görülmüştür. Bu durumda Model-2'deki değişkenler arasında “*Yatay kesit bağımlılığı vardır*” şeklinde kurulan alternatif hipotez kabul edilmiştir. Ayrıca modelde kullanılan değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığına da bakılmıştır. Elde edilen bulgulara göre SagH, SavH, KamuH, GSYH ve HaneHH değişkenlerinin olasılık değerleri (0.000) 0.05'ten küçük olduğundan dolayı H_0 hipotezi güçlü biçimde reddedilmiş ve H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Ancak Nüfus değişkeninin olasılık değeri 0.05'ten büyük olduğundan dolayı H_0 hipotezi reddedilmemiştir. Sonuç itibarıyla gerek modelde gerekse değişkenlerin çoğunda yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilmiştir. Bu nedenle değişkenlerin durağan olup olmadığını tespit etmek için ikinci kuşak birim kök testlerin uygulanmasına karar verilmiştir.

Tablo 41: Model-3'e İlişkin Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Testler ve Değişkenler	Test İstatistikleri	p-değerleri
Pesaran CD (2004)	3.783	0.000***
Pesaran, Ullah ve Yamagata LM adj (2008)	3.503	0.000***
SosH	38.937	0.000***
SavH	23.432	0.000***
KamuH	15.505	0.000***
HaneHH	12.391	0.000***
GSYH	51.072	0.000***
Nüfus	.061	0.951

Notlar: “***”: %1 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının olduğunu ifade etmektedir.

“**”: %5 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının olduğunu ifade etmektedir.

“*”: %10 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının olduğunu ifade etmektedir.

H_0 : “*Yatay kesit bağımlılığı yoktur*”.

H_1 : “*Yatay kesit bağımlılığı vardır*”.

Model-3'e ilişkin yatay kesit bağımlılığı sonuçları incelendiğinde ise Pesaran (2004) CD ve Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) LM adj testlerinin olasılık değerleri %1 anlamlılık düzeyinde 0.05'ten küçük olduğu belirlenmiş ve H_0 hipotezi güçlü

biçimde reddedilmiştir. Bu durumda değişkenler arasında “*Yatay kesit bağımlılığı vardır*” şeklinde kurulan alternatif hipotez kabul edilmiştir. Ayrıca model-3’te kullanılan değişkenlerin yatay kesit bağımlılığına da bakılmıştır. Elde edilen bulgulara göre SosH, SavH, KamuH, GSYH ve HaneHH değişkenlerin olasılık değerleri (0.000) 0.05’ten küçük olduğundan dolayı H_0 hipotezi reddedilmiş ve alternatif hipotez kabul edilmiştir. Ancak Nüfus değişkeninin olasılık değeri (0.951) Model-1 ve Model-2’de olduğu gibi Model-3’te de 0.05’ten büyük olduğu belirlenmiş ve H_0 hipotezi reddedilmemiştir. Sonuç olarak, gerek modellerde gerekse değişkenlerin çoğunda yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilmiştir. Bu nedenle değişkenlerin durağan olup olmadığını tespit etmek için ikinci kuşak birim kök testleri uygulanacaktır.

C. PANEL BİRİM KÖK TEST SONUÇLARI

Modelde yer alan değişkenlerin durağanlık sınamaları, daha önceden de belirtildiği üzere yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik özellikleri dikkate alınarak gerçekleştirilmektedir. Zira değişkenlerin durağanlık koşulunu sağlayıp sağlamadıkları, yapılacak analizin güvenilirliği açısından büyük önem taşımaktadır.⁵³⁶ Bu kapsamda, gerek modellerdeki gerekse değişkenlerdeki yatay kesit bağımlılığı sonuçları doğrultusunda her bir değişken için ikinci kuşak birim kök testleri uygulanmıştır.

Çalışmada her bir değişkene ilişkin durağanlık sınaması, Levin, Lin ve Chu (2002), Breitung (2005), Haris ve Tzavalis (1999), Hadri (2000), Im, Pesaran ve Shin (2003), Fisher Genişletilmiş Dikey Fuller (Fisher ADF) ve Fisher Philips Peron (Fisher PP) testleri ile gerçekleştirilmiştir. Ancak Levin, Lin ve Chu (2002), Im, Pesaran ve Shin (2003) ve Fisher Genişletilmiş Dikey Fuller (Fisher ADF) testleri sonuçları raporlanmıştır. Test sonuçları Tablo 42’de sunulmuştur.

Tablo 42: Değişkenlere İlişkin Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Levin, Lin & Chu		Im, Pesaran & Shin		Fisher (ADF)	
	Sabitli	Sabitli, Trendli	Sabitli	Sabitli, Trendli	Sabitli	Sabitli, Trendli
EgiH	-4.3952	-6.5877	-3.1553	-3.5790	103.1677	67.9863

⁵³⁶ Hurlin, Mignon, *a.g.e.*, pp. 2-4.

	(0.000)***	(0.000)***	(0.000)***	(0.000)***	(0.000)***	(0.095)*
ΔEgiH	-11.0424 (0.000)***	-13.1026 (0.000)***	-11.8561 (0.000)***	-8.6418 (0.000)***	296.6733 (0.000)***	224.0242 (0.000)***
SagH	-2.9106 (0.001)***	-3.9554 (0.000)***	-0.6471 (0.258)	-0.1637 (0.435)	55.3863 (0.422)	52.2908 (0.540)
ΔSagH	-17.4215 (0.000)***	-15.0590 (0.000)***	-14.7817 (0.000)***	-12.1401 (0.000)***	216.4383 (0.000)***	202.4016 (0.000)***
SosH	-4.1061 (0.000)***	-3.7938 (0.000)***	-2.1181 (0.017)**	-0.4786 (0.316)	77.4177 (0.020)**	68.2173 (0.092)*
ΔSosH	-14.3678 (0.000)***	-13.0567 (0.000)***	-11.8794 (0.000)***	-9.5578 (0.000)***	194.6964 (0.000)***	165.0698 (0.000)***
SavH	-4.0410 (0.000)***	-1.4221 (0.077)*	-2.2093 (0.013)**	2.2885 (0.988)	73.1401 (0.042)**	67.1864 (0.107)
ΔSavH	-6.0743 (0.000)***	-6.2232 (0.000)***	-6.2116 (0.000)***	-4.6638 (0.000)***	189.6900 (0.000)***	158.8965 (0.000)***
KamuH	-2.5404 (0.005)***	-3.2456 (0.000)***	-1.1682 (0.121)	0.9452 (0.827)	51.7406 (0.562)	38.7304 (0.941)
ΔKamuH	-14.2738 (0.000)***	-13.7488 (0.000)***	-12.2582 (0.000)***	-10.8376 (0.000)***	174.8116 (0.000)***	156.3371 (0.000)***
HaneHH	-3.3619 (0.000)***	-4.7744 (0.000)***	-0.3080 (0.379)	-2.2747 (0.011)**	61.0662 (0.237)	81.1066 (0.009)***
ΔHaneHH	-17.0506 (0.000)***	-15.2550 (0.000)***	-15.5268 (0.000)***	-12.9383 (0.000)***	216.3948 (0.000)***	278.6318 (0.000)***
GSYH	-9.8175 (0.000)***	-8.9427 (0.000)***	-7.8096 (0.000)***	-5.6733 (0.000)***	142.2025 (0.000)***	109.8000 (0.000)***
Nüfus	-5.3113 (0.000)***	-7.6473 (0.000)***	-5.4752 (0.000)***	-5.4895 (0.000)***	200.0064 (0.000)***	172.6183 (0.000)***

Notlar: “****” : %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. Değişkenler birim kök içermemektedir.

“***” : %5 anlamlılık düzeyinde durağandır. Değişkenler birim kök içermemektedir.

“**” : %10 anlamlılık düzeyinde durağandır. Değişkenler birim kök içermemektedir.

“Δ” : Değişkenlerin birinci derece farklarının alındığını göstermektedir.

H₀ : “Değişkenler durağan değildir. Değişkenler birim kök içermektedir”.

H₁ : “Değişkenler durağandır. Değişkenler birim kök içermemektedir”.

Tablo 42’de modellerde kullanılan değişkenlere ilişkin hem sabit terim hem de sabit terim ve trend içeren Levin, Lin ve Chu (2002), Im, Pesaran ve Shin (2003) ve Fisher Genişletilmiş Dikey Fuller (Fisher ADF) birim kök test sonuçları yer almaktadır.

Buna göre;

- EgiH değişkenine ilişkin yapılan LLC ve IPS birim kök testleri sonucunda, hem sabitli hem de sabitli ve trend içeren test istatistiklerinin %1 düzeyinde durağan olduğu belirlenmiştir. Fisher (ADF) test istatistiğine bakıldığında ise söz konusu değişkenin sabitli modelde %1 düzeyinde durağan iken, sabitli ve trend içeren modelde %10 düzeyinde durağan olduğu tespit edilmiştir. Ancak uygulanan birim kök testleri arasında yeknesaklığı sağlamak ve ilgili değişkenin test istatistiğini 0.05'ten küçük hale getirebilmek adına fark işlemi uygulanmıştır. Bu nedenle EgiH değişkenin birinci dereceden farkı alınarak her üç birim kök testinde %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale getirilmiştir.
- SagH değişkenine ilişkin yapılan LLC, IPS ve Fisher (ADF) birim kök test istatistikleri incelendiğinde, LLC test istatistiğinin %1 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu belirlenirken, IPS ve Fisher (ADF) test istatistiklerinin durağan olmadığı saptanmıştır. Bu nedenle SagH değişkenin birinci dereceden farkı alınarak %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale gelmesi sağlanmıştır.
- SosH değişkeninin LLC, IPS ve Fisher (ADF) birim kök test istatistikleri incelendiğinde, IPS ve Fisher (ADF) test istatistiklerinin sabitli-trendli modelde 0.05'ten büyük olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla “*değişkenler durağan değildir. Değişkenler birim kök içermektedir*” şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilmemiştir. Bu nedenle değişkeni durağanlaştırmak için birinci dereceden farkı alınarak değişken durağan hale getirilmiştir.
- SavH bağımsız değişkenine ilişkin yapılan LLC, IPS ve Fisher (ADF) birim kök test istatistikleri sonucunda, ilgili değişkenin birim kök içerdeği, düzeyde durağan olmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle SavH değişkeninin birinci dereceden farkı alınarak her üç birim kök testinde %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale getirilmiştir.
- KamuH değişkenine ilişkin yapılan LLC, IPS ve Fisher (ADF) birim kök testleri sonucunda, ilgili değişkenin düzeyde durağan olmadı belirlenmiştir. Diğer bir ifade ile her iki test istatistiğine göre H_0 hipotezi reddedilmemiştir. Bundan dolayı KamuH değişkenin birinci dereceden farkı alınarak her üç birim kök testinde %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale getirilmiştir.
- HaneHH değişkenine ilişkin birim kök test istatistikleri sonucuna bakıldığında ise söz konusu değişkenin hem IPS hem de Fisher (ADF) birim kök testlerinin

sabitli modellerinin durağan olmadığı görülmüştür. Bu nedenle HaneHH değişkenini durağanlaştırmak için birinci dereceden farkı alınmıştır.

- GSYH ve Nüfus değişkenlerinin birim kök test istatistikleri incelendiğinde ise her iki değişkenin düzeyde birim kök içermediği ve değişkenlerin durağan oldukları tespit edilmiştir. Bu nedenle her iki değişkene ilişkin fark işlemi yapılmamıştır.

Özet olarak, çalışma kapsamında kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin durağanlık sınamaları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. İncelemeler sonucunda durağan olmayan değişkenler durağan hale getirilmiştir. Böylece değişkenler arasında oluşabilecek sahte regresyon ilişkisi engellenmeye çalışılmıştır.

D. MODELLERİN TAHMİNİ

Durağanlık testlerinden sonra savunma harcamaları ile eğitim, sağlık ve sosyal refah harcamaları arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik tahmin edilen modeller tekrardan incelenmiştir. Bulgular sonucunda, birinci farkı alınan değişkenler modellere dâhil edilerek modeller yeniden kurulmuştur. Kurulan modellerin son hali aşağıda yer aldığı şekildedir.

Model-1:

$$\Delta EgiH = \beta_1 \Delta EgiH_{it-1} + \beta_2 \Delta SavH_{it} + \beta_3 \Delta KamuH_{it} + \beta_4 \Delta HaneHH_{it} + \beta_5 GSYH_{it} + \beta_6 Nüfus_{it} + u_{it}$$

Model-2:

$$\Delta SagH = \beta_1 \Delta SagH_{it-1} + \beta_2 \Delta SavH_{it} + \beta_3 \Delta KamuH_{it} + \beta_4 \Delta HaneHH_{it} + \beta_5 GSYH_{it} + \beta_6 Nüfus_{it} + u_{it}$$

Model-3:

$$\Delta SosH = \beta_1 \Delta SosH_{it-1} + \beta_2 \Delta SavH_{it} + \beta_3 \Delta KamuH_{it} + \beta_4 \Delta HaneHH_{it} + \beta_5 GSYH_{it} + \beta_6 Nüfus_{it} + u_{it}$$

Modellerde yer alan;

- “i”: NATO üyesi ülkeleri,
- “t”: Zaman periyodunu,
- u_{it} : hata terimini,

- “ Δ ” sembolü: Değişkenlerin birinci derecede farkını,
- ΔE_{giH} : GSYH içinde kamu eğitim harcamaları oranının birinci derece farkını,
- ΔS_{agH} : GSYH içinde kamu sağlık harcamaları oranının birinci derece farkını,
- ΔS_{osH} : GSYH içinde kamu sosyal refah harcamaları oranının birinci derece farkını,
- ΔS_{avH} : GSYH içinde savunma harcamaları oranının birinci derece farkını,
- ΔK_{amuH} : GSYH içinde toplam kamu harcamaları oranının birinci derece farkını,
- ΔH_{aneHH} : GSYH içinde hane halkı harcamaları oranının birinci derece farkını,
- GSYH: NATO üyesi ülkelerin yıllık büyüme oranlarını,
- Nüfus: Ülke nüfuslarının yıllık artış oranlarını ifade etmektedir.

E. MODELLERE İLİŞKİN SİSTEM GMM TAHMİN SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmanın bu kısmında, Sistem GMM tahmincisinin uygulanmasına ilişkin analiz sonuçlarına yer verilecektir. Bu kapsamda, öncelikle Model-1’e ilişkin Sistem GMM tahmin sonuçları ele alınacaktır. Ardından Model-2 ve Model-3’e ilişkin Sistem GMM tahmin sonuçları farklı başlıklar altında değerlendirilecektir.

1. Model-1’e İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçlarının Değerlendirilmesi

NATO üyesi ülkelerin kamu eğitim harcamaları ile savunma harcamaları arasındaki ilişkiyi belirlemek için Model-1 kurulmuştur. Model-1’deki asıl amaç, söz konusu ülkelerin savunma harcamaları ile kamu eğitim harcamaları arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Ancak bu ilişki belirlemeye çalışılırken kamu eğitim harcamalarını etkileyen diğer faktörler de düşünülmüştür. Bu nedenle modelde farklı araç değişkenler de kullanılmıştır. Bu kapsamda, gerek savunma harcamaları ile kamu eğitim harcamaları gerekse kullanılan diğer araç değişkenler ile kamu eğitim harcamaları arasındaki ilişkinin analiz bulguları Tablo 43’te sunulmuştur.

Tablo 43: Model-1'e İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçları

Değişkenler ve Testler	Sistem GMM		
	Katsayı	Standart Hata	p-değerleri
$\Delta E_{giH} (-1)$.7581379	.0836271	0.000***
$\Delta SavH$.2461407	.0781252	0.002***
$\Delta KamuH$.0019609	.0006741	0.004***
$\Delta HaneHH$.0346454	.0186033	0.063*
GSYH	-.0186541	.0040343	0.000***
Nüfus	.0194719	.018845	0.301
AR(1) Testi			0.009***
AR(2) Testi			0.126
Hansen Testi			0.178
Gözlem Sayısı	486		
Yatay Kesit Sayısı	27		
Araç Değişken Sayısı	23		

Notlar: “ Δ ” simgesi, değişkenin birinci dereceden farkını ifade etmektedir. “***”, “**” ve “*” işaretleri ise sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Model-1, Roodman (2009) tarafından geliştirilen “xtabond2” kodu ve STATA 16 paket programı kullanılarak, Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilen Sistem GMM tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Modelde ortogonal sapmalar dönüşümü esas alındığı için sabit kullanılmamıştır. Ayrıca modelin tahmininde “collapse”, “twostep” ve “robust” kodları kullanılmıştır.

Sistem GMM tahmincisinin güvenilir, tutarlı ve etkin sonuçlar üretmesi için bazı temel koşulların sağlanması gerekmektedir. Bu koşullar, çeşitli spesifikasyon testleri ile ölçülmektedir. Bu testlerden birincisi, modellerde otokorelasyon sorunlarının bulunup bulunmadığını sınavan Arellano ve Bond Otokorelasyon Testidir. Arellano ve Bond Otokorelasyon Testi kapsamında AR(1) ve AR(2) sonuçları incelenebilmektedir. Oluşturulan modellerde özellikle ikinci mertebeden otokorelasyon (AR(2)) koşulunun sağlanması gerekmektedir. Diğer bir ifade ile “*hata terimleri arasında birinci mertebeden otokorelasyon yoktur.*” şeklinde kurulan H_0 hipotezinin reddedilmemesi gerekmektedir. Nitekim oluşturulan Model-1’de de AR(2)’nin p-değerinin 0.05’ten büyük olduğu (0.126) görülmektedir. Böylelikle H_0 hipotezi reddedilmediği için modelde ikinci mertebeden otokorelasyon sorununun bulunmadığını söylemek mümkündür. Dikkate alınması gereken bir diğer önemli test ise modelde kullanılan araç

değişkenlerin geçerli olup olmadığını sınavan Hansen Testidir. Hansen Testine göre modelde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olabilmesi için “aşırı tanımlama kısıtları geçerlidir.” şeklinde kurulan H_0 hipotezinin reddedilmemesi beklenmektedir. Dolayısıyla modelde ulaşılan p-değerinin 0.05’ten büyük olması gerekmektedir. Bu doğrultuda Model-1’de Hansen Testinin p-değerinin 0.05’ten büyük olduğu (0.178) görülmektedir. Dolayısıyla modelde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduklarını belirtmek mümkündür.

Model-1’de dikkate alınması gereken testlerin sonuçları yorumlandıktan sonra tablonun son üç satırında yer alan sayıların da yorumlanması önem arz etmektedir. Zira modelde gözlem sayısı 540 olması gerekirken, bu sayının 486’ya düştüğü görülmektedir. Bu düşüşün temel nedeni birim kök testleri sonucunda durağan olmayan değişkenlerin birinci derecede farklarının alınmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Oluşturulan modelde yatay kesit sayısında (27) bir değişim olmamıştır. Ayrıca modelde kullanılan araç değişken sayısının (23) yatay kesit sayısından (27) küçük olması da güvenilir, tutarlı ve etkin sonuçların türetilmesine yönelik koşulu sağlandığını göstermektedir.

AR(1), AR(2) ve Hansen testleri ile araç değişken sayısı ve yatay kesit sayısına ilişkin koşulların sağlandığı tespit edilmesinin ardından modelde elde edilen bulguların yorumlanmasına başlanabilir. İlk olarak $\Delta EgiH$ (-1) bağımlı değişkeni ile yapılan Sistem GMM analiz sonuçlarına göre, GSYH içinde kamu eğitim harcamaları oranı değişkeni ile önceki dönem değeri arasında %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif ilişki bulunduğu tespit edilmiştir. Gecikmeli kamu eğitim harcamalarında yaşanan %1’lik artış NATO üyesi ülkelerin cari dönem kamu eğitim harcamalarını yaklaşık %0.75 oranında artırmaktadır.

$\Delta SavH$ değişkeni ise $SavH$ ’nin birinci derecede farkının alınmasıyla bulunmuş ve NATO üyesi ülkelerin GSYH içinde savunma harcamaları oranını temsil etmektedir. NATO üyesi ülkelerin savunma harcamaları ile kamu eğitim harcamaları arasında %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunduğu tespit edilmiştir. NATO üyesi ülkelerin savunma harcamaları oranında yaşanan %1’lik artış üye ülkelerin kamu eğitim harcamalarını yaklaşık olarak %0.24 düzeyinde artırmaktadır. Araştırma kapsamında ulaşılan bulgunun Verner (1983), Harris ve Pranowo (1988), Yıldırım ve Sezgin (2002), Giray (2004), Hirnissa, Habibullah ve Baharom (2009), Ali (2011), Kollias ve

Paleologou (2011), Lin, Ali ve Lu (2015), Huang ve Ho (2018) ve Bar-El, Pecht ve Tisher (2020) tarafından elde edilen sonuçlar ile de uyumludur. Zira savunma harcamaları ile çok sayıda insana istihdam, eğitim ve mesleki/teknik eğitim sunularak beşeri sermayenin oluşumu sağlanabilmektedir. Özellikle savunma personeli ve askerleri fiziksel olarak iyi yetiştirildiği ve iyi becerilere sahip oldukları için savunma harcamaları beşeri sermaye oluşumunu destekler niteliktedir. Ayrıca savunma harcamaları, sanayileşmiş ülkelerde efektif talebin oluşmasına katkı sunarak eğitim harcamalarını da artırabilmektedir. Bu durum, NATO üyesi ülkelerin de savunma sanayilerine önem verdiklerinin bir göstergesidir. Sonuç olarak değişkenler arasındaki analiz bulguları incelendiğinde, değişkenler arasında pozitif trade-off ilişkisi belirlenmiş ve Askeri Keynesçi Teorik Hipotezini destekler nitelikte bir sonuç elde edilmiştir.

Δ KamuH değişkeni, KamuH'nin birinci derecede farkının alınmasıyla bulunmuş ve NATO üyesi ülkelerin GSYH içinde toplam kamu harcamaları oranını ifade etmektedir. Tablo incelendiğinde NATO üyesi ülkelerin toplam kamu harcamaları ile kamu eğitim harcamaları arasında istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir. NATO üyesi ülkelerin toplam kamu harcamaları oranında yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin kamu eğitim harcamalarını az da olsa artırmaktadır. Yani NATO üyesi devletlerin ekonomideki payı ve ekonomideki rolü arttıkça kamu eğitim harcamaları da bundan olumlu etkilenmektedir.

Δ HaneHH olarak tanımlanan ve NATO üyesi devletlerin hane halkı harcama oranlarının birinci derece farkını temsil eden bu değişken ile kamu eğitim harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisi analiz edilmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre, hane halkı harcamaları ile kamu eğitim harcamaları arasında %10 önem seviyesinde anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. NATO üyesi ülkelerin hane halkı harcamalarında yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin kamu eğitim harcamalarını yaklaşık olarak %0.03 düzeyinde artırmaktadır. Çalışmada elde edilen bu bulgular, daha önce Lin, Ali ve Lu (2015) tarafından yapılan çalışmanın bulgularıyla da uyumludur.

Açıklayıcı değişkenlerden bir diğeri ise GSYH ile temsil edilen yıllık büyüme oranıdır. Yıllık büyüme oranı ile kamu eğitim harcamaları arasındaki ilişkiye bakıldığında, %1 önem seviyesinde anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki elde edilmiştir. Zira yıllık büyümede yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin kamu eğitim harcamalarını

yaklaşık olarak %0.01 düzeyinde azaltmıştır. Bu durum, NATO üyesi ülkelerde ekonomik büyüme gerçekleştiğinde buna paralel olarak kamu eğitim harcamalarının artmadığını göstermektedir. Diğer bir ifade ile yıllık büyümedeki artış hızı kamu eğitim harcamaları artış hızından daha yüksek olmaktadır.

Son olarak söz konusu modelde Nüfus değişkeni ise NATO üyesi ülkelerin yıllık nüfus artış oranını ifade etmektedir. Tablo incelendiğinde yıllık nüfus artış oranı ile kamu eğitim harcamaları arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu durum, NATO üyesi ülkelerin kamu eğitim harcamalarının nüfus artış oranından etkilenmediğini göstermektedir. Çalışmada elde edilen bu bulgu, daha önce Lin, Ali ve Lu (2015) tarafından yapılan çalışmanın bulgusuyla da uyumludur.

2. Model-2'ye İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçlarının Değerlendirilmesi

NATO üyesi ülkelerin kamu sağlık harcamaları ile savunma harcamaları arasındaki trade-off ilişkisini saptamak için ise Model-2 belirlenmiştir. Model-2'de asıl amaç, söz konusu ülkelerin savunma harcamaları ile kamu sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Ancak bu ilişki belirlemeye çalışılırken kamu sağlık harcamalarını etkileyen diğer faktörler de düşünülmüştür. Bu nedenle modelde farklı açıklayıcı değişkenler de kullanılmıştır. Bu kapsamda, gerek savunma harcamaları ile kamu sağlık harcamaları gerekse kullanılan diğer açıklayıcı değişkenler ile kamu sağlık harcamaları arasındaki ilişkinin analiz bulguları Tablo 44'te sunulmuştur.

Tablo 44: Model-2'ye İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçları

Değişkenler ve Testler	Sistem GMM		
	Katsayı	Standart Hata	p-değerleri
Δ SagH (-1)	.1365279	.0466197	0.003***
Δ SavH	.2934901	.0878942	0.001***
Δ KamuH	.0049226	.0010771	0.000***
Δ HaneHH	.055036	.0237951	0.021**
GSYH	-.0162021	.0046629	0.001***
Nüfus	.0082559	.0320843	0.797
AR(1) Testi			0.000***
AR(2) Testi			0.292

Hansen Testi			0.210
Gözlem Sayısı	486		
Yatay Kesit Sayısı	27		
Araç Değişken Sayısı	23		

Notlar: “Δ” simgesi, değişkenin birinci dereceden farkını ifade etmektedir. “****”, “***” ve “**” işaretleri ise sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Model-2, Roodman (2009) tarafından geliştirilen “xtabond2” kodu ve STATA 16 paket programı kullanılarak, Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilen Sistem GMM tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Modelde ortogonal sapmalar dönüşümü esas alındığı için sabit kullanılmamıştır. Ayrıca modelin tahmininde “collapse” ve “twostep” kodları kullanılmıştır.

Model-1’de olduğu gibi Model-2’de de öncelikle otokorelasyon koşulunun sağlanıp sağlanmadığına ilişkin AR(1) ve AR(2) testlerin sonuçları incelenmiştir. İncelemeler sonucunda, Model-2’de herhangi bir otokorelasyon sorununun bulunmadığı görülmüştür. Bununla birlikte modelde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olup olmadığını belirlemek için yapılan Hansen Testi istatistikleri de kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca yatay kesit sayısı (27) ve araç değişken sayısı (23) koşuluna bakıldığında ise bu koşulun da sağlandığı görülmektedir.

Tablo 44’te gösterilen analiz sonuçları ayrıntılı olarak incelendiğinde, Model-2’de ΔSagH bağımlı değişkeni ile ΔSagH’nin bir dönemlik gecikmesini temsil eden ΔSagH (-1) bağımsız değişkeni arasında %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur. Gecikmeli kamu sağlık harcamalarında yaşanan %1’lik artış NATO üyesi ülkelerin cari dönem kamu sağlık harcamalarını yaklaşık %0.13 oranında artırmıştır.

ΔSavH değişkeni ise SavH’nin birinci derecede farkının alınmasıyla bulunduğunu ve NATO üyesi ülkelerin GSYH içinde savunma harcamaları oranını temsil ettiğini Model-1’de açıklanmıştı. NATO üyesi ülkelerin savunma harcamaları ile kamu sağlık harcamaları arasındaki ilişki incelendiğinde, istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunduğu tespit edilmiştir. NATO üyesi ülkelerin savunma harcamaları oranında yaşanan %1’lik artış üye ülkelerin kamu sağlık harcamalarını yaklaşık olarak %0.29 düzeyinde artırdığı saptanmıştır.

Sağlık harcamaları, beşeri sermayenin oluşumunda önemli bir lokomotif güç oluşturmaktadır. Zira üretimde verimliliğin, toplumsal alanda ise sosyal refahın artması

için sağlıklı nesillere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle sağlık harcamaları, beşeri sermaye yatırımı olarak görülmektedir. Savunma harcamaları da beşeri sermaye yatırımı için önemli bir harcama aracıdır. Savunma sanayisi gelişmiş ülkelerde sağlıklı savunma personelleri ve askerlerinin bulunması beşeri sermaye için önem arz etmektedir. Dolayısıyla beşeri sermayenin oluşumunda savunma ve sağlık harcamaları benzer nitelikler taşımaktadırlar. Çalışmada, her iki harcama türü arasında pozitif bir ilişkinin bulunması da söylenenleri desteklemektedir. Nitekim NATO üyesi ülkeler de savunma sanayisi bakımından gelişmiş olan ülkelerdir.

NATO üyesi ülkelerin GSYH içinde toplam kamu harcamaları ile kamu sağlık harcamalarına ilişkin analiz sonuçlarına bakıldığında, değişkenler arasında istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur. NATO üyesi ülkelerin toplam kamu harcamaları oranında yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin kamu sağlık harcamalarını az da olsa artırmaktadır. Yani NATO üyesi devletlerin ekonomideki payları ve ekonomideki rolleri arttıkça kamu sağlık harcamaları da bundan olumlu etkilenmektedir.

NATO üyesi devletlerin GSYH içinde hane halkı harcama oranları ile kamu sağlık harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisi de analiz edilmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre, hane halkı harcamaları ile kamu sağlık harcamaları arasında %5 önem seviyesinde anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. NATO üyesi ülkelerin hane halkı harcamalarında yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin kamu sağlık harcamalarını yaklaşık olarak %0.05 düzeyinde artırmaktadır. Çalışmada elde edilen bu bulgular, daha önce Lin, Ali ve Lu (2015) tarafından yapılan çalışmanın bulgularıyla da uyumludur.

Açıklayıcı değişkenlerden bir diğeri ise GSYH ile temsil edilen yıllık büyüme oranıdır. Yıllık büyüme oranı ile kamu sağlık harcamaları arasındaki ilişkiye bakıldığında, %1 önem seviyesinde anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Zira yıllık büyümede yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin kamu sağlık harcamalarını yaklaşık olarak %0.01 düzeyinde azaltmıştır. Bu durum, NATO üyesi ülkelerde ekonomik büyüme arttığında buna paralel olarak kamu sağlık harcamalarının artmadığını göstermektedir. Diğer bir ifade ile yıllık büyümedeki artış hızı kamu sağlık harcamaları artış hızından daha yüksek olmaktadır. Her iki değişkene ilişkin analiz bulguları, yapılan bazı çalışmaların bulgularıyla da uyumludur.

Model-2'ye ilişkin son olarak, NATO üyesi ülkelerin yıllık nüfus artış oranını ifade eden Nüfus değişkeni ile kamu sağlık harcamaları arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Analizde elde edilen bulgulara göre, her iki değişken arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu bulguya dayanarak NATO üyesi ülkeler, bütçeden sağlığa kaynak tahsis ederlerken nüfus artış oranlarını göz önünde bulundurmadıklarını söylemek mümkündür.

3. Model-3'e İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçlarının Değerlendirilmesi

Model-3'te NATO üyesi ülkelerin sosyal refah harcamaları ile savunma harcamaları arasındaki trade-off ilişkisi belirlemek istenmiştir. Ancak bu ilişki belirlemeye çalışılırken sosyal refah harcamalarını etkileyen diğer faktörler de düşünülmüştür. Bu nedenle modelde farklı açıklayıcı değişkenler kullanılmıştır. Bu kapsamda, gerek sosyal refah harcamaları ile savunma harcamaları gerekse sosyal refah harcamaları ile diğer açıklayıcı değişkenler arasındaki ilişkinin analiz sonuçları Tablo 45'te gösterilmiştir.

Tablo 45: Model-3'e İlişkin Sistem GMM Tahmin Sonuçları

Değişkenler ve Testler	Sistem GMM		
	Katsayı	Standart Hata	p-değerleri
Δ SosH	.1150647	.0419394	0.006***
Δ SavH	-.34825	.1391103	0.012**
Δ KamuH	.6880663	.1029466	0.000***
Δ HaneHH	.1480909	.0604025	0.014**
GSYH	-.0461036	.0155019	0.003***
Nüfus	.0792385	.0767513	0.302
AR(1) Testi			0.003***
AR(2) Testi			0.621
Hansen Testi			0.265
Gözlem Sayısı	486		
Yatay Kesit Sayısı	27		
Araç Değişken Sayısı	23		

Notlar: “ Δ ” simgesi, değişkenin birinci dereceden farkını ifade etmektedir. “***”, “**” ve “*” işaretleri ise sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Model-

3, Roodman (2009) tarafından geliştirilen “xtabond2” kodu ve STATA 16 paket programı kullanılarak, Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilen Sistem GMM tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Modelde ortogonal sapmalar dönüşümü esas alındığı için sabit kullanılmamıştır. Ayrıca modelin tahmininde “collapse” ve “twostep” kodları kullanılmıştır.

Model-1 ve Model-2’de olduğu gibi Model-3’te de öncelikle otokorelasyon koşulunun sağlanıp sağlanmadığına ilişkin AR(1) ve AR(2) testlerin analiz bulgularına yer verilmiştir. Analiz bulguları sonucunda, Model-3’te herhangi bir otokorelasyon sorununun bulunmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte modelde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olup olmadığını sınamak için yapılan Hansen Testi istatistikleri de kullanılan araç değişkenlerin geçerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca yatay kesit sayısı (27) ve araç değişken sayısı (23) koşuluna bakıldığında ise bu koşulun da sağlandığı saptanmıştır.

AR(1), AR(2) ve Hansen testleri ile yatay kesit sayısı ve araç değişken sayısına ilişkin koşulların sağlandığı tespit edilmesinin ardından modelde elde edilen bulguların yorumlanmasına başlanabilir. İlk olarak Δ SosH (-1) bağımlı değişkeni ile yapılan Sistem GMM analiz sonuçlarına göre, GSYH içinde sosyal refah harcamaları oranı değişkeni ile önceki dönem değeri arasında %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif ilişki bulunduğu tespit edilmiştir. Gecikmeli sosyal refah harcamalarında yaşanan %1’lik artış NATO üyesi ülkelerin cari dönem sosyal refah harcamalarını yaklaşık olarak %0.11 oranında artırdığı görülmüştür.

Model-3’te NATO üyesi ülkelerin savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasında %5 düzeyinde anlamlı ve negatif bir ilişki tespit edilmiştir. NATO üyesi ülkelerin savunma harcamaları oranında yaşanan %1’lik artış üye ülkelerin sosyal refah harcamalarını yaklaşık olarak %0.34 düzeyinde azalttığı saptanmıştır. Araştırma kapsamında ulaşılan bulgunun Russett (1969), Değer (1985), Gifford (2006), Wang (2014), Zhao, Zhao ve Chen (2017), Zhang ve vd. (2017) ve Fan, Liu ve Coyte (2018) tarafından elde edilen sonuçlar ile de uyumludur.

NATO üyesi ülkelerin toplam kamu harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasındaki ilişki incelendiğinde ise her iki değişken arasında %1 önem düzeyinde pozitif bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir. NATO üyesi ülkelerin toplam kamu harcamaları oranında yaşanan %1’lik artış üye ülkelerin sosyal refah harcamalarını yaklaşık %0.68

oranında artırmaktadır. Yani NATO üyesi ülkelerin ekonomideki payları ve ekonomideki rolleri arttıkça sosyal refah harcamaları da bundan olumlu etkilenmektedir.

NATO üyesi ülkelerin sosyal refah harcamaları ile hane halkı harcamaları arasındaki ilişki de analiz edilmiştir. Analizde elde edilen bulgular neticesinde söz konusu değişkenler arasında %5 önem düzeyinde pozitif bir ilişki bulunmuştur. NATO üyesi ülkelerin hane halkı harcamalarında yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin kamu eğitim harcamalarını yaklaşık olarak %0.14 düzeyinde artırmıştır. Çalışmada elde edilen bu bulgular, literatürdeki çalışmaların bulgularıyla da uyumludur.

Tablo 45'te NATO üyesi ülkelerin yıllık büyüme oranları ile sosyal refah harcamaları arasındaki ilişki de test edilmiştir. Yıllık büyüme oranı ile sosyal refah harcamaları arasındaki ilişkiye bakıldığında, %1 önem seviyesinde anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Zira yıllık büyümede yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin sosyal refah harcamalarını yaklaşık olarak %0.04 düzeyinde azaltmıştır. Bu durum, NATO üyesi ülkelerde ekonomik büyüme gerçekleştiğinde buna paralel olarak sosyal refah harcamalarının artmadığını göstermektedir. Diğer bir ifade ile yıllık büyümedeki artış hızı sosyal refah harcamaların artış hızından daha yüksek olmaktadır.

Model-3 kapsamında ele alınan bağımsız değişkenlerden bir diğeri ise Nüfus ile temsil edilen yıllık nüfus artış oranıdır. Analiz bulguları incelendiğinde yıllık nüfus artış oranı ile sosyal refah harcamaları arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu bulgudan hareketle NATO üyesi ülkeler, bütçeden sosyal refah için kaynak tahsis ederlerken nüfus artış oranlarını göz önünde bulundurmadıklarını söylemek mümkündür.

F. MODELLERE İLİŞKİN HİPOTEZLERİN GERÇEKLEŞME SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Eğitim, sağlık ve sosyal refah harcamalarının bağımlı değişken olarak kullanıldığı her bir modele ilişkin 5'er adet hipotez belirlenmiştir. Modellerde test edilen hipotezlerin anlamlı bulunup bulunmadıklarına ilişkin elde edilen sonuçlar Tablo 46'de gösterilmiştir.

Tablo 46: Modellere İlişkin Hipotezlerin Gerçekleşme Sonuçları

Modeller	Hipotez Numarası	Hipotezler	Beklenen Etki	Gerçekleşme Sonuçları
Model-1	H ₁	Savunma harcamalarının kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerlidir
	H ₂	Kamu harcamalarının kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerlidir
	H ₃	Hane halkı harcamalarının kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerlidir
	H ₄	GSYH'nin kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Negatif	Geçerlidir
	H ₅	Nüfusun kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerli değildir.
Model-2	H ₁	Savunma harcamalarının kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerlidir
	H ₂	Kamu harcamalarının kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerlidir
	H ₃	Hane halkı harcamalarının kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerlidir
	H ₄	GSYH'nin kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Negatif	Geçerlidir
	H ₅	Nüfusun kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerli değildir.
Model-3	H ₁	Savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Negatif	Geçerlidir
	H ₂	Kamu harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerlidir
	H ₃	Hane halkı harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerlidir
	H ₄	GSYH'nin sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Negatif	Geçerlidir
	H ₅	Nüfusun sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Pozitif	Geçerli değildir.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırmada Model-1 için test edilen ilk hipotez “H₁= Savunma harcamalarının kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu saptanmış ve H₁ hipotezi geçerlidir.

Model-1 için test edilen ikinci hipotez “H₂= Kamu harcamalarının kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır” hipotezidir. Literatüre göre bu etkinin

pozitif olması beklenmektedir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu belirlenmiş ve hipotez geçerlidir.

Model-1 için test edilen üçüncü hipotez ise “ H_3 = Hane halkı harcamalarının kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-1 için test edilen dördüncü hipotez “ H_4 = GSYH’nin kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-1 için test edilen dördüncü hipotez “ H_4 = GSYH’nin kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-1 için test edilen beşinci hipotez ise “ H_5 = Nüfusun kamu eğitim harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Literatüre göre bu etkinin pozitif olması beklenmektedir. Ancak araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu çıkmamıştır. Dolayısıyla H_1 hipotezi geçerli değildir.

Model-2 için test edilen hipotezlere bakıldığında ise birinci hipotez “ H_1 = Savunma harcamalarının kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır” şeklinde kurulmuştur. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-2 için test edilen ikinci hipotez “ H_2 = Kamu harcamalarının kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır” hipotezidir. Literatüre göre bu etkinin pozitif olması beklenmektedir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu belirlenmiş ve H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-2 için test edilen üçüncü hipotez ise “ H_3 = Hane halkı harcamalarının kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-2 için test edilen dördüncü hipotez “ H_4 = GSYH’nin kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif

hipotezdir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu saptanmıştır. Bu nedenle H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-2 için test edilen beşinci hipotez ise “ $H_5=$ Nüfusun kamu sağlık harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Literatüre göre bu etkinin pozitif olması beklenmektedir. Ancak araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu çıkmamıştır. Dolayısıyla H_1 hipotezi geçerli değildir.

Model-3 için test edilen hipotezlere bakıldığında ise birinci hipotez “ $H_1=$ Savunma harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır” şeklinde kurulmuştur. Literatür incelendiğinde bu etkinin negatif olması beklenmektedir. Araştırma sonuçlarına bakıldığında sonuçların test edilen hipotez ile uyumlu olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-3 için test edilen ikinci hipotez “ $H_2=$ Kamu harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Literatüre göre bu etkinin pozitif olması beklenmektedir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu belirlenmiş ve H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-3 için test edilen üçüncü hipotez ise “ $H_3=$ Hane halkı harcamalarının sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu belirlenmiştir. Bu nedenle H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-3 için test edilen dördüncü hipotez “ $H_4=$ GSYH’nin sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu olduğu saptanmış ve H_1 hipotezi geçerlidir.

Model-3 için test edilen son hipotez olan beşinci hipotez ise “ $H_5=$ Nüfusun sosyal refah harcamaları üzerinde anlamlı bir etkisi vardır” şeklinde belirtilen alternatif hipotezdir. Literatüre göre bu etkinin pozitif olması beklenmektedir. Ancak araştırma sonuçları, test edilen hipotez ile uyumlu çıkmamıştır. Dolayısıyla H_1 hipotezi geçerli değildir.

SONUÇ

Tarih boyunca kapitalizm savaşlara, savaşlar düşmanlara, düşmanlar ise daha üstün silahlara ihtiyaç duymuştur. Bu durum aynı zamanda ülkeleri bir yandan kutuplaşmaya diğer yandan ise siyasi birleşme ve bütünleşmeye ve güçlü askeri ittifaklara yöneltmiştir. Bunun en iyi örnekleri önce I. ve II. Dünya Savaşında, ardından da Soğuk Savaş dönemi ve sonrası dönemde çok net bir biçimde görülmüştür. Nitekim yakın tarihte bunun en iyi örneği olarak da NATO gösterilebilir. Zira NATO, yaşanan silahlanma yarışı, siyasi denge arayışı ve kutuplaşmanın bir sonucu olarak kurulmuş dünyanın en önemli askeri ittifakıdır.

NATO, Soğuk Savaş döneminde Neo-liberal kuramın ışığında dünya barışına talip olduğu ve özellikle Avrupalı devletler tarafından yoğun bir ilgi gördüğü gözlemlenmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise güvenlik anlayışının değişmesi ile birlikte Neo-liberal kuramın yanı sıra sosyal inşacı kuramın ışığında değişim göstermiştir. Bu dönemde NATO, geleneksel güvenlik anlayışının öngördüğü çatışmacı ve devlet merkezli güvenlik anlayışından işbirlikçi bir güvenlik anlayışına geçmiştir. Ancak bu dönemde güvenlik öznelerinin artması ve tehditlerin asimetrik hale gelmesiyle birlikte üye devletlerin savunma bütçelerini yeniden planlanmasını gerektirmiştir. Bundan dolayı tehdit tabanlı planlamadan yetenek tabanlı planlamaya geçilmiştir. Bu da NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarını önemli düzeyde etkilemiştir.

Soğuk Savaş döneminin bittiği 1990'lı yılların başında “*Stratejik Silahların Azaltılması Anlaşmasının (START-I)*” yürürlüğe konulması ve “*Savunma Yetenekleri Girişimi*” kapsamında ittifak üyesi devletler silahlı kuvvetlerini modernize etmişlerdir. Bu kapsamda ordudaki askeri güç azaltılmış ve kuvvet tasarrufu gerçekleştirilmiştir. Bu durum, ittifak üyesi devletlerin savunma harcamalarının önemli düzeyde düşmesine neden olmuştur. Söz konusu bu dönemde NATO'nun savunma harcamalarının yaklaşık %75'ni tek başına karşılayan ABD, Soğuk Savaş dönemine kıyasla savunma harcamalarını %25 oranında azaltmıştır. ABD'nin yanı sıra Almanya, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere pek çok NATO üyesi ülke de savunma harcamalarını göreceli olarak azaltmışlardır. Ancak aynı eğilimin Türkiye için geçerli olmadığı saptanmıştır. Zira bu dönemde Körfez Savaşı'nın başlaması, ardından Kuzey Irak'ta otorite eksikliğinden

kaynaklanan belirsizlik ve kaos, Akdeniz Deniz ve Ege Denizi'nde Yunanistan ile yaşanan siyasi anlaşmazlıklar ve PKK sorunu Türkiye için yeni bir risk ve tehdit alanı oluşturmuştur. Bu da Türkiye'nin savunma harcamalarının artmasına neden olmuştur.

11 Eylül 2001 tarihinde El-Kaide örgütünün ABD'nin ikiz kulelerine uçaklarla saldırması sonrasında ittifak üyesi devletler savunma harcamalarını tekrardan artırdıkları saptanmıştır. Bu artışta, NATO ittifakı kapsamında gerçekleştirilen Afganistan ve Irak harekâtları yanı sıra üye devletlerin münferiden gerçekleştirdikleri askeri harekâtları da göstermek mümkündür. Ayrıca 2001-2009 döneminde NATO'nun artan misyonu, üye devletlerin sayısının giderek artması, tehditlerle kaynağında mücadele etme politikası, NATO'nun diğer uluslararası kuruluşlarla yakın temas halinde olma çabası ve ABD'nin doktrin ve stratejisinde yaşanan değişim NATO üyesi devletlerin savunma harcamalarını artıran diğer faktörlerdir. Bu dönemde Türkiye'nin savunma harcamaları ise ittifak üyesi devletlerin savunma harcamalarıyla benzer bir seyir izlediği gözlemlenmiştir.

11 Eylül saldırıları ve ardından yaşanan gelişmeler, NATO'nun yeni bir strateji belirlemesini gerekli kılmıştır. Bunun üzerine, 2010 yılında gerçekleştirilen *Lizbon Zirvesi*'nde NATO'nun 2020 yılına kadar izleyeceği politikaların ana çerçevesinin çizildiği yeni "*Stratejik Konsept*" kabul edilmiştir. Yeni Stratejik Konsept ile üye devletlerin toprak bütünlüğünün ve siyasi bağımsızlığının korunması, kriz yönetimi ve işbirliğine dayalı güvenlik anlayışının geliştirilmesi hedeflenmiştir. NATO'nun büyük önem taşıyan bu hedefleri gerçekleştirmek için ise yeterli mali, askeri ve insan kaynaklarına sahip olması gerektiği vurgulanmıştır. Bunun üzerine ittifak üyesi devletlerin GSYH'nin minimum %2'sinin savunmaya ayırmak zorunda oldukları kararlaştırılmıştır. Alınan bu karar sonucunda üye devletlerin GSYH içinde savunma harcamaları oranının artan bir seyir izlediği saptanmıştır. Zira 2014 yılında sadece 2 NATO üyesi devlet (ABD ve Yunanistan) NATO'nun %2'lik hedefini karşılarken, 2019 yılı itibarıyla bu hedefi karşılayan üye sayısının 9'a (ABD, Bulgaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Romanya, Türkiye ve Yunanistan) yükseldiği tespit edilmiştir.

Görüldüğü üzere NATO üyesi devletler alınan kararlar ve algılanan tehditler doğrultusunda savunma harcamalarını artırmaktadırlar. Ancak artan savunma

harcamaları, en iyi şekilde planlanmalıdır. Diğer bir ifade ile kaynakların doğru projelere yönlendirilmesi, tehdit değerlendirmesinin doğru yapılması, en uygun silah sistemlerinin kullanılması ve yapılan harcamaların fayda-maliyet analizinin iyi yapılması gerekmektedir. Aksi takdirde savunmaya ayrılan kaynaklar hedeften uzak alanlara yapılmış olur. Bu da hem ülke güvenliğini hem de kamu bütçesinin diğer bileşenlerini (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik vb.) olumsuz etkileyecektir. Dolayısıyla toplam kamu bütçesi sabitken savunmaya daha çok kaynak aktarılması sosyal refah harcamaların (eğitim, sağlık, engellilik, yaşlılık malullük, aile, konut, işsizlik ve işgücü programları kapsamındaki harcamalar sosyal güvenlik) kısılması anlamına gelecektir. Bu da sosyal devletin asli işlevlerini yerine getirememesi anlamına gelmektedir. Ancak bu mekanizmanın bu kadar net olmadığını da belirtmekte fayda vardır. Bundan dolayı konunun geniş bir veri seti ile araştırılması önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, 2000-2019 dönemi için NATO üyesi 27 ülkenin savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları (eğitim, sağlık, engellilik, yaşlılık malullük, aile, konut, işsizlik ve işgücü programları kapsamındaki harcamalar sosyal güvenlik) arasındaki nedensellik ilişkisi dinamik panel veri analizi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada bağımlı değişkenler olarak kamu eğitim harcamaları, kamu sağlık harcamaları ve toplam sosyal refah harcamaları belirlenmiştir. Bağımsız değişkenler ise savunma harcamaları, kamu harcamaları, hane halkı harcamaları, GSYH ve nüfus kullanılmıştır.

Analiz kapsamında öncelikle çoklu doğrusal bağlantı problemine sebep olmamak için bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisi analiz edilmiştir. Analiz sonucunda bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığı saptanmıştır. Daha sonra değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı incelenmiştir. Zira sahte regresyon sorunun ortadan kaldırılması ve yapılan analizde elde edilen bulguların doğruluğu ve güvenilirliği için yatay kesit bağımlılığının incelenmesi önemlidir. Bu bağlamda değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı Pesaran (2004) CD ve Pesaran, Ullah ve Yamagata LM adj (2008) testleri ile incelenmiştir. İncelenme sonucunda değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu ve değişkenlerin durağan olmadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine değişkenleri durağan hale getirmek amacıyla her bir değişken için ikinci kuşak birim kök testleri uygulanmıştır. Bu kapsamda değişkenler Levin, Lin ve Chu (2002), Breitung (2005),

Haris ve Tzavalis (1999), Hadri (2000), Im, Pesaran ve Shin (2003), Fisher Genişletilmiş Dikey Fuller (Fisher ADF) ve Fisher Philips Peron (Fisher PP) testleri ile durağan hale getirilmiştir.

Durağanlık testleri ile durağan olmayan değişkenlerin birinci farkı alınarak değişkenler durağan hale getirilmiştir. Birinci farkı alınan değişkenler ile üç farklı model kurulmuştur. Model-1'de bağımlı değişken olarak kamu eğitim harcamaları, bağımsız değişken olarak savunma harcamaları ve araç değişken olarak ise kamu harcamaları, hane halkı harcamaları, GSYH ve nüfus verileri kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, NATO üyesi devletlerin savunma harcamaları ile kamu eğitim harcamaları arasında %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif bir ilişki saptanmıştır. Üye devletlerin GSYH içinde savunma harcamaları oranında yaşanan %1'lik artış, kamu eğitim harcamalarını %0.24 oranında artırdığı tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında elde edilen bu sonuç ile savunma harcamaların beşeri sermaye oluşumunu olumlu yönde etkilediği belirlenmiş ve Askeri Keynesçi Teorik Hipotezin geçerli olduğu saptanmıştır.

Model-1'de kullanılan araç değişkenler ile kamu eğitim harcamaları arasındaki ilişkiye bakıldığında ise toplam kamu harcamaları ile kamu eğitim harcamaları arasında %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif bir ilişki saptanmıştır. Bu durumda üye devletlerin ekonomideki payı arttıkça eğitim hizmetlerinin bundan olumu etkilendiği söylenebilir. Ancak hane halkı harcamaları ile kamu eğitim harcamaları arasında %10 önem seviyesinde anlamlı ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Hane halkı harcamalarında yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin kamu eğitim harcamalarını istatistiksel olarak %0.03 düzeyinde artırmıştır. Test edilen bir diğer araç değişken ise ülkelerin yıllık büyüme oranlarıdır. Yıllık büyüme oranları ile kamu eğitim harcamaları arasında %1 önem düzeyinde anlamlı ve negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Yıllık büyüme oranlarında yaşanan %1'lik artış kamu eğitim harcamaları yaklaşık %0.01 düzeyinde azaltmıştır. Bu durum, yıllık büyümedeki artış hızının kamu eğitim harcamalarındaki artış hızından daha yüksek olduğunu göstermiştir. Son olarak, analizde ele alınan nüfus değişkeni ise üye ülkelerin yıllık nüfus artış oranını temsil etmektedir. Analiz sonucunda ülkelerin nüfus artış oranı ile kamu eğitim harcamaları arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır.

Model-2’de ise NATO üyesi ülkelerin kamu sağlık harcamaları ile savunma harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisi test edilmiştir. Ancak bu ilişki test edilirken kamu sağlık harcamalarını etkileyen kamu harcamaları, hane halkı harcamaları, GSYH ve nüfus değişkenleri de analize dâhil edilmiştir. Analizde elde edilen bulgular sonucunda, üye ülkelerin savunma harcamaları ile kamu sağlık harcamaları arasında istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı ve pozitif bir ilişki saptanmıştır. Savunma harcamaları oranında yaşanan %1’lik artış üye ülkelerin kamu sağlık harcamalarını yaklaşık olarak %0.29 düzeyinde artırmaktadır. Araç değişkenler ile kamu sağlık harcamaları arasındaki ilişki incelendiğinde ise GSYH içinde toplam kamu harcamaları ile kamu sağlık harcamaları arasında %1 önem düzeyinde anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur. Üye ülkelerin GSYH içinde toplam kamu harcamaları oranında yaşanan %1’lik artış kamu sağlık harcamalarını %0.004 oranında artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Üye ülkelerin ekonomideki payı arttıkça kamu sağlık harcamaları da bundan olumlu etkilendiği belirlenmiştir. Hane halkı harcama oranları ile kamu sağlık harcamaları arasındaki ilişki analiz edildiğinde ise her iki değişken arasında %5 önem düzeyinde anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Hane halkı harcamalarda yaşanan %1’lik artış üye ülkelerin kamu sağlık harcamalarını %0.05 oranında artırmıştır. Yıllık büyüme oranları ile kamu sağlık harcamaları arasındaki ilişkiye bakıldığında ise her iki değişken arasında %1 düzeyde anlamlı ancak negatif yönlü bir sonuç elde edilmiştir. Zira yıllık büyüme oranında yaşanan %1’lik artış kamu sağlık harcamalarını %0.01 düzeyinde azalttığı saptanmıştır. Bu sonuç, üye ülkelerin kamu sağlık harcamalarının ekonomik büyümeden etkilenmediğini veya yıllık büyümedeki artış hızının kamu sağlık harcamaları artış hızından daha yüksek olduğunu göstermektedir. Model-2’ye ilişkin son olarak, üye ülkelerin yıllık nüfus artış oranı ile kamu sağlık harcamaları arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular sonucunda, her iki değişken arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu bulguya dayanarak NATO üyesi ülkeler, bütçeden sağlığa kaynak tahsis ederlerken nüfus artış oranlarını göz önünde bulundurmadıklarını söylemek mümkündür.

Model-3’te de NATO üyesi ülkelerin savunma harcamaları ile toplam sosyal refah harcamaları (sağlık, sosyal güvenlik, engellilik, yaşlılık malullük, aile, konut, işsizlik ve işgücü programları kapsamındaki harcamalar sosyal güvenlik) arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, savunma harcamaları ile sosyal refah

harcamaları arasında %5 düzeyinde anlamlı ve negatif bir ilişki tespit edilmiştir. NATO üyesi ülkelerin savunma harcamaları oranında yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin toplam sosyal refah harcamalarını yaklaşık olarak %0.34 düzeyinde azalttığı saptanmıştır. Böylelikle savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasındaki ödünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca elde edilen bu sonuç ile savunma harcamaların sosyal refah harcamalarını dışladığını ve sosyal refah harcamaları üzerinde maliyet oluşturduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla her iki değişkene ilişkin yapılan analiz sonuçları Neo-Klasik Teorik Hipotezin varsayımlarını destekler niteliktedir.

Araç değişken olarak kullanılan toplam kamu harcamaları ile toplam sosyal refah harcamaları arasındaki ilişki incelendiğinde ise her iki değişken arasında %1 önem düzeyinde pozitif bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Toplam kamu harcamaları oranında yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin sosyal refah harcamalarını yaklaşık %0.68 oranında artırmıştır. Yani üye ülkelerin ekonomideki payları ve ekonomideki rolleri arttıkça sosyal refah harcamaları da bundan olumlu etkilenmiştir. Toplam sosyal refah harcamaları ile hane halkı harcamaları arasındaki ilişki analiz edildiğinde ise her iki değişken arasında %5 önem düzeyinde pozitif bir ilişki bulunmuştur. NATO üyesi ülkelerin hane halkı harcamalarında yaşanan %1'lik artış üye ülkelerin toplam sosyal refah harcamalarını yaklaşık olarak %0.14 düzeyinde artırdığı saptanmıştır. Yıllık büyüme oranları ile toplam sosyal refah harcamaları arasındaki ilişkiye bakıldığında her iki değişken arasında %1 düzeyde anlamlı ve negatif yönlü bir sonuç tespit edilmiştir. Üye ülkelerin yıllık büyüme oranlarında yaşanan %1'lik artış toplam sosyal refah harcamaları yaklaşık olarak %0.04 düzeyinde azalttığı saptanmıştır. Model-3 kapsamında ele alınan araç değişkenlerden bir diğeri de Nüfus ile temsil edilen yıllık nüfus artış oranıdır. Ancak yıllık nüfus artış oranı ile toplam sosyal refah harcamaları arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır.

Analizin bulgularından da görüldüğü üzere savunma harcamaları sosyal refah harcamaları arasında bir ödünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Savunma harcamalarına optimal bir seviyenin üzerinde kaynak tahsis edildiğinde sosyal refah harcamaları dışlanmaktadır. Diğer bir ifade ile savunma harcamaları sosyal refah harcamaları üzerinde fırsat maliyetine neden olmaktadır. Zira genelde NATO üyesi ülkeler, özelde ise Türkiye üzerinde yapılan bu çalışmada savunma harcamaları ile sosyal refah harcamaları arasında bir trade-off ilişkisi bulunduğu belirlenmiştir. Bu noktadan

hareketle gerek Türkiye gerekse NATO üyesi diğer ülkeler savunmaya optimal düzeyde kaynak ayırmalı ve ayrılan kaynakları rasyonel bir biçimde kullanmalılar.

KAYNAKÇA

- ABBAS Shujaat, Shahida WIZARAT, “Military Expenditure and External Debt in South Asia: A Panel Data Analysis”, *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, V.24, N.3, 2018, pp. 1-7.
- ABDALLA Salma M., Nason MAANI, Catherine K. ETTMAN, Sandro GALEA, “Claiming Healt as a Public Good in the Post-COVID-19 Era”, *Development*, N. 63, 2020, pp. 200-204.
- ABU-QARN Aamer S., et al., “The Demand for Military Spending in Egypt”, *Defence and Peace Economics Working Papers 1001*, 2010, pp. 1-22.
- AÇIKMEŞE-AKGÜL Sinem, “Algı mı Söylem mi? Kopenhag Okulu ve Yeni-Klasik Gerçekçilikte Güvenlik Tehditleri”, *Uluslararası İlişkiler*, C.8, S.30, 2011, ss. 43-73.
- AHMED Abdullahi D., “Debt Burden, Military Spending And Growth in Sub-Saharan Africa: A Dynamic Panel Data Analysis”, *Defence and Peace Economics*, V.23, N.5, 2012, pp. 485-506.
- AKALIN Güneri, *Kamu Ekonomisi*, 2. b., Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.
- AKDOĞAN Abdurrahman, *Kamu Maliyesi*, 14. b., Ankara: Gazi Kitapevi, 2011.
- AKTAN Coşkun Can, İstiklal Yaşar VURAL, “Gelir Dağılımında Adalet(siz)lik ve Gelir Eşit(siz)liği: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri”, ed. Coşkun Can AKTAN, *Sosyal Devlet, Gelir Dağılımı ve Yoksulluk*, Ankara: Hak-İş Konfederasyonu Yayınları, 2018, ss. 183-203.
- ALI Hamid E., “Military Expenditures and Human Development: Guns and Butter Arguments Revisited: A Case Study from Egypt”, *Peace Economics Peace Science & Public Policy*, V. 17, N. 1, 2011, pp. 1-19.
- ALOZIOUS Juuko, *Fiscal Policies and Current Account Dynamics in OECD Countries: Do Military Expenditures Matter?*, (Master’s Thesis), Lund: Lund University, School of Economics and Management, 2015.

- ALTUN Nurullah, “Savunma Harcamaları Düzeyinin Belirlenmesi: Teorik Bir Tartışma”, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.2, 2017, ss. 273-285.
- ALTUNAKAR MERCAN Saniye Şehnaz, Selçuk Buyrukoğlu, “Türkiye’de Abrams ve ArmeY Eğrilerinin Geçerliliği”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.19, S.76, 2020, pp. 1862-1878.
- ALTUNÇ Ömer Faruk, Celil Aydın, “Türkiye’de Kamu Sektörü Büyüklüğü ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ampirik Analizi”, *Ekonomik Yaklaşım*, C.23, S.82, 2012, ss. 79-98.
- AL-YOUSIF Yousif Khalifa, “Defense Spending and Economic Growth: Some Empirical Evidence from the Arab Gulf Region”, *Defence and Peace Economics*, V.13, N.3, 2002, pp. 187-197.
- ANDERSON Theodore Wilbur, Cheng HSIAO, “Formulation and Estimation of Dynamic Models Using Panel Data”, *Journal of Econometrics*, V.18, 1982, pp. 47-82.
- ANDO Shio, “The Impact of Defense Expenditure on Economic Growth: Panel Data Analysis Based on The Feder Model”, *The International Journal of Economic Policy Studies*, V.4, 2009, pp. 141-154.
- ARCE M. Daniel G., Todd SANDLER, *Regional Public Goods: Typologies, Provision, Financing and Development Assistance*, Stockholm: Expert Group on Development Issues, 2002.
- ARELLANO Manuel, Olympia BOVER, “Another Look at The Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models”, *Journal of Econometrics*, V. 68, 1995, pp. 29-51.
- ARELLANO Manuel, Stephen BOND, “Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations”, *The Review of Economic Studies*, Vol. 58, No. 2, 1991, pp. 277-297.
- ARI Tayyar, *Uluslararası İlişkiler Teorisi*, 6. b., Bursa: MKM Yayıncılık, 2010.

- ARI Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, 11. b., Bursa: Alfa Akademi Yayınları, 2017.
- ARIN K. Peren, Faik KORAY, “Fiscal Policy and Economic Activity: U.S. Evidence”, *CAMA Working Paper Series 9*, 2005, pp. 1-27.
- ARMAOĞLU Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, 11. b., İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007.
- ARSLAN Hakan, “Kentsel Dönüşüm ve Sosyal Dışlanma: Narlidere Kentsel Yenileme Projesinin Sosyal Dışlanma Ekseninde İncelenmesi”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C.16, S.1, 2013, ss. 2-45.
- ARZOVA Sabri Burak, Ahmet ATAKİŞİ, Utku EKMEKÇİ, *Endekslerle Türkiye Ekonomisi*, 2. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020.
- ASGHARI Rana, Hasan HEIDARI, “An Investigation of the Impact of Size of the Government on Economic Growth: Some New Evidence From OECD-NEA Countries”, *Iranian Economic Review*, V.20, N.1, 2016, pp. 49-68.
- ASİLOĞULLARI Merve, “Türkiye’de Savunma Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkisi (1960-2017)”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, C.19, S.1, 2020, ss. 125- 158.
- ASLAN M. Hanifi, *Hizmet Ekonomisi*, Yayın No:459, İstanbul: ALFA Yayınları, 1998.
- ATATÜRK Mustafa Kemal, *Nutuk*, 1. b., İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015.
- ATEŞ Davut, *Uluslararası Örgütler Devletin Örgütlenme Mantiği*, 4.b., Bursa: Dora, 2017.
- AYLA Dilara, “D-8 Ülkelerinde Askeri Harcamalar ve Ekonomik Büyüme Üzerine Panel Veri Analizi”, *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.4, S.1, 2020, ss. 141-169.
- AYTAÇ Deniz, “Türkiye’de Savunma Eğitim ve Sağlık Harcamaları Arasındaki İlişki Hakkında Ampirik Bir İnceleme”, *Maliye Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, 2017, ss. 39-48.

- AZAM Muhammad, Yi FENG, “Does Military Expenditure Increase External Debt? Evidence from Asia”, *Defence and Peace Economics*, V.28, N.5, 2017, pp. 550-567.
- AZAMA Muhammad, et al., “Military Expenditure and Unemployment Nexus for Selected South Asian Countries”, *Social Indicators Research*, No: 127, 2015, pp. 1103-1117.
- BAKAN Zerrin Ayşe, “Soğuk Savaş Sonrasında Yeni Güvenlik Teorileri ve Türkiye’nin Güvenlik Algılamaları”, *21. Yüzyıl*, C.1, S.3, 2007, ss. 35-50.
- BALDWIN David A., “The Concept Of Security”, *Review Of International Studies*, V.23, 1997, pp. 5-26.
- BALTAGI Badi H., Chihwa KAO, Nonstationary PANELS, Cointegration in Panels and Dynamic Panels: A Survey, New York: Center for Policy Research, No: 136, 2000, pp. 5-7.
- BALTAGI Badi H., *Econometric Analysis of Panel Data*, Third Edition, West Sussex: John Wiley & Sons Ltd, 2005.
- BAR-EL Ronen, Eyal PECHT, Asher TISHLER, “Human Capital and National Security”, *Defence and Peace Economics*, V.31, N.2, 2020, pp. 121-141.
- BATIREL Ömer Faruk, *Kamu Maliyesi ve Yönetimi*, İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları No: 24, 2007.
- BAUMOL William J., Alan S. BLINDER, *Economics: Principles and Policy*, Eleventh Edition, Boston: South-Western Cengage Learning, 2011.
- BAYRAK Rıza, “Does the Optimal Size of Defense Expenditure Exist? An Empirical Study on Turkey”, *The Journal of Defense Sciences*, V.18, I.1, 2019, pp. 135-161.
- BECK Ulrich, *Risk Society: Towards a New Modernity*, First Published, London: Sage Publications, 1992.
- BENOIT Emile, “Growth and Defence in Developing Countries”, *Economic Development and Cultural Change*, V.26, N.2, 1978, pp. 271-280.

- BENOIT Emile, *Defense and Economic Growth in Developing Countries*, Boston: D.C. Heath, 1973.
- BISCIONE Antonella, Raul CARUSO, “Military Expenditures and Income Inequality Evidence from a Panel of Transition Countries (1990-2015)”, *Defence and Peace Economics*, V.32, N.1, 2021, pp. 46-67.
- BISWAS Basudeb, Rati RAM, “Military Spending and Economic Growth in Less Developed Countries: An Augmented Model and Further Evidence”, *Economic Development and Cultural Change*, V.34, N.2, 1986, pp. 361-372.
- BİLGİN Pınar, “Güvenlik Çalışmalarında Yeni Açılımlar: Yeni Güvenlik Çalışmaları”, *Stratejik Araştırmalar*, C.8, S.14, 2010, ss. 30-53.
- BİRDİŞLİ Fikret, *Teori ve Pratikte Uluslararası Güvenlik*, 4. b., Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019.
- BLUNDELL Richard, Stephen BOND, “Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models”, *Journal of Econometrics*, V. 87, 1998, pp. 115-143.
- BOOTH Ken, “Security and Emancipation”, *Review of International Studies*, V.17, N.4, 1991, pp. 313-326.
- BOOTH Ken, *Theory of World Security*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- BORUCHOVITCH Evely, Birgitte R. MEDNICK, “The Meaning of Health and Illness: Some Considerations for Health Psychology”, *Psico-USF*, V.6, N.2, 2002, pp. 175-183.
- BOVE Vincenzo, Jennifer BRAUNER, “The Demand for Military Expenditure in Authoritarian Regimes”, *Defence and Peace Economics*, V.27, No. 5, 2016, p. 609-625.
- BOZ Canser, Özge ÇONAK, Emrah ÖNDER, “Sağlık Ekonomisi ve Karar Verme”, *Sağlık Yönetiminde Karar Verme 1: Çok Kriterli Karar Verme Uygulamaları İle*,

- ed. Emrah ÖNDER-Bahadır Fatih YILDIRIM, 1. b., Bursa: DORA, 2018, ss. 243-289.
- BOZDAĞLIOĞLU Yücel, “Liberalizm”, *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, ed. Haydar ÇAKMAK, Ankara: Platin Yayınları, 2007, ss. 154-161.
- BRAUCH Hans Günter, “Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü”, çev. Zeynep ARKAN *Uluslararası İlişkiler*, C.5, S.18, 2008, ss. 1-47.
- BREUSCH Trevor, Adrian Rodge PAGAN, “The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics”, *Review of Economic Studies*, V.47, N.1, 1980, pp. 239-253.
- BRIGGS Asa, “The Welfare State in Historical Perspective”, *The Welfare State Reader*, ed. Christopher Pierson-Francis Castles, Second Edition, Cambridge: Polity Pres, 2006, pp. 16-30.
- BRZOSKA Michael, “World Military Expenditures”, *Handbook of Defence Economics*, ed. Keith HARTLEY-Todd SANDLER, Amsterdam: Elsevier Science, V.1, 1995, pp. 45-67.
- BUĞRA Ayşe, Çağlar KEYDER, “Önsöz”, der., Ayşe BUĞRA-Çağlar KEYDER, *Sosyal Politika Yazıları*, çev., Burcu Yakut ÇAKAR-Utku Barış BALABAN, 8. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 7-17.
- BULUTOĞLU Kenan, *Kamu Ekonomisine Giriş: Demokraside Devletin Ekonomik Bir Kuramı*, 1. b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- BUZAN Barry, “Askeri Güvenliğin Değişen Gündemi”, çev. Burcu YAVUZ, *Uluslararası İlişkiler*, C.5, S.18, 2008 s. 107.
- BUZAN Barry, Ole WÆVER, Jaap De WİLDE, *Security: A New Framework for Analysis*, London: Lynne Rienner Publishers, 1998.
- BUZAN Barry, Ole WEAVER, *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

- CANBAY Şerif, Derya Mercan, “Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Dengesine Etkisi: Türkiye Örneği”, *Journal of Emerging Economies and Policy*, V.2, N.2, 2017, ss. 86-104.
- CANBAY Şerif, Derya MERCAN, “Türkiye’de Silah İthalatının İktisadi Büyüme Üzerine Etkisi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, C.16, S.35, 2020, ss. 707-734.
- CAPUTO David A., “New Perspective on the Public Policy Implications of Defence and Welfare Expenditures in Four Modern Democracies: 1950-1970”, *Policy Sciences*, V.6, 1975, PP. 423-446.
- CATHERIN Nisha, *Right to Health as Human Right*, 1. Edition, Deutschland: Lap Lambert Academic Publishing, 2017.
- CENGİZ Selim, Yusuf GÖR, “Kurumsal Yönetim Uygulamaları ve Denetim Kalitesi Arasındaki İlişki: Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksinde Bir Araştırma”, *Mali Çözüm Dergisi*, S.136, 2016, ss.59-82.
- CHANG Tsangyao, et al., “Does Military Spending Really Matter for Economic Growth in China and G7 Countries: The Roles of Dependency and Heterogeneity”, *Defence and Peace Economics*, V.25, N.2, 2014, pp. 177-191.
- COUTTS Adam, Adel DAOUD, Ali FAKIH, Walid MARROUCH, Bernhard REINSBERG, “Guns and butter? Military expenditure and health spending on the eve of the Arab Spring”, *Defence and Peace Economics*, V.30, N.2, 2019, pp. 227-237.
- COX Robert W., “Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method”, *Millennium: Journal of International Studies*, V.12, N.2, 1983, pp. 162-175.
- ÇEKİÇ Osman, Yaşar DİLBER, “Eğitim Yatırımları”, *Eğitim Ekonomisi ve Planlaması*, ed. Mahmut SAĞIR-Ramazan YİRCİ, 1. b., Ankara: Pegem Akademi, 2020, s 147-173.
- ÇINAR Mehmet, *Panel Veri Ekonometrisi: Stata ve EViews Uygulamalı*, 1. b., Bursa: Ekin Yayınevi, 2021.

- DAVUTOĞLU Ahmet, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, 61. b., İstanbul: Küre Yayınları, 2011.
- DE HAAN Arjan, "Social Exclusion: Enriching the Understanding of Deprivation", *Studies in Social and Political Thought*, N.2, 2000, pp. 22-40.
- DEDEOĞLU Beril, *Uluslararası Güvenlik ve Strateji*, 2. b., İstanbul: Derin Yayınları, 2008.
- DEGER Saadet, "Human Resource, Government's Education Expenditure and the Military Burden in Less Developed Countries," *Journal of Developing Areas*, V.20, N. 1, 1985, pp. 37-48.
- DEĞER Saadet ve Somnath SEN, "Military Expenditure and Developing Countries", *Handbook of Defence Economics*, ed. Keith HARTLEY-Todd SANDLER, Amsterdam: Elsevier Science, V.1, 1995, pp. 275-307.
- DESTA Lishan, *Determinants of Military Expenditure: The Case of the Post-Cold War Years*, (PhD Thesis), Dallas: the Faculty of The University of Texas at Dallas, 2009.
- DICLE Betül, Mehmet F. DICLE, "Military Spending and GDP Growth: Is there a General Causal Relationship?", *Journal of Comparative Policy Analysis*, V.12, N.3, 2010, pp. 311-345.
- DOMBROWSKI Peter, *Guns and Butter: The Political Economy of International Security*, Boulder: Lynne Rienner, 2005.
- DUIGNAN Peter, *NATO: Its Past, Present, And Future*, First Printing, Stanford: Hoover Institution Press, 2000.
- DUNNE John Paul, Nadir A. MOHAMMED, "Military Spending in Sub-Saharan Africa: Some Evidence for 1967–85", *Journal of Peace Research*, V.32, N.3, 1995, pp. 331-343.
- DUNNE John Paul, Nan TIAN, "Military Expenditure and Economic Growth: A Survey", *The Economics of Peace and Security Journal*, V.8, N.1, 2013, p. 5-11.

- DUNNE John Paul, Nikolaos MYLONIDIS, Eftychia NIKOLAIDOU, “The Demand for Military Spending in the Peripheral Economies of Europe”, *Defence and Peace Economics*, V.14, N.6, 2003, pp. 447–460.
- DUNNE John Paul, Sam Perlo FREEMAN, Ron P. SMITH, “The Demand for Military Expenditure in Developing Countries: Hostility Versus Capability”, *Defence and Peace Economics*, V.19, N.4, 2008, pp. 293–302.
- EDİZDOĞAN Nihat, Özhan ÇETİNKAYA, *Kamu Bütçesi*, 9. b., Bursa: Ekin Yayınevi, 2019.
- EECKE W. Ver, “Public Goods: An Ideal Concept”, *Journal of Socio-Economics*, V.28, N.2, 1999, pp. 139-156.
- EĞİLMEZ Mahfi, *Makro Ekonomi*, 10. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017.
- EICHENBERG Richard C., “The Expenditures and Revenue Effects of Defence Spending in the Federal Republic of Germany,” *Policy Sciences*, V.16, 1984, pp. 391-411.
- EINHORN Eric S., “Social Defense and National Security: The Globalized Danish Welfare State”, *Danish Foreign Policy Yearbook*, ed. Nanna Hvidt-Hans Mouritzen, Copenhagen: Danish Institute for International Studies, 2006, pp. 56-79.
- ELMAN Colin, “Realism”, *Security Studies: An Introduction*, ed. Paul D. Williams, New York; Taylor & Francis e-Library, 2008.
- ELVEREN Adem Yavuz, *Askeri Harcamalar ve Ekonomi Eleştirel Bir Yaklaşım*, 1.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- ERDEM Metin, İsmail TATLIOĞLU, Doğan ŞENYÜZ, *Kamu Maliyesi*, 13. b., Bursa: Ekin Yayınevi, 2016.
- ERDOĞDU Mustafa, Ethem YENİGÜN, *Türkiye’de Sosyal Bütçe Nasıl Yapılıyor? Nasıl İzlenir?*, ed. Ahmet Buldam, 1. b., İstanbul: TESEV Yayınları, 2008.
- ERTÜRK ATABEY Selim, *Sağlık Sistemleri ve Sağlık Politikası*, 4. b., Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.

- ERYIGIT Sibel Bali, Kadir Yasin ERYIGIT, Ufuk SELEN, The Long run Linkages Between Education, Health and Defence Expenditures and Economic Growth: Evidence From Turkey, *Defence And Peace Economics*, V.23, N.6, 2012, pp. 559-574.
- ESPING-ANDERSEN Gøsta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, First published, Oxford: Polity Press, 1990.
- EUROSTAT, *European System of Integrated Social Protection Statistics-ESSPROS: Manual and User Guidelines*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016.
- FACCHINI François, Mickaël MELKI, “Optimal Government Size and Economic Growth in France (1871-2008): An Explanation by the State and Market Failures”, *CES Working Papers*, 2011, p. 1-38.
- FAN HongLi, Wei LIU, Peter C. COYTE, “Do Military Expenditures Crowdout Health Expenditures? Evidence from around the World, 2000-2013”, *Defence and Peace Economics*, V.29, I. 7, 2018, pp. 766-779.
- FERRONI Marco, Ashoka MODY, “Global Incentives for International Public Goods: Introduction and Overview”, *International Public Goods: Incentives, Measurement and Financing*, ed. Marco FERRONI-Ashoka MODY, London: The World Bank, 2002, pp. 1-29.
- FREDERIKSEN Peter C., Robert E. LOONEY, “Budgetary Consequences of Defense Expenditures in Pakistan: Short-Run Impacts and Long-Run Adjustments”, *Journal of Peace Research*, V.31, N.1, 1994, pp. 11-18.
- FUKUYAMA Francis, “Tarihin Sonu mu?”, çev. Yusuf KAPLAN, *Tarihin Sonu mu?*, der. Mustafa AYDIN-Ertan İNSEL, 4. b., Ankara: Vadi Yayınları, 2003, ss. 22-49.
- GIFFORD Brian, “Why No Trade-off between “Guns and Butter”? Armed Forces and Social Spending in the Advanced Industrial Democracies, 1960–1993”, *American Journal of Sociology*, V.112, N.2, 2006, pp. 473-509.

- GİRAY Filiz, “Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.5, S.1, 2004, ss. 181-199.
- GLASER Charles L., "The Causes and Consequences of Arms Races," *Annual Review of Political Science*, V.3, 2000, pp. 251-276.
- GLASER Charles L., “Realizm”, *Çağdaş Güvenlik Çalışmaları*, ed. Alan COLLINS, çev. Nasuh USLU, 3. b., İstanbul: Röle Akademik Yayıncılık, 2017, pp. 13-27.
- GOLDSMITH Benjamin E., “Bearing The Defense Burden”, *Journal Of Conflict Resolution*, V.47, N.5, 2003, pp. 551-573.
- GÖKBUNAR Ramazan, Halit YANIKKAYA, “Savunma Harcamalarını Belirleyen Faktörler ve Ekonomik Büyümeye Etkileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.59, S.1, 2004, ss. 159-179.
- GUJARATI Damodar N., Dawn C. PORTER, *Basic Econometrics*, Fifth Edition, New York: Mcgraw-Hill/Irwin, 2009.
- GÜNEŞ Firdevs, “Eğitimde Temel Kavramlar ve Çağdaş Yönelimler”, *Eğitim Bilimine Giriş*, ed. Firdevs GÜNEŞ, 3. b., Ankara: Pegem Akademi, 2015, ss. 1-22.
- HARALD Pöcher, “Security And Defence Economics: An Unknown Discipline”, *VIII. Évfolyam 2. Szám*, 2013, pp. 389-404.
- HARRIS Geoffrey, Mark Kelly, Pranowo, “Trade-Offs Between Defence and Education/Health Expenditures in Developing Countries”, *Journal of Peace Research*, V.25, N.2, 1985, pp. 165-177.
- HARTLAND-THUNBERG Penelope, “From Guns and Butter to Guns v. Butter: The Relation between Economics and Security in the United States”, *The Washington Quarterly*, V. 11, N. 4, 1988, pp. 47-54.
- HARTLEY Keith, *The Economics Of Defence Policy: A New Perspective*, USA: Roudledge publishing, 2011.

- HARTLEY Keith, Todd SANDLER, "Introduction", *Handbook Of Defence Economics*, ed. Keith HARTLEY-Todd SANDLER, Amsterdam: Elsevier Science, V.1, 1995, pp. 1-11.
- HATEMİ-J Abdunnasser, et al., "Asymmetric Causality Between Military Expenditures and Economic Growth in Top Six Defense Spenders", *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, V.52, N.3, 2018, pp. 1193- 1207.
- HEO Uk ve Min YE, "Defense Spending and Economic Growth around the Globe: The Direct and Indirect Link", *International Interactions*, V.42, N.5, 2016, pp. 774-796.
- HESS Gregory D., *Guns and Butter: The Economic Causes and Consequences of Conflict*, First Edition Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2009.
- HESS Peter, Brendan MULLAN, "The Military Burden and Public Education Expenditures in Contemporary Developing Nations: Is There a Trade-off?", *The Journal of Developing Areas*, V. 22, N. 4, 1988, pp. 497-514.
- HEYWOOD Andrew, *Global Politics*, First Published, New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- HEYWOOD Andrew, *Siyaset*, çev. Bekir Berat ÖZİPEK, vd., 6. b., Ankara: Adres Yayınları, 2012.
- HIRNISSA M. Tahir, Muzafar Shah HABIBULLAH, Baharom Abdul HAMID, "The Relationship between Defense, Education and Health Expenditures in Selected Asian Countries", *International Journal of Economics and Finance*, V.1, N.2, 2009, pp. 149-155.
- HITCH Charles J., Roland N. McKEAN, *Economics of Defense in the Nuclear Age*, Cambridge MA: Harvard University Press, 1960.
- HOBDEN Stephen, Richard Wyn JONES, "Marxist Theories of International Relations", *International Relations Theories*, ed., Tim DUNNE-Milja KURKI-Steve SMITH, Oxford: Oxford University Press, 2013, pp. 142-154.

- HOBERRA Nikolai, Sebastian STRUNZ, “When Individual Preferences Defy Sustainability - Can Merit Good Arguments Close the Gap?”, *Ecological Economics*, N. 143, 2018, pp. 286-293.
- HOWARD Michael, *Public Sector Economics for Developing Countries*, Canada: University of the West Indies Press, 2001.
- HSIAO Cheng, *Analysis of Panel Data*, Second Edition, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- [https://devcommittee.org/sites/devcommittee.org/files/download/Documentation/DC-2000-16\(E\)-GPG](https://devcommittee.org/sites/devcommittee.org/files/download/Documentation/DC-2000-16(E)-GPG), (24.12.2020).
- HUANG Chiung-Ju, Yuan-Hong HO, “Does Taiwan’s Defense Spending Crowd out Education and Social Welfare Expenditures?”, *Journal of Economics and Management*, V.14, N.1, 2018, pp. 67-82.
- HURLIN Christophe, Valérie MIGNON, *Second Generation Panel Unit Root Tests*, HAL Sciences Humaines et Sociales, 2007, pp. 2-3.
- HUYSMANS Jef, “Revisiting Copenhagen: Or, On the Creative Development of a Security Studies Agenda in Europe”, *European Journal of International Relations*, V.4, N.4, 1998, pp. 479-505.
- ILO, *World Social Protection Report 2017–19: Universal Social Protection to Achieve the Sustainable Development Goals*, Geneva: International Labour Office, 2017.
- ISMAY Lord, *NATO: The First Five Years 1949-1954*, Paris: NATO Archives, 1954.
- JACKSON Robert, Georg SØRENSEN, *Introduction to International Relations Theories and Approaches*, Fifth Edition, Oxford: Oxford University Press, 2013.
- KARABULUT Bilal, *Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*, 2. b., Ankara: Barış Kitapevi, 2015.
- KARAGÖL Erdal, “Defence Expenditures and External Debt in Turkey”, *Defence and Peace Economics*, V.16, N.2, 2005, pp. 117-125.

- KARAKURT Birol, Suat Hayri ŞENTÜRK, Burak ŞAHİNGÖZ, “Türkiye’de Savunma Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkisi: Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analiz”, *Maliye Dergisi*, S.175, 2018, ss. 154-170.
- KAUL Inge, Ronald U. MENDOZA, “Advancing the Concept of Public Goods”, *Providing Global Public Goods: Managing Globalization*, ed., Inge KAUL, vd., New York: Oxford University Press, 2003, pp. 78-111.
- KEA Xu, Priyanka SAKSENAA, Alberto HOLLY, *The Determinants of Health Expenditure: A Country-Level Panel Data Analysis*, Geneva: A Working Paper of the Results for Development Institute, 2011.
- KHALID Usman, Olivier HABIMANA, “Military Spending and Economic Growth in Turkey: A Wavelet Approach”, *Defence and Peace Economics*, 2019, pp. 1-15.
- KHAN Lubna, Imtiaz ARIF, Sundus WAQAR, “The Impact of Military Expenditure on External Debt: The Case of 35 Arms Importing Countries”, *Defence and Peace Economics*, pp. 1-12.
- KILIÇASLAN Emine, “Kopenhag Okulu”, *Uluslararası Güvenlik Yeni Politikalar, Stratejiler ve Yaklaşımlar*, ed. Hasret ÇOMAK-Caner SANCAKTAR-Sertif DEMİR, 1. b., İstanbul: Beta, 2016, ss. 45-64.
- KİRMANOĞLU Hülya, *Kamu Ekonomisi Analizi*, 4. b., İstanbul: Beta, 2013.
- KOÇ Özgür Emre, “Sosyal Devlet ve Sosyal Bütçe Perspektifinden Türkiye’de Sosyal Harcamalar”, *Güncel Sosyal ve Mali Sorunlara Yönelik Seçme Yazılar*, ed. Neslihan KOÇ, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019, ss. 53-76.
- KOLLIAS Christos, George MANOLAS, Suzanna-Maria PALEOLOGOU, “Defence Expenditure and Economic Growth in The European Union A Causality Analysis”, *Journal of Policy Modeling*, V.26, N.5, 2004, pp. 553-569.
- KOLLIAS Christos, Susana-Maria PALEOLOGOU, “Budgetary Trade-Offs Between Defence, Education and Social Spending in Greece”, *Applied Economics Letters*, V.18, N.11, 2011, pp. 1071-1075.

- KOLLIAS Christos, Suzanna-Maria PALEOLOGOU, Panayiotis TZEREMES, “Defence Spending and Unemployment in the USA: Disaggregated Analysis by Gender and Age Groups”, *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, V.26, I.2, 2020, pp. 1-13.
- KOŁODZIEJ Edward A., *Security and International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- KORKMAZ Suna, “The Effect of Military Spending on Economic Growth and Unemployment in Mediterranean Countries”, *International Journal of Economics and Financial Issues*, V.5, N.1, 2015, pp. 273-280.
- KOVACEVIC Tomislav, Drazen SMILJANIC, “Causality Analysis Between GDP, Defence Expenditure and the Number of Armed Forces Personnel: the Case of Croatia”, *Ekonomski Pregled*, V.68, N.4, 2017, pp. 413-431.
- KRAHMANN Elke, “From State to Non-State Actors: The Emergence of Security Governance”, *New Threats and New Actors in International Security*, ed., Elke KRAHMANN, First Published, United States of America: Palgrave Macmillan, 2005.
- KRAUSE Keith, Michael C. WILLIAMS, “From Strategy to Security: Foundations of Critical Security Studies”, *Critical Security Studies: Concepts and Cases*, ed. Keith KRAUSE-Michael C. WILLIAMS, Eight Published, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997, pp. 33-58.
- KUGLER Richard L., *Commitment to Purpose: How Alliance Partnership Won the Cold War*, Santa Monica, California: RAND, 1993.
- KUSI Newman Kwadwo, “Economic Growth and Defense in Developing Countries: A Causal Analysis”, *Journal of Conflict Resolution*, V.38, N.1, 1994, pp. 152-159.
- LEE Chien-Chiang, Sheng-Tung CHEN, “Do Defence Expenditures Spur GDP? A Panel Analysis From OECD and Non-OECD Countries”, *Defence and Peace Economics*, V.18, N.3, 2007, pp. 265-280.
- LEVITAS Ruth, Christina PANTAZIS, Eldin FAHMY, David GORDON, E LLOYD-REICHLING, Demy PATSIOS, *The Multi-Dimensional Analysis of Social*

Exclusion, Bristol: Department of Sociology and School for Social Policy University of Bristol, 2007.

LIFSHITZ Yaacov, *The Economics Of Producing Defense; Illustrated By The Israeli Case*, 1st Edition, New York: Springer Science+Business Media, 2003.

LINA Eric S., Hamid E. ALI, Yu-Lung LUA, “Does Military Spending Crowd Out Social Welfare Expenditures? Evidence from a Panel of OECD Countries”, *Defence and Peace Economics*, V. 26, N.1, 2015, pp. 33–48.

LOONEY Robert E., “Impact of Arms Production on Income Distribution and Growth in the Third World”, *Economic Development and Cultural Change*, V.38, N.1, 1989, pp. 145-153.

LOONEY Robert E., Peter C. FREDERİKSEN, “Defense Expenditures, External Public Debt and Growth in Developing Countries”, *Journal of Peace Research*, V.23, N.4, 1986, pp. 329-337.

LOONEY Robert E., *The Economics of Third World Defense Expenditures*, London: Jai Press, 1994.

LOONEY Robert E., *Third-World Military Expenditure and Arms Production*, First Published, London: Macmillan Press, 1988.

LORENZI Peter, “Sin Tax”, *Society*, V.41, N.3, 2004, pp. 59-65.

MAJOR Iván, “Two-Sided Information Asymmetry in the Healthcare Industry”, *International Advances in Economic Research*, V.25, 2019, pp. 177-193.

MARX Karl, Friedrich ENGELS, *Komünist Manifesto*, çev. Celal ÜSTER-Nur DERİŞ, 16. b., İstanbul: Can Yayınları, 2013.

MAVROV Hristo, “The Size of Government Expenditure and the Rate of Economic Growth in Bulgaria”, *Economic Alternatives*, I.1, 2007, pp. 52-63.

MCDONALD Matt, “Constructivism”, *Security Studies: An Introduction*, ed. Paul D. WILLIAMS, New York; Taylor & Francis e-Library, 2008, s. 59-72.

McGLINCHEY Stephen, “Diplomacy”, *International Relations*, ed. Stephen McGlinchey, Bristol: International Relations Publishing, 2017.

- McGUIRE Martin C., “Defense Economics And International Security”, *Handbook Of Defence Economics*, ed. Keith HARTLEY-Todd SANDLER, V.1, Hollanda: Elsevier Science, 1995.
- MCMAHOM Walter W., “The Social and External Benefits of Education”, *International Handbook on The Economics of Education*, ed., Geraint JOHNES-Jill JOHNES, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd, 2004, pp. 211-259.
- MEARSHEIMER John J., “Structural Realism”, *International Relations Theories*, ed. Tim DUNNE-Milja KURKI-Steve SMITH, Oxford: Oxford University Press, 2013.
- MEB, *Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2020-2021*, Ankara: MEB Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2021.
- MENDEZ Ruben P., “Peace as a Global Public Goods”, *International Cooperation in the 21St Century*, ed. Inge KAUL, Isabelle GRUNBERG, Marc A. STERN, New York: Oxford University Press, 1999, pp. 382-416.
- MICHAEL Chletsos, Roupakias STELIOS, “Defense Spending and Unemployment. Evidence from Southern European Countries”, *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, V.23, I.1, 2017, pp. 1-36.
- MINTZ Alex, “Guns Versus Butter: A Disaggregated Analysis”, *American Political Science Review*, V.83, N.4, 1989, pp. 1285-1293.
- MINTZ Alex, Chi HUANG, “Guns versus Butter: The Indirect Link”, *American Journal of Political Science*, V. 35, N. 3, 1991, pp. 738-757.
- MORGAN Patrick, “Liberalizm”, *Çağdaş Güvenlik Çalışmaları*, ed. Alan COLLINS, çev. Nasuh USLU, 3. b., İstanbul: Röle Akademik Yayıncılık, 2017, ss. 28-41.
- MORRISSEY Oliver, Dirk Willem te VELDE, Adrian HEWITT, “Defining International Public Goods: Conceptual Issues”, *International Public Goods: Incentives, Measurement and Financing*, ed. Marco FERRONI-Ashoka MODY, London: The World Bank, 2002, pp. 31-46.

- MUKHOPADHYAY Debabrata, Dipankar DAS, “FDI Inflows and Military Expenditure: A Study Across the Emerging Market Economies”, *Handbook of Research on Military Expenditure on Economic and Political Resource*, ed. Ramesh Chandra Das, Hershey, Pennsylvania: IGI Global, 2018, pp. 211-225.
- MUSGRAVE Richard A., “On Social Goods and Social Bads”, *The Corporate Society*, ed. Robin MARRIS, 1974, pp. 251-293.
- NADAROĞLU Halil, *Kamu Maliyesi Teorisi*, 8. b., İstanbul: Beta Yayınları, 1992.
- NATO, Facts About The North Atlantic Treaty Organization, Paris: Information Service, 1962, pp. 93-101.
- NATO, “Defence Expenditure of NATO Countries (2013-2019)”, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2019_11/20191129_pr-2019-123-en.pdf, (Erişim Tarihi: 11.10.2020).
- NATO Handbook, <https://www.nato.int/docu/handbook/2006/hb-en-2006.pdf>, 2006, p. 371, (Erişim Tarihi: 25.10.2020).
- NATO, “Member Countries”, <https://www.nato.int/nato-welcome/index.html>, (Erişim Tarihi: 19.10.2020).
- NATO, Security Grading B Council Document No.12 (Final) D-4/12, London, 1950, pp. 1-5, https://www.nato.int/ebookshop/video/declassified/doc_files/C_4-D-4_12-FINAL.PDF, (Erişim Tarihi: 27.11.2020).
- NAVARI Cornelia, “Liberalizm”, *Security Studies: An Introduction*, ed. Paul D. WILLIAMS, New York; Taylor & Francis e-Library, 2008, pp. 29-43.
- ODEHNAL Jakub, et al., “Development Of Military Spending Determinants İn Baltic Countries-Empirical Analysis”, *Economies*, V.8, N.68, 2020, pp. 1-16.
- ODEHNAL Jakub, Jiri NEUBAUER, “Economic, Security, and Political Determinants of Military Spending in NATO Countries”, *Defence and Peace Economics*, V.31, N.5, 2020, pp. 517-531.
- OECD, Health Spending (Indicator), 2021, <https://data.oecd.org/healthres/health-spending.htm>, (Erişim Tarihi: 28.09.2021).

OECD, *OECD Reviews of Health Systems: Turkey*, 2008.

OECD, *The OECD SOCX Manual: A guide to the OECD Social Expenditure Database*, 2019.

OECD, *The Social Expenditure Database: An Interpretive Guide*, SOCX 1980-2003, 2007.

OLSON Mancur, Richard ZECKHAUSER, “An Economic Theory of Alliances”, *The Review of Economics and Statistics*, V.48, N.3, 1966, pp. 266-279.

OLSON Mancur, Richard ZECKHAUSER, “Collective Goods, Comparative Advantage, and Alliance Efficiency”, *Issues in Defense Economics*, ed. Roland N. McKEAN, New York: Columbia University Press. 1967, pp. 25-64.

OXFORD

DICTIONARIES:

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/peace>, (18.01.2020).

OZSOY Onur, “Budgetary Trade-Offs Between Defense, Education and Health Expenditures: The Case of Turkey”, *Defence and Peace Economics*, V.13, N.2, 2002, pp. 129-136.

OZSOY Onur, “Defence Spending and the Macroeconomy: The Case of Turkey”, *Defence and Peace Economics*, V.19, N.3, 2008, pp. 195-208.

OZSOY Onur, “Government Budget Deficits, Defence Expenditure and Income Distribution: The Case of Turkey”, *Defence And Peace Economics*, V.19, N.1, 2008, pp. 61-75.

OZUN Alper, Erman ERBAYKAL, “Further Evidence on Defence Spending and Economic Growth in NATO Countries”, *TUSIAD Economic Research Forum Working Paper*, Series No.1119, İstanbul: Koç University, 2011, pp. 1-13.

ÖZÇELİK Özer, Hüseyin ÖNDER, “Savunma Harcamalarına Terör Riskinin Etkisi: Ampirik Bir Uygulama”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.47, 2016, ss. 36-46.

- ÖZDAL Barış, “Karşıtlık İçerisinde Yaşanan Gelişmeler”, *Diplomasi Tarihi II*, ed. Barış ÖZDAL-R. Kutay KARACA, 1. b., Bursa: Dora Yayınları, 2019, ss. 368-379.
- ÖZDAL Barış, “NATO’nun Kuruluşu”, *Diplomasi Tarihi II*, ed. Barış ÖZDAL-R. Kutay KARACA, 1. b., Bursa: Dora Yayınları, 2019, ss. 282-284.
- ÖZDEMİR Atasay, “Truman Doktrini”, *Diplomasi Tarihi II*, ed. Barış ÖZDAL-R. Kutay Karaca, 1. b., Bursa: Dora Yayınları, 2019, s. 274.
- ÖZGÖKER Uğur, *Uluslararası Siyasi, Askeri ve Ekonomik Örgütler*, İstanbul: Der Yayınları, 2006.
- ÖZKER Niyazi, Çağrı ESENER, “Türkiye’de Bir Kamu Harcaması Olgusu Olarak Eğitim Harcamaları: Örnek Ülkeler İle Yakın Dönem Karşılaştırma”, *Mevzuat Dergisi*, S. 142, 2009, ss. 18-30.
- ÖZTÜRK Zerrin Ayşe, “Uluslararası İlişkilerde Güvenliği Yeniden Düşünmek: Geleneksel ve Alternatif Yaklaşımlar”, *Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar*, ed. Tayyar ARI, 1. b., Bursa: Dora, 2014, ss. 149-178.
- PAMUK Yalçın, Uğur DÜNDAR, “Kamu Harcamalarının Optimal Boyutu: Türkiye Örneği”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.34, S.3, 2016, ss. 23-50.
- PEDLOW Gregory W., “The Evolution of NATO Strategi, 1949-1969”, *NATO Strategy Documents 1949-1969*, ed. Gregory W. Pedlow, 1997, pp. IX-XXV.
- PEROFF Kathleen, “The Warfare-Welfare Tradeoff: Health, Public Aid and Housing”, *The Journal of Sociology & Social Welfare*, V.4, I.8, 1977, pp. 366-381.
- PEROFF Kathleen, Margaret PODOLAK-WARREN, “Does Spending on Defence Cut Spending on Health? A Time-Series Analysis of the U.S. Economy 1929-74”, *British Journal of Political Science*, V.9, N.1, 1979, pp. 21-39.

- PESARAN M. Hashem, “General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels”, *Empirical Economics*, V. 60, 2021, pp. 13-50.
- POPAY Jennie, *Understanding and Tackling Social Exclusion*, Lancaster: SEKN Final Report, 2008.
- RAMEY Valerie A., Matthew D. SHAPIRO, “Costly Capital Reallocation and the Effects of Government Spending”, *Carnegie Rochester Conference Series on Public Policy*, N.48, 1998, pp. 145-194.
- REASON James, “Safety Paradoxes and Safety Culture”, *Injury Control and Safety Promotion*, V.7, N.1, 2000, pp. 3-14.
- ROMM Joseph, *Defining National Security: The Nonmilitary Aspects*, New York: Council on Foreign Relations, 1993.
- ROODMAN David, “How to Do xtabond2: An Introduction to Difference and System GMM in Stata”, *The Stata Journal*, V.9, N.1, 2009, pp. 86-136.
- SADEQ Abdulhasan M., “Waqf, Perpetual Charity and Poverty Allevation”, *International Journal of Social Economics*, V.29, N.1/2, 2002, pp. 135-151.
- SAMUELSON Paul A., “The Pure Theory of Public Expenditure”, *The Review of Economics and Statistics*, V.36, N.4. 1954, pp. 387-389.
- SANCAKTAR Caner, “NATO’nun Kosova Müdahalesi: Emperyalist Müdahaleye Bir Örnek”, *Uluslararası Güvenlik Yeni Politikalar, Stratejiler ve Yaklaşımlar*, ed. Hasret ÇOMAK-Caner SANCAKTAR-Sertif DEMİR, 1. b., İstanbul: Beta, 2016, ss. 445-459.
- SANDER Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 23. b. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2013.
- SANDIKLI Atilla, Bilgehan EMEKLİER, “Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm”, *Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri*, ed. Atilla Sandıklı, İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2012, ss. 1-67.
- SANDIKLI Atilla, *Jeopolitik ve Türkiye: Riskler ve Fırsatlar*, Rapor No: 27, İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2011.
- SANDLER Todd, “Demand and Institutions for Regional Public Goods”, *Regional Public Goods From Theory to Practice*, ed. Antoni ESTEVADEORDAL-

- Brian FRANTZ-Tam Robert NGUYEN, Washington: Inter-American Development Bank Publications, 2002, pp. 20-50.
- SANDLER Todd, John TSCHIRHART, “Club Theory: Thirty Years Later”, *Public Choice*, V.93, N.3/4, 1997, pp. 335-355.
- SAUL Ben, “Defining Terrorism: A Conceptual Minefield”, *The Oxford Handbook of Terrorism*, ed. Erica CHENOWETH, vd., Oxford: Oxford University Press, 2019, pp. 34-49.
- SAVAŞAN Fatih, *Piyasa Başarısızlığından Devletin Başarısızlığına Kamu Ekonomisi*, 7. b., İstanbul: DORA, 2017.
- SAVEDOFF William, *How Much Should Countries Spend on Health?*, Geneva: World Health Organization, 2003.
- SEIGLIE Carlos, “Openness of the Economy, Terms of Trade, and Arms”, *Southern Economic Journal*, V.82, N.3, 2016, pp. 748-759.
- SEN Amartya, *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*, Social Development Papers No. 1, Manila: Asian Development Bank, 2000.
- SEZGİN Selami, “An Empirical Note on External Debt and Defence Expenditures in Turkey”, *Defence and Peace Economics*, V.15, N.2, 2004, pp. 199-203.
- SEZGİN Şennur, *Savunma Ekonomisi*, 1. b., Eskişehir: Nisan Kitabevi, 2018.
- SHAHBAZ Muhammad, Muhammad Shahbaz Shabbir, Muhammad Sabihuddin Butt, “Does Military Spending Explode External Debt in Pakistan?”, *Defence and Peace Economics*, V.27, N.5, 2016, pp. 718-741.
- SHISANA Olive, “Social Health Insurance and Tax-Based Funding of Health”, *South African Medical Journal*, V. 91, N. 12, 2001, pp. 1048-1053.
- SIPRI, “SIPRI Yearbook 2020”, https://www.org/sites/default/files/2020-06/yb20_summary_en_v2.pdf, (Erişim Tarihi: 11.10.2020).
- SMITH Richard D., Landis MACKELLAR, “Global Public Goods and the Global Health Agenda: Problems, Priorities and Potential”, *Globalization and Health*, V.3. N.9, 2007, pp. 1-7.

- SMYTH Russell, Paresh NARAYAN, "A Panel Data Analysis of The Military Expenditure - External Debt Nexus: Evidence From Six Middle Eastern Countries", *Journal of Peace Research*, V.46, N.2, 2009, pp. 235-250.
- SOLARIN Sakiru Adebola, "Determinants of Military Expenditure and the Role of Globalisation in a Cross-Country Analysis", *Defence and Peace Economics*, V.29, N.7, 2018, pp. 853-870.
- STARR Harvey, et al., "The Relationship between Defense Spending and Inflation", *The Journal of Conflict Resolution*, V.28, N.1, 1984, pp. 103-122.
- STIGLITZ Joseph E., *Economics of the Public Sector*, Third Edition, New York: W.W. Norton & Company, 2000.
- STROMSETH Jane E., *The Origins of Flexible Response: NATO Debate over Strategy in the 1960s*, London: Macmillan Press, 1988.
- SUSAM Nazan, *Kamu Maliyesi*, 2. b., İstanbul: Beta Yayınları, 2016.
- ŞEKER Murat, *Yerel Yönetimlerde Sosyal Bütçeyi İzleme Raporu*, İstanbul: TESEV Yayınları, 2011.
- ŞENER Orhan, *Teori ve Uygulamada Kamu Ekonomisi*, 10. b., Bursa: Beta Yayınevi, 2008.
- TANG Jenn-Hong, Cheng-Chung LAI, Eric S. LIN, "Military Expenditure and Unemployment Rates: Granger Causality Tests Using Global Panel Data", *Defence and Peace Economics*, V.20, N.4, 2009, pp. 253-254.
- TEKEOGLU Ertugrul, *Defence Expenditure and Economic Growth: Empirical Study on Case of Turkey*, (Master's Thesis), Monterey-California: Naval Postgraduate School, 2008.
- TEZCAN Mahmut, *Eğitim Sosyolojisi*, 19. b., Ankara: Anı Yayıncılık, 2019.
- The Warsaw Security Pact: 14 May 1955, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/warsaw.asp, (07.06.2021).
- THERBORN Göran, "Welfare State and Capitalist Markets", *Acta Sociologica*, V.30, N.3-4, 1987, pp. 237-254.

- The Pentagon Papers, Statement of Policy by the National Security Council on Basic National Security Policy, V.1, 1953, pp. 412-429.
- TICKNER J. Ann, *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving International Security*, New York: Columbia University Press, 1992.
- TOKOL Aysen, “Sosyal Dışlama”, *Sosyal Politika*, ed., Aysen TOKOL-Yusuf ALPER, 10. b., Bursa: DORA Yayınları, 2019, ss. 289-303.
- TONGUR Unal, Adem Y. ELVEREN, “Military Expenditures, Income Inequality, Welfare and Political Regimes: A Dynamic Panel Data Analysis”, *Defence and Peace Economics*, V.26, N.1, 2015, pp. 49-74.
- TÖNGÜR Ünal, Adem Yavuz ELVEREN, “Military Expenditures, Income Inequality, Welfare and Political Regimes: A Dynamic Panel Data Analysis”, *Defence and Peace Economics*, V.26, N.1, 2015, pp. 49-74.
- TUNCAY Özhan, “Finansal Serbestleşme Sonrası Dönem Savunma Harcamalarının Ekonomik Analizi”, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.2, 2017, ss. 23-37.
- TURHAN Muhammed, Yusuf Celal EROL, “Eğitim Ekonomisine İlişkin Temel Kavramlar”, *Eğitim Ekonomisi ve Planlaması*, ed. Mahmut SAĞIR-Ramazan YİRCİ, 1. b., Ankara: Pegem Akademi, 2020, ss. 1-26.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük: <https://sozluk.gov.tr/>, (10.02.2020).
- TÜRK İsmail, *Kamu Maliyesi*, 10. b., Ankara: Turhan Kitabevi, 2015.
- TZU Sun, *Savaş Sanatı*, Çev. Hasan İLHAN, 1. b., Ankara: Tutku Yayınevi, 2010.
- ULUATAM Özhan, *Kamu Maliyesi*, 8. b., Ankara: İmaj Yayınevi, 2003.
- UN, Charter of The United Nations and Statute of The International Court of Justice, San Francisco, 1945, pp. 10-11, <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter>, (Erişim Tarihi: 27.10.2020).
- UN General Assembly, *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, 1966, https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/ICESCR_1966_en.pdf, (Erişim Tarihi: 18.09.2021).

- United Nations, *Universal Declaration of Human Rights*, New York: United Nations Regional Information Centre (UNRIC), 2015, https://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf, (Erişim Tarihi: 18.08.2021).
- ÜÇLER Gülbahar, “Türkiye’de Savunma Harcamalarının İşsizlik Üzerine Etkisi: 1980-2014 Dönemi İçin Ekonometrik Bir Analiz”, *Journal of Yasar University*, V.12, N.46, 2017, pp. 161-170.
- VARLIK Ali Bilgin, “Askerî ve Ekonomik Veriler Işığında NATO’nun Esnekliği”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, C.11, S.2, (2012), ss. 71-123.
- VEDDER Richard K., Lowell Eugene GALLAWAY, *Government Size and Economic Growth*, Washington DC: Joint Economic Committee, 1998.
- WALLERSTEIN Immanuel, “Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation within the Capitalist World Economy”, *African Studies Review*, V.17, N.1, 1974, pp. 1-26.
- WALLERSTEIN Immanuel, “Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis”, *Theory and Society*, V.3, N.4, 1976, pp. 461-483.
- WALT Stephen M., “Alliance Formation and the Balance of World Politics”, *International Security*, V.9, N.4, 1985, pp. 3-43.
- WALTZ Kenneth N., *Theory of International Politics*, USA: Addison-Wesley Publishing Company, 1979.
- WANG Kuan Min, “Health Care Expenditure and Economic Growth: Ouantile Panel-Type Analysis”, *Economic Modelling*, V.28, 2011, pp. 1536-1549.
- WANG Yu, “Guns–butter tradeoff in contemporary China”, *Defense & Security Analysis*, V.30, N.1, 2014, pp. 67-75.
- WEAVER Ole, “Aberystyth, Paris, Copenhagen: New Schools in Security Theory and Their Origins between Core and Periphery”, <http://www.scribd.com/doc/40010349/>, 2004, pp. 1-26. (Erişim Tarihi: 10.03.2020).

- WENDT Alexander, "Collective Identity Formation and the International State", *American Political Science Review*, V.88, N.2, 1994, pp. 384-396.
- WHO, "Constitution of the World Health Organization", *American Journal of Public Health*, V.36, N.11, 1946, pp. 1315-1323
- WHO, *Global Spending on Health 2020: Weathering the Storm*, Geneva: World Health Organization, 2020.
- WOLFERS Arnold, "National Security as an Ambiguous Symbol", *Political Science Quarterly*, V.67, N.4, 1952, pp. 481-502.
- WOOLDRIDGE Jeffrey M., *Introductory Econometrics: A Modern Approach*, Seventh Edition, Boston: Cengage, 2020.
- World Bank Development Committee, *Poverty Reduction and Global Public Goods: Issues for the World Bank in Supporting Global Collective Action*, Washington: World Bank, 2000.
- World Health Organization, *Physical Activity Promotion in Socially Disadvantaged Groups: Principles for Action*, Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2013.
- XU Yingying, Chi Wei SU, Ran TAO, "Is Defense Spending Inflationary? Time-frequency Evidence from China", *Defence and Peace Economics*, V.29, N.1, 2018, pp. 1-15.
- XU Yingying, Hsu Ling CHANG, Chi Wei SU, Adelina DUMITRESCU, "Guns for Butter? Empirical Evidence from China", *Defence and Peace Economics*, V.29, N.7, 2018, pp. 809-820.
- YAKOVLEV Pavel, "Arms Trade, Military Spending, And Economic Growth", *Defence And Peace Economics*, V.18, N.4, 2007, pp. 317-338.
- YAVUZ Mustafa, "Eğitim İle İlgili Temel Kavramlar", *Eğitim Bilimine Giriş*, ed. Mustafa YAVUZ, 1. b., Ankara: Anı Yayınları, 2018, ss. 1-26.
- YENTÜRK Nurhan, *Sosyal Yardımlardan Güvenliğe: Türkiye'nin Kamu Harcamaları (2006-2017)*, 1. b., İstanbul: İstanbul Bilgi Yayınları, 2018.

- YERDELEN TATOĞLU Ferda, *İleri Panel Veri Analizi*, 3.b., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2018, s. 113.
- YERDELEN TATOĞLU Ferda, *Panel Veri Ekonometrisi*, 2. b., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2013, ss. 1-2.
- YERDELEN TATOĞLU Ferda, *Panel Zaman Serileri Analizi*, 2. b., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2018.
- YEŞİLTAŞ Murat, Ferhat PİRİNÇÇİ, *Küresel Dönüşüm Sürecinde Türkiye'nin Büyük Stratejisi*, 1. b., İstanbul: SETA, 2020.
- YILDIRIM Jülide, Selami SEZGIN, "Military Expenditure and Employment in Turkey", *Defence and Peace Economics*, V.14, N.2, 2003, pp. 129-139.
- YILDIRIM Jülide, Selami SEZGİN, "Defence, Education and Health Expenditures in Turkey, 1924–96", *Journal of Peace Research*, V.39, N.5, 2002, pp. 569-580.
- YILMAZ AYTEKİN, *Çağdaş Siyasal Akımlar (Modern Demokraside Yeni Arayışlar)*, 2. b., Ankara: Vadi Yayınları, 2003.
- YİĞİTTEPE Levent, *NATO Güvenlik Politikaları ve Terörle Mücadele Stratejileri*, 1. b. İstanbul: Cinius Yayınları, 2017.
- ZAMAN Khalid, Iqtidar Ali ALISHAH, Muhammed Mustaq KHAN, Mehboob AHMED, "Impact of Military Expenditure and Economic Growth on External Debt: New Evidence from a Panel of SAARC Countries", *Journal of Economic and Social Studies*, V.3, N.2, 2013, pp. 131-146.
- ZHANG Ying, Xiaoxing LIU, Jiaxin XU, Rui WANG "Does Military Spending Promote Social Welfare? A Comparative Analysis of the BRICS and G7 Countries", *Defence and Peace Economics*, V.28, N.6, 2017, pp. 686-702.
- ZHAO Liming, Liang ZHAO, Bing-Fu CHEN, "The Interrelationship Between Defence Spending, Public Expenditures and Economic Growth: Evidence From China", *Defence and Peace Economics*, V.28, N.6, 2017, pp. 703-718.
- ZÜLFÜOĞLU Özkan, N.Tuba YILMAZ SOYDAN, "Topluma Hizmet Uygulamaları Dersinin Maliye Bölümü Öğrencilerinin Erdemli Mal ve Hizmetlere Bakış

Açısı Üzerindeki Etkisi”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.41, S.1, 2019, ss. 278-296.

EKLER

EK-1

Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü Antlaşma Metni

Bu Antlaşma'nın Tarafları, Birleşmiş Milletler Yasası'nın amaçları ve ilkelerine olan inançlarını ve bütün halklar ve bütün hükümetlerle barış içinde bir arada yaşama arzularını teyid ederler. Demokrasi, bireysel özgürlük ve hukukun üstünlüğü ilkeleri temelinde bütün halkların özgürlüklerini, ortak miraslarını ve uygarlıklarını korumakta kararlıdırlar. Kuzey Atlantik bölgesinde istikrar ve refahın geliştirilmesini amaçlarlar. Toplu savunma ve barış ile güvenliğin korunması için çabalarını birleştirmekte kararlıdırlar. Bundan dolayı bu Kuzey Atlantik Antlaşması'nı kabul etmişlerdir:

Madde 1

Taraflar, BM Yasası'nda ortaya konduğu üzere, karışmış olabilecekleri herhangi bir uluslararası anlaşmazlığı, uluslararası barış ve güvenlik ve adaleti tehlikeye sokmadan barışçıl yollarla çözmeyi ve uluslararası ilişkilerinde BM'in amaçlarına aykırı olacak şekilde güç kullanımı ya da tehdidinden sakınmayı taahhüt etmektedirler.

Madde 2

Taraflar, özgür kurumlarını güçlendirerek, bu kurumların üzerine kurulu olduğu ilkelerin daha iyi anlaşılmasını sağlayarak ve istikrar ile refah koşullarını geliştirerek barışçıl ve dostça uluslararası ilişkilerin daha da geliştirilmesine katkı yapacaklardır. Uluslararası ekonomi politikalarında çatışmayı ortadan kaldırmaya yönelecekler ve taraflardan herhangi biri ya da hepsi ile ekonomik işbirliğini teşvik edeceklerdir.

Madde 3

Bu Antlaşma'nın amaçlarına daha etkin biçimde ulaşabilmek için Taraflar, tek tek ve ortaklaşa olarak, sürekli ve etkin öz-yardım ve karşılıklı yardımlarla, silahlı bir saldırıya karşı bireysel ve toplu direnme kapasitelerini koruyacaklar ve geliştireceklerdir.

Madde 4

Taraflardan herhangi biri, Taraflardan birinin toprak bütünlüğü, siyasi bağımsızlığı ya da güvenliğinin tehdit edildiğini düşündüğü zaman, tüm Taraflar birlikte danışmalarda bulunacaklardır.

Madde 5

Taraflar, Kuzey Amerika'da veya Avrupa'da içlerinden bir veya daha çoğuna yöneltilen silahlı bir saldırının hepsine yöneltilmiş bir saldırı olarak değerlendirileceği ve eğer böyle bir saldırı olursa BM Yasası'nın 51. Maddesinde tanıyan bireysel ya da toplu öz savunma hakkını kullanarak, Kuzey Atlantik bölgesinde güvenliği sağlamak ve

korumak için bireysel olarak ve diğerkleri ile birlikte, silahlı kuvvet kullanımı da dahil olmak üzere gerekli görülen eylemlerde bulunarak saldırıya uğrayan Taraf ya da Taraflara yardımcı olacakları konusunda anlaşmışlardır. Böylesi herhangi bir saldırı ve bunun sonucu olarak alınan bütün önlemler derhal Güvenlik Konseyi'ne bildirilecektir. Güvenlik Konseyi, uluslararası barış ve güvenliği sağlamak ve korumak için gerekli önlemleri aldığı zaman, bu önlemlere son verilecektir.

Madde 6

Madde 5 açısından, Taraflardan bir ya da daha çoğuna karşı silahlı saldırı, aşağıdakileri de kapsar: - Tarafların Avrupa ya da Kuzey Amerika'daki topraklarına, Fransa'nın Cezayir Bölgesine, Türkiye topraklarına veya Taraflardan herhangi birinin egemenliği altında olan ve Yengeç Dönencesi'nin kuzeyinde yer alan adalara yapılan silahlı saldırı; - Bu topraklarda ya da bu toprakların üzerindeki hava sahasında bulunan, ya da Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihte Taraflardan herhangi birinin işgal kuvvetlerinin üslenmiş bulunduğu herhangi bir Avrupa toprağında veya Akdeniz'de, ya da Yengeç Dönencesi'nin kuzeyindeki Kuzey Atlantik bölgesinde bulunan Tarafların herhangi birine ait kuvvetlere, gemilere, ya da uçaklara yapılan silahlı saldırı.

Madde 7

Antlaşma, BM üyesi olan Tarafların BM Yasası uyarınca sahip oldukları hak ve yükümlülüklerini veya Güvenlik Konseyi'nin uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması konusundaki temel sorumluluğunu herhangi bir şekilde etkilemez ve etkilediği şeklinde yorumlanamaz.

Madde 8

Her bir Taraf, kendisi ile diğerk Taraflar ya da üçüncü bir devlet arasında şu an yürürlükte olan uluslararası sözleşmelerin, bu Antlaşma'nın hükümleri ile çelişmediğini beyan eder ve Antlaşma ile çelişen uluslararası sözleşmelere girmemeyi taahhüt eder.

Madde 9

Taraflar, bu Antlaşma'nın uygulanması ile ilgili konulan ele almak üzere hepsinin temsil edileceği bir Konsey oluştururlar. Konsey, herhangi bir zamanda acil olarak toplanabilecek şekilde düzenlenecektir. Konsey, gerekli gördüğü ikincil organları oluşturacaktır. Özellikle Madde 3 ve Madde 5'in uygulanmasına ilişkin önlemleri önerecek bir savunma komitesi derhal oluşturulacaktır.

Madde 10

Taraflar, bu Antlaşma'nın ilkelerini geliştirebilecek ve Kuzey Atlantik Bölgesinin güvenliğine katkı yapacak durumda olan herhangi bir Avrupa devletini bu Antlaşma'ya katılmaya oy birliği ile davet edebilirler. Davet edilen Devlet katılım belgesini Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'ne vererek bu Antlaşma'ya taraf olabilir. Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti aldığı her bir katılma belgesinden tüm Tarafları haberdar edecektir.

Madde 11

Bu Antlaşma Taraflarca kendi anayasal süreçleri uyarınca onaylanacak ve hükümleri uygulanacaktır. Onay belgeleri en kısa zamanda Amerika Birleşik Devletleri Hükümetine teslim edilecek, bu Hükümet de aldığı her belgeden tüm Tarafları haberdar edecektir. Antlaşma, Belçika, Kanada, Fransa, Lüksemburg, Hollanda, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri dahil olmak üzere imzacıların çoğunluğu tarafından onaylanır onaylanmaz, onaylayan Devletler arasında yürürlüğe girecektir; diğer Devletler açısından ise onaylarının verildiği tarihte yürürlüğe girecektir.³

Madde 12

Antlaşma 10 yıl boyunca yürürlükte kaldıktan sonra, ya da daha sonra herhangi bir tarihte, Taraflar, içlerinden herhangi birinden talep geldiği takdirde, Kuzey Atlantik Bölgesinde barış ve güvenliği etkileyen faktörleri ve BM Yasası uyarınca uluslararası barış ve güvenliği korumak amacıyla yapılan evrensel ve bölgesel düzenlemeleri göz önüne alarak, Antlaşmanın gözden geçirilmesi amacıyla görüşmelerde bulunacaklardır.

Madde 13

Antlaşma 20 yıl boyunca yürürlükte kaldıktan sonra herhangi bir Taraf, aynılma bildirimini Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'ne vermesinden bir yıl sonra Taraf olmaktan çıkabilir. ABD Hükümeti aldığı her aynılma bildiriminden tüm Tarafları haberdar edecektir.

Madde 14

İngilizce ve Fransızca metinleri aynı derecede otantik olan bu Antlaşma, Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'nin arşivlerinde saklanacaktır. Onaylı kopyalar, bu hükümet tarafından imzacı diğer hükümetlere iletilecektir.

1. Yunanistan ve Türkiye'nin katılımı üzerine Kuzey Atlantik Antlaşması Protokolü'nün
2. Maddesi doğrultusunda değiştirilmiş haliyle. 2 16 Ocak 1963 tarihinde Konsey, Fransa'nın Cezayir Bölgesi söz konusu olduğunda, bu Antlaşma'nın ilgili hükümlerinin 3 Temmuz 1962 tarihinden itibaren uygulanamaz hale geldiğini kaydetti.
3. Antlaşma, bütün imzacı devletlerin onaylan verildikten sonra 24 Ağustos 1949'da yürürlüğe girdi.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Servet		TAŞDELEN	
Doğum Yeri ve Yılı				
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce			
Eğitim Durumu	Başlama-Bitirme Yılı		Kurum Adı	
Lise	2006	2010	Ö.H.H.T Anadolu Lisesi	
Lisans	2010	2014	Süleyman Demirel Üniversitesi	
Yüksek Lisans	2014	2017	Süleyman Demirel Üniversitesi	
Doktora	2017	-	Bursa Uludağ Üniversitesi	
Çalıştığı Kurum(lar)	Başlama-Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı	
	1.	2018	2022	Bursa Uludağ Üniversitesi
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar	-			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	-			
Yayımlar	Makaleler			
	<p>TAŞDELEN Servet, Filiz GİRAY, “Yeni Güvenlik Yaklaşımlarının Savunma Harcamaları Üzerine Etkileri: G-7, BRICS Ülkeleri ile Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, <i>Güvenlik Stratejileri Dergisi</i>, Cilt: 16, Sayı: 34, 2020, ss. 273-308.</p> <p>GİRAY Filiz, Servet TAŞDELEN, “Kamu ve Özel Sektör Sağlık Harcamalarının GSYH İçinde Payının Görünümü: Türkiye ve OECD Karşılaştırması”, <i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>, Cilt:16, Sayı: 4, 2018, ss. 269-290.</p> <p>TAŞDELEN Servet, Ceyda ŞATAF, “Türkiye’de Sosyal Belediyecilik Faaliyetleri Çerçevesinde Antalya Büyükşehir Belediyesi Örneği”, <i>Ekonomi Bilimleri Dergisi</i>, Cilt:11, No:1, 2019, ss.1-23.</p>			
	Kitap Bölümleri			
	<p>AKTAN Coşkun Can, Serdar YAY, Servet TAŞDELEN, “Global Vergi Önerileri: Mümkün Mü? Uygulanabilir Mi? Gerekli Mi? Yoksa Tehlikeli Mi?”, <i>Vergileme: Vergi Teorisi ve Vergi Politikası</i>, ed. Coşkun Can AKTAN, 2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınları, 2018, ss. 149-170.</p> <p>AKTAN Coşkun Can, Serdar YAY, Servet TAŞDELEN, “Sosyal Refah Devleti Uygulamaları Ve Sonuçları: İngiltere Almanya Ve İsveç Örnekleri”, <i>Sosyal Devlet, Gelir Dağılımı Ve Yoksulluk</i>, Ankara: Hak-İş Yayımları, 2018, ss. 149-170.</p>			

	<p>2018, Ss. 150-179. (Coşkun Can Aktan Ve Serdar Yay İle Birlikte).</p> <p>AKTAN Coşkun Can, Serdar YAY, Servet TAŞDELEN, “Türkiye’de Sosyal Refah Devleti Uygulamaları Ve Sonuçları”, <i>Sosyal Devlet, Gelir Dağılımı Ve Yoksulluk</i>, Ankara: Hak-İş Yayını, 2018, Ss. 114-149.</p> <p>YAY Serdar, Servet TAŞDELEN, “Sosyal Refah Devleti: Amaçlar ve Araçlar”, <i>Çağdaş İktisadi Düşünceler Perspektifinde Sosyal Refah Devleti</i>, ed. Serdar Yay, Ankara: Astana Yayınları, 2020, ss. 13-33.</p> <p>YAY Serdar, Servet TAŞDELEN, “Çağdaş İktisadi Düşünceler Perspektifinde Sosyal Refah Devleti”, <i>Çağdaş İktisadi Düşünceler Perspektifinde Sosyal Refah Devleti</i>, ed. Serdar Yay, Ankara: Astana Yayınları, 2020ss. 35-49.</p> <p>YAY Serdar, Servet TAŞDELEN, “Sosyal Belediyecilik: Sosyal Devlette Belediyelerin Sosyal Faaliyetleri”, <i>Çağdaş İktisadi Düşünceler Perspektifinde Sosyal Refah Devleti</i>, ed. Serdar Yay, Ankara: Astana Yayınları, 2020, ss. 177-192.</p>
	<p>Bildiriler</p> <p>TAŞDELEN Servet, Filiz GİRAY “Yeni Güvenlik Yaklaşımları Kapsamında Uluslararası Kuruluşların Rolü ve Uygulamaları: BM ve NATO Örneği”, <i>XI. Uluslararası İlişkiler Kongresi</i>, Ed. Tayyar ARI- Muzaffer Ercan YILMAZ, 14-15 Ekim, Bursa.</p> <p>GİRAY Filiz, Servet TAŞDELEN, “Ortadoğu’daki Krizlerin NATO Ülkelerinin Savunma Harcamalarına Etkisi”, <i>X. Uluslararası İlişkiler Kongresi</i>, Tayyar ARI- Barış ÖZDAL, 10-12 Ekim 2018, Bursa.</p> <p>TAŞDELEN Servet, Ceyda ŞATAF, “Türkiye’de Sosyal Belediyecilik Anlayışı: Antalya Büyükşehir Belediyesi Örneği”, <i>Belediyelerin Geleceği ve Yeni Yaklaşımlar Kongresi, Belediyelerin Geleceği ve Yeni Yaklaşımlar</i>, ed. Mahmut GÜLER-Menaf TURAN, ss. 301-3016, 2017, İstanbul.</p>
<p>İletişim (e-posta) Tarih İmza Adı Soyadı</p>	<p>Servet TAŞDELEN</p>